A.C.S. PEACOCK

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

iletişim

A.C.S. PEACOCK Cambridge Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamıştır. St. Andrews Üniversitesi'nde Ortadoğu ve İslâm Tarihi profesörü olarak çalışmaktadır. Eserleri arasında, *Anadolu Selçukluları: Orta-çağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum* (Sara Nur Yıldız ile birlikte, YKY) ve *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) bulunmaktadır.

Great Seljuk Empire
© 2015 A.C.S. Peacock
Bu kitabın yayın hakları Edinburgh University Press Ltd'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2958 • Tarih Dizisi 149
ISBN-13: 978-975-05-3017-3
© 2020 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2020, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI 12. veya 13. yüzyıla ait bir çanakta at sırtında resmedilen bir melik, İran, Metropolitan Museum of Art
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

A.C.S. PEACOCK

Büyük Selçuklu İmparatorluğu

Great Seljuk Empire

ÇEVİREN ***Özkan Akpınar***

iletişim

Liz ve Alexander için...

Fotoğraflar, aksi belirtilmediği müddetçe yazarın kendisine aittir.

İÇİNDEKİLER

Kısaltma Listesi 11

Transliterasyon, Yazım Biçimleri ve Coğrafi Terminoloji Hakkında Not 13

TEŞEKKÜR 15

GİRİŞ 17
Büyük Selçuklu İmparatorluğu 20
Modern Selçuklu araştırmaları ve bu kitabın kapsamı 24
Büyük Selçuklular tarihinin kaynakları 27

BİRİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULARIN YÜKSELİŞİ: AVRASYA BOZKIRLARINDAN KAHİRE KAPILARINA (YAKLAŞIK 965-1092) 35
Oğuzlar ve Selçukluların oluşumu 37
Selçuk'un göçü 39
Selçuk'un Müslüman Orta Asya'daki çocukları 40
☐ **Oğuzlar, Türkmenler ve toplumsal örgütlenmeleri** 42
Selçuklular Horasan'da ve Gaznelilerin çöküşü (1034-1040) 46
Selçuklu İmparatorluğu'nun oluşumu 52
Tuğrul, Çağrı ve içeride üstünlük mücadelesi 52
Tuğrul'un İran fethi (1038-1055) 56
Tuğrul ve Irak (1055-1063) 62
Alparslan döneminde Selçuklu İmparatorluğu (1063-1072) 65

Melikşah ve Nizâmülmülk (1072-1092) ... 71
Melikşah döneminde Türkmen yayılması ... 74
☐ Nizâmülmülk ve Siyâsetnâme'si ... 78
Nizâmülmülk ve Selçuklu İmparatorluğu'nun dönüşümü ... 79

İKİNCİ BÖLÜM
BUNALIM, SAĞLAMLAŞTIRMA VE ÇÖKÜŞ:
BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU VE IRAK SULTANLIĞI
(1092-1194) ... 85
Melikşah'ın halefleri ... 89
☐ *İkta* sistemi ve yerel hükümdar olarak emirler ... 92
Muhammed Tapar (1105-1118) ... 93
Selçuklular ve Haçlılara ve İsmâilîlere karşı cihat ... 95
Mahmud, II. Tuğrul ve Mesud dönemlerinde
Irak Sultanlığı (511/1118-547/1152) ... 102
Mahmud dönemi 1118-1131 ... 103
☐ Atabegler ve Melikler ... 107
Taht mücadelesi ve Mesud dönemi ... 108
Doğuda kriz (1138-1152) ... 113
Beş feci yıl: Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması
(1152-1157) ... 119
"Kurtarma harekâtı": Emirlerin yönetimi ve diyarşi ... 126
Son Selçuklu: III. Tuğrul dönemi (571/1175-590/1194) ... 130
Geçmişe bakıldığında Selçuklu İmparatorluğu'nun
yükselişi ve düşüşü ... 132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EGEMENLİK, MEŞRUİYET VE HALİFELİKLE ÇEKİŞME ... 135
Selçuklu İmparatorluğu'nda bozkır siyaset geleneği ... 137
Hükümdarlık sembolleri ve hükümdar boyu ... 137
Tanistry *ve saltanat veraseti* ... 142
Pers-İslâm siyaset geleneği ... 145
Sultanlık ve halifenin onayı ... 146
☐ Selçuklu İmparatorluğu'nda Türkçe unvanlar ... 147
Selçuklular ve halifelik ... 153
Tuğrul döneminden Melikşah dönemine
Selçuklu-Abbâsî ilişkisinin çöküşü ... 154
Abbâsîlerin bağımsızlık mücadelesi ... 156
Selçuklu vesayetinin sonu ... 162

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DERGÂH: SARAYLAR VE SARAY YAŞAMI 167
***Hass* ve saray protokolü** 169
Merasimler 174
☐ **Bir Selçuklu taç giyme töreni: Tuğrul "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" oluyor** 175
Saraylar, çadırlar, köşkler ve kervansaraylar: Selçuklu yönetiminin konumu 177
Sultanların yaşam tarzı 183
Selçuklu sarayında kadınlar 188
Selçuklu sarayında Türk kültürü 192
Saray ve kültürel himaye 195

BEŞİNCİ BÖLÜM
***KÜTTÂB:* BÜROKRATLAR VE İDARE** 199
Bürokrasi, işlevleri ve yapısı 202
Bürokrasi: Süreklilik mi, değişim mi? 206
Bürokratlar ve hizipleri 211
☐ **Bürokrat-edip: İmâdüddin el-İsfahânî ve *Nusretü'l-Fetre*** 214
Bürokratların geçmişi 215
Bürokratların eğitimi 218

ALTINCI BÖLÜM
ASKER: SELÇUKLU ORDUSU 225
Selçuklu ordusunun gelişimi ve mahiyeti hakkında genel bir değerlendirme 227
Türkmenler ve ordu 230
Memlükler 234
Emirler 237
☐ **Emirlerin kültürü** 240
Askerî faaliyet ve sultanların tebaası 243
İç kaleler, şehir surları ve kaleler 246

YEDİNCİ BÖLÜM
DİN VE SELÇUKLU İMPARATORLUĞU 255
Selçuklu dindarlığı ve din adamlarıyla ilişkiler 259
Selçuklular ve Şiilik 266
☐ **Hukuk okulları ve hizipçilik** 275
Selçuklu Hanefiliği ve diğer mezheplere yönelik siyaset 276
Selçuklu yönetiminde ehl-i zimme 280
Selçuklu İmparatorluğu'nun Yahudileri 281
Selçuklu İmparatorluğu'nun Hıristiyan halkları 289

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU TOPRAKLARININ EKONOMİK VE TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİ 295

Bir Selçuklu eyaletinin portresi: 12. yüzyıl başlarında Fars 300

Türkmenlerin tarım ve ekonomi üzerindeki etkisi 302

Selçuklu İmparatorluğu'nda ticaret 306

Selçuklu şehirciliği 310

Kent yaşamının örgütlenmesi 317

SONUÇ

SELÇUKLU MİRASI 323

EKLER 331

EK 1 **Selçuklu Sultanlarının, Abbâsî Halifelerinin, Hârizmşahların ve *Atabeg*lerin Hükümdarlık Tarihleri** 333

EK 2 **Selçuklu Sultanlarının Soyağacı** 337

EK 3 **Kronolojik Taslak** 339

SÖZLÜK 343

KAYNAKÇA 347

DİZİN 367

Kısaltma Listesi

Dergiler ve Ansiklopediler

BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
EI²	*Encyclopaedia of Islam* (Leiden, 1960-2007)
EIʳ	*Encyclopaedia Iranica* (Londra, Costa Mesa, etc., 1982-, ve www.iranicaonline.org)
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
IJMES	*International Journal of Middle East Studies*
ZDMG	*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

Sıkça Zikredilen Metinlerin Baskıları

Beyhakî, *Târîh*	Ebû'l-Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ed. Halil Hatib Rahbar (Tahran, 1376)
Bundari, *Zubda*	Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, ed. M. Th. Houtsma, *Histoire des Seljoucides de l'Irâq par Bondârî d'après Imâd al-dîn al-Kâtib al-Isfahânî* (Leiden, 1889) (Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides, II).
Hüseynî, *Ahbâr*	Sadreddîn Alî el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, ed. Muhammed İkbâl (Beyrut, 1984)
İbnü'l-Adîm, *Bugyet*	İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh Haleb: el-terâcimü'l-hâssa bi-tâ'rîhü's-Salâcika*, ed. Ali Sevim, *Bugyat at-Talab fî Tarih Halab: Selçuklularla İlgili Haltercümeleri* (Ankara, 1976)
İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*	İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tâ'rîh*, ed. C. Tornberg (Beyrut, 1965-1967)

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*	İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîh el-Mülûk ve'l-Umam*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut, 1995)
Nishapuri, *Saljuqname*	Nishapuri, Zahir al-Din, *Saljuqnama*, ed. A.H. Morton (Cambridge, 2004)
Sıbt, *Mir'ât*	Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarîhi'l-Âyan: el-Havâdis el-hâssa bi-ta'rîh el-Salâcika baya el-senevât 1056-1086*, ed. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarîhi'l-Âyan* (Ankara, 1968)
Sıb, *Mir'ât*, ed. Ghamidi	Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarîhi'l-Âyan (481-517/1088-1123)*, ed. Müsfir b. Sâlim el-Ghâmidî (Mekke, 1987)

Transliterasyon, Yazım Biçimleri ve Coğrafi Terminoloji Hakkında Not

Encyclopaedia of Islam (*EI*^{2}) ve *Encyclopaedia Iranica*'ya (*Elr*) yapılan göndermeler, bugün çevrimiçi versiyonları yaygın şekilde kullanıldığı için, sayfa veya cilt numarası olmadan sadece başlıkla, *Elr*'ye ait pek çok madde ise sadece çevrimiçi olarak verildi.

Birçok coğrafi terim Ortaçağ'dan beri anlam değişikliğine uğradı. Burada Irak Sultanlığı modern Irak'a değil, kabaca Batı İran ve orta modern Irak'a tekabül eder. Ben kafa karışıklığından kaçınmak amacıyla, Batı İran için Cibal, modern Irak'ta bulunan Zagros'un batısındaki topraklar için ise Arap Irak terimlerini kullanmayı tercih ediyorum. İran, Ortaçağ metinlerinde nadiren görülür ve burada kullanıldığında, sadece İran platosunu betimlemek için coğrafi bir anlama sahiptir; herhangi siyasal bir ima taşımaz. Azerbaycan Ortaçağ'daki anlamıyla Kuzeybatı İran'ı ifade etmek için kullanılır. Suriye tarihsel olarak Bilad'üş-Şam'ı, yani modern Suriye Cumhuriyeti ve yakın komşuları olan Lübnan, Kuzey Ürdün, Filistin ve Hatay'ı ifade eder. Yine tarihsel anlamıyla kullanılan Horasan ise, modern İran eyaleti Horasan'ın (bkz. aşağıda s. 17-18) sınırlarını aşarak doğuda Ceyhun Nehri'ne kadar uzanan bir bölgeye tekabül eder.

Aksi belirtilmediği sürece, tercümeler bana aittir. Şayet mevcutsa, yayımlanan tercümeler kaynakçada gösterilmiştir.

TEŞEKKÜR

Bu kitabın hazırlanmasına imkân tanıyan çok sayıda kişi ve kuruma müteşekkirim. Oya Pancaroğlu, Jürgen Paul ve Scott Redford Selçuklulara ilişkin çeşitli meselelerdeki görüşlerini farklı zamanlarda benimle paylaştılar ve çalışmalarına yayımlanmadan önce ulaşmamı sağladılar. Lorenz Korn Selçuklu mimarisi hakkındaki makalelerinin kopyalarını bana cömertçe gönderirken; David Wasserstein, David Alroy'un ayaklanması hakkında faydalı fikirler verdi. David Durand-Guédy tüm metni kısa sürede okumayı nazikçe kabul ederek, pek çok değerli yorumda bulundu ve düzeltiler önerdi. Müsveddeyi titizce okuduğu ve isabetli yorumlarda bulunduğu için Deborah Tor'a çok minnettarım. Tüm bu meslektaşların katkısından ziyadesiyle faydalandım, fakat elbette tüm olgu veya yorum hataları bana aittir.

Merv Arkeoloji Projesi'nden Tim Williams, Bernard O'Kane ve Raya Shani bu kitapta onaylandığı şekliyle basılan fotoğrafları bana nazikçe sundular. British Museum, Metropolitan Museum (New York), Biblioteca Nacional (Madrid), Bibliothèque nationale de France, Burrell Collection (Glasgow), Walters Art Museum (Baltimore) ve Freer Gallery of Art tarafından da ayrıca resimler sağlandı. Yardımları ve koleksiyonlarında bulunan malzemelerin yayımlanması için verdikleri izin nedeniyle hepsine teşekkür ederim. Ek haritalar Chris Green tarafından hazırlandı.

2012 yılında Türkmenistan ve İran'daki Selçuklu anıtlarını ziyaret edebilmem için mali destek sağlayan Gerda Henkel Stiftung'a (Düsseldorf) da son derece minnettarım; verdikleri destek bu kitaptaki malzemenin toplanması açısından paha biçilmez öneme sahipti. St Andrews Üniversitesi Tarih Oku-

lu da müteşekkir olduğum malzemeler ve araştırma gezileri için mali destek sundu.

Her şeyden önemlisi, aileme ve çalışmama verdiği destekten ve Selçuklu dünyası uğruna kimi zaman uzun süren gaipliklerimi hoş görmesinden dolayı özellikle eşim Liz'e minnettarım.

St Andrews - İstanbul
Ekim 2013

GİRİŞ

> İslâm dünyasının büyük kültürel ve ekonomik merkezlerinden biri olan Doğu İran şehri Nişabur, Şaban 429/Mayıs 1038'de kapılarını yeni Türk hükümdarlara açtı. Nişaburluların kendilerini isimlendirdiği şekliyle Guzlar "iki-üç yüz atlı, bir sancak, iki yük hayvanı ve genellikle yırtık pırtık halde bir grup"tan oluşuyordu.[1] Liderleri Tuğrul daha sonra şehirde göründüğünde, takipçilerinden daha alımlı değildi. Takipçileri ise şehir sakinlerini yağmaladılar. Söylenene göre, [Tuğrul] bademli hamur [*levzinec*] görünce yedi ve şöyle dedi: "Bu erişte [tutmaç] güzel fakat sarımsağı eksik."[2] Guzlar kâfur gördüler ve onu tuz sanarak "Bu tuz acı" dediler. Bu türden başka pek çok şey onlarla ilişkili.[3]

Bu Guzlar, Türkmenler veya kimi zaman, Tuğrul'un ihtida etmiş ve 11. yüzyılın başlarında, İslâm dünyasının, Türklerin anavatanı büyük Avrasya bozkırlarında, modern Kazakistan'ın kuzeybatısında bulunan uzak bir mevkii olan Cend'de ölmüş olan atası Selçuk'tan dolayı Selçuklular (Arapçası, *es-Selçukiyye*) olarak da bilinirdi. Yakın zamanda ihtida eden ve ço-

---

1 Beyhakī, *Târîh-i Beyhakī*, ed. Halil Hatib Rahbar (Tahran, 1376), s. 883; C.E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040* (Edinburgh, 1963), s. 255'ten tercüme. Selçuklu istilalarının hemen öncesinde Nişabur ve Horasan hakkında bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, özellikle s. 145-161.

2 Sarımsağın da temel bir malzemesini oluşturduğu klasik bir Türk erişte yemeği olan tutmaç hakkında bkz. Paul D. Buell, "The Mongol Empire and Turkicization: the Evidence of Food and Foodways", Reuven Amitai-Preiss ve David Morgan (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy* (Leiden, 1999), s. 211, 216.

3 Ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tâ'rîh*, ed. C. Tornberg (Beyrut, 1965-1967), s. IX, 483.

ğunlukla göçebe çadırlarında yaşayan Selçuklular, İran dünyasının yerleşik nüfusu tarafından barbar olarak görülüyorlardı. Ne var ki 431/1040'a gelindiğinde sadece Nişabur'u değil, onu çevreleyen –tarihsel olarak Türkmenistan, Kuzey Afganistan ve modern Doğu İran'ın büyük bölümünden oluşan[4] ve İslâm dünyasının en önemli ticari, kültürel ve düşünsel merkezlerinden biri, yeni Fars edebi dilinin doğum yeri[5] olan ve zengin Arapça edebiyat ve İslâm ilmî geleneklerine ev sahipliği yapan– geniş Horasan eyaletinin tamamını da ele geçirmişlerdi. Selçukluların Horasan'ı ele geçirmesi, İslâm dünyasının orta topraklarındaki yerleşik siyasal düzeni ortadan kaldıracak ve varlığını bir asırdan fazla sürdürecek olan bir imparatorluğun temellerini attı.

Ortadoğu'da Selçuklulardan önce de Türkler var olmuştu. İslâm dünyasının Avrasya bozkırlarıyla yan yana olduğu yerlerde, İran sınırlarında ve Müslümanların hâkimiyetindeki Orta Asya topraklarında (Horasan ve –aşağı yukarı modern Özbekistan'ı kapsayan– Mâverâünnehir) göçebe Türkler tanıdıktı. Onların görmemişliğine ilişkin klişeler ilk Selçuklu akınlarından bile önce Arapça edebiyatın derinlerine kök salmıştı.[6] Fakat Türkler en çok asker köle olarak, Ortadoğu'nun büyük kısmına hükmeden Abbâsî halifeleri tarafından kullanılma kapasiteleriyle ünlüydüler. Bu asker köleler, tıpkı Mısır'daki Tolunoğulları (245/858-292/905) gibi, kimi zaman kendi siyasal yapılarını bile kurmuşlardı. Aslında Selçuklu fetihleri sırasında Horasan'ı kontrol etmekte olan Gaznelilerin kendileri de Türk köle kökenliydi.

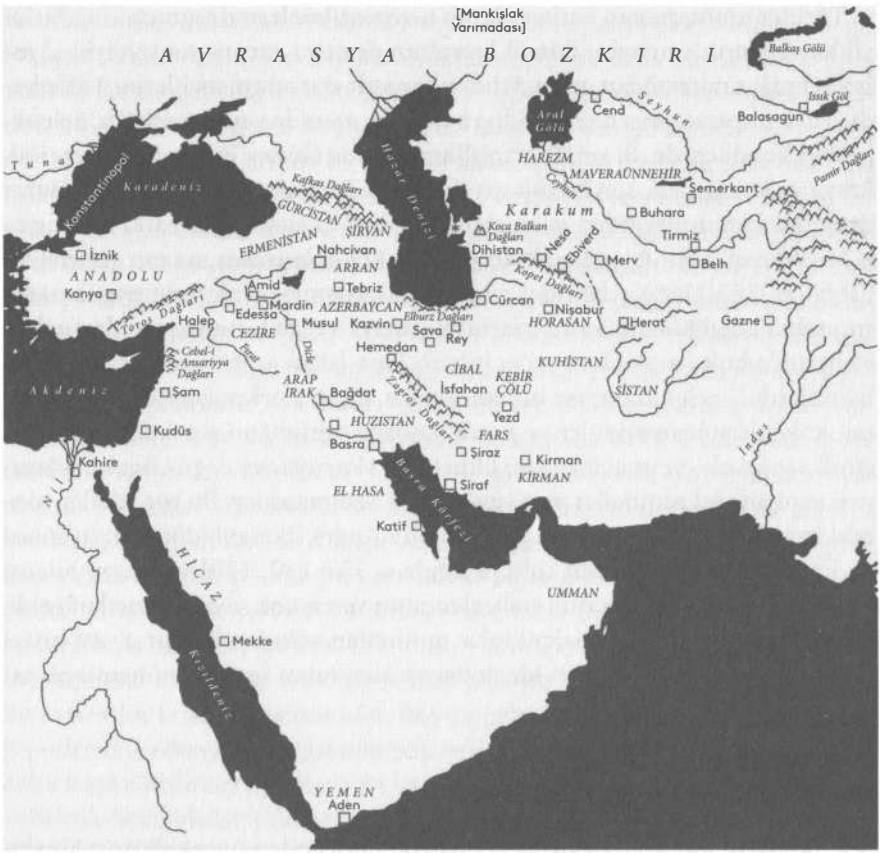
Selçuklular ise farklıydı. Saltanatları için üretilen propaganda metinlerinin de böbürlenerek belirttiği gibi, Selçuklular özgürdü, köle değil.[7] Önceki dönemlerin asker kölelerinin tersine, kendilerine aileleri ve besi hayvanları da eşlik ediyordu ve ilerleyişleri, Ortadoğu'nun yerleştikleri bölgelerinin demografisini kalıcı olarak dönüştüren büyük çaplı göçlerden oluşuyordu. Selçukluların gelişiyle birlikte, İran, Anadolu, Kuzey Suriye ve Güney Kafkasya'nın kimi bölgeleri günümüze kadar bu yerlerde var olan Türk nüfuslar

4 Bugün İran'da, terimin tarihsel olarak karşılık geldiği bölgenin sadece bir kısmını kapsayan bir Horasan eyaleti de var.

5 Bu, Arap harfleriyle yazılan Farsçanın, 10. yüzyılda Horasan'da bir edebiyat ve idare dili olarak düzenli şekilde kullanılmaya başlandığı ve bugün modern İran, Tacikistan ve Afganistan'da kullanılan dille özünde aynı olan versiyonuydu.

6 Richard N. Frye ve Aydın M. Sayılı, "The Turks in the Middle East before the Saljuqs", *JAOS*, 63/iii (1953), s. 194-207; Yehoshua Frenkel, "The Turks of the Eurasian Steppes in Medieval Arabic Writing", Reuven Amitai ve Michal Biran (ed.), *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* (Leiden, 2005), s. 201-241. Genel olarak Ortaçağ Türk halkları hakkında bkz. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992) [*Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018].

7 İbn Hassûl, *Kitab Tafdilü'l-Etrak 'alâ sa'iri'l-ecnad*, ed. Abbas Azzavi, "İbni Hassul'ün Türkler hakkında bir eseri", *Belleten*, 4 (1940) (ayrı sayfa numaraları verilen *ilave* olarak Arapça metin).

Harita I.1. 11.-12. yüzyıllarda Ortadoğu: yerleşimler ve coğrafya.

edinmeye başladı, fakat daha sonra, özellikle 13. yüzyılda yaşanan göç dalgalarıyla daha da takviye edildiler.

Selçuklu fetihleri bozkır veya Türk kökenli halkların Ortadoğu'ya hükmettiği bir binyılın başlangıcını ifade ediyordu; bu halklar arasında 13.-14. yüzyıllarda Moğollar, onların çağdaşları Suriye ve Mısır Memlükleri ve daha sonra Timurlular ve Osmanlılar vardı. Kendileri etnik açıdan Türk olmayan Eyyûbîler ve Safevîler bile çoğu zaman Türk askerine bel bağlıyor ve Türk kültüründen derinden etkileniyorlardı – hatta kimi zaman dışarıdan gelenler tarafından Türk olarak algılanıyorlardı. Örneğin, Kürt Eyyûbîler zaman zaman "Guz" olarak bilinirdi.[8]

8 Karşılaştırma için bkz. İbni Hatim, *Kitab al-Simt al-Ghali al-Thaman fi Akhbar al-Muluk min al-Ghuzz bi'l-Yaman*, ed. G.R. Smith, *The Ayyūbids and Early Rasūlids in the Yemen (567-694/1173-*

Türkler muntazaman barbar olarak tasvir edilmelerine rağmen –bu, birincil kaynakların yanı sıra, ikincil literatüre de çoğu zaman yansıyordu–,[9] aslında bozkır mirasından gelen kendi karmaşık siyasal geleneklerine sahiplerdi. Türk imparatorları 6. yüzyıldan beri Orta Asya'da var olmuşlardı. Selçukluların kendileri de, 8. ve 10. yüzyıllar arasında Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya hükmeden, son büyük gayrimüslim Türk imparatorluğu olan Hazar devletinin kalıntılarından gelmişe benziyor.[10] O zamana kadarki en önemli Müslüman Türk hanedanı olan ve köle kökenlerinden utanan Gazneliler (366/977-582/1186), Abbâsîler gibi yerleşik İslâm devletlerinin uygulamalarını taklit ederek kendilerini meşrulaştırmaya ve şanlı İran soyundan gelme iddiasında bulunarak Horasan'ın itibarlı Fars-İslâm kültürüne katılmaya çalışmışlardı.[11] Selçuklular ise bunun tersine, garip Türkçe isimlerini kullanarak kökenleriyle övündüler ve tuğrâ –otorite sahipliğini sembolize eden biçimli yay ve ok– veya atabeg –melikin askerî koruyucusu– gibi bozkıra dayanan yeni siyasal semboller ve uygulamalar benimsediler. Bu tür âdetler sonraki hanedanlar tarafından da benimsendi: Tuğrâ Osmanlı döneminin sonuna kadar kullanımda kaldı (bkz. aşağıda s. 137-139, 320) ve Selçukluların ardından, batıda kendilerine atabegler adını veren çok sayıda hanedan geldi. İslâm dünyasına ilk kez Selçuklular tarafından sokulan bozkır siyasi mirası sonraki imparatorlukların ideolojisi ve kurumları üzerinde önemli bir etki bırakacaktı.[12]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu

Selçukluların kurduğu devletin boyutları kendisinden önceki bütün Müslüman Türk siyasal yapılarını gölgede bırakıyordu – gerçekten de coğrafya açısından bakıldığında, zirve noktasında Abbâsî halifeliğinden sonra geliyordu

---

1295) (Cambridge, 1974), s. I, 15: *awwal man malaka al-Yaman min al-ghuzz Banū Ayyūb* - "Yemen'i yönetecek Guzların ilki Eyyûbîlerdi".

9 Örneğin bkz. Moğol öncesi Orta Asya hakkındaki çalışması bu alanda hâlâ önemli bir eser olan Barthold'un etkili yorumları: "Selçuklular kendilerini Sâmânîlere ve Gaznelilere tamamen benzetemediler, çünkü sonuna kadar tüm kültüre yabancı kaldılar ... Okuryazar olmayan bir hükümdar engin mülkünün karmaşık bürokratik idaresini elbette takip edemezdi ve görevi sadece vezir yerine getirirdi" (W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion* [Londra, 1928], s. 308) [*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul, 2019].

10 Hazarlar hakkında bir giriş çalışması için bkz. D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954); ayrıca daha fazlası için bkz. Birinci Bölüm, s. 24'teki tartışma ve referanslar [*Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008].

11 Bkz. C.E. Bosworth, "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past", *Iran*, (1973), s. 61-62.

12 Örneğin bkz. Joseph Fletcher, "The Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire", *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4 (1979-1980), s. 236-251 ve aşağıda s. 326-328.

ve döneminin, Mısır'daki Fâtımîler veya Fas ve İspanya'daki Murâbıtlar gibi diğer bütün Müslüman imparatorluklarından çok daha büyüktü. 11. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Selçuklu'nun egemenliğini tanıyan topraklar batıda Filistin'den, doğuda bugün Çin'de bulunan Kaşgar'a kadar uzanıyordu. 12. yüzyılın ortalarında bir şekilde daralmış olan imparatorluk bile hâlâ Irak'tan Orta Asya'daki Semerkand'a kadar uzanıyor ve o dönem yaşayan bir seyyahın hesaplamasına göre tüm bu toprakları geçmek dört ay sürüyordu.[13]

Ortaçağ İslâm uygarlığının kalbinin büyük bölümünü oluşturan bu topraklar İslâm'ın ve onun kültürünün hâkimiyetiyle, hepsinin ismen tabi olduğu Abbâsî halifeliğinin (128/750-637/1258) ortak siyasal mirasıyla ve âlimler, hacılar ve tüccarlar tarafından kat edilen tarihî yol ağlarıyla bir araya getirildi. Bu topraklarda son derece çeşitli dinsel, dilsel ve etnik gruplar yaşıyordu: Göçebeler ve yerleşikler, Araplar, çok sayıda farklı İranlı etnik grup, Gürcüce, Ermenice, Rumca ve Süryanice konuşan çeşitli Hıristiyanların yanı sıra, Yahudiler, Zerdüştler ve İslâm öncesi dinlerin diğer küçük kalıntıları vardı. Modern öncesi Arapça veya Farsçada "imparatorluk" sözcüğüne tam olarak karşılık gelecek bir sözcük var olmasa ve Selçuklu siyasası basitçe *devle* (hanedan), *saltana* (sultanlık) veya *mülk* (hükümdarlık) olarak adlandırılsa da, modern sözcük, İslâm dünyasındaki diğer tüm çağdaşlarından hiç şüphesiz daha fazla çeşitliliğe sahip olan bir devlete tam olarak uyuyor. Bu ayrıca bu kitabın konusu olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu, kendi çeperlerinde ortaya çıkan daha küçük Selçuklu siyasal yapılarından (aşağıda daha fazla ele alındı) ayırmaya da yarıyor.

Büyük Selçuklular yaklaşık 431/1040 ve 552/1157 yılları arasında Ortadoğu ve Müslüman Orta Asya'ya hâkim oldular. İmparatorluk, tarihinin büyük bir bölümünde batı ve doğu kısımlarına ayrıldı ve tek bir başkentten veya siyasal merkezden yoksun kaldı. Selçuklu hâkimiyetinin doğudaki merkezi modern Türkmenistan'da bulunan Merv'di. Batıda ise sultanların mevsime göre taşındıkları birkaç farklı şehir başkent işlevi gördü: modern Tahran yakınlarındaki Rey, İsfahan, Bağdat ve daha sonra Hemedan. Bu batı toprakları Irak Sultanlığı olarak bilinirdi. Burada bahsi geçen Irak Ortaçağ'daki anlamıyla kastedilen Irak'tır ve dolayısıyla Batı İran'ın (Cibal olarak da bilinen tarihî Irakü'l-Acem, yani Farsî Irak) yanı sıra, modern Irak devletinin orta ve güney kısımlarına (Güneydoğu Türkiye ve Kuzeydoğu Suriye kısımlarıyla birlikte Cezire –Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki "ada"– olarak bilinen bölgenin kuzeyi) tekabül eden Irakü'l-Arab'dan (Arap Irak'ı) oluşur.

Irak Selçuklu sultanları Horasan'da bulunan ve *es-sultânü'l-a'zam* ("En Büyük Sultan") unvanıyla bilinen Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer'in hü-

13 Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela: Travels in the Middle Ages*, çev. A. Asher (New York, 2010), s. 109.

kümdarlığını 511/1118'den itibaren tanıdılar. Irak sultanlarından kimi zaman "Küçük Selçuklular" olarak bahsedilir. Irak Sultanlığı Büyük Selçukluların 1152-1157'deki çöküşünden kurtuldu ve ancak 1194'te ortadan kalktı. Bu sonraki Irak Selçukluları Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun varisleri olma iddiasında bulundular, fakat devletleri gerçekte çok farklıydı. Büyük ölçüde güçsüz sultanlar, tahtta kalarak, daha önce köle asker olarak Selçukluların hizmetinde bulunan, asıl hükümdarlar olan İldeniz hanedanlığına meşruiyet sağladılar. Irak Sultanlığı'nın 552/1157 ve 590/1194 arasındaki karmaşık tarihi, bambaşka bir konu olduğu için burada sadece kısmen ele alındı.

Dolayısıyla, Selçuklu terimi burada başka herhangi bir niteliğe göndermede bulunmadan, birincil kaynaklarda olduğu gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Selçuklu ailesinin diğer kolları da imparatorluğun burada ancak teğet geçilen çeperlerindeki toprakları kontrol ediyordu. Güney İran'daki Kirman (ve ayrıca Umman) yaklaşık 440/1048 ve 582/1186 arasında Selçuklu hanedanı, yani Tuğrul'un yeğeni Kavurt b. Çağrı'nın soyu tarafından yönetildi. Onların, kuzenleri Büyük Selçuklu hükümdarlarıyla olan ilişkileri özellikle 11. yüzyılda çoğu zaman gergindi. Bir de Çağrı'nın torunu Tutuş'un soyundan gelen ve rakip iki kola –birinin merkezi kuzeyde Halep, diğerinin merkezi ise Şam'dı– ayrılan Suriye Selçukluları (471/1076-511/1117) vardı. Ailenin bu dalları arasında en önemlisi, Selçuk'un torununun oğlu Süleyman'ın, yaklaşık 483/1081'den 707/1308'e kadar Anadolu'ya hükmeden soyuydu. Anadolu Selçukluları 12. yüzyıl sonları ve 13. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'in önde gelen güçlerinden biri haline geldi. Bu hanedanların her biri kendi başına monografik bir çalışmayı hak ediyor; özellikle daha önce Hıristiyan bir toprağı yöneten Anadolu Selçukluların tarihi tamamıyla farklı kaynaklara dayanır ve Büyük Selçuklulardan son derece farklı problemler sunar.[14]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Irak'ta Mezyedîler ve Ukaylîler gibi Bedevi Arap beylerinden, İran'ın Hazar kıyılarında kökleri İslâm öncesi döneme kadar gidebilen Bâvendîler gibi hanedanlara kadar uzanan başka pek çok vasal hükümdarı da kapsıyordu. 12. yüzyıl ortalarında Selçuklu topraklarını ziyaret eden Haham Tudelalı Benjamin, en az kırk beş hükümdarın sultanın otoritesine tabi olduğunu belirtti.[15] Tam sayı hakkında boş yere tartışılabilir, fakat genel resim açık. Kuzey İran'ın Elbruz Dağları'nda, Doğu İran'da Kuhis-

14 Tüm çeşitli Selçuklu hanedanlarına ilişkin, kaynakça içeren faydalı bir giriş çalışması için bkz. C.E. Bosworth, "Saldjukids", *EI*^{2}. Ayrıca Anadolu hanedanı hakkında bkz. A.C.S. Peacock, "Saljuqs. III. Anatolia", *EIr* ve A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (Londra, 2013) [*Anadolu Selçuklular-Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018].

15 *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, s. 109. Benjamin'in ziyaretinin tarihi hakkında bkz. aşağıda s. 283, n. 126.

tan'da ve Suriye'nin kimi kısımlarında bulunan ve Selçuklu hükümdarlığını tanımayan İsmâilîler devletinin dört bir tarafı 11. yüzyılın sonlarından itibaren Selçuklu topraklarıyla çevriliydi. Selçuklu tarihini anlamak için gerekli olmadığı müddetçe, bu çok sayıda devlete değinmek için herhangi bir çabada bulunulmadı.

Selçuklular bir imparatorluk merkezinin uygulamalarına veya ideallerine uygunluğu dayatmakla ilgilenmediler. İmparatorluk yeknesak bir para birimine bile sahip değildi. Her ne kadar sultanlar elbette kendi adlarına para bastırmış olsalar da, her bir bölge emsal para türü, elverişlilik ve yerel koşullar neyi dayatıyorsa onu kullanıyordu: Suriye'de Bizans paraları, Bağdat'ta Fâtımî paraları, Horasan'da eski Nişabur dinarı gibi.[16] Vasallar Selçuklu sultanlarının hükümdarlığını tanıdıkları, vergilerini ödedikleri ve askerî hizmet yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece, kendi topraklarını çoğu zaman kendi geleneksel yöntemleriyle yönetebilirlerdi. Selçuklu dünyasındaki insanlar ve hepsinden önemlisi bizzat Selçuklu sultanları için, siyasal otorite ve aslında imparatorluğun kendisinin siyasal varoluş kapasitesi kurumlar aracılığıyla değil, hamiler ve vasalları arasındaki kişisel sadakat ve yükümlülük bağları aracılığıyla dışa vurulurdu.[17] Dolayısıyla, Selçuklu yönetiminin etkisi bölgeden bölgeye büyük çeşitlilik gösteriyordu. Bazı bölgeler belki de nadiren bir Türk ile karşılaşırken, diğerleri sultanlık ve kendi Türkmen, Bedevi ve Kürt müttefikleri için birbiriyle çekişen rakipler tarafından aralıksız yürütülen mücadelelere sahne olurdu. Biz Selçuklu yönetiminin farklı bölgeler üzerindeki dalgalı etkisini ancak ayrıntılı bölge çalışmaları aracılığıyla kavrayabiliriz ve bu tür çalışmalar gelecekte bu alanın önceliklerinden biri olmalı.[18]

Bu kadar geniş bir egemenlik alanı tabi halkların katkısı olmadan idare edilemezdi; Farsça konuşan Horasanlılar 11. yüzyılda imparatorluk idaresinde bilhassa önemli bir rol oynadılar. Horasan'ın yanı sıra, Batı İran, Irak ve Suriye'de de görevlendirildiler ve Selçuklu İmparatorluğu'nu bazı açılardan en az bir Türk İmparatorluğu kadar, bir Horasan İmparatorluğu'na dönüştürdüler. Selçuklu dönemi, siyasal gelenekler kadar, kültür ve sanatta da Horasan'a özgü geleneklerin kendi egemenlik bölgelerine yayılmasına tanık oldu. Bunun sonucunda bu dönem Türk, Fars ve İslâm geleneklerinin kay-

16 Stefan Heidemann, *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien: Städtische Entwinklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqa und Harran von der Zeit der beduinischer Vorherrschaft bis zu den Seldschuken* (Leiden, 2002), s. 387.

17 Biraz daha önceki Büveyhîler döneminde geçerli olan ve Selçuklular için de genellikle doğru olan bu anlayışa ilişkin bir çalışma için bkz. Roy Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society* (Londra, [1981] 2001).

18 David Durand-Guédy'nin İsfahan, Vanessa van Renterghem'in Bağdat, Stefan Heidemann'ın Cezire ve Jean-Michel Mouton'un Şam hakkındaki yeni çalışmaları bu yönde memnuniyet verici bir başlangıcı temsil eder. Horasan daha az dikkat çekmiştir, fakat Richard Bulliet ve Jürgen Paul'ün çalışmalarına dikkat çekmek gerekir.

naşmasıyla şekillendi ve sonraki hanedanlar, yani 12. ve 13. yüzyıllarda Selçukluların halefi olan Suriyeli Zengîler ve Eyyûbîler gibi devletler de bu Selçuklu mirasını kendilerine mal etmeye çalıştılar. Dolayısıyla, Selçuklu topraklarının çeşitliliğini tanımakla birlikte, tüm imparatorluğu kapsayan bir yaklaşıma da ihtiyaç vardır. Bu eserin sunmaya çalıştığı da bu yaklaşımdır.

Modern Selçuklu araştırmaları ve bu kitabın kapsamı

11. ve 12. yüzyıllar tüm Ortadoğu'da, Selçuklu topraklarının içinde olduğu kadar dışında da köklü değişikliklere tanık oldu. Giderek daha fazla sayıda Hıristiyan ve Yahudi ihtida etti ve bu da bölgeye çok daha belirgin bir Müslüman karakter verdi. Tipik Müslüman öğrenim kurumu medrese ilk kez bu dönemde yaygınlaşırken, Sufizm de çok daha geniş bir çevrede rağbet gördü ve kabul edildi. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, İslâm dünyası sadece daha Müslüman görünmekle kalmıyor, aynı zamanda bugün tanıdık gelen bir biçimde daha Müslüman görünüyordu. Gerçekten de bir araştırmacı şöyle yazmıştı: "Pek çok Selçuklu kurumu dışa dönük biçimleriyle varlığını 12. yüzyıla kadar sürdürdü (terminoloji kimi durumlarda değişse de); biz bunları anlamadan ve bunların izlerini erken dönemlere kadar takip etmeye girişmeden, 19. yüzyılda İran'ı sarsmaya başlayan sorunları ve bunlara yönelik çözümleri tam olarak kavrayamayız."[19] Bu gelişmelerin pek çoğu hiç şüphesiz daha uzun dönemli süreçlerin sonucu olmakla birlikte, bazıları Selçuklu yönetimiyle ve onun, Horasan'a özgü uygulamaları Irak ve Suriye'nin merkezî İslâm topraklarına ithal etmesiyle mümkün olmuşa veya yayılmışa benziyor.

Dönemin şüphe götürmez önemine rağmen, onun hakkındaki bilgimiz, Selçuklulara ilişkin araştırmaların nispeten eksik olması nedeniyle hâlâ oldukça sınırlı. Selçuklu tarihinin münferit yönlerini ele alan çok sayıda monografik çalışma var olsa da, daha önce hiçbir Batı dilinde hanedana ilişkin kitap boyutunda herhangi bir akademik çalışma ortaya çıkmamıştı.[20] Bugüne kadar Selçuklu siyaset ve hanedan tarihine ilişkin en kapsamlı çalışmalar, ilgili başlıca yayınları kaynakça bölümünde sıralanmış ve yeri geldiğinde notlarda atıfta bulunulmuş olan Kafesoğlu, Köymen, Sevim ve Merçil gibi 20. yüzyıl Türk araştırmacılarına aittir. Bu katkılar henüz ayrıntılı olarak hükümsüz kılınamadı (bu kitabın amacı da bu değil), fakat Türklerin dev-

19 A.K.S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", J. A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt V: *The Saljuq and Mongol Periods* (Cambridge, 1968), s. 203.

20 Aziz Basan, *The Great Seljuqs: A History* (Londra, 2010), umut verici başlığına rağmen, büyük ölçüde hanedana ilişkin eski Türkçe araştırmaların bir özetinden oluşuyor. Kitabın değerlendirmesi için bkz. Jürgen Paul, *Eurasian Studies*, 9 (2011), s. 268-271.

let kurma konusundaki eşsiz dehalarına ilişkin milliyetçi varsayımları nedeniyle eskide kaldılar.[21] Sovyet araştırmacı S.G. Agadzhanov'un Orta Asya'daki Selçuklu devletiyle ilgili çalışması da hanedana ilişkin daha genel bir kavrayış için değerlidir.[22] Batı'da Anne Lambton'ın Selçuklu idaresi hakkındaki öncü çalışmalarına, George Makdisi'nin din hakkındaki eserine ve Claude Cahen'in siyasal tarih ve tarihyazımı hakkındaki araştırmalarına minnettarız. Edmund Bosworth ve Carole Hillenbrand'ın önemli katkıları da onların çalışmalarını sürdürdü. Bu çalışmalar çığır açıcı bir öneme sahip olmakla birlikte, Selçuklu araştırmalarının Türkiye dışında nispeten ihmal edildiği (özellikle siyasal tarih - sanat tarihi biraz daha iyi durumda) belirtilmelidir; bunun nedeni belki de nispeten az sayıda araştırmacının gerekli tüm araştırma dillerine –birincil kaynaklar için Arapça ve Farsça, ikincil literatür için Türkçe– hâkim olmasıdır. Son yıllarda Selçuklulara olan ilgi artmış olsa da,[23] pek çok temel mesele hâlâ çözüm bekliyor.

Pek çok alandaki bu araştırma eksikliği dolayısıyla, bu kitap söz konusu araştırma alanına ilişkin sentetik bir mutabakat anlayışı sunma iddiasında değil, çünkü hem çok az araştırma var hem de var olduğunda da çok az mutabakat bulunuyor. Bu kitap daha ziyade imparatorluk tarihine ilişkin kişisel bir yorum çabasıdır ve araştırmalardaki bu boşluğu doldurmak için çaba göstermenin yanı sıra, gelecekteki araştırmalar için de bir uyarıcı işlevi görmeyi umuyor. Selçuklu devletinin, kökenlerinden 1194'teki çöküşüne kadarki anlatısal siyasal tarihini sunan iki bölümle başlıyoruz. Her ne kadar bu zemin Edmund Bosworth'ün, hiç şüphesiz yakın gelecekte İran dünyasının siyasal ortamı hakkındaki standart eser olarak kalacak muhteşem araştırmasında büyük ölçüde ele alınmışsa da, buradaki yaklaşım ondan iki açıdan ayrılır.[24] İlk olarak, Selçuklu tarihi bizi sık sık İran, Irak ve Orta Asya'dan olu-

21 Bkz. Martin Strohmeier, *Seldschukische Geschichte und türkische Geschichtswissenschaft: die Seldschuken im Urteil moderner türkischer Historiker* (Berlin, 1984). Türkçe araştırmalara ve onların son derece siyasallaşmış niteliğine ilişkin bir fikir için bkz. Gary Leiser (ed. ve çev.), *A History of the Seljuks: İbrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy* (Carbondale, 1988). Bunlara yakın zamanda yayımlanan faydalı bir ek için bkz. Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, cilt I: *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* (Istanbul, 2013); üç cilt olması planlanan dizinin, bu kitap son hazırlık aşamasındayken yayımlanan ilk kitabı. Özgüdenli'nin çalışması, önceki Türk araştırmacılarla aynı anlatıyı ve kronolojik yaklaşımı benimsemekle birlikte, Batılı eserlerin yanı sıra, çok geniş modern İran ve Türk araştırmalarına dayanması itibariyle bilhassa faydalıdır.

22 S.G. Agadshanow, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert* (Berlin, 1994). Kitap hakkında bir değerlendirme için bkz. Carole Hillenbrand, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3. dizi, 2 (1996), s. 255-257.

23 Yakın tarihli bu çalışmaların bir örneği olan değerli bir derleme için bkz. Christian Lange ve Songül Mecit, *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011).

24 C.E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (a.d. 1000-1217)", J.A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt V: *The Saljuq and Mongol Periods* (Cambridge, 1968), s. 1-202.

şan geniş İran dünyasının ötesine geçip Suriye, Cezire ve Anadolu'ya da bakmak zorunda bırakır. İkinci olarak, Bosworth, Sıbt İbnü'l Cevzî'nin kendi çalışmasıyla aynı yıl yayımlanan kroniğini kullanamadı. İbnü'l Cevzî'nin metni (aşağıda ayrıntılarıyla ele alındı) 1055 ve 1092 arasında özellikle Suriye ve Irak'taki göçebe Türklerin faaliyetleri hakkında verdiği ayrıntılı bilgi nedeniyle bilhassa önemlidir ve onun verdiği bilgilerin, Selçuklu İmparatorluğu'nun bu oluşum dönemine ilişkin tüm anlatılarda dikkate alınması gerekir. Bu kitabın İkinci Bölümü'nün konusu olan 1092 ve 1194 arasındaki dönem açısından ise, elimizdeki resim daha az çarpıcı bir değişime uğradı, fakat kaynaklarımız artık Nişaburî ve Kummî'nin nispeten yakın zamanda yayımlanan kronikleriyle ve küçük fakat önemli bir ikincil literatür bütünüyle tamamlanıyor. 12. yüzyılın olağanüstü karmaşık siyasi tarihindeki her bir isyanı ya da her bükülmeyi ayrıntılarıyla ele almaya çalışmadım. Bu nedenle okuyucular Bosworth'e ya da yukarıda bahsi geçen Türkçe literatüre yine başvurmalıdır. Benim amacım daha ziyade, okuyucuya Selçuklu siyasal tarihindeki kapsayıcı eğilimlere, bunların nedenlerine ve sonuçlarına dair bir fikir vermek oldu.

Sonraki altı bölüm Selçuklu İmparatorluğu'nu ve onun gelişimini anlamak açısından temel olan temaları ele alır. Araştırmaya çalışacağımız belirli temalardan biri, önceki araştırmalar tarafından çoğu zaman ayrıcalık tanınmış bir mesele olan, Türklerin, göçebelerin ve bozkır kültürünün rolü ve bunların imparatorluğun Pers-İslâm gelenekleriyle etkileşimidir. Lambton'ın belirttiği gibi, "[Selçukluların] Müslüman terbiyesi, onların Müslüman dünyayı ve [Müslüman dünyanın] emperyal [Abbâsî] geleneğini kendi geniş kültürlerinde hızla kabullenmelerine zemin hazırladı. Fakat bozkır görenekleri ve Selçukluların silahlı kuvvetlerinin niteliği imparatorluk yapısını illa ki bir şekilde değiştirdi."[25] Ne var ki bu değişimin niteliği ve boyutu, kaynakların sorunlu doğası (aşağıda daha fazla ele alındı) dolayısıyla nadiren soruşturuldu.

Üçüncü Bölüm Selçukluların egemenlik, veraset ve meşruiyet gibi siyasi anlayışlarını inceleyerek, bozkır ve Pers-İslâm geleneğinin ikili mirasını ele alır. Bu bağlamda Selçukluların, "hem geniş İslâm dünyasında Selçuklulara meşruiyet sağlamakta hayati bir rol oynayan hem de Selçukluların aleyhine kendi otoritelerini kabul ettirmek için sürekli mücadele veren Abbâsî Halifeleriyle" olan ilişkisi gibi çetrefil bir meseleye de değiniyoruz. Selçuklu siyasal ve kültürel yaşamını anlamak açısından temel öneme sahip olan dergâh, Dördüncü Bölüm'ün konusunu oluşturuyor. Beşinci ve Altıncı Bölüm'de imparatorluğu yöneten diğer iki ana grubu ele alıyoruz: ağırlıklı olarak Pers bü-

25 Ann K.S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History* (Albany, NY, 1988), s. 11.

rokratları ve çoğunlukla Türk ordu. Yedinci Bölüm ise imparatorlukta dinin rolüne değiniyor; çoğu araştırma sadece İslâm'a odaklanırken, biz burada, Yahudi ve Hıristiyan cemaatlerinin önemli rolüne de gereken önemi vermeye çalışıyoruz. Son bölüm ise imparatorluğun ekonomik ve toplumsal örgütlenmesine ilişkin bir değerlendirme sunmaya çalışıyor.

Selçuklu İmparatorluğu ve onun işleyiş biçimi, bir buçuk asırdan fazla süren varlığı boyunca ciddi anlamda değişti, fakat mevcut kaynaklar bunun neden ve nasıl olduğunu anlamamıza ancak nadiren imkân verir. Araştırmacılar kimi zaman, Melikşah dönemini (h. 464/1072-485/1092), Selçuklu İmparatorluğu'nun klasik çağının genel anlamıyla bir temsilcisi olarak kabul etmişlerdir.[26] Oysa Melikşah dönemi pek çok açıdan müstesnadır ve ne olursa olsun sınırlı kaynaklardan geniş çaplı eğilimler çıkarsamaktan kaçınmak gerekir. Örneğin, 12. yüzyılın ortalarında Sultan Sencer'in emrinde bulunan askerî kuvvetlerin, Melikşah'ın askerî kuvvetlerinden örgütlenme veya finansman açısından ne derece farklı olduğuna ilişkin şimdilik gerçekten de bir şey söyleyemeyiz. Dolayısıyla var olduğu kabul edilen farklılıklar ve Melikşah'ın başarısının tersine, Sencer'in kötü savaş performansı (en azından hükümdarlığının sonlarında) arasında herhangi bir ilişki olup olmadığını tartışmaya başlayamayız. Bu boyutta bir çalışmada, "Selçuklu" uygulamaları hakkında bazı genellemelerden kaçınmak pratikte mümkün değildir, fakat bunlar gelecekteki araştırmalar tarafından öyle bir incelikle okunmalılar ki, Selçuklu yönetiminin tüm imparatorluktaki benzerliklerini ve farklılıklarını açıklığa kavuşturmalarını ümit edebilelim.

Büyük Selçuklular tarihinin kaynakları

Bir bütün olarak Selçuklu İmparatorluğu'nu incelemeyi amaçlayan tüm girişimler, kaynaklarımızın aşırı düzensizliği nedeniyle er geç büyük bir engelle karşı karşıya kalırlar. Ortaçağ İslâm dünyasının büyük kısmı için olduğu gibi, çok az arşiv belgesi elimize ulaştı. Dolayısıyla temel kaynaklarımız, onlarsız Selçuklu tarihinin en çıplak anlatısını sunmamız bile imkânsız olacak Arapça ve Farsça kroniklerdir.[27] Bunlar ise bizi, Ortaçağ İslâm tarihi üzerine çalışan öğrencilerin aşina olacağı sorunlarla karşı karşıya bırakır. Kronikler

26 Lambton'ın "The Internal Structure of the Saljuq Empire" makalesi, bu eğilimin iyi bir örneğidir.

27 Selçuklu tarihyazımına ilişkin değerlendirmeler için bkz. Claude Cahen, "The Historiography of the Seljuqid Period", Bernard Lewis ve P. M. Holt (ed.), *Historians of the Middle East* (Londra, 1962), s. 59-78; Julie Scott Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century* (Edinburgh, 1999), s. 141-280; Carole Hillenbrand, "Some Reflections on Seljuq Historiography", Antony Eastmond (ed.), *Eastern Approaches to Byzantium* (Aldershot, 2000), s. 73-88; A.C.S. Peacock, "Court Historiography of the Seljuq Empire in Iran and Iraq: Reflections on Content, Authorship and Language", *Iranian Studies*, 47 (2014), s. 327-345.

esasında, yazarın (veya onun hamisinin) siyasal veya ahlâki hedefleri ya da hizip temelli sadakatleri gibi çeşitli amaçlarla geçmişin belirli bir versiyonunu sunmayı hedefleyen edebi eserlerdir. Kronikler çoğunlukla tasvir ettikleri olaylardan çok sonra yazılırlar ve neredeyse tamamıyla saray seçkinlerine –sultanlar, emirler ve bürokratlar– odaklanırlar. Selçuklulara özgü bir sorun da, kroniklerin Selçuklu egemenlik alanının batısına odaklanma eğiliminde olmasıdır; şüphe götürmez önemine rağmen, Horasan'daki olaylar çok nadiren dikkate alındı. Dahası, kronolojik kapsam da baştan savmadır: Özellikle 485/1092 ve 511/1118 (Sultan Melikşah'ın ölümünden Mahmud'un tahta çıkışına kadar) arasındaki dönem batıda bile çok az belgelendirilmiştir.

Belki de hepsinden daha ciddisi, Selçuklu tarihi fethedenler tarafından değil, fethedilenler tarafından yazılmıştır. Selçukluların kendilerine ve kendi geçmişlerine nasıl baktıklarıyla ilgili sadece anlık bakışlara sahibiz: Kaynaklarımızın çoğu doğu İslâm dünyasının büyük şehir merkezlerinde yaşayan, Farsça ve Arapça yazan yazarlar tarafından kaleme alındı. Bu bölümün başındaki alıntının da ortaya koyduğu gibi, pek çok kişi Selçukluları yabancı ve barbar bir güç olarak açıkça küçümsedi. Hanedana sempati duyan Ortaçağ tarihçileri ve şairleri bile, yerleşik yaşamın hâkim olduğu İslâm topraklarındaki kitleleri ikna edebilecek, fakat Selçukluların kendilerinin önemli bulduğu şeyleri yansıtmayan göndermelerde bulunarak hanedan lehine propaganda yapma eğilimindeydiler. Dolayısıyla bu tür kaynaklar, göçebelerin ve Türk kültürünün imparatorluktaki rolünü küçümseme, hatta zaman zaman bütünüyle örtbas etme eğilimindedirler.

Bunun başlıca istisnası, en azından kısmen sözlü Türk kaynaklarına dayandığı ve Selçukluların kendi kökenlerine ilişkin yaklaşımlarını kısmen yansıttığı görülen *Meliknâme* adlı kayıp bir eserdir. *Meliknâme*'nin Arapça ve Farsça versiyonları 13. yüzyılın tarihçileri tarafından yaygın bir şekilde kullanılsa da, asıl Timurlu tarihçi Mîrhând'ın büyük genel tarihi *Ravzatü's-Safâ*'da 15. yüzyıl versiyonuyla büyük ölçüde muhafaza edildi – dönemin edebi beğenilerine uygun olarak yeniden yazıldı. Ne var ki *Meliknâme*, Selçuklu tarihinin ancak en erken dönemi için işe yarar; 11. yüzyıldan itibaren tüm kaynaklarımız dışarıdakiler tarafından yazılmıştır.[28]

Günümüze ulaşan kroniklerimizin hiçbiri Büyük Selçuklu İmparatorluğu içinde yazılmadı. *Meliknâme*'ye ek olarak, dönemin Gazneli bürokratları Beyhakî ve Gerdîzî'nin değerli kaynaklarına sahip olduğumuz yaklaşık 431/1040'a kadar, çok erken bir dönem haricinde, yaşayan en eski kronikler

28 Claude Cahen, "Le Maliknameh et l'histoire des origines seljukides", *Oriens* 2/i (1949), s. 31-65 (İngilizce çeviri, "The Malik-nama and the History of Seljuqid Origins", C. Edmund Bosworth (ed.), *The Formation of the Classical Islamic World*, cilt 9: *The Turks in the Early Islamic World* (Londra: Ashgate, 2007)); bu kaynak hakkında ayrıca bkz. A.C.S. Peacock, *Early Seljūq History: A New Interpretation* (Londra, 2010), s. 8-9, 27-32, 38-41, 43-46.

12. yüzyılın sonlarına aittir. Sonraki referanslardan ve alıntılardan bildiğimiz kadarıyla, daha eski döneme ait kronikler de elbette yazıldı. Örneğin, Memlük yazar el-Aynî'de alıntılar temelinde, Hemedânî'nin 12. yüzyıl başlarına ait tarihini (*Unvanü'l-Siyar*) yeniden inşa etme girişiminde bulunuldu.[29] Bu eserden parçalar İbnü'l-Adîm'in 13. yüzyıl Halep tarihi *Bugyetü't-Taleb*'de diğer erken dönem kaynaklarından yapılan alıntılarla da muhafaza ediliyor.[30]

Bugüne kalan eserlerden ikisi, Irak'ın Selçuklu sultanlarının sembolik yönetimi altındaki Cibal'de kaleme alındı. Zahîrüddîn Nişaburî'nin kısa Farsça *Selçuknâme*'si, atalarının davranışlarından alınan ideal hükümdarlık örnekleriyle ilham vermek amacıyla Selçuklu meliki (ve gelecekteki sultan) III. Tuğrul (ö. 590/1194) için 1177'de yazıldı. Nişaburî'nin *Selçuknâme*'si, orijinal metni ancak yakın zamanda yayımlanmış olsa da,[31] Selçuklularla ilgili sonraki pek çok Farsça eserin kaynağı oldu; bunların en ünlüsü, III. Tuğrul'un maiyetindeki diğer bir kişi olan Râvendî tarafından yazılan, fakat onun ölümünden sonra tamamlanıp Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e adanan *Râhatü's-Sudûr*'dur (ö. 608/1211). Cibal'de yazılan ve yine Farsça olan ikinci eser, bürokrat Necmeddin Kummî'nin yine III. Tuğrul'un hayatta olduğu dönemde kaleme aldığı *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*'dur. 1130'lardan itibaren Irak Sultanlığı'nın bürokratlarına odaklanan eser 1970'lerden beri araştırmacılar tarafından bilinse de, belki de kapsadığı döneme olan akademik ilginin eksikliği dolayısıyla genellikle ihmal edilmiştir.[32]

Yaklaşık olarak çağdaşı ise belki de en önemli tek Selçuklu kroniği olan, Selahaddin'in kâtibi ünlü bürokrat İmâdüddin el-İsfahânî'nin Arapça eseri *Nusretü'l-Fetre*'dir. Suriye'de yazılan eser, tüm Selçuklu tarihini kapsar, fakat yine özellikle İsfahânî'nin kendisinin de mensubu olduğu bürokrasi sınıfının faaliyetlerinden bahseder (bkz. s. 214-215). *Nusretü'l-Fetre* sahip olduğu öneme

---

29 Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ebi'l-Fazl Abdülmelik el-Hemedânî, *Kıt'a Tâ'rîhiyye min kitâbü 'Unvâni'Siyer fî Mehâsini'l-Bedev ve'l-Hadar, ve'l-Ma'ârifi'l-Muta'ahhire, ve bi-Dhaylihi Şadarat min kitâbü Umera' al-Hac*, ed. Şayi' Abdülhadi el-Haciri (Tunus, 2008).

30 Bkz. C. Edmund Bosworth, "Towards a Biography of Nizam al-Mulk: Three Sources from Ibn al-'Adîm", Geoffrey Khan (ed.), *Semitic Studies in Honour of Edward Ullendorf* (Leiden, 2005), s. 299-308.

31 Zahir al-Din Nishapuri, *Saljuqnama*, ed. A.H. Morton (Cambridge, 2004). Nişaburî'den faydalanan sonraki diğer kronikler Reşideddin'in *Camiü't-Tevârîh*'i ve Yezdî'nin *el-Uradafi'l-Hikâyeti's-Selçukiyye*'sidir (her ikisi de 14. yüzyıla ait). Bu geç dönem yazarların süslemeleri hakkında bkz. Alexander H. Morton, "Qashani and Rashid al-Din on the Seljuqs of Iran", Yasir Suleiman (ed.), *Living Islamic History: Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand* (Edinburgh, 2010), s. 166-177. Bu çalışmada Nişaburî ve Râvendî, genellikle sonraki dönemlerde yazılan abartılı türevlerine göndermede bulunularak kullanıldı.

32 Bu eser hakkında bkz. K.A. Luther, "A New Source for the History of the Iraq Seljuqs: The *Tarikh al-Vuzara*", *Der Islam*, 45 (1969), s. 117-128; Stephen Fairbanks, "'The *Tarikh al-Vuzara*': A History of the Saljuq Bureaucracy", doktora tezi, University of Michigan, 1977.

rağmen, henüz tam metin halinde yayımlanmadı ve bu nedenle pek çok araştırmacı eserin kaybolduğunu zannetti.[33] Eser genellikle, burada Houtsma'nın 1889 tarihli edisyonu temel alınarak zikredilen, Bundârî'nin 13. yüzyılda kısaltarak *Zübdetü'n-Nusra* adını verdiği eserle tanınır oldu, çünkü tam metin bugün hâlâ çoğunlukla erişilmez ve büyük ölçüde analiz edilmemiş durumda.[34]

Diğer iki önemli eser Bağdat kökenlidir. Bunlardan ilki Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) eseri *el-Muntazam fi Tâ'rîh*'tir; bu eser, siyaset ve kimi zaman da, her Selçuklu hükümdarının sahip olmaya çalıştığı, şehirdeki gündelik yaşam hakkında, bazıları birinci elden, çok değerli bilgiler içerir. Şehri etkileyenler haricinde, Bağdat ötesindeki olaylar eserde nadiren yer bulur, fakat İbnü'l-Cevzî'nin torunu Sıbt İbnü'l Cevzî (ö. 654/1256) kapsamı açısından çok daha geniş olan ve *Mir'âtü'z-Zaman* olarak bilinen bir tarih eseri kaleme aldı. Sıbt İbnü'l Cevzî'nin eseri –hâlâ yarım yamalak yayımlanmıştır[35]– bizim amaçlarımız açısından son derece değerlidir, çünkü yazar, Bağdatlı Garsünnime'nin 11. yüzyılda yazdığı fakat bugün kayıp olan, Selçuklu fetihlerine tanıklık eden ve özellikle Irak ve Suriye'deki Türkmenler hakkında başka kaynaklarda bulunmayan değerli bilgiler içeren tarihinden faydalanmaktaydı.

Ayrıca 13. yüzyıl kaynaklarına da bel bağlıyoruz; bu kaynaklar olmadan Selçukluların anlamlı bir tarihini inşa etmek imkânsız olurdu. Bunların en önemlileri, Hüseynî'nin 13. yüzyıl ortalarında Selçuklular hakkında yazdığı ve İsfahânî ile aynı kaynağı paylaşmakla birlikte, özellikle 12. yüzyıl sonları için bazı bağımsız bilgiler de içeren monografik eseri *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* ve İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233) büyük ölçüde, Selçuklular konusunda bugün kayıp olan kaynaklara dayanan Arapça evrensel tarihi *el-Kâmil fi't-Tâ'rîh*'tir. İbnü'l-Esir'in çalışması tarafsız bir kronik tarihyazımı örneği olarak görünse de, dikkatle okunması gerekir, çünkü yazar, babasının da hizmet ettiği Musul'daki Zengî hanedanına yakınlık duyuyordu. Hanedanın ku-

---

33 Tek elyazması Paris'teki Bibliothèque nationale'de muhafaza ediliyor, MS arabe 2145. Elyazması ve yayımlanan kısaltılmış metin arasındaki farklılıklar için bkz. David Durand-Guédy, "Un fragment inédit de la chronique des Salğūqides de 'Imād al-Dīn al-Isfahānī: le chapitre sur Tāğ al-Mulk", *Annales Islamologiques*, 39 (2005), s. 205-222.

34 Bundari, *Zubdat al-Nusra*, ed. M. Th. Houtsma, *Histoire des Seljoucides de l'Irâq par Bondârî d'après Imâd al-dîn al-Kâtib al-Isfahânî* (Leiden, 1889) (*Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides, II*).

35 Tuğrul, Alparslan ve Melikşah ile ilgili bölümler Ali Sevim tarafından yayımlandı: Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarihi'l-Âyan* (Ankara, 1968); Sevim daha sonra aynı kısımların yeni bir edisyonunu *Belgeler: Türk Tarih Kurumu Dergisi*, 14/xviii (1989-1992), s. 1-260'ta yayımladı, fakat bu yeni baskıda dizin olmaması kullanımını güçleştiriyor. Bu nedenle burada 1968 edisyonu tercih edilmiştir. Kroniğin diğer kısımları Ali Ghâmidî tarafından yayımlandı. Hiçbir edisyon günümüze ulaşan elyazmaları arasındaki kayda değer farklılıkları yansıtamıyor. Kamil el-Cuburi ve diğerlerinin (Beyrut, 2013) eserinin yeni baskısı dikkatimi geç çektiği için burada kullanamadım.

rucusu İmâdüddin Zengî (ö. 546/1146) üst düzey bir Selçuklu emiriydi (komutan). Bu kişisel bağlantı İbnü'l-Esir'in, Zengî ve onun 12. yüzyıl başında Selçuklu devletinde oynadığı rol konusunda olumlu bir tasvir çizmesini hiç şüphesiz etkiledi.

13. yüzyıla ait bazı Farsça eserlerden de bahsetmek gerekir: Cüzcânî (yaklaşık 658/1260'ta Delhi'de yazdı) esas olarak Selçuklu İmparatorluğu'nun doğuda çöküşü ve Selçukluların Gur ve Karahıtay devletleriyle olan ilişkileri konusunda faydalıyken, onun çağdaşı Cüveynî (Moğol işgali altındaki Bağdat'ta yazdı) Selçukluların, vasalları Hârizmşahlar ve Kuzeydoğu İran'daki İsmâilîlerle ilişkileri konusunda iyidir. Ayrıca 11. yüzyılın sonları ve özellikle 12. yüzyıldan itibaren, gelişmekte olan Farsça bir yerel tarihyazımı geleneğine de –bölgesel bir vatanseverliğin yansıması olarak, tek bir şehre veya vilayete adanmış eserler– sahibiz. Horasan'da Beyhak (Sabzevar) kenti, Fars, İsfahan, Herat ve Sistan hakkındaki yerel tarihler Selçuklu yönetiminin çeşitli yönlerine ışık tutar.[36] Batıda İbnü'l-Adîm'in Halep, İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin Meyyâfârikîn (bugün Güneydoğu Türkiye'de Silvan) ve İbnü'l-Kalânisî'nin Şam hakkındaki Arapça tarihleri Suriye ve Cezire üzerindeki Selçuklu etkisini anlamak açısından değerlidir.

Kronikler haricinde, bazı Selçuklu arşiv belgesi koleksiyonları da günümüze ulaştı; bunlar içerisinde bizim hedeflerimiz açısından en önemlisi Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in (h. 511/1118-552/1157) divanından gelen ve 12. yüzyılda Horasan'da Selçuklu yönetiminin işleyişine ışık tutan *Atabetü'l-Ketebe*'dir.[37] Bu koleksiyonun esas kısmını valilik, vergi tahsildarlığı veya kadılık gibi çeşitli mevkilere atama belgeleri oluşturur. *İnşâ* olarak bilinen süslü yazıyla yazılan bu tür belgeler, genellikle bürokratların taklit etmeleri için pratik üslup elkitapları olarak muhafaza edilirdi. Dolayısıyla, tarih ve hatta muhatap kişinin ismi gibi, tarihçiler için hayati önem taşıyan bilgilerden çoğu zaman yoksundurlar. *Atabetü'l-Ketebe* ile yakından ilişkili olan, fakat Sencer'in divanından başka belgeler de içeren bir başka koleksiyon da, çoğunlukla yayımlanmamış St. Petersburg *inşâ* koleksiyonudur.[38] Üçüncü bir ko-

36 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, ed. G. Le Strange ve R.A. Nicolson, *The Fársnáma of Ibnu'l-Balkhí* (Cambridge, [1921] 1962); Abdurrahman Fâmî Herevî, *Târîh-i Herât*, Muhammed Hüseyin Mir Hüseynî ve Muhammed Rida Abuni Mihrizi tarafından hazırlanan tıpkıbasım (Tahran, 1387); *Târîh-i Sistan*, ed. Muhammad Takî Bahar (Tahran, 1381); İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, ed. Ahmed Bahmanyar (Tahran, tarihsiz). Mâfarruhî'nin eseri *Kitâb Mahâsin Isfahân*, ed. Arif Muhammad Abdülgani (Şam, 2010), İsfahan hakkında sınırlı, fakat değerli bilgiler içerir. Daha fazla kaynakla yürütülen bir tartışma için bkz. David Durand-Guédy, *Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of Isfahān in the Saljūq Period* (Londra, 2010).

37 Ali b. Ahmed Müntecebüddin Bedi Atabek el-Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe: Mecmûa-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer*, ed. Muhammed Kazvinî ve Abbas İkbâl Âştiyânî (Tahran, [1329] 1389).

38 St. Petersburg belgelerinin bir kısmı V.V. Bartold tarafından yayımlandı: V.V. Bartold, *Turkestan v Epokhu Mongolskogo Nashestviya. Chast' 1: Teksty* (St. Petersburg, 1898); bazılarının Al-

leksiyon olan *El-Muhtârât min er-Resâ'il* ise İsfahan kökenlidir, geç dönem Selçuklular ve İldenizliler ile ilgili olmasına rağmen, belgelerin büyük çoğunluğu 12. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu için bu kitabın odağının bir parça dışında kalır.[39] Bu koleksiyonların kapsamı oldukça sınırlıdır ve 11. yüzyıldan bu türde hiçbir belge kalmamıştır.

Selçuklu egemenlik alanından günümüze kalan kronik belgelerin eksikliğine rağmen, hem Arapça hem de Farsçada zengin bir edebi üretim geleneği vardı. Gerçekten de hükümdarları, vezirleri ve Selçuklu devletindeki diğer üst düzey kişileri övmek üzere yazılan şiirler kimi zaman o dönemden günümüze kalan ana kaynakları oluşturur. Fakat bunlar, tarihsel olaylara çoğunlukla üstü kapalı göndermelerde bulundukları için, bugüne kadar tarihçiler tarafından oldukça sınırlı şekilde kullanılmıştır.[40] Nazım, kroniklerden elde ettiğimiz olgusal bilgiyi nadiren tamamlar. Saray yaşamı, büyük şenlikler ve orada kutlanan törenler hakkında fikir vermesi ve döneme ilişkin belirli bir "atmosfer"i sunması açısından daha değerlidir. Ayrıca 11. yüzyılın sonlarına ait "nasihatname" (prenslere ayna) türünde iki eser gibi örnek kaynaklar da vardır; bunlardan biri Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si (aşağıda s. 78-79'da ayrıca ele alınacak), diğeri ise bir Selçuklu vasal hükümdarı olan, Ziyârî Keykâvus b. İskender'in *Kâbûsnâme*'sidir. Her iki eser de gerçeklikten ziyade ideal olanı anlamak açısından faydalıdır.

---

manca tercümesi de yayımlandı: Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğūqen und Ḫōrazmšāhs (1038-1231)* (Wiesbaden, 1964). St. Petersburg belgelerinin ve bunların *Atabetü'l-Ketebe* ile ilişkisinin en ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Mehmed Altay Köymen, "Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar. I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrine ait münşeat mecmuaları". Bunun *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (1951), s. 539-648'de yayımlanması planlandı, fakat hiç yayımlanmadı. Bir ayrıbasımı ise Ankara'daki Türk Tarih Kurumu'nda tutuluyor.

39 *El-Muhtârât min er-Resâ'il*, ed. Gulamrida Tahir ve İrec Afşar (Tahran, 1378). Bu belgelerden bazıları Durand-Guédy tarafından *Iranian Elites and Turkish Rulers*, s. 8-10, 230-255'te ele alındı. Ayrıca bkz. David Durand-Guédy, "Diplomatic Practice in Saljuq Iran: A Preliminary Study based on Nine Letters about Saladin's Campaign in Mesopotamia", *Oriento Moderno*, 89/ii (2008), s. 271-296 ve David Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljuq Relationship in Twelfth-century Iran: New Elements based on a Contrastive Analysis of Three inšā' Documents", *Eurasian Studies* (özel sayı, *Nomads in the Political Field*, ed. Johann Büssow, David Durand-Guédy ve Jürgen Paul), 9 (2011), s. 11-66. Diğer Selçuklu belge koleksiyonları hakkında bilgi için bkz. Horst, *Staatsverwaltung*, s. 7-12. Ayrıca 1100 civarında, Kafkasya'da Beylakan'ın Selçuklu *müstevfî*'sinin *inşâ* koleksiyonuna da dikkat çekmek gerekir, fakat pek çok belge arşivsel değil, edebi nitelik taşıyor: Mas'ûd b. Nâmdâr, *Sbornik Rasskazov, Pisem i Stikhov*, ed. V.M. Beylis (Moskova, 1970) ve Vladimir Minorsky ve Claude Cahen, "Le recueil transcaucasien de Mas'ûd b. Nâmdâr (debut du VIe/XIIe siècle)", *Journal Asiatique*, 237 (1949), s. 93-142'deki tartışma. Selçuklu belgeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 309-310'daki kaynakça.

40 Bkz. G.E. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks: Poetry as a Source of History* (Londra, 2009); Abbas İkbâl, Selçuklu bürokratlarına ilişkin çalışma için şiiri yoğun bir şekilde kullanmıştır: *Vizâret der 'Ahd-i Selâṭîn-i Büzürg-i Selcūḳî az Tarîh-i Teşkîl-i Silsile ta marg-i Sultan Sencer 432-552* (Tahran, 1338).

Selçuklular döneminde siyaset, din ve kültürün farklı yönleri hakkında kıyısından köşesinden bilgiler içeren, Yahudi ve Hıristiyan yazarlar tarafından kaleme alınanlar da dahil olmak üzere, başka pek çok edebi kaynak mevcuttur. Benim buradaki amacım, döneme ait bilgilerimize dayanak oluşturan başlıca kaynaklar hakkında sadece bir fikir vermek oldu. Bu kaynaklar kaçınılmaz şekilde ağırlıklı olarak hükümdarlara, savaşlara ve muharebelere odaklanır ve gündelik yaşam hakkında çok az şey söyler. Bu önyargıdan kaçınmak tarihçiler için oldukça zor; hele toplumsal ve ekonomik tarih için ana alternatif kaynak olan arkeoloji Selçuklu İmparatorluğu topraklarının büyük kısmında son derece gelişmemiş durumdayken (Merv'de süren çalışma bir istisna). Selçuklu topraklarının büyük bölümünden, özellikle de buradaki odak noktamızı oluşturan 12. yüzyılın ortasına kadar olan dönemden kalan insan yapımı maddi kanıtların sayısının nispeten az olması sorunu daha da büyütüyor. Sadece mimari anıtlar, makul ve güvenle tarihlendirilen dikkate değer bir malzeme bütünü sağlar.

Mümkün olduğu kadarıyla bu maddi kanıtlardan faydalanıyorum. Yine de yazılı kaynakların sınırlılıklarına rağmen, potansiyelleri henüz açığa çıkarılmamış geniş bir bilgi hazinesi içeriyorlar. Kronikler bugüne kadar çoğunlukla birer tarih ve veri madeni olarak kullanılmışlardır, oysa çok daha eleştirel ve dikkatli bir şekilde okunmayı hak ediyorlar. Gerçekten de İsfahânî'nin başlıca kaynağımız olan eseri *Nusretü'l-Fetre*'nin, eleştirel bir edisyondan –klasik Arap nesrinin ustalarından biri tarafından gerçekleştirilecek büyük bir çalışmayı hak ediyor– geçirilmek yerine, sadece sansürden geçirilmiş bir kısaltma metinle yayımlanması ve bugün sahada bulunan pek çok araştırmacı tarafından kaybedilmiş olduğunun zannedilmesi hâlâ yapılması gerekenlerin boyutunu ortaya koyar.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN YÜKSELİŞİ: AVRASYA BOZKIRLARINDAN KAHİRE KAPILARINA (YAKLAŞIK 965-1092)

Çağdaşları Selçuklu fetihlerini anlamaya çalışıyordu. Yaklaşık otuz yıl önceki olaylar hakkında 1070'lerde yazan Ermeni tarihçi Aristakes Lastivertsi, fetihlerin süratini ve acımasızlığını ancak kendi doğduğu topraklara yönelik ilahi bir öfke işareti olarak idrak edebiliyordu:

> Cennetin gazabının kapısı topraklarımıza açıldı. T'ürk'astan'dan [Türkistan] sayısız asker çıktı, toynakları kaya gibi sert olan atları kartallar kadar çevikti. İyice sarılmış yayları gergin, okları sivriydi ve ayakkabı bağcıkları hiç çözülmedi ... Aslanlar kadar hızlı gittiler ve pek çok insanın cesedini, aslan yavruları gibi acımasızca etobur canavarlara ve kuşlara fırlattılar ... [Tanrı] yabancı bir halk aracılığıyla gazabını üzerimize yağdırdı, çünkü O'na karşı günah işlemiştik.[1]

Yerleşik Müslüman nüfus için Türkler hiç de daha az garip veya ürkütücü değildi. Döneme ait, Horasan'dan gelen ve Gazneli tarihçi Beyhakî'nin de alıntıladığı istihbarat raporları, Selçukluların ve onların göçebe takipçileri olan Türkmenlerin "her yere ve insanlara zarar verdiğinden; buldukları her şeyi çaldıklarından ve onlardan çok fazla kötülük geldiğinden" yakınır.[2]

Ne var ki bir başka Ermeni tarihçi Edessalı Matthew (ö. yaklaşık 1136) 1070'lerde üçüncü Selçuklu Sultanı Melikşah dönemindeki Selçuklu seferleri hakkında bambaşka bir izlenim verir:

1 Aristakes Lastivertsi, *History*, çev. Robert Bedrosian (New York, 1985), s. 64-65, 66 (Yuzbashian tarafından yayına hazırlanan metinde, s. 63-64) (www.rbedrosian.com'da). Aristakes "ayakkabı bağcıkları hiç çözülmedi" derken, sürekli hareket halinde olmalarını kastediyor.

2 Beyhakî, *Târîh*, s. 720.

> Melikşah ... sayısız savaşçıdan oluşan müthiş bir ordunun başında yola koyuldu. Bölgenin yönetimini almak için Batı'daki Roma İmparatorluğu'na [yani, Bizans'a] geldi ve buraya girdi. Bu sultanın kalbi Hıristiyanlar için cömertlik, nezaket ve merhametle doluydu; [geçtiği] toprakların tüm sakinlerine babacan bir yakınlık gösterdi ve bu sayede pek çok kentin ve bölgenin denetimini direnişle karşılaşmadan aldı.[3]

Selçukluların fark edilir bir şekilde, barbar bir savaşçı gücünden uygar bir imparatorluğun mimarlarına dönüşmesi çoğunlukla Melikşah'ın veziriazamı Nizâmülmülk'le (ö. 485/1092) ilişkilendirilir. Bir çağdaşının da belirttiği gibi, "Selçuklu devletini inşa eden oydu",[4] bunu da Pers-İslâm yönetiminin normlarını uygulayarak yaptı. Ne var ki, bir başka kaynak, Tuğrul'un (ö. 455/1063) "Selçukluların ilk hükümdarı olduğunu ve devletlerini onun kurduğunu" belirtir.[5] Her iki nitelendirmede de bir doğruluk payı vardır. Döneme tanık olanların yaşadığı kafa karışıklığı belki de şaşırtıcı değildir. Selçuklulardan önce 11. yüzyıl ortalarından sonlarına kadar Batı Asya'da bulunan imparatorlukların –Gazneliler, Büveyhîler ve Bizanslılar– aniden çökmesi bugün pek de kolay açıklanamıyor ve savaşçı bir topluluktan imparatorluğa açıkça dönüşüm de en az fetihlerin ölçeği ve sürati kadar sersemletici.

11. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bir Selçuklu devletine benzer bir şey –son derece asgari düzeyde bir tanım yapmak gerekirse, para basan, bir çeşit bürokrasiye sahip ve vergi koyan bir siyasa– ortaya çıkmıştı. Ne var ki, Edessalı Matthew'a bakılırsa, Melikşah döneminde bile genişlemeye önayak olan ve Anadolu, Mısır, Arabistan ve Kafkasya'ya kadar uzanan seferleri başlatan, hâlâ çoğunlukla sultanlardan ziyade Türkmenlerdi. Bu imparatorluk inşa sürecinin yanı sıra, bazı göçebe gruplar ve Selçuklu sultanları arasında gerilim de artıyordu. Selçuklu sultanlarının liderliği Selçuklu ailesinin, kendi iddiaları doğrultusunda Türkmenlerin desteğini çoğu zaman harekete geçirebilen diğer mensupları tarafından bile (veya özellikle onlar tarafından) kesinlikle kabul edilmiyordu. Selçuklu sultanları açısından, bu Türkmen destekli isyancılar, kendi otoriteleri için herhangi bir dış tehditten çok daha ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Dolayısıyla imparatorluğun oluşum sürecini kavramak sadece devlet kurumlarının oluşumunun izini sürme meselesi değildir, aynı zamanda imparatorluğu yaratmış kuvvet olan göçebe Türklerin kaderini inceleme meselesidir; bu göçebe Türklerin siyasal anlayışları ise kay-

---

3 Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, çev. Ara Dostourian (Lanham, MD, 1993), s. 154.

4 İbnü'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fi Tarih Haleb: el-teracimü'l-hassa bi-ta'rihü's-Salacika*, ed. Ali Sevim, *Bugyat at-Talab fî Tarih Halab: Selçuklularla İlgili Haltercümeleri* (Ankara, 1976), s. 90; Bosworth, "Towards a Biography of Nizam al-Mulk", s. 303.

5 Sıbt, *Mir'ât*, s. 107.

nağını hâlâ, liderlik iddiasında bulunmak için sadece soyun değil, kişisel karizmanın da gerekli olduğu bozkır dünyasından alıyordu.[6] Dolayısıyla biz de bu Türklerin ortaya çıktığı bozkır geçmişiyle işe başlamalıyız.

Oğuzlar ve Selçukluların oluşumu

İslâm öncesi Türk dünyasının Moğolistan'daki kutsal merkezinde bulunan 8. yüzyıla ait Türkçe bir yazıt, Oğuzlara (Arapça ve Farsça "Guz"un Türkçe biçimi) ilişkin elimizdeki en eski kaynakları sağlar.[7] Mançurya'dan Karadeniz bozkırlarına uzanan Göktürk İmparatorluğu'nun (552-774) hükümdarı Bilge Kağan, bu anıtı 732 yılında kardeşi Kül Tigin anısına dikti. Yazıt, Bilge Kağan ve Kül Tigin'in çeşitli düşmanların –hem Çinlilerin hem de Oğuzların da içerisinde olduğu çeşitli Türk grupların– elinde yıkılmaktan kurtardığı Göktürk İmparatorluğu'nun tarihini anlatır.[8] Fakat Bilge Kağan Oğuzlardan "benim halkım" olarak da bahseder ve Oğuzlar yazıtta bahsi geçen gruplardan biridir. Bu Oğuzlar 8. yüzyıl ortalarında Göktürklerin düşüşüne eşlik eden çeşitli göçebe gruplar arasındaki mücadelede belirgin bir rol oynadı. Bundan sonrası için Oğuzlar hakkında çok az şey biliyoruz, ta ki 9. ve 10. yüzyılın İslâmi kaynaklarında Avrasya bozkırlarının batısında, Volga Nehri civarında ortaya çıkana kadar.

11. yüzyıl sonlarında Melikşah'ın sarayında yazan hekim Şerefüzzaman Mervezî, hanedanın soyunun kökenlerini açıklamaya çalıştı. Oğuzların batıya göçünü, Mançuryalı göçebe bir hanedan olan Liao'nun –İslâm tarihinde daha ziyade Karahıtay olarak tanınan[9] ve 12. yüzyılın ortalarında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasında hayati bir rol oynayacak olan (aşağıda s. 115-118)– iktidarı ele geçirmesiyle birlikte yerlerinden olan Orta Asya'daki göçebe gruplar arasında otlaklar için verilen mücadelelere dayandır-

---

6 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 60-63.

7 Erken dönem Oğuzlar ve daha genel olarak 6. yüzyıldan itibaren bozkır dünyası arka planı için bkz. Peter B. Golden, "The Migrations of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, 4 (1972), s. 45-84 (yeniden basım, Peter B. Golden, *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks Khazars and Qipchaqs* (Aldershot, 2003) (study V)); Peter B. Golden, "The Turks: Origins and Expansion", Peter B. Golden, *Turks and Khazars: Origins Institutions and Interactions in Pre-Mongol Eurasia* (Farnham 2010), (study I); C. Edmund Bosworth, "The Origins of the Seljuqs", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011). Göktürk İmparatorluğu hakkında bkz. Denis Sinor, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", Denis Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge, 1990), s. 285-316 [*Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000]; Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler I-II-III* (Ankara, 2012). Orhun Yazıtları için bkz. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (Ankara, 1988).

8 "Tokuz Oğuz"dan (Dokuz Oğuz [kabileler]) da bahsedilir. Bunların Oğuzlardan ayrı bir grup olup olmadığı net değil. Bkz. Golden, "The Migrations of the Oghuz", s. 48.

9 *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, ed. ve çev. Vladimir Minorsky (Londra, 1942), s. 29-30.

dı. Liao/Karahıtay'ın yükselişi bozkırlar açısından gerçekten de derin etkiler yarattı, fakat Oğuzların batıya göçünün ardında onların olması pek de mümkün değil. Oğuzlar Liao'nun 9. yüzyılda yükselmesinden önce bile Müslüman Orta Asya'da tanınıyorlardı. İbnü'l-Esir şöyle yazar: "Bu Guzlar Mehdi zamanında Türklerin en uzak sınır bölgelerinden Mâverâünnehir'e ilerlediler ve ihtida ettiler."[10] Bu ifade Oğuz göçünü Halife Mehdi'nin saltanat dönemi olan yaklaşık 158/775 ve 169/785 yılları arasına konumlandırır. Aynı dönemde, Göktürk İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından batıya ilerlemekte olan diğer Türk halklarının varlığından haberdar olmamız[11] bu bilginin inandırıcılığını artırıyor.

Oğuz teriminin köken itibariyle göçebe "konfederasyon" benzeri bir anlama geldiği görülüyor,[12] fakat 8. yüzyılın ortalarından itibaren kendilerini Türkler olarak tanımlayan geniş grup aileleri içerisinde münferit bir kültürel ve dilsel Oğuz kimliği oluşmaya başladı.[13] Bu Oğuzlar aşağı yukarı aynı dönemde, bugünkü Kazakistan ve Rusya'nın güney kısımlarında –Volga-Siriderya bölgesi– araştırmacıların "devlet" olarak gördüğü şeyi oluşturmaya başladı.[14] Bu uçsuz bucaksız ve çoğunlukla düz bozkır bölge, göçebelerin varlığına dayanak oluşturan koyunlar, develer ve atlar için bol miktarda otlak alan sağlayacaktı. Göçebeler kendi yaşam tarzlarının temeli olan ihtiyaçlarını –sürüleri için otlak; yazın yüksek serin ve kuru arazi (*yaylak*, günümüz Türkçesinde yayla), kışın ise alçak ılık kış arazileri, çoğunlukla nehir kenarları (*kışlak*)– karşılayabilmek için bu bölge içerisinde geniş mesafeler kat ederlerdi. Bir Memlük kaynağı, bir grup Oğuz'un Issık Göl (modern Kırgızistan'da) kıyısındaki Balasagun'da bulunan kışlaklar ve Volga kenarındaki yaylaklar arasında –yaklaşık 2.400 kilometrelik bir mesafeyi– gidip geldiğini yazar ve benzer bir örüntünün Selçuklu boyu için de doğru olduğunu gösteren bazı kanıtlar var.[15] Fakat tüm Oğuzlar göçebe değildi. İslâm dünyasının kuzey ve doğu sınırlarında bulunan Siriderya Nehri kıyısında, Oğuzların yaşadığı oldukça fazla sayıda kent vardı.[16] Örneğin, Yengi-Kent (Farsça ismi Dih-i Nev ["Yeni köy"] ile de bilinen "Yeni Kent") bir Oğuz *yabgu*'sunun (Göktürk İmparatorluğu'ndan miras kalan bir reis unvanı) kışlağı işlevi görüyordu.[17]

10 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 176.

11 Golden, "The Turks: Origins and Expansion", s. 20-21.

12 Golden, "The Migrations of the Oghuz", s. 47.

13 A.g.m., s. 57.

14 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 21-26.

15 *A.g.e.*, s. 24.

16 *A.g.e.*, s. 54-55. Ayrıca bkz. Peter Golden, "Courts and Court Culture in the Proto-urban and Urban Developments among the pre-Chinggisid Turkic Peoples", David Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* (Leiden, 2013), özellikle s. 22-31, 50-51.

17 Golden, "Türk Imperial Tradition", s. 50-55.

Devlet bu siyasal yapıları ifade etmek için muhtemelen fazla ağır bir terim. Göktürk İmparatorluğu'nun emperyal mirası ve kutsal kağan unvanı Oğuzlar tarafından değil, pek çok Oğuz liderinin bazı bakımlardan –en azından teoride– tabi olduğu, Volga'daki Hazar İmparatorluğu (8.-10. yüzyıllar) tarafından miras alındı.[18] İşte Selçuk ve babası Dukak'a ilişkin en eski referansımızı Hazar devletinde buluyoruz. İlk iki Selçuklu sultanı Tuğrul ve Alparslan'ın sarayları için kaleme alınan anlatılara göre, hanedanın ataları Hazar hükümdarına askerî kumandan olarak hizmet etti.[19] Bu, Dukak ve Selçuk'un 10. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Volga'da Hazarların başkenti olan İdil yakınlarında, Aral Denizi'nin batısındaki bölgede etkin olduğunu gösterir. Hazar seçkinlerinin çok büyük bir kısmı gibi, onlar da Yahudi inancına bağlı olabilirler.[20]

Selçuk'un göçü

Selçuklu ailesi 10. yüzyılın sonlarında bir dönem Hazarlarla olan bağlarını kesin olarak kopardılar.[21] Buna ilişkin ayrıntılar pek net değil. Tuğrul'un sarayında bürokrat olan İbn Hassûl, isyancının Selçuk'un kendisi olduğunu iddia ediyordu,[22] fakat *Meliknâme*, isyanı Selçuk'un babası Dukak'a atfeder.[23] Bu arada Arapça kronikler, Oğuzların, Rusların 965'te İdil'e düzenledikleri ve Hazar İmparatorluğu'na ölümcül bir darbe vurdukları bir baskında onlarla işbirliği yaptığını öne sürer ve belki de isyanın genel bağlamını ortaya koyar.[24] Diğer yandan, Mîrhând'ın *Meliknâme* versiyonu, Hazarlarla bağların kopmasını saray entrikalarına bağlar ve Selçuk'un nasıl "kendisini korumak için çok düşündüğünü" anlatır:

> Sürgüne kaçmaya karar verdi. Yolculuğa karar verince, yüz atlı, 1.500 deve ve 50.000 koyunla Semerkand topraklarının yolunu tuttu.[25]

---

18 A.g.m.

19 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 27-35'te bu anlatılarla ilgili değerlendirme.

20 Hazar İmparatorluğu'nda Yahudilik konusunda bkz. Peter B. Golden, "The Conversion of the Khazars to Judaism", P.B. Golden, H. Ben-Shammai ve A. Rona-Tas (ed.), *The World of the Khazars* (Leiden 2007), özellikle s. 144 (yeniden basım, Golden, *Turks and Khazars*, study XI). Ayrıca bkz. aşağıda Yedinci Bölüm.

21 Bu döneme ilişkin başlıca ikincil literatür: Cahen, "Le Maliknameh", birçok yerde; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, cilt I: *Kuruluş Devri* (Ankara, 1979), s. 18-36; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 16-47.

22 İbn Hassûl, *Tafdîlü'l-Etrak*, s. 49.

23 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ* (Tahran, 1338), IV, s. 235; karşılaştırma için bkz. Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 235.

24 Golden, "Migrations", s. 77-79; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 34-35; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 220; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, s. 565.

25 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 236.

Göç (sadece bir 14. yüzyıl kaynağı 375/985-986'da olduğunu belirtir)[26] Selçuk ve takipçilerini Batı Kazakistan'dan bulunan bugünkü Kızılorda yakınlarındaki Cend kentine götürdü. Cend Orta Asya'daki en kuzey Müslüman eyaleti olarak, Hârizm'in vasalı olan bir Oğuz beyliğinin merkeziydi. Me'mûnî hanedanı tarafından yönetilen Hârizm'in kendisi ise teorik olarak, Mâverâünnehir ve Horasan'ı hâkimiyeti altında bulunduran Sâmânî devletine (204/819-390/999) tabiydi. Selçuk ve yerel Oğuz hükümdarı *Yabgu* Ali ve oğlu Şahmelik arasında çok geçmeden otlak ve vergiler konusunda anlaşmazlıklar çıktı.[27] Hazar egemenliğindeki topraklarda İslâm var olsa da,[28] Hârizm'e tabi oluşu dolayısıyla, Cend, Selçuk ve takipçilerinin karşılaştığı, Müslümanlar tarafından yönetilen ilk bölge olacaktı. Selçuk'un burada İslâm inancını kabul ettiği ve "kutsal savaşa eğilimli sınır Türkleri"nden[29] destek topladığı, onların yardımı sayesinde de kendisini otorite konumuna getirmeyi başardığı söylenir.

Selçukluları ihtidaya iten nedenler çok açık değil (bkz. aşağıda s. 255-256), fakat asıl her şeyden önce göçün ardındaki itici güç belirsiz. *Meliknâme*'nin bize verdiği nedenin –Hazarlarla bağların kopması– yanı sıra, modern araştırmacılar, iklim değişikliğinin Selçukluları bozkırlarda otlak sıkıntısından kurtulmak için göç etmeye zorladığını öne sürdüler.[30] Bazı bilimsel kanıtların, Aral Denizi bölgesinde yaklaşık olarak bu dönemde artan kuraklığa işaret ettiği doğru,[31] fakat bu pek de inandırıcı değil, çünkü bir göçü tetiklemek için tek bir nedenden daha fazlası gerekir. Buna ek olarak, *Meliknâme* bunun kitlesel bir insan hareketi olmadığını, daha ziyade belirli bir aristokrat göçebe liderin, yani Selçuk'un ve ona en değerli varlıklarıyla –besi hayvanlarıyla– birlikte eşlik eden takipçilerinin yönettiği küçük çaplı bir toplu göç olduğunu öne sürer. Saf bir yerleşik dünyaya akan ani bir insan selinin ötesinde olan göç, ilk başlarda Müslüman kronikçilerin dikkat çekmeyeceği kadar önemsiz bir hadiseydi.

Selçuk'un Müslüman Orta Asya'daki çocukları

Selçuk 11. yüzyılın başlarında, anlatılanlara göre 399/1009'da 107 yaşında Cend'de öldüğünde,[32] güneydeki Müslüman toprakları siyasal kargaşa nede-

---

26 Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, ed. Abdulhüseyin Nevai (Tahran, 1339), s. 426; karşılaştırma için bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 37 ve Cahen, "Le Maliknameh", s. 37-38.

27 Bosworth, "Origins", s. 17-18; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 38, 40.

28 Karşılaştırma için bkz. Golden, "The Conversion of the Khazars", s. 144-145, 148.

29 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 237; karşılaştırma için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 474.

30 Bu görüşün başlıca savunucuları Richard Bulliet ve Ronnie Ellenblum'dur. Daha fazlası için bkz. Sekizinci Bölüm'deki tartışma.

31 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 45'teki klimatolojik kanıtlar.

32 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 474; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 33; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 26-27.

niyle harap durumdaydı. Horasan ve Mâverâünnehir'deki Pers Sâmânî devletinin enkazından, iki Türk devleti ortaya çıkıyordu.[33] Mâverâünnehir yine yakın zamanda ihtida etmiş göçebelerden oluşan ve ana merkezleri Balasagun olan Karahanlı hanedanının (382/992-607/1222) elindeydi. Horasan ve Ceyhun'un güneyindeki topraklar ise hükümdarları Türk köle asker Sebüktegin'in (ö. 387/997) torunları olan ve yeni oluşan Gazneli İmparatorluğu'nun eline geçti. Ordularında göçebeler de bulunsa da, Gazneliler kendilerine, kökenlerini oluşturan Sâmânî devletini örnek aldılar. Saray dilleri Arapça ve Farsçaydı; Sebüktegin'in çocukları Türkçe isimler değil, Mahmud ve Mesud gibi Arapça isimler aldı. İktidarları kent merkezleri üzerinde kurdukları hâkimiyete dayanıyordu ve Sâmânî devletinin kalıntıları için Karahanlılarla mücadele ettiler. Hârizm'in kendisi 408/1017'de Gazneliler tarafından ilhak edildi ve bu, Me'mûnî Hârizmşahlar hanedanına son verdi. Fakat Gazneli valiler imtiyazlı bir otonomi konumu elde edebilmek için, Hârizm'in önemli göç güzergâhlarına yakın olan konumundan ve Müslüman Orta Asya'nın geri kalanına olan uzaklığından faydalanmak konusunda en az Me'mûnî selefleri kadar arzululardı.[34]

Bu siyasi değişimlerin, gümüş madenleri tükenen Sâmânî ekonomisinin zayıflaması gibi birtakım nedenleri vardı.[35] Bunun yanı sıra, Müslüman Orta Asya'nın sınırları, göçebe konfederasyonların çökmesi ve yenilerinin oluşması –Liao'nun yükselişiyle belki de şiddetlenen sarsıntılar– dolayısıyla, giderek daha fazla sayıda çaresiz, geleneksel otlaklarının dışına itilmiş ve siyasi lideri olmayan Türk'ün evine dönüşüyordu.[36] Örneğin 408/1017-1018'de Karahanlılar, kim oldukları bilinmeyen muazzam sayıda pagan "Türk"ün

---

33 Bkz. Peter B. Golden, "The Karakhanids and Early Islam", Denis Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge, 1990), s. 358-361; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 27-47; Bosworth, "Political and Dynastic history", s. 5-11; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 30-70. Genel olarak Karahanlılar için ayrıca bkz. C. E. Bosworth, 'Īlek-Khāns or Karakhānids', *EI²* ve daha fazla ayrıntı için bkz. Boris Kochnev, *Numizmaticheskaya Istoriya Karakhanidskogo Kaganata (991-1209)* (Moskova, 2006).

34 Bkz. Jürgen Paul, "The Role of Hawārazm in Seljuq Central Asian Politics, Victories and Defeats: Two Case Studies", *Eurasian Studies*, 6 (2007-2008), s. 1-17'deki tartışma.

35 Tartışma için bkz. Thomas Noonan, "The Onset of the Silver Crisis in Central Asia", *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, 7 (1987-1991), s. 228-248; Roman K. Kovalev, "Mint Output in Tenth-century Bukhara: A Case Study in Dirham Production and Monetary Circulation in Northern Europe", *Russian History/Histoire Russe*, 28/i-iv (2001), s. 245-271; Roman K. Kovalev, "The Production of Dirhams in the Coastal Caspian Sea Provinces of Northern Iran in the Tenth-Eleventh Centuries and their Circulation in the Northern Lands", *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, 19 (2012), s. 133-183, ek referanslarla.

36 Golden, "The Karakhanids and Early Islam", s. 363-364; ayrıca Peter B. Golden, "The Qipchaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes", G. Seaman ve D. Marks (ed.), *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery* (Los Angeles, 1991), s. 142-147 (yeniden basım, Golden, *Nomads and their Neighbours*, study IX); *Sharaf al-Din Marvazi.*

–iddiaya göre, 300.000'den fazla haneden oluşan bir güç– saldırısına uğradı.[37] Selçukluların bu dönemde Cend'e göç etmiş olan küçük bir topluluktan, giderek büyüyen bir güce dönüşmesi, bu herhangi bir bağı olmayan, lidersiz göçebe kaynağına hitap etme becerilerine atfedilebilir.

Görünen o ki, Selçuk'un kendisi de bu sarsıntıların içine girmiş ve Karahanlılara karşı son Sâmânî hükümdarını desteklemişti.[38] Muhtemelen bundan dolayı, Selçuklulara Semerkand yakınlarında yaylaklar ve Sâmânîlerin başkenti Buhara yakınlarında kışlaklar verildi.[39] Ayrıca Hârizm ile olan irtibatlarını da sürdürdüler; burası Selçuklular için 1030'lara kadar önemli bir kışlak işlevi gören kuzeydoğu kısımlarıydı – yaklaşık olarak bugünkü Karakalpakistan.[40]

☐ Oğuzlar, Türkmenler ve toplumsal örgütlenmeleri

İhtida eden Oğuzlar daha 10. yüzyılda Türkmen olarak bilinirlerdi.[41] Fakat Müslüman yazarlar, Oğuz (veya Guz) terimini, çoğu zaman açıkça kötüleyici çağrışımlarıyla Müslüman Türkmenleri betimlemek için bile kullanmaya sıkça devam ettiler. Öte yandan, kaynaklar tarafından Türkmen olarak tasvir edilen bazı gruplar hâlâ açıkça pagandı.[42] Tarihsel olarak, kentlerde yaşayan Oğuzlar/Türkmenler varsa da, her iki terim de çoğunlukla bir bireyin veya grubun göçebe olduğunu ifade eder. Biz bu kitapta, Guz'u kullanan birincil kaynaklardan alıntılandıkları haller haricinde veya terimin, Türkmen'i kullanmanın anakronistik olmasına neden olacak kadar yerleştiği zamanlar (örneğin, 1152-1157'de Sencer'e karşı büyük Guz isyanı) dışında, "Türkmen"i genellikle Selçukluların göçebe tebaasına göndermede bulunmak üzere kullanıyoruz.

Müslüman kaynaklar Türk terimini hem Guz/Türkmenleri hem de Türkçe konuşan, fakat Oğuz olmayan, Karluklar (Karahanlı devletinin belki de tek en önemli bileşeni), Peçenekler ve Kıpçaklar gibi diğer grupları ifade etmek

37 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 297.

38 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 237; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 474.

39 Nishapuri, *Saljuqname*, s. 5; karşılaştırma için bkz. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 237.

40 Beyhakî, *Târîh*, s. 693, 1113-1115; Paul, "The Role of Hawārazm", s. 6, n. 6. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 43.

41 Oğuz ve Türkmen terimleri hakkında bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 48-53; ayrıca David Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmen? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljuq Conquest", K. Franz ve W. Holzwarth (ed.), *Nomadic Military Power, Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period* (Wiesbaden, 2015).

42 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 124-125; karşılaştırma için bkz. Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 19.

için kullanır. Türklerin dili, şiiri ve töreleri hakkında o döneme ait ayrıntılı bir tasvir, bize Selçuklu Bağdat'ında göçmen Karahanlı meliki Mahmud el-Kaşgarî tarafından kaleme alınan ve 1077 civarında tamamlanan Türkçe-Arapça sözlük *Dîvânü Lügâti't-Türk* biçiminde ulaşmıştır. Kaşgarî'nin verdiği ayrıntılı etnografik bilgilere rağmen, bu Türklerin toplumsal örgütlenmesi hakkında pek çok şey hâlâ gizemini koruyor. O, Oğuzları yirmi dört (veya diğer bir versiyona göre, yirmi iki) boya ayırır – fakat isimleri 11. yüzyıl Selçuklu tarihine ilişkin erken dönem anlatılarda neredeyse hiç yer almaz.

Tersine, Beyhakî gibi çağdaşı yazarlar, göçebeleri aristokrat Türk liderlerin etrafında bir araya gelen ve o liderlerin ismiyle anılanlar olarak tasvir eder – *Yınalıyan*, İbrahim Yınal'ın takipçileridir; *Selçukiyye* veya *Selçukıyan* ise Selçuk'un çocuklarının takipçileridir vs. Dolayısıyla, *Selçukiyye* ortak kanı ima etmez ve bazı göçebe gruplar da kişilerin değil, coğrafi bölgelerin ismiyle bilinir (Irakiyye, Balkan-Kuhiyan). Elbette boy, Türkler arasında, Araplar için olduğundan çok daha az önemli bir toplumsal organizmaydı ve Kaşgarî'nin Oğuz boyları, Türklere Araplarla aynı statüyü vererek, Türklerin İslâm dünyasındaki rolünü meşrulaştırmaya yönelik bir çabaya benziyor.[43] Kaşgarî'nin boyları ancak 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde kaynaklarımızda karşımıza çıkmaya başlar; bu dönemde önemlerinin giderek artmasının ardında yatan nedenler hâlâ belli değil ve daha fazla araştırmaya muhtaç. 13. yüzyıldaki Moğol istilalarının ardından, Ortadoğu'nun Türkî halkları arasında aşiret kökenlerine olan ilgi artmışa benziyor ve bu ilgi 14. ve 15. yüzyılın yazarları tarafından erken dönemlere yansıtıldı.

Selçuk'un ölümünden sonra, büyük oğlu Arslan İsrail Selçuklu ailesinin en önde gelen üyesi haline geldi. Arslan İsrail'i, 411/1020-1021 civarında Buhara'da kendi başına hükümdar olmaya çalışan bir Karahanlı emiri olan Ali Tegin'i destekleyerek Mâverâünnehir siyasetine müdahale ederken görüyoruz.[44] Ali Tegin hem kardeşi İlek-Han'ın hem de onun destekçisi olan ve kendisini ortadan kaldırmak için Ceyhun'u geçen Gazne Sultanı Mahmud'un (h. 388/998-421/1030) muhalefetiyle karşılaştı. Mahmud, Buhara dışındaki bozkırda önce Arslan'ın kamp kurmuş göçebe takipçileriyle

43 Bu meselelerin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. A.C.S. Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya: Nomadic Politics and the Foundations of Seljuq Rule in Anatolia", Jürgen Paul (ed.), *Nomad Aristocrats in a World of Empires* (Wiesbaden, 2013), s. 55-80, özellikle 57-62.

44 Mâverâünnehir ve Horasan'daki siyasi durum hakkında bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, özellikle s. 234-240; Golden, "The Karakhanids and Early Islam", s. 362-365; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 68-78.

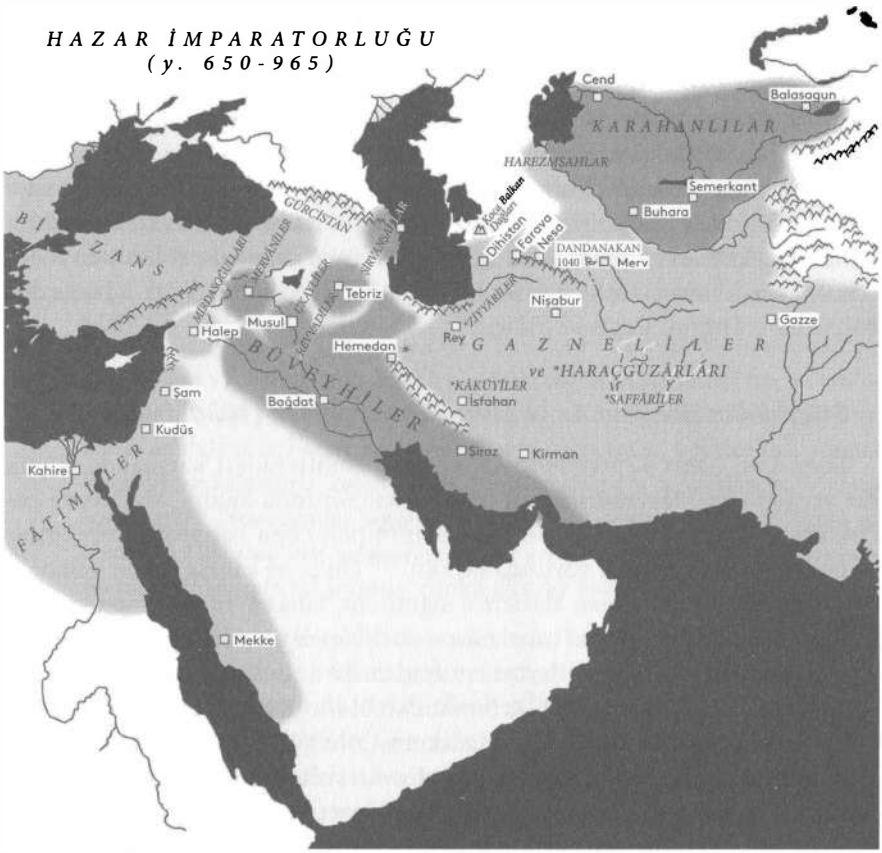

Resim 1.1. Batı Türkmenistan'daki Balkan Dağı Türkmenler için önemli bir üstü.

karşılaştı; "Selçukluların gücünü ve sahip oldukları kuvveti ve büyük sayıyı gördü".[45] Bu, Selçuk'un ve onun oğullarının yakın ailesinden fazlasını açıkça ifade eden bir anlamda Selçuklulara [*el-Selçukiyye*] yapılan en eski göndermelerden biridir.

Mahmud'un tepkisi, hiç kuşkusuz, Selçukluların destekçilerinin liderleri olmadan dağılacağını umarak –bozkırlardaki siyasal oluşumların bölünerek çoğalmaya eğilimli doğası nedeniyle makul bir varsayım–, Arslan İsrail'i yakalamak ve hapsetmek oldu. Mahmud gerçekten de onların Ceyhun'u geçmesine izin verdi ve onları Horasan'a dağıtarak etkili bir şekilde Gaznelilere tabi kıldı. Bazıları bugünkü Türkmenistan'ın batısındaki uzak Balkan Dağı'na sürüldü. Mahmud'un eylemleri hem Selçuklu ailesi hem de kendi toprakları açısından derin sonuçlar doğurdu. İlk olarak, bazı göçebeler, özellikle de Balkan Dağı'na sürülmüş olan gruplar ("Balkan-Kuhiyan" – bkz. Resim 1.1) hapsedilen liderlerine olan sadakatlerini hâlâ sürdürüyorlardı. Gaznelilerin Arslan İsrail'e yönelik kötü muamelesine kızgınlık duyan ve Mahmud'un denetiminden kaçmaya çalışan bazı göçebeler, özellikle de Balkan-Kuhiyan, Gazneli topraklarının ve bu toprakların ötesinden geçerek batıya, İran'ın batısına (Irakü'l-Acem) doğru göç etmeye başladı. Göç edenler bu bölgeyle bütünleşmeleri nedeniyle artık Irakiyye diye adlandırıldılar, fakat

45 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 475; Mahmud'un Arslan İsrail ile ilişkilerine ilişkin farklı bir anlatım için bkz. Nishapuri, *Saljuqname*, s. 6-8.

Harita 1.1. Selçuklu istilalarının hemen öncesinde Orta Asya ve Ortadoğu.

geniş otlakları sayesinde sürüleri için ideal bir yer oluşturan Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar sızdılar.[46] Irakiyye'nin sayısı azdı: Batıya göç eden ilk grup 2.000 kişiden oluşuyordu.[47] Fakat daha fazlası Horasan'da kaldı ve bunların da bazıları Gazne ordusuna alındı.[48]

Arslan İsrail'in hapsedilmesinin ikinci sonucu Selçuk'un diğer çocukları arasında bir liderlik mücadelesinin başlamasıydı. Bunun ayrıntıları muğlak, fakat Karahanlı Ali Tegin, kendisini hâlâ Selçukluların nihai süzereni olarak tasavvur ediyordu. 421/1030'a gelindiğinde Arslan'ın küçük kardeşi Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı, Ali Tegin'e karşı direnişin liderleri ha-

46 Bunlar hakkında bkz. Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya", s. 59-64.

47 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 377-379, 476.

48 *A.g.e.*, IX, s. 478, [Mes'ud] *istakhdama ba'dahum wa-muqaddamuhum Yaghmur*.

line gelmişlerdi,[49] fakat onların hükmü herkes tarafından kabul edilmiş değildi. Arslan İsrail'in kendi oğlu Kutalmış ve onun çocukları, Mikail'in varislerine meydan okuyacaktı; *Meliknâme*'nin farklı versiyonlarında bu olayların ele alınış biçiminde görülen uyuşmazlıklar, onu derleyenlerin Tuğrul ve Çağrı'nın yükselişine ilişkin, liderlik iddialarına yönelik şüpheleri giderecek ikna edici bir anlatı bulmaya çalıştıklarını ortaya koyar.[50] Sonraki kaynaklar, Tuğrul ve Çağrı ile kesinlikle eşit, hatta muhtemelen onların üstünde bir mevkide olan üçüncü bir Selçuklu Musa Yabgu'nun rolünü de hafifser.[51] Oysa döneme tanık olan tek kaynağımız Beyhakî, iki değil, üç liderden bahseder – Tuğrul, Çağrı ve Yabgu.[52]

Selçuklular Horasan'da ve Gaznelilerin çöküşü (1034-1040)

Tuğrul ve Çağrı 425/1034'te Ali Tegin ve müttefikleri karşısında büyük bir yenilgi alıp Mâverâünnehir'i terk etmek zorunda kaldı: "Malları ve çocukları alındı, kadınlarının ve evlatlarının pek çoğu hapsedildi ve şartlar onları Horasan'a gitmek zorunda bıraktı."[53] Önce ne olursa olsun geleneksel otlaklarından biri olan Hârizm'e sığındılar, fakat aynı zamanda süzereninden Horasan'ı fethetme çabalarını desteklemeleri için onları kullanmayı uman hırslı Gazneli valisi Harun tarafından da desteklendiler.[54] Harun Nisan 426/1035'te Gazneli casuslar tarafından öldürülünce,[55] Selçuklular yeniden kaçmak zorunda kaldılar ve Karakum Çölü'nün çorak topraklarına yöneldiler. Başlangıçta büyük vaha şehri Merv'in yolunu tuttular, fakat belki de orası çok iyi savunulduğu için, daha sonra Kopet Dağı'nın kuzey eteklerinde uzanan Nesa kentine sığınmak için batıya yöneldiler.[56] Gazneli Sultan Me-

49 *A.g.e.*, IX, s. 476-477; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 242-243; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 65-66. Başka bir anlatı için bkz. Beyhakî, *Târîh*, s. 669, 693-694. Bu anlatı Selçuklu liderliği tarafından yazıldığı söylenen bir mektuptan bahseder; buna göre, Ali Tegin ile iyi bir ilişkiye sahip olduklarını ve onun yerini deneyimsiz iki oğlu alınca bu ilişkinin bozulduğunu iddia ederler.

50 Peacock, *Early Seljuq History*, s. 41; Peacock, "From the Balkhān-Kuhīyān to the Nāwakīya", s. 63-64.

51 Örneğin bkz. Ebû Said b. Abdülhay Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, ed. Rahim Ridazade Melik (Tahran, 1384), s. 292; burada, Yabgu, Mesud'un müzakere ettiği Selçuk olarak görülür. Daha fazla ayrıntı için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Musa Yabghu", *EIr*.

52 Beyhakî, *Târîh*, s. 693, 714-715; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 221-222, 226, 244. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 246'da da üç liderden bahsedilir, fakat üçüncünün adı İnanç Bey b. Selçuk'tur; İnanç, nümizmatik kaynakların da teyit ettiği gibi, Musa tarafından kullanılan bir unvandı. Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 64, özellikle n. 127.

53 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 477.

54 Beyhakî, *Târîh*, s. 1117.

55 Bkz. Paul, "The Role of Hārazm", s. 6-8.

56 Beyhakî, *Târîh*, s. 693; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 477.

sud'un (421/1030-432/1041) "tahttaki mücevherleri"nden biri olan Horasan eyaletinin eşiğine kadar gelmişlerdi.[57]

Gazneli Horasan valisi Ebû'l-Fazl Surî'nin, Selçukluların gelişini duyar duymaz "Horasan kaybedildi!" (*Hurasan şud*) dediği söylenir.[58] Bu bir mübalağaydı: Hem Mâverâünnehir hem de Hârizm'den kovulmuş olan Selçuklular pek de yenilmez görünmüyordu ve aslında baskı yapmak yerine müzakereyi tercih ettiler. İddiaya göre Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu tarafından imzalanan ve Beyhakî'nin muhafaza ettiği bir mektup çektikleri zahmetleri izah eder ve Surî'den kendileri adına sultandan ricada bulunmasını ister:

> Eğer [sultan] münasip görür de bizi hizmetkârları olarak kabul ederse, içimizden biri yüce sarayında ona biat edecek, diğerleri ise sultan her ne emrederse o hizmeti yerine getirecek ve biz onun ulu gölgesinde kalacağız. Bize çölün ucunda olan Farava ve Nesa eyaletini bahşetmeli, böylece mallarımızı koyabilir ve kalabiliriz. Balkan Dağı, Dihistan, Hârizm'in sınırları ve Ceyhun kıyılarından kimseden bir kötülük gelmesine izin vermeyeceğiz ve "Iraklı ve Hârizmli Türkmenlerle savaşacağız. Eğer –Allah korusun– sultan kabul etmezse, ne olacağını bilmiyoruz, çünkü gidecek başka yerimiz yok".[59]

Bu mektubun gelmesi üzerine, Gazneli vezir "Bu şimdiye kadar çobanlarla [uğraşma] meselesiydi ... fakat artık eyaletleri ele geçiren emirlere dönüştüler"[60] yorumunda bulundu, fakat Gerdîzî, Türkmenlerin başlıca hedefinin otlak elde etmek olduğunu teyit ediyordu. Gerçekten de Horasan'ın önde gelen şehirlerinden bazılarının Selçukluların süzerenliğini kabul ettiği 429/1038 gibi geç bir tarihe kadar, kendi liderleri hâlâ isteklerinin otlaklarla sınırlı olduğunu iddia ediyordu.[61]

Bu bütünüyle ikiyüzlüce bir iddia olmayabilir. Kendi takipçileri için otlak elde etmek göçebe bir liderin başlıca görevlerinden biridir, çünkü otlaklar olmazsa Türkmenlerin hayvanları ölür ve bu da onların hayatını tehlikeye sokar. Böyle bir durumda da Türkmenler doğal olarak yeni bir lidere meyledecektir: Dolayısıyla, otlak elde etme meselesi, Selçuklu ailesinin devam eden liderliğini sürdürme meselesiydi.[62] Diğer Türkmenlere karşı savaşma vaadi bile samimi olabilir: Ne de olsa bu tür Türkmenler, Selçukluların bu yeni otlaklar üzerindeki denetimi için bir tehdit oluşturacaktı ve bazıları da –Arslan İsrail soyuna sadık kalanlar gibi– Mikail'in çocuklarının liderli-

57 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 250.

58 Beyhakî, *Târîh*, s. 693.

59 *A.g.e.*, s. 694.

60 *A.g.e.*, s. 694.

61 Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 287, 292.

62 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 60-61.

ğine meydan okuyordu. Bu tarihte Tuğrul veya Çağrı'nın ya da akrabalarından herhangi birinin kendi siyasal yapılarını kurma yönünde planlara sahip olduğunu gösteren çok az kanıt vardır.[63]

Mesud'un ise tutarlı bir politika izleyemediği görüldü. Başlangıçta babası Mahmud'un girmelerine izin verdiği Iraklıların neden olduğu dertleri önemseyen sultan, Selçukluların taleplerini reddetti ve onlara karşı bizzat sefere çıkmaya hazırlandı.[64] Horasan bir dizi kötü hasat ve kıtlıktan mustarip olduğu için,[65] Selçukluların gelişi tahammül edilemez ek bir yük ve eyaletin vergi tabanına yönelik bir tehdit gibi görünmüş olabilir. Ne var ki sefer tam bir felaketti ve Mesud'un ordusu, Türkmenlerin Şaban 426/Haziran 1035'te Nesa'da kurduğu pusuda onur kırıcı bir yenilgi aldı.[66]

Mesud bu bozgunun ardından Selçukluların taleplerine boyun eğdi ve onlara, kadim İran'dan miras kalan *dihkân* unvanıyla, Kopet Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde uzanan üç ana kent üzerindeki yönetimlerini tanıdığına dair beratlar verdi. Çağrı bozkır şehri Dihistan'ı alırken (bkz. Resim 1.2), Tuğrul'a Nesa tahsis edildi, Farava ise Musa Yabgu'ya gitti (Selçuklu liderliğinin bu tarihte aslında üçlü bir yönetim olduğunun diğer bir göstergesi – ve Beyhakî de beratları bilfiil düzenlediği için bunu bilebilecek bir konumdaydı).[67] Bu tür bir hamlede özellikle şaşırtıcı olan bir şey yok. İslâm dünyasındaki yönetimler merkezsizleşme eğilimindeydi ve ana idari merkezlerden uzak bölgeler güçlü yerel şahsiyetler için kolay lokmaydı; bu gibi durumlarda hükümdarlar çoğu zaman bu güçlü şahsiyetlerle savaşmaktansa, onları tanımayı tercih ederlerdi. Bu adım Selçukluları yüreklendirdi ve Muharrem 428/Kasım 1036'da bir elçi göndererek daha fazla ödül talep ettiler: Serahs, Baverd (Resim 1.3) ve Merv kentlerinin verilmesi. Tasarlanan düzenleme esasında *iktâ*'ydı: Selçuklular Gazneli idaresini yerinde tutmak, fakat askerî hizmet karşılığında vergilerin sultana değil, kendilerine ödenmesini istiyorlardı – diğer, daha az cazip Türkmen gruplarının dışarıda tutulması teklifi tekrar edilmişti.[68]

63 Ne var ki Nişaburî, hapsedilen Arslan İsrail'in, Tuğrul ve Çağrı'yı hükümdarlık peşinde koşmaya (*dar talab-i mulk sakht bikūshīd*) teşvik ettiğini iddia eder, fakat bu açıkça, Mikail oğullarının yönetimi devralmalarını meşrulaştırmak için daha sonra tasarlanan bir kurgudur. Nishapuri, *Saljuqname*, s. 8.

64 Beyhakî, *Târîh*, s. 695-696.

65 Karşılaştırma için bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 259-260. Kıtlık için bkz. Beyhakî, *Târîh*, s. 942-943, 949-950 (431'de Horasan'da); Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, ed. Muhammad Ghaniza-da (Berlin, 1341), s. 5 (438'de Kazvin'de); İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, ed. Ahmed Bahmanyar (Tahran, tarihsiz), s. 268, 273 (Beyhak'ta 429/1038'e kadar yedi yıl süren kıtlık); Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 250-251, 260-261.

66 Beyhakî, *Târîh*, s. 708, 711-713; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 288-289; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 255; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 74-75.

67 Beyhakî, *Târîh*, s. 714-715; karşılaştırma için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 481'de Musa Yabgu'dan bahseder.

68 Beyhakî, *Târîh*, s. 727.

Resim 1.2. Çağrı'nın ilk *iktâ*'sı, çöl şehri Dihistan, Türkmenistan. Ön planda şehir surlarının kalıntıları var.

Selçuklular belli ki Mesud'un cevabını beklememeye karar vermişlerdi, çünkü Çağrı Dihistan'dan yüzlerce kilometre uzaktaki Belh'te zaten manevralar yürütüyor ve bizzat Gazne'ye ilerlemek üzere olduğuna dair korkulara neden oluyordu.[69] Tehdit altındaki Gaznelilerin cevabı bu Selçuklu tarafının geriye, Farava ve Nesa'ya çekilmesine neden oldu,[70] fakat bu, akınlarını sürdüren Türkmenleri caydırmaya yetmeyecek oyalayıcı bir hamleydi.[71] Neredeyse hiç ikazda bulunulmadan, Belh dışındaki tüm Horasan 428-429/1037-1038'de Selçukluların eline geçti.[72] Gaznelilerin aniden çöküşü şaşırtıcıdır, özellikle de pek de tanık olunmadığı için. Örneğin, büyük Merv şehrinin fethi bile kayıtlı değildir; son Gazneli garnizonundan 428/1037'de bahsedilir, fakat daha sonra aynı yıla ait kaynaklar orada Çağrı'nın varlığını ima ederler.[73] Nişabur'un da, orada basılıp günümüze kadar ulaşan en eski Selçuklu parasının üzerindeki tarihe bakarak, 428/1037 gibi erken bir tarihte düşmüş olabileceği yargısına varılabilir, fakat edebi kaynaklar fethin ertesi yıl gerçekleştirildiği konusunda kesindir.[74]

Yine de Gaznelilerin çöküşüne katkıda bulunan temel etkenlerden bazı-

69 *A.g.e.*, s. 727-728; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 481.

70 Beyhakî, *Târîh*, s. 740, 745.

71 *A.g.e.*, s. 757.

72 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 459.

73 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 90-92; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 479-480; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 8-9; Beyhakî, *Târîh*, s. 753. Bu yıllara ilişkin en ayrıntılı anlatı için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 197-335.

74 Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, MA, 1972), s. 204, n. 10; Sadi S. Kucur, "A Study on the Coins of Tughrıl Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", Carmen Alfaro, Carmen Marcos ve Paloma Otero (ed.), *XII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003. Actas I* (Madrid, 2005), s. 1602.

Resim 1.3. Horasan'ın bozkırlarla olan (ve bugün İran ve Türkmenistan'ın) sınırını oluşturan Kopet Dağları'nın gölgesinde, Selçuklu şehri Baverd'in kalıntıları, Türkmenistan.

larını saptayabiliriz. Gazneli ordusu her ne kadar heybetli olsa da, aşılması zor lojistik ve taktiksel güçlüklerle karşı karşıyaydı. Ağır zırhları ve filleri kullanmaları –düşmanlarını dehşete düşürmek amacıyla, Hindistan'dan öğrendikleri bir taktik– onları yavaşlatıyor ve kaynakların kıt olduğu çölde veya bozkırlarda etkin olmayı imkânsız kılıyordu. Gazneliler tek tek muharebelerde üstün gelme eğilimindeydi, fakat Selçuklular çoğu zaman doğrudan karşı karşıya gelmeden önce bozkırın içinde yok oluyorlardı.[75] Mesud nihayet 431/1040'ta Tuğrul'un Nesa'daki üssünü ele geçirmeyi başardığında, Türkmenler geleneksel sığınakları olan Balkan Dağı'nda ortadan kaybolduklarını ve Gazneliler bu bozkırların içinde onları takip edemediği için, bu ona çok az fayda sağladı.[76] Hafif silahlar kuşanmış ve son derece çevik düşmanın izini takip etmek bile onlar için muazzam bir çabaydı, çünkü Selçuklular garnizon kentlerini hedef almadı. Horasan'da hüküm süren kıtlık Gazneli ordusunun ikmal maddesi bulmak için mücadele etmesi anlamına geliyordu, "oysa Selçuklular az ile yetindikleri için bunu umursamıyorlardı".[77] Selçukluların manevra kabiliyeti aynı zamanda, Gazneli kuvvetlerinin, Hazar kıyısındaki Cürcan'dan Ceyhun'a kadar uzanan tüm o geniş bölgeyi savunmak zorunda kalarak aşırı gerilmesi anlamına da geliyordu. Bunun sonucunda önemli şehirlere bile tamamıyla yetersiz garnizonlar bırakılıyordu ya

75 Peacock, *Early Seljuq History*, s. 79-80.

76 Beyhakī, *Târîh*, s. 936, 937; karşılaştırma için bkz. Gerdîzī, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 285; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 254. Gazneli ordularının bozkırlarda işleyememesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 241-252; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 80; Beyhakī, *Târîh*, s. 908.

77 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 480; karşılaştırma için bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 251-252.

da hiç garnizon bırakılmıyordu. Bazı önemli merkezler surlardan da yoksundu.[78] Dolayısıyla bu tür şehirler Selçuklular için kolay lokmaydı.

Gazneli otoritesinin olmadığı yerlerde nasıl karşılık verileceğine karar vermek kent eşrafına kalıyordu. Baverd gibi bazı kentler bu yerel seçkinlerin inisiyatifiyle Selçukluların tarafına geçmiş görünüyor;[79] Nişaburî bu anlamda, Tuğrul ve Çağrı'nın Halife Kâim'e gönderdikleri ve "Horasan eşrafı ve ünlü kişiler kendilerini korumamız için bize başvurdular" iddiasında bulundukları bir mektuptan bahsederken bir parça hakikati kaydetmiş olabilir.[80] Yıllarca süren aşırı vergilendirme, dinsel baskı ve Mesud'un kendi kişisel yolsuzluğu ve kabiliyetsizliği, Horasan'daki pek çok grubun Gazneli yönetimine şüpheyle ve bazen de tam bir husumetle bakması anlamına geliyordu.[81] Aynı zamanda Horasan'daki kent toplumu da hiziplere ayrılmıştı.[82] Seçkinlerin –veya içlerindeki bir grubun– Selçuklu otoritesini kabul etme kararına diğer toplumsal gruplar karşı koyabiliyordu. Selçuklular Merv, Herat ve Nişabur'da alt toplumsal sınıflar tarafından başlatılmış olduğu anlaşılan halk ayaklanmalarıyla karşı karşıya kaldılar; Selçukluları kimi zaman geçici olarak dışarı çıkaran Gazneli kuvvetlerinden ziyade, onlardı.[83]

Gazneli orduları, Selçuklular 428-429/1037-1038'de bölgenin büyük bir bölümünü ele geçirdikten sonra bile iki yıl boyunca Horasan'da faaliyet göstermeye devam ettiler. Fakat yukarıda altı çizilen nedenlerden ötürü, Gazneli otoritesini kimi bölgelerde yeniden kurmayı zaman zaman başarsalar da, eyaleti ele geçirmeyi başaramadılar. Gaznelilerin nihai çöküşü, Horasan için verilen mücadele sırasında yaşanan birkaç meydan muharebesinden birinin, 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040'ta Merv yakınlarındaki küçük Dandanakan kentinde yapılan muharebenin sonucuydu.[84] Mesud'un komuta ettiği bir ordu Selçukluları bulmak için Nişabur'dan Merv'e doğru hareket ediyordu, fakat Gazneli ordusu uzun çöl yolu ve ikmal maddesi sıkıntısı nedeniyle bitkin düştü ve sultanın kişisel muhafızları ile sıradan askerler arasında su konusunda kavga çıktı. Tam bu sırada, tüm çölde ordunun yürüyüşünü gizlice takip eden Çağrı, bu Gazneli kuvvetleri birbirine girdiği anda saldırıya geç-

78 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 252, 261; Paul, "The Seljuq Conquest(s) of Nishapur".

79 Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 293; karşılaştırma için bkz. Muhammed b. Münevver, *Esrârü't-Tevhîd fî Makâmâti'ş-Şeyh Ebî Sa'îd*, ed. Muhammed Rida Şafi'i Kadkani (Tahran, 1366), I, s. 156'ya göre, Baverd ve Mayhana halkı Selçukluları destekledi. Ayrıca Merv kent seçkinleri arasındaki Selçuklu yanlısı hissiyat hakkında bkz. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 250.

80 Nishapuri, *Saljuqname*, s. 13.

81 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 79-80, 84-90, 227-230, 258-261, 266.

82 Bkz. Sekizinci Bölüm, özellikle s. 320-322.

83 Bkz. Paul, "Histories of Herat", s. 106-107; Paul, "The Seljuq Conquest(s) of Nishapur", s. 578-579; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 89-94.

84 Beyhakî, *Târîh*, s. 961-965; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 293-294; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 482-483; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 258.

ti. Topyekûn bir yenilgi yaşandı ve Mesud imparatorluğundan kalanları kurtarmak için güneye doğru kaçtı. Fakat hemen ardından, Selçuklularla savaşmak için askerî kuvvet toplamak amacıyla Hindistan'a giderken yolda bir saray darbesiyle devrilerek öldürüldü.[85]

Mîrhând sıkça alıntılanan bir pasajda, Selçukluların Horasan'ı "iyilerin dağınık bukleleri veya sevilenlerin gözleri gibi harap ettiğini ve Horasan'ın [Türkmenlere ait] sürülerin otlamasıyla mahvolduğunu" iddia etti.[86] Gerdîzî Horasan'daki Gazneli memurların "[Mesud'a] Türkmenlerin kötülüklerinin ve şiddetinin haddini aştığına dair sürekli mektuplar gönderdiğini" anlatır.[87] Türkmenler ve hayvanlarının neden olduğu hasarı inkâr etmemekle birlikte, tüm bunların tek suçlusu olarak onlar gösterilemez. Büyük Gazneli orduların birkaç yıl boyunca tüm eyalete konuşlandırılması, Horasan'ın zaten gerilmiş olan kaynakları üzerinde muazzam bir yük oluşturmuş olmalı.[88] Gaznelilerin otoritesi azaldıkça, kent milisleri (*ayyâr*lar) giderek çoğaldı ve halkı dehşete düşürdü;[89] diğer yandan, şehirler arasındaki husumetler de çatışmaya neden oldu ve Tus ve Baverd halkları Nişabur'u yağmalamaya çalışmak için bir araya geldi.[90] Selçuklu yanlısı anlatılar Tuğrul'un, düzenin yeniden kurulmasında ve *ayyâr*ların üstesinden gelinmesinde oynadığı rolü vurgular,[91] fakat muhalif kaynaklar bile Selçuklu yönetiminin bazıları tarafından memnuniyetle karşılandığını öne sürer. Yeni hükümdarların ateşli bir muhalifi olan İsmâilî şair Nâsır-ı Hüsrev, Horasan halkını Selçuklu yönetimini tercih ettiği için azarlarken duygulanıyordu:

> Neden Türklerin (yani, Selçukluların) yönetimine aldandınız? Zavulistanlı Mahmud'un (yani, Gazneli Mahmud) haşmetini ve gücünü hatırlayın.[92]

Selçuklu İmparatorluğu'nun oluşumu

Tuğrul, Çağrı ve içeride üstünlük mücadelesi

Selçuklular Dandanakan'dan sonra talihlerine inanamıyorlardı. İbnü'l-Esir, Çağrı'nın adamlarının "Mesud'un ordusunun döneceği korkusuyla, üç

85 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 487; karşılaştırma için bkz. Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 294.

86 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 102; Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 20'den çeviri.

87 Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 291.

88 Karşılaştırma için bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 249-252, 260.

89 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 483; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 292.

90 Paul, "The Seljuq Conquest(s) of Nishapur", s. 579-580; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 89; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 434-435.

91 Paul, "The Seljuq Conquest(s) of Nishapur", s. 580-581.

92 Nâsır-ı Hüsrev, *Dîvân*, ed. Mücteba Minuvi (Tahran, 1353), s. 117, l.9.

gün boyunca attan inmediklerini ve yiyip içmek gibi zorunluluklar haricinde atlarından ayrılmadıklarını" belirtir.[93] Selçuklular elde ettikleri zaferin derecesi anlaşılınca, Horasan'ın denetimini ele geçirmeye çalıştılar. Çağrı, Belh'i ele geçirmek için yola koyulurken,[94] Tuğrul Nişabur'a girdi. Selçuklular bu kez kalacaktı. Fakat halkın büyük kısmı açısından ani bir değişiklik yaşanmadı. Selçuklular çoğunlukla mevcut Horasanlı memurlara itimat etmeyi öğrenmişlerdi. Beyhakî Gazneli elçileri olarak hizmet gören "yaşlı ve belagatli konuşan Buharalı bir adam"dan bahsederken, biz de Sultan Mesud kenti geri aldığında onun tarafından çarmıha gerilen bir Selçuklu Cüzcan valisinden haberdarız.[95] Gaznelilerin istihbarat raporlarından yola çıkan Beyhakî, Tuğrul'un Nişabur'da Mesud'un tahtına oturduğunu ve "biz yeni ve yabancıyız ve Perslilerin adabını bilmiyoruz," diyerek, önceki rejim tarafından atanan kadıdan tavsiye istediğini belirtir.[96]

428 veya 429/1037 veya 1038'deki (paralardaki tarihi mi, yoksa kroniklerdeki tarihi mi kabul edeceğimize göre değişir) ilk Nişabur fethi, birkaç kaynakta, Tuğrul'un sadece bir göçebe beyden ziyade, bir İslâm hükümdarı gibi davranmaya başladığı dönüm noktası olarak geçer. Söylendiği kadarıyla, Tuğrul Türkmenlerin Ramazan ayının sonuna kadar kenti yağmalamasını engelledi. Fakat Ramazan bittikten sonra da, halifenin Müslümanların canına ve malına saygı göstermesi konusunda kendisinden istekte bulunduğu kutlama mesajından dolayı, önceden vaat edilen yağmayı engellemeye devam etti. Çağrı'nın Türkmenleri yağmaya yönlendirmesi, ancak kardeşinin kendisini öldürme tehdidiyle frenlendi.[97]

Bu İslâmi yönetim ilkelerine Tuğrul tarafından bile gerçekten kulak verilip verilmediği meselesi kuşkulu olabilir. Bu konu döneme ait başlıca kaynağımız olan Beyhakî'de yer bulmaz ve sonraki kronikler de Selçukluları Sünni Pers-İslâm geleneği içerisinde yer alan hükümdarlar –Sâmânîlere ve Gaznelilere yaraşır halefler– olarak tasvir ederek meşrulaştırmayı amaçlar. Tuğrul ve Çağrı'nın iktidarının temeli hâlâ göçebelerdi. Bu nedenle Tuğrul ikinci Nişabur işgalinde Türkmenlerin şehri yağmalamalarına müsamaha gösterdi.[98] Daha az tercih edilen bir kronikçinin belirttiği kadarıyla, "Tuğrul [öteki] halkın mülkünü, istedikleri gibi gelip gidecek olan kendi taraftarlarının ücreti haline getirdi."[99]

93 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 483.

94 *A.g.e.*, IX, s. 483-484; karşılaştırma için bkz. Nishapuri, *Saljuqname*, s. 11; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 259.

95 Beyhakî, *Târîh*, s. 712; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 481.

96 Beyhakî, *Târîh*, s. 885.

97 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 198; Bundari, *Zubda*, s. 8; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 7-11, 17; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 457-459.

98 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 483.

99 Hemedânî, *Unvan*, s. 166.

Ne var ki Nesa'da elde edilen zaferden sonraki beş yıl boyunca bariz bir ideolojik değişim yaşandı ve fetih ve imparatorluk hayalleri otlak elde etmeye dayanan geleneksel amacın yerini aldı. 428 ve 429/1037-1038'de, Tuğrul ve halifenin isimlerinin yazılı olduğu, elimizdeki ilk Selçuklu paralarının Nişabur'da basılması, Tuğrul'un kendisini İslâm geleneği içerisindeki bir hükümdar olarak görmeye başladığını teyit eder ve bir devletin temel unsurlarından birinin oluşumuna işaret eder: Para basma yeterliliği.[100] Bu değişim ayrıca ikinci Nişabur fethinin ardından Selçuklu ailesinin önde gelen üyeleri arasında yapılan, fethedilen ve fethedilecek olan toprakları bölüştüren bir anlaşmanın da göstergesiydi.[101] Musa Yabgu'ya Herat, Çağrı'ya ise Nişabur'dan Merv'e kadar olan doğu toprakları verildi. Tuğrul batıyı aldı. Nişabur ise hem Tuğrul hem de Çağrı tarafından hak iddiasında bulunulan özel bir konumda kalmışa benziyor.[102]

Tuğrul Dandanakan'ın ardından kaynaklarda ailenin önde gelen üyesi olarak ortaya çıkar – öyle ki, bir tarihçi Çağrı'yı "renksiz" olmakla itham etmiştir.[103] Çağrı kaynaklarımızdan neredeyse silinir, fakat 451/1059'daki ölümüne kadar Merv'de kalarak, Gaznelilerin Horasan'ı geri alma girişimlerini başarıyla püskürttü ve Selçukluların uzak Sistan eyaletini fethine önayak oldu.[104] Musa Yabgu ise yaklaşık 446/1054-1055'e –kendi adına bastırdığı, bilinen son parasının tarihi– kadar Herat'a tutundu ve bu tarihten sonra, Çağrı'nın oğlu Alparslan tarafından yerinden edildi, fakat akıbeti belirsiz.[105] Sadece Tuğrul hakkında yeterli bilgiye sahip olmamız, iki kardeşin nispi öneminden zi-

100 Kucur, "A Study on the Coins of Tughrıl", s. 1602-1603.

101 Bununla ilgili anlatılar, besbelli ki kronikçilerin Tuğrul ve Çağrı arasındaki derin farklılıkları örtbas etme çabalarının bir sonucu olarak farklılık gösterir. Bundari, *Zubda*, s. 8-9, Çağrı'nın Ceyhun'dan Nişabur'a kadar uzanan toprakları, İbrahim Yınal'ın Kuhistan ve Cürcan'ı ve Musa Yabgu'nun oğlu Ebu Ali Hasan'ın ise Herat, Buşenc, Sistan ve Bilad el-Gur'u aldığını belirtir. Hüseynî'nin anlatısı da onunla aynı fikirdedir; tek fark olarak, o Nişabur'dan Ceyhun'a kadar olan toprakların Çağrı'ya Tuğrul tarafından tahsis edildiğini belirtir: Hüseynî, sultan olarak adlandırdığı Tuğrul'un aksine, Çağrı'dan *melik* unvanıyla bahsederek onun tabi statüsünü de vurgular. Nişaburî (*Saljuqname*, s. 14) Çağrı'nın Merv'i ve Horasan'ın çoğunu, Musa Yabgu'nun ise Büst, Herat, İsfizar ve Sitan'ı aldığını, buna karşın Çağrı'nın oğlu Kavurt'a Tabas ve Kirman'ın verildiğini, Tuğrul'a ise henüz fethedilmemiş olan batının tahsis edildiğini belirtir. Arslan İsrail'in oğlu Kutalmış'a Cürcan ve Damegan verilirken, Yâkûtî b. Çağrı'ya ise Abhar, Zencan ve Azerbaycan tahsis edildi. Karşılaştırma için bkz. Shimizu, "The Bow and Arrow", s. 94-95.

102 Shimizu, "The Bow and Arrow", s. 94-96.

103 Krş. Cahen, "Chaghrī", *EI*[2].

104 Bosworth, "Čaġri Beg Dāwud", *EI*[2]. Ölüm tarihi için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu paraları ışığında Çağrı Bey'in ölüm tarihi meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(35) (2004), s. 155-170.

105 Bkz. Özgüdenli, "Musa Yabghu"; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 34. Döneme tanık olan Baharzî'nin Yabgu'nun düşüşünü kutlayan dizelerinin, İbnü'l-Esir'in tersine, Musa Yabgu'nun, düşüşüyle küçük düştüğüne işaret ettiğini de belirtelim: 'Ali b. el-Hasan el-Bâharzî, *Hayatuhu va-Şi'ruhu va-Divanuhu*, ed. Muhammed el-Tunci (Beyrut, 1994), s. 84: "Yabgu'yla bir devlet çöktü; Çöktüğünde şükrettim / Onunla büyümüştü, fakat artık ona düşman oldu."

yade, kaynaklarımızın sorunlarını ortaya koyar. Yaklaşık 431/1040'tan –sadece Dandanakan'ın tarihi değil, aynı zamanda erken Selçuklular dönemi için başvurduğumuz başlıca kaynak olan Beyhakî'nin kroniğinin ve onun çağdaşı Gerdîzî'nin çalışmasının sona erdiği tarih– sonra neredeyse tamamıyla, İbnü'l-Esir ve Sıbt İbnü'l Cevzî tarafından muhafaza edilen kayıp Arapça kaynaklara bel bağlıyoruz. Bu kaynakların odak noktasını batı oluşturduğu için doğal olarak çok az ilgi duydukları Horasan'da kalan Çağrı'dan ziyade, batı bölgelerinde faaliyet gösteren Tuğrul'a odaklanıyorlar. Dahası, halifeliğin merkezi olan Bağdat'ı fethetmesi sayesinde Tuğrul'un payına düşen itibar, kronikçileri Çağrı yerine ona yoğunlaşmaya daha fazla teşvik etti.

Ne var ki bazı kanıt kırıntıları, Tuğrul'un üstünlüğünün pek de kesin olmadığını ortaya koyar. *Partitio imperii*'de anlaşıldığında, Çağrı'nın kısmı Selçukluların gerçekte sahip olduğu toprakların çoğunluğunu oluştururken, Tuğrul belirsiz bir ödül olarak henüz fethedilmemiş toprakları kazandı. Bunun yanı sıra, doğu –Çağrı'nın kısmı– Türkî kültürde kıdemlilik ifade ediyordu: Hem Göktürklerle hem de Karahanlılarla birlikte, imparatorluğun doğu kısımlarına hâkim hükümdarların üstün olduğu düşünülüyordu.[106] Nümismatik kanıtlar Çağrı'nın Türk egemenlik sembolü olan yay ve ok motifini en az Tuğrul kadar kullandığını gösterir (daha fazlası için bkz. aşağıda s. 137-139).[107] İbnü'l-Esir, Çağrı'nın Receb 428/1037'den beri, Merv camilerinde okunan Cuma hutbelerinde "hükümdarların hükümdarı" (*melikü'l-mülûk*) olarak adlandırılma şerefine nail olduğunu belirtir.[108] Çağrı'nın Kirman hükümdarı olan oğlu Kavurt da kendi paralarında Tuğrul'dan değil, sadece kendi babasından bahsederdi ve Çağrı'yı aynı unvanla, *melikü'l-mülûk* olarak adlandırırdı.[109] Bununla muhtemelen kastedilen Tuğrul tarafından da kullanılan, antik Pers unvanı *şâhenşah*tı[110] (bkz. aşağıda s. 147). Dolayısıyla,

---

106 Peter B. Golden, "Imperial Ideology and the Sources of Unity amongst the pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2 (1982), s. 52-53; Peter B. Golden, "Türk Imperial Tradition", s. 50.

107 Shimizu, "The Bow and Arrow", birçok yerde; Bulliet, "Numismatic Evidence", birçok yerde; Osman G. Özgüdenli, "Yeni paraların ışığında kuruluş devri Selçuklularında hakimiyet münasabetleri hakkında bazı düşünceler", *Belleten*, 45(242/4) (2002), s. 547-570. Daha fazlası için bkz. Üçüncü Bölüm.

108 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 479-480; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 8; karşılaştırma için bkz. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 250. Tuğrul'un saray şairi Gürgani'nin Parthialı hükümdarlar ve iki kardeş arasında çizdiği benzerlikler, Çağrı'nın, Tuğrul'dan kıdemli oluşuna ilişkin daha fazla kanıta işaret edebilir. Bkz. M. Molé, "'Vis u Ramin' et l'histoire seldjoukide", *Annali: Istituto Orientale di Napoli*, 9 (1960), s. 14-17.

109 Özgüdenli, "Yeni paraların ışığında", s. 550; Özgüdenli, "Selçuklu paraları ışığında Çağrı Bey'in ölüm tarihi", s. 165-166.

110 *Melikü'l-mülûk*'un *şâhenşah*'ın eşdeğer kullanımı Büveyhîler zamanında görülür. Bkz. Heribert Busse, "The Revival of Persian Kingship under the Buyids", D.S. Richards (ed.), *Islamic Civilisation*, s. 950-1150 (Oxford, 1973), s. 64-65.

hükümdarlık unvanları ve sembolleri, Çağrı'nın kendisini Tuğrul ile (ondan üstün olmasa da) en azından eşit gördüğünü ortaya koyar.

Çağrı'nın, süzerenlik iddiasından kardeşi için kolayca feragat etmesi pek de muhtemel değil – o her şeyden önce, Dandanakan galibiydi. Gerçekten de Sistan eyaletinde, görünüşe göre 11. yüzyılda yazılmış olan bir kronik, Tuğrul ve Çağrı arasında süren gerilime işaret eder. İkisi de Sistan valisini atama (bir irade belgesi, yani *menşûr* yayınlayarak) hakkı iddiasında bulunuyor, kendi adına para (sikke) bastırıyor ve Cuma hutbesinde hükümdar olarak kendi adından bahsettiriyordu – ve ikisi de eyaletin denetimini almak için Receb 446/Ekim 1054 ve Cemaziyelahir 448/Ağustos 1056 arasında birbiriyle savaşan rakip valiler atadı.[111] Bu çekişme sadece silah zoruyla değil, aynı zamanda hem geleneksel olarak Türki –sikkelerde kullanılan ok ve yay motifleri gibi– hem de İslâmi –*menşûr*, sikke ve hutbe– sembollerin kullanımıyla yürütüldü. İki kardeş arasında Sistan'da görülene benzer bir dolaylı savaşın başka yerlerde ne sıklıkla yürütüldüğünü bilmek bu tarihe ait mukayese edilebilir yerel kaynakların eksikliği dolayısıyla imkânsız. Elbette Selçuklu ailesinin diğer üyeleri de kendi sikkelerinde Tuğrul'un ismini nadiren zikrediyorlardı,[112] bu da onun süzerenlik iddialarını kabul etmeye pek de istekli olmadıklarına işaret eder. Toprakları bölüştürme ve liderlik konusunda yaşanan bu anlaşmazlıklar imparatorluğun var olduğu dönemin büyük bir bölümünde sürecekti.

Tuğrul'un İran fethi (1038-1055)

Tuğrul'un büyük başarısı İran platosunun ve Irak'ın fethiydi; bu başarı 447/1055'te Bağdat'a girmesiyle ve sultan olarak tahta çıkmasıyla taçlandı (bkz. aşağıda s. 61-63, 173-175). Bu topraklar etnik açıdan İranlı Büveyhî hanedanına mensup çeşitli emirler tarafından yönetiliyordu, fakat Hazar (Büveyhîlerin kökeni de buraya, Deylem eyaletine dayanıyordu), Azerbaycan ve Kafkasya gibi çevre bölgelerde diğer yönetici hanedanlar –İranlı, Kürt ve Arap– bağımsızlıklarını muhafaza ediyorlardı.[113] Büveyhî devleti her bi-

111 Bkz. C.E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)* (Costa Mesa, 1994), s. 383-385; *Tarih-i Sistan*, ed. Muhammad Takī Bahar (Tahran, 1381), s. 349-355. Musa Yabgu da bu bölgede savaşa girdi – *partitio imperii* dolayısıyla kendisini açıkça Sistan üzerinde hak sahibi görüyordu. Tuğrul, Sistan'da Musa Yabgu'yu destekledi ve yerel bir isyanda kaybetmiş olduğu Herat'ı geri almasına yardım etmek için bizzat geldi. Tuğrul, Musa Yabgu'yu Çağrı'nın ihtiraslarını kontrol altında tutmanın uygun bir yolu olarak görmüş olabilir. Bkz. Özgüdenli, "Musa Yabghu".

112 Özgüdenli, "Yeni paraların ışığında", s. 558-562.

113 Genel bir değerlendirme için bkz. Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 23-41. Büveyhîler hakkında bkz. Heribert Busse, *Chalif und Grosskönigen: die Buyiden in Iraq (945-1055)* (Beyrut, 1969); Tilman Nagel, "Buyids", *EI²*. Tuğrul dönemi hakkındaki en ayrıntılı çalışma

ri ailenin farklı bir mensubunun elinde olan birkaç büyük mülke ayrılmıştı; bunlar içinde en önemlileri Şiraz ve Bağdat'tı. Rakip Büveyhî emirleri arasında bu mülkler için verilen rekabet siyasal sistemi özü itibariyle istikrarsız kılıyordu. Batı İran'ın çoğunluğu ise Hazar Deylem kökenli diğer bir İranlı ailenin, sırasıyla Büveyhîlerin ve Gaznelilerin süzerenliğini kabul eden, İsfahan kökenli Kâkûyîlerin hâkimiyeti altındaydı.[114]

Dandanakan sonrası ilk on yıl boyunca Horasan'ın batısındaki Selçuklu topraklarının çekirdeğini Kuzey Cibal –esas olarak Hemedan-Rey ekseni– oluşturdu. Tuğrul'un askerleri savaşan yerel Büveyhîlerin talebi üzerine Fars'a müdahale etseler de, bu eyalet işgal edilmedi.[115] Bu noktada İran platosunun doğrudan Selçuklu idaresine tanık olan diğer tek parçası, Çağrı'nın oğlu Kavurt'un 1048-1051 dönemi boyunca hükümdar olarak ortaya çıktığı Kirman'dı.[116] 1050'li yıllar yerel hükümdarları daha sıkı bir şekilde dize getirmek üzere tasarlanan geniş kapsamlı seferler sayesinde, Tuğrul'un topraklarının hızla genişlemesine tanık oldu. İsfahan'ın Kâkûyî hükümdarı Ebû Mansur Alâüddevle'nin kuşku uyandıran sadakati Tuğrul'u onu azletmeye itti. Tuğrul bir yıl süren bir kuşatmanın ardından Muharrem 443/Mayıs-Haziran 1051'de sonunda İsfahan'a girdi.[117] 446/1054-1055'te gerçekleştirilen büyük bir sefer Tebrizli Vahsudan, Genceli Ebû'l-Esver, Diyarbakırlı Nâsıruddevle ve Musul'un hâkimi Bedevi Ukaylî hanedanından Arap Kureyş b. Bedran'a boyun eğdirdi.[118]

İran platosu Tuğrul'un eline şiddetli fetihlerden ziyade müzakereyle geçti; yerel İranlı ve Kürt emirler Tuğrul'un egemenliği tanıma ve daha önemlisi ona para ödeme şartıyla, çoğunlukla yerlerinde kaldılar. İbnü'l-Esir'in bu tavrın bir örneği olarak kısaca ifade ettiği kadarıyla, "Tuğrul, Deylemlilerin hükümdarına elçi göndererek onu itaate [yani, Tuğrul'un egemenliğini tanımaya] davet etti ve ondan para istedi".[119] Tuğrul'un daha sonra Selçuklu başkenti olan İsfahan gibi büyük bir ödülü olan kuşatması (438/1046-1047) bile satın alındı.[120] Müdahale çoğu zaman sırf fırsat yaratmayı amaçlı-

---

hâlâ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*'dır (İstanbul, 1976). Ayrıca bkz. George Makdisi, *Ibn 'Aqil et la résurgence de l'Islam traditionaliste au XIe siècle* (Şam, 1963), s. 89-119; C.E. Bosworth, "Toghril (1) Beg", *EI*[2].

114 C. E. Bosworth, "Dailamīs in Central Iran: The Kākūyids of Jibāl and Yazd", *Iran*, 8 (1970), s. 73-95.

115 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 585-586.

116 Bkz. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları* (Ankara, 1989), s. 10-16.

117 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 562-563; bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 71-73.

118 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 598-599, 600.

119 *A.g.e.*, IX, s. 508.

120 *A.g.e.*, IX, s. 534; Diyarbakır'ın Mervânî hükümdarının teslimiyeti: Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 206; fakat farklı bir anlatı için bkz. el-Farikî, *Tarih*, s. 160.

yordu: Tuğrul Hazar'ın Cürcan ve Taberistan eyaletlerini 433/1041-1042'de istila ettiğinde, aslında sadece çoğu zaman olduğu gibi para ödeme koşuluyla yerinde tutulan yerel Ziyârî hanedanı arasındaki münakaşadan faydalanmaya çalışıyordu.[121]

Bu, Türklerin yönetimi devralma sürecinin her zaman barışçıl olduğu anlamına gelmez. Arkalarında bıraktıkları yıkımla tanınan ve Tuğrul'un otoritesini reddeden Irakiyye,[122] en azından tahminen 420/1029'dan beri İran platosunda faaliyet göstermişti.[123] Tuğrul'un ana üssü olan Rey aslında ilk önce, Kızıl adı verilen biri tarafından idare edilen bir Irakiyye grubu tarafından işgal edildi.[124] Benzer şekilde, Cibal'de zengin otlaklarıyla tanınan ve bu açıdan göçebelere ev sahipliği yapmaya ideal olan Hemedan, Tuğrul'un kuzeni İbrahim Yınal 433/1041-1042'de ele geçirmeden birkaç yıl önce, 430/1038-1039'da Irakiyye tarafından işgal edilmişti.[125] Tuğrul'un Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle'nin şikâyetlerine şu şekilde karşılık verdiği rivayet edilir:

> Bu Türkmenler (*el-Türkmen*) bizim kölelerimiz, hizmetkârlarımız, tebaamız ve takipçilerimizdi. İtaatkârlardı ve sarayımıza hizmet ettiler ve biz Gazneli hanedanının işlerini düzenlemeye kalkışınca ve Hârizmlerle uğraşmakla görevlendirilince, karışıklık ve yıkım yarattıkları Rey'e gittiler. Merhamet dilemeleri ve affa sığınmaları gerektiğine dair kararlılığımızla, Horasan'dan gelen ordularımızı onlara karşı topladık. Kibir onları ele geçirdi ve edep onları terk etti ve biz de onları sancağımız karşısında alçakgönüllülüğe döndürmeli ve onlara, isyancılara ödetilecek bir bedel olarak sertliğimizi tattırmalıyız.[126]

Irakiyye'den gelen tehdidin yanı sıra, Tuğrul'un kuzeni İbrahim Yınal'ın sadakati de çoğu zaman şüphe uyandırıcıydı. Tuğrul, İbrahim'in "kendisini Pers'in efendisi yapmasından ve Türkmen Guziyye [yani, Guzlar] ordularının kendisiyle birlikte isyan etmesine neden olmasından"[127] korkuyordu. İbrahim'in üç büyük isyanı da bunun beyhude bir endişe olmadığını gösterir.[128] Ne var ki ilişki hırslı bir akrabadan gelen basit bir tehdit olmaktan çok daha karmaşıktı. İbrahim Yınal kimi kaynaklarda zaman zaman Tuğrul'un baş yardımcısı olarak geçer; keza, bütün Irakiyye de Tuğrul'a düşman değildi. Liderlerinden bazıları evlilik bağlarıyla Tuğrul ile ilişkiliydi ve Tuğrul

121 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 496-497.

122 *A.g.e.*, IX, s. 508.

123 *A.g.e.*, IX, s. 381, 382, 384-385, 495. Ayrıca bkz. Bosworth, "Dailamīs in Central Iran", s. 77-78; Peacock, *Early Seljuq History*, 69, 85, 139, 141.

124 Bkz. Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 198-199; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 381.

125 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 384, 496, 506-507; Bosworth, "Dailamīs in Central Iran", s. 80.

126 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 389.

127 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 213.

128 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 556, 639-640, 645.

Rey'e girdikten sonra şehirde kalmaya devam etti.[129] Aslında, Irakiyye İsfahanlı Kâkûyîler ve Tebriz hâkimi Vahsudan gibi yerel İranlı liderler tarafından paralı asker olarak da kullanılıyordu.[130]

Tuğrul'un kendi orduları hâlâ ağırlıklı olarak Türkmenlerden oluşuyordu ve bunun da erken dönem Selçuklu yönetiminin niteliği açısından birtakım sonuçları vardı. Sadece kendi adamlarının değil, kendisine bağlı olan diğerlerinin ve hayvanlarının da beslenmesi gerekiyordu. Tek bir Türkmen aile 100 civarında koyuna sahip olabiliyordu; bu da 3.000 kişilik bir orduya –Tuğrul 429/1038'de Nişabur'a girdiğinde sahip olduğu gücün büyüklüğü buydu–,[131] diğer daha büyük besi hayvanları bir yana, 300.000 koyunun eşlik etmesi anlamına geliyordu.[132] Bu sayılar kırsal kesim üzerinde muazzam bir baskı oluşturuyor ve Horasan'ın bu dönemde yaşadığı kıtlıkları da şiddetlendiriyordu. *Meliknâme* geleneğinden faydalanan Süryani Hıristiyan kronikçi Bar Hebraeus (ö. 1286) şöyle yazar:

> Orduları bir araya geldikleri her yerde yağmalıyor, yıkıyor ve öldürüyorlar. Ve sayılarının büyüklüğü nedeniyle, hiçbir bölge (veya mahal) onları bir haftadan fazla besleyemiyor. Ve sırf bu ihtiyaçtan dolayı, kendileri ve hayvanları için yiyecek bulabilmek amacıyla bir başka mahale gitmek zorunda kalıyorlar.[133]

Tuğrul adamlarının sadakatini koruyabilmek için onlara yağma ve otlak sağlamak zorundaydı – göçebe bir beyin geleneksel vazifeleri bunlardı. Yaklaşık 1045 yılından itibaren İbrahim Yınal ve Tuğrul'un dikkatini çorak İran platosunun büyük bölümünde pek bulunmayan otlaklar açısından zengin olan ve zaten 420/1029'dan beri Irakiyye'nin sızmalarına maruz kalan Kuzeybatı İran, Kafkasya ve Doğu Anadolu çekti.[134] İbnü'l-Esir bu seferleri özel olarak Selçuklu topraklarının sınırlamalarıyla ilişkilendirir:

---

129 Peacock, *Early Seljuq History*, s. 69-71, 142-143; Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya", s. 62-64.

130 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 381, 382, 384-385, 495. Ayrıca bkz. Bosworth, "Dailamīs in Central Iran", s. 77-78; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 69, 85, 139, 141.

131 Beyhakī, *Târîh*, s. 884; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 256.

132 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 83-89. Bu erken dönemde hayvan sayılarıyla ilgili tek beyan, Mîrhând'ın *Meliknâme* (bkz. yukarıda s. 40) versiyonunun Selçuklu göçü için verdiğidir; o burada 500 koyundan bahseder, fakat bununla Selçuk'un kişisel servetini mi, yoksa takipçilerine ait olanları mı kastettiği ve bunların ne ölçüde ayırt edilebileceği net değil. Bir 14. yüzyıl kronikçisi, Melikşah'ın yaklaşık 12.000 hayvana sahip olduğundan bahseder (Ahmed b. Alî Kâtib, *Târîh-i Cedid-i Yezd*, ed. İrec Afşar [Tahran, 1386], s. 54).

133 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 202; karşılaştırma için bkz. *a.g.e.*, I, s. 204.

134 Bkz. A.C.S. Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus*, 9 (2005), s. 205-230, 227-229'da kronolojiyle birlikte; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 139-140.

Resim 1.4. Doğu Anadolu'daki yaylalar, Türkmenlerin hayvanları için bol miktarda otlak sağlıyor (Çayıryolu, Bayburt, Türkiye).

> Mâverâünnehir'den çok sayıda Türkmen [İbrahim Yınal'a] geldi ve o da dedi ki: "Toprakların sizin için ve sizin ihtiyaçlarınızı karşılamak için çok küçük. En iyisi Anadolu'ya saldırmaya gitmek, Allah'ın yolunda savaşmak, yağmalamak ve ben sizin peşinizden gelecek ve size yardım edeceğim."[135]

Eskiden olduğu gibi, Selçuklu liderliği Irakiyye'nin yönlendirdiği yeri izliyordu. Bu seferler toprak ilhak etmeyi amaçlamıyordu. Müstahkem mevkiler kurmak veya sakinleri vergilendirmek için de herhangi bir çabada bulunulmadı. Bu seferlere yön veren Türkmenlerin ekolojik ihtiyaçları oldu; bu amaçla yaylak ve kışlak otlak bölgelere odaklandılar (Resim 1.4) ve otlaklar üzerindeki denetimlerini tehdit edebilecek yakın çevredeki kentlere ve istihkâmlara saldırırken, diğer potansiyel hedefleri çoğunlukla görmezden geldiler.[136]

İran platosundaki Selçuklu hegemonyası ilk yıllarında kimi açılardan ilginç biçimde müphem bir karaktere sahipti. Tuğrul Selçukluların merkezi olan Rey ve Hemedan gibi birkaç şehir dışında, doğrudan bir yönetim kurmak için pek çaba göstermedi. Pek çok şehrin sakini açısından çok az şey hemen değişti ve sadece Selçuk'un çocukları değil, ayrıca yerel emirler de birbirleriyle savaşmaya devam ettiler ve Tuğrul'un kendisinden İbrahim Yınal'a ve Irakiyye'ye kadar çeşitli Türklerden zaman zaman yardım aldılar.[137] Dolayısıyla İran platosu, önceden tasarlanmış bir fetih hareketinin nesnesi olmaktan ziyade, bu çekişmelerin yürütüldüğü bir zemin oldu. Bu nitelikleri

135 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 546.

136 Bkz. Peacock, "Nomadic Society", birçok yerde; Peacock, *Early Seljuq History*, s. 144–151.

137 Örneğin bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 496-497, 512, 519-520, 532-534, 536-537, 573-574.

de, İbnü'l-Esir dışındaki çok az kaynağın Selçukluların yönetimi devralmasına değinmesinin nedenini izah edebilir: Nişaburî ve Hüseynî gibi Selçuklu yanlısı kronikçiler için, destansı zafer olarak sunulabilecek çok az şey vardı.

Aynı döneme ait, bir çeşit Selçuklu idaresine işaret edebilecek belirgin kanıtlara sahibiz. Tuğrul doğrudan kendi denetimine tabi şehirlere "temsilciler" (*nüvvâb*) atadı; en azından 436/1044-1045'te var oldukları doğrulanan Hemedan bunun bir örneği. Bu temsilcilerin başlıca işlevi büyük ihtimalle şehirlerden gelir sağlamaktı. Aynı yıl İbnü'l-Esir bize, Tuğrul'un ilk veziri Ebû'l-Kasım Ali b. Abdullah el-Cüveynî'yi atadığını söyler ve bu da Pers-İslâm yönetim normlarına doğru yeni bir adımı ifade eder.[138] Diğer yandan, yaklaşık aynı dönemde Nişabur'da, eski ve önde gelen bir yerel aileye mensup olan Hâce Muvaffak adlı birinden Tuğrul'un temsilcisi (*hâce*) olarak bahsedilir.[139] Halife Kâim 435/1044'te Tuğrul'a bir elçi göndererek, onu daha fazla ilerlemekten caydıracağı umuduyla, unvanlar vermeyi ve kendisini bir hükümdar olarak resmen tanımayı teklif etti.[140] Çağrı'nın topraklarındaki koşullar hakkında gerçekten de çok az bilgi sahibiyiz, fakat benzer idari düzenlemeler muhtemelen orada da hâkimdi: Çağrı'nın Belh'teki işlerle ilgilenen bir memuru (*mütevelli*) vardı ve ünlü Nizâmülmülk de Selçuklu bürokrasisindeki kariyerine bu görevle başladı.[141] Yaklaşık aynı dönemde Nâsır-ı Hüsrev de Merv'de "saltanat" gelirleri ve maliye bölümünde memur olarak Çağrı'ya hizmet ediyordu.[142] Onun İsmâilîliğe geçişi, resmî bir iş seyahati için Rebiyülahir 437/Ekim-Kasım 1045'te Merv el-Rud'a gönderildiği sırada gördüğü bir rüyanın sonucuydu.[143]

Dolayısıyla Selçuklular Horasan'a gelmelerinden sadece on yıl sonra, 1040'ların ortalarında, İslâm devletinin, ilk işaretleriyle yaklaşık 1038 gibi çok erken bir tarihte karşılaştığımız pek çok kurumuna sahip olmuşlardı: bir bürokrasi, vezirler, hükümet daireleri, halife tarafından tanınma ve düzenli sikke basımı.[144] Dahası, Selçuklu yönetimi zaman içerisinde sadece bir gelir toplama denemesinin ötesine geçti. İsfahan bölgesinde 443/1051 tarihin-

---

138 Hem Hemedan'daki *nüvvâb* hem de Cüveynî'nin atanması ile ilgili olarak bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 526. Erken dönem Selçuklu vezirleri Harold Bowen, "Notes on some Early Seljuqid Viziers"te ve *BSOAS*, 20/i (1957), s. 97-110 ve İkbâl, *Vizâret*, s. 36-43'te ele alınır. Ayrıca bkz. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 139-140. Cüveynî'nin aslında seleflerinin var olması muhtemel, fakat bu erken dönemdeki vezirlerin kronolojisi son derece karışıktır.

139 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 4; Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 118-119.

140 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 203-204; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 522; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 289.

141 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 207; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 65-66.

142 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 2: *az jumla-i mutassarifân dar amwâl wa a'mâl-i sultânî*.

143 *A.g.e.*

144 Sikkeler için bkz. Kucur, "A Study on the Coins of Tughrıl"; Coşkun Alptekin, "Selçuklu paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), s. 435-591.

deki Selçuklu fethinin ardından, köylüleri terk ettikleri topraklara dönmeye teşvik etmek amacıyla cömert bir vergi indirimi sistemi oluşturuldu, yolların güvenliğini sağlamak üzere hisarlar inşa edildi ve Nâsır-ı Hüsrev de İsfahan'ın Tuğrul döneminde ulaştığı refaha hayranlık duyuyordu.[145] Fakat bu hâlâ, Selçuklu ailesiyle ilişkileri hem sıkı fıkı hem de gerilim dolu olan Türkmenlerin ihtiyaçlarının hâkim olduğu bir devletti.

Tuğrul ve Irak (1055-1063)

Selçukluların yardımı bazı İranlı hükümdarlar tarafından kendi yerel konumlarını emniyet altına alabilmek için bir kazanma formülü olarak görülmüştü ve anlaşılan o ki, Tuğrul'un Arap Irak'a müdahale etmek üzere davet edilmesi de tam bu nedenden kaynaklanıyordu. Abbâsî Halifesi Kâim'in (h. 422/1031-467/1067) kendi otoritesini neredeyse hiç tanımayan Şii Büveyhîlerle uzun zamandan beri gergin bir ilişkisi vardı. Sünni bir tepki verilmişti ve Kâim'in veziri İbn Müslime, Şîa'ya olan bağnazca nefretiyle tanınıyordu. Kâim başlangıçta Türklere son derece şüpheyle bakarken, İbn Müslime Tuğrul ile dostane ilişkiler kurdu.[146] Irak'taki Büveyhî otoritesi el-Melikü'r-Rahim döneminde (440/1048-447/1055) çökerken, iktidara aday bir dizi rakip ortaya çıktı. Bunların en önemlisi İbn Müslime'nin ezeli rakibi, Basra ve Anbar'ı işgal ederek gücünü yakın zamanda artırmış olan, Bağdat'taki Türk köle askerlerin Şii eğilimli komutanı Besasiri'ydi. İbn Müslime hayatta kalabilmek için rakibinin ihtiraslarına köstek olmak zorundaydı ve Besasiri'yi gözden düşürmek için Bağdat'ın giderek huysuzlanan Sünni ve Şii nüfusları arasındaki mezhepsel gerilimleri kışkırtmaktan çekinmiyordu.[147]

İbn Müslime ve Tuğrul müdahaleye dikkatle zemin hazırlamışa benziyor. Tuğrul'un Sünni bir hükümdar olarak imajı, çeşitli heretik dinsel gruplara eziyet edilmesine (*mihne*) ilişkin yayınladığı ve halifeden unvan almasından kısa bir süre sonra, 445/1053'te Bağdat ve Nişabur'da aynı anda uygulanmaya başlamış olan bildiriyle parlatıldı. Başka herhangi bir yerde uy-

145 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 106-108; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*.

146 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 580, 602, 609. Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 117. İbn Müslime'nin daha önce azledilen ilk kuzeni, Tuğrul'a vezir olarak hizmet eden İbn Mikail'di (bkz. Bowen, "Notes", s. 108; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vizierate: A Study of Civil Administration 1055-1194* (Cambridge, MA, 1973), s. 57) [*Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194)*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019]. (a) Halifenin, Nişabur'u ilk kez fethetmesinden önce Tuğrul'a gönderdiği ve onu yağmadan sakınması konusunda uyardığı mektup ve (b) Tuğrul'u daha fazla ilerlemekten vazgeçirmek ve o ve Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle arasında barış yapmak niyetiyle 1044'te gönderilen elçi halifenin ihtiyatlılığını gösterir.

147 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 607-608; bu ikisi hakkında bkz. M. Canard, "al-Basāsīrī", *EI²*; Cl. Cahen, "Ibn al-Muslima", *EI²*.

gulanmamış olması *mihne*nin sembolik niyetini ortaya koyar.[148] Türkmenler 447/1054'te Ahvaz'a hücum ettiler ve Tuğrul'un emirleri doğrultusunda, Arap Irak'ın doğu sınırlarında bulunan Huzistan'ı[149] işgal ettiler. Daha sonra Tuğrul'un kendisi de Huzistan'a ilerleyerek, Mekke'ye hacca gitmek ve Mısır'daki Fâtımîlere yönelik bir sefer düzenlemek niyetinde olduğunu iddia etti.[150] Bu, onun meşru bir hükümdar olarak kimliğini vurgulamak üzere tasarlanan diğer bir propaganda girişimiydi, çünkü Sünni dünya, İsmâilî Fâtımîleri heretik olarak görüyordu. Fakat buna çok az kişi inandı, çünkü eli kulağında bir Selçuklu istilası söylentileri Bağdat'a ulaşmıştı. Neticede Besasiri kaçtı ve Tuğrul Ramazan 447/Aralık 1055'te, yerel eşraftan oluşan olağanüstü bir tören alayıyla şehre olaysız bir şekilde girdi. Hatta halife, o daha gelmeden önce, Tuğrul'un adına hutbe –yeni bir hükümdarı tanıdığını gösteren geleneksel bir simge– okumuştu.[151]

Tuğrul şehirde kısa süre kaldı. Irak kırsalı onun Türkmen askerlerini besleyemiyordu ve askerler Bağdat civarındaki tarım arazilerini tahrip edip köylerini sistematik olarak yağmalayınca fiyatlar katlandı.[152] Her ne kadar Bağdat'ın yakın çevresinde konuşlanan Türkmenlere başlangıçta iyi davranıldıysa da, yerel halk ile yaşanan anlaşmazlıklar isyanlara yol açtı ve askerlerin Bağdatlılar ile konaklaması uygulaması o kadar tepki çekti ki, halife müdahale etmek zorunda kaldı.[153] Tuğrul ve askerleri Bağdat'a gelişlerinden on üç ay sonra Zilkade 448/Ocak 1057'de Kuzey Mezopotamya'ya sefer düzenlemek için geri çekildiler.[154] Böylece Bağdat yolu Besasiri'ye açıldı. Fâtımîlerden cömert bir mali destek alan Besasiri, kendi topraklarının defalarca Türkmenlerin tecavüzüne uğramasına tanık olan Ukaylîler gibi Kuzey Mezopotamyalı Bedevi beyleri kendi tarafına çekmekte pek de zorlanmadı.[155] Zilkade 450/Aralık 1058'den Zilkade 451/Aralık 1059'a kadar bir yıl boyunca Bağdat'ta Fâtımî halifesi adına hutbe okunurken, İbn Müslime'nin –Bağdatlı Şiilerin baş düşmanı– çarmıha gerilmesi ve Abbâsî halifesinin sürülmesiyle birlikte Bağdat'ta Şii denetimi kuruldu.[156]

148 Bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 109-118 ve aşağıda Yedinci Bölüm, s. 276.

149 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 602-603.

150 *A.g.e.*, IX, s. 609; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 238; Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 207-208.

151 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 610.

152 *A.g.e.*, IX, s. 613.

153 Sıbt, *Mir'ât*, s. 7-8; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 626; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 3-4.

154 Bundari, *Zubda*, s. 13; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 627; Sıbt, *Mir'ât*, s. 13-14; Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 209.

155 Örneğin, Sıbt, *Mir'ât*, s. 11, *wa-khawwafahum mā ya'ūlu ilayhi amr al-'arab min al-ghuzz.*

156 Bu olaylar hakkında bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 639-650; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 30-38, 44-46; Sıbt, *Mir'ât*, s. 26-62; Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 213-214; *The Fatimids and Their Successors in Yaman: The History of an Islamic Community. Arab edition and English*

Tuğrul'a yönelik çok daha büyük bir tehdit hâlâ onun liderliğine yönelik iç tehditlerdi. Tuğrul'un eşi Altuncan ve veziri Kündürî tarafından, Altuncan'ın önceki evliliğinden olan oğlunu Harezmşahların hükümdarlığına getirmek üzere Bağdat'ta karmaşık –kısa süreli olsa da– bir komplo çevrilmişti. Tahta talip olan Enûşirvân hiçbir destek bulamadı ve Tuğrul'un eşi de kısa bir süre sonra komplodan ayrıldı; komplocuların tamamı nihayetinde daha fazla cezaya maruz kalmadan eski taraflarına dönmüşlerdi.[157] Daha ciddi tehdit ise Tuğrul'un Bağdat'ı savsaklamasının asıl nedeni olan, İbrahim Yınal'ın üçüncü büyük isyanıydı. Bu ayaklanma Fâtımîler ve Besasiri tarafından finanse edildi ve desteklendi, fakat Tuğrul'un kuzeni de Türkmenlerin huzursuzluğundan faydalanmayı başarmıştı. Sürüleri için otlağa bağımlı olan göçebeler Irak'ın çorak çöl ve bataklıklardan oluşan coğrafyasını tahammül edilemez buluyor (aşağıda s. 233) ve kendilerini buraya getirdiği için Tuğrul'a giderek kızgınlık duyuyorlardı. Bu kızgınlığın diğer bir nedeni de Tuğrul'un Bağdat'ın işgalinin hemen ardından köle askerlerden (*memlükler*) oluşan bir askerî birlik devşirme çabaları olabilir; bu, Selçukluların, dönemin çoğu İslâm devletinde hâkim olan bir uygulamaya giderek riayet ettiğinin bir simgesi olmakla birlikte, –Tuğrul onlardan hiçbir zaman tam olarak vazgeçmese de–[158] Türkmenlerin rolünü ve etkisini azaltma tehlikesi yaratan bir gelişmeydi[159]

Türkmenler destekleri karşılığında İbrahim'den tatmin edici iki imtiyaz aldılar: Zafer kazanılması halinde onları Irak'a döndürmeyecek ve kuzeniyle hiçbir koşulda barış yapmayacak.[160] Tuğrul, Çağrı'nın oğulları Alparslan, Kavurt ve Yâkûtî'yi yardıma çağırmak zorunda kaldı ve İbrahim Yınal'ın idam edilmesiyle sonuçlanan başkaldırıda binlerce Türkmen öldürüldü.[161] Türkmenlerin Irak'a yönelik nefreti ve bunun muhalefetin toplanacağı bir nokta olarak neden olabileceği dert unutulamazdı. Tuğrul, Besasiri'yi yenmesinin ardından Bağdat'ın idaresini Emir Porsuk'a devretti ve vergi haklarını da ona sattı,[162] ardından Cibal'e doğru yola çıkmadan önce şehirde sadece iki hafta geçirdi.[163] Tuğrul'un eski müttefiki Ukaylî Kureyş b. Bedran'a gönderdiği mektuba bakılırsa, dönme niyeti yoktu.[164] Gerçekten de Tuğrul hali-

---

summary of volume 7 of Idris 'Imad al-Din's 'Uyun Al-Akhbar, ed. Ayman Fu'ad Sayyid (Londra, 2002), s. 69-75.

157 Sıbt, *Mir'ât*, s. 32-34.

158 Peacock, *Early Seljuq History*, s. 94-98.

159 *A.g.e.*, s. 98 ve daha fazlası için bkz. aşağıda s. 230-234.

160 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 639-640; Sıbt, *Mir'ât*, s. 31-32.

161 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 645.

162 *A.g.e.*, X, s. 8; ayrıca Idris 'Imad al-Din, *The Fatimids and Their Successors in Yaman*, s. 69.

163 Sıbt, *Mir'ât*, s. 71-72; şehre 17 Safer 452/23 Mart 1060'ta girdi ve şehirden 2 Rebiyülevvel/6 Nisan'da ayrıldı.

164 *A.g.e.*, s. 56-57.

fenin kızını isteyince –halife tarafından küstahça bir yaklaşım olarak görüldü–,[165] halife, sultanın, kızıyla evlenme seçeneğini daha az çekici hale getirmek için, Bağdat'ın Tuğrul'un daimi ikametgâhı olması şartını dayatmaya çalıştı.[166] Ne var ki Tuğrul'a hem ailesi içerisinden hem de bazı Türkmen gruplarından gelen muhalefet her zamanki gibi çok tehlikeliydi. Arslan İsrail'in oğlu Kutalmış 453/1061'de Türkmenlerden büyük destek alarak bir ayaklanma başlatırken,[167] Tuğrul'un ölümünden kısa bir süre önce üvey oğlu Enûşirvân tahtı ele geçirmek için ikinci kez girişimde bulundu.[168]

Tuğrul 8 Ramazan 455/4 Ekim 1063 Cuma günü yetmiş yaşında, tüm hükümdarlığı boyunca asıl karargâhı olan Rey'de öldü ve oraya gömüldü.[169] Anlaşılan o ki, karakteri Ortaçağ kronikçileri için bile bir sırdı, çünkü aynı kaynak tarafından hem "zeki, yumuşak başlı ve hoşgörülü" hem de "gaddar ve acımasız" olarak tasvir edilir.[170] Kuşku götürmez bir başarı elde etti: O öldüğünde Selçuklulara tabi olan topraklar Mâverâünnehir'den Suriye sınırlarına, Körfez'den Kafkasya'ya kadar uzanıyordu. Bir göçebe beyinden Doğu İslâm dünyasındaki en büyük hükümdara dönüşmüştü. Ne var ki halifeliğin koruyucusu olarak ortaya çıkmasına, sultan için basılan para da dahil kendisine yağdırılan İslâm ve İran kökenli gösterişli unvanlara ve şairlerin anlamadığı bir dil olan Arapçayla bol keseden methettiği bir saraya sahip olmasına (aşağıda s. 192-193, 205) rağmen, Tuğrul'un manevra alanı bel bağlamaya devam ettiği Türkmenlerin ekolojik ihtiyaçlarıyla ve hükümdarlık iddialarına ailesinin diğer üyelerinden sürekli gelen tehditlerle sınırlı kaldı.

Alparslan döneminde Selçuklu İmparatorluğu (1063-1072)

Tuğrul birkaç evlilik yapmasına rağmen çocuğu olmadan öldü ve ölmeden önce henüz reşit olmayan yeğeni Süleyman'ı varisi olarak atadı; Süleyman, çocuğa naiplik yaparak büyük güç elde etmeyi uman vezir Kündürî tarafından destekleniyordu.[171] Fakat Süleyman'ın, babası Çağrı'nın 451/1059'da ölmesinin ardından Horasan hükümdarı olan ağabeyi Alparslan, Tuğrul'un

165 *A.g.e.*, s. 76. Bkz. aşağıdaki tartışma, Üçüncü Bölüm 3, s. 152.

166 *A.g.e.*, s. 76.

167 *A.g.e.*, s. 77, 82, 84, 101.

168 *A.g.e.*, s. 100.

169 Bazı kaynaklar Tuğrul'un İsfahan'ı başkenti yaptığını iddia etse de, şehirle ilgili yapacak nispeten az şeyi vardı. Bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 76-77.

170 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 28: *kāna 'āqilan halīman min ashadd al-nās ihtilāman ... wa-kāna zalūman, ghashūman, qāsiyyan.* Öldüğünde Tuğrul'un kaç yaşında olduğu hakkında ayrıca bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 108.

171 Sıbt, *Mir'ât*, s. 97, 100, 108.

Resim 1.5. Selçuklu ailesinin ilk nesillerinin soyağacı, ailenin çeşitli yönetici kollarının oluşumunu ortaya koyar.

hastalığına ilişkin söylentileri duyunca batıya ilerlemeye zaten başlamıştı.[172] Rey dışındaki muharebede ölen Kutalmış'ın neden olduğu tehdidi bertaraf eden[173] Alparslan, dikkatini Kündürî'yle uğraşmaya verdi. Bunun sonucunda Kündürî hızla yakalanmış, idam edilmiş ve yerini Horasan'da Alparslan'a hizmet eden Vezir Nizâmülmülk'e bırakmıştı.[174] Böylece Tuğrul ve Çağrı'nın Irak'tan Mâverâünnehir'e uzanan toprakları ilk kez tek bir hükümdarın yönetimi altında birleşmiş oldu. Ne var ki bu, yönetimi takviye edecek zaman değildi. Alparslan dönemi çoğu zaman sultanın bizzat yönettiği sonu gelmez bir dizi askerî sefere tanık oldu ve bu seferler onu baştan uca tüm imparatorluğa götürdü. Bu seferler sultanın 463/1071'de Doğu Anadolu'da Malazgirt'te Bizans karşısında elde ettiği ünlü zaferle doruğa ulaşacaksa da, en az genişleme arzusu kadar, iç siyasetin ihtiyaçlarıyla da şekillendi.

Seferlerden bazıları, Alparslan'ın Kirman hükümdarı olan kardeşi Kavurt gibi maceracı akrabalarını dize getirmeyi hedefliyordu (bkz. Resim 1.5). Her ne kadar Kavurt, Alparslan'ın ismini hutbede geçirerek onun tahta çıkmasını tanımış olsa da, "mirasından pay"ını da talep ediyordu. Şiraz'ı ele geçirerek ve İsfahan'ı tehdit ederek bunu kabul ettirmeye çalıştı.[175] Alparslan ona karşı

172 *A.g.e.*, s. 101-102, 108-110; karşılaştırma için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 29.

173 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 36; Sıbt, *Mir'ât*, s. 107, 110.

174 Kündürî'nin sonu hakkında bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 124-129. Alparslan dönemi hakkında hâlâ en ayrıntılı çalışma, Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*'dır (Ankara, 1983); Alparslan'ın rakiplerini yenmesi hakkında bkz. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 121-127.

175 Sıbt, *Mir'ât*, s. 118; Bundari, *Zubda*, s. 30-31; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 77.

en az üç seferi bizzat yönetmek zorunda kaldı, fakat Kavurt ancak Melikşah döneminin başlarında yakalandı ve öldürüldü. O zaman bile çocukları, Kirman'ın ve ona bağlı Umman'ın denetimini ellerinde tutmaya devam ettiler.[176]

Türkmenlere sultanın otoritesini dayatmayı amaçlayan seferler de düzenleniyordu; tıpkı 457-458/1064-1065'te Orta Asya'da "kabahatli" (yani, isyankâr) Türkmenleri açıkça hedefleyen seferler gibi.[177] Otlakların çorak İran veya Irak topraklarına nazaran çok daha serbestçe bulunabildiği imparatorluğun sınırlarında çok fazla Türkmen iskânı yoğunlaştığı için, bu seferler geniş bir kesim nezdinde Selçukluların gayrimüslim komşularına karşı düzenlenen cihat olarak da meşrulaştırılabiliyordu. Örneğin, Alparslan'ın sultan olarak ilk icraatlarından biri Rey'e girdikten üç ay sonra Kafkasya'ya büyük bir sefer düzenlemekti. Veziri Nizâmülmülk ve oğlu Melikşah ile birlikte kuzeybatıya, Merend'den Kür Nehri'ne doğru Nahçıvan'a ilerleyerek, Güney Gürcistan yolu üzerindeki yerleri yaktı ve yağmaladı; daha sonra, o sıralarda Bizanslıların elinde bulunan büyük Ermeni ticaret şehri Ani'yi ele geçirdi.[178] Onun Bağdat'a gönderilen mektuplarına yansıyan zaferleri, sultanı yiğit bir İslâm savaşçısı olarak tasvir etmesi açısından, açıkça büyük bir propaganda değeri taşıyordu; fakat gerçekte bu toprakları ilhak etmeyi amaçlamıyorlardı. Tıpkı bölgeye daha önce düzenlenen seferlerde olduğu gibi, hiçbir Selçuklu ordugâhı kurulmadı ve mevcut tahkimatlar yıkıldı. Amaç en az cihat kadar, geleneksel göçebe beyinin otlak ve yağma sağlama rolünü oynayabilmek, onun göçebe tebaasıyla sadakat bağlarını güçlendirmek ve Kutalmış'ın ölümünden sonra hoşnutsuz olan Türkmenler için bir cazibe yaratmaktı.[179] Bu tür bir seferin Kavurt veya sultanın diğer akrabalarından herhangi biriyle mücadeleye öncelik vermesi gereği, hem meselenin sadece imparatorluğun teritoryal genişlemesinden ibaret olmadığını hem de Alparslan'ın kendisini göçebe bir tabana hâlâ ne ölçüde minnettar hissettiğini ortaya koyar.

Alparslan özellikle, kendi hükümdarlığının ilk zamanlarında Suriye'ye ve Anadolu sınırlarına yerleşmeye başlayan Navekiyye adı verilen bir Türkmen topluluğunun faaliyetlerinden endişe duyuyordu. Navekiyye'nin tam olarak kimler olduğu net değil, fakat kayıtlardan artık kaybolmuş olan erken dönem Balkan-Kuhiyan ve Irakiyye ile bağlantılı olabilirler. Liderleri çoğunlukla aristokrat, hatta Selçuklu kökenliydi. Halep civarında faaliyet gösteren İbn Han adlı biri Türkmen emiri olarak tanımlanır; Kutalmış'ın oğlu Süley-

176 Bkz. Merçil, *Kirman Selçukluları*, birçok yerde. Ayrıca Efdaleddin Kirmânî, *Selçûkîyân va Guz der Kirmân*, ed. Bastani Parizi (Tahran, 1373).

177 Sıbt, *Mir'ât*, s. 131; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 49.

178 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 35-40; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 37-41; Sıbt, *Mir'ât*, s. 117. Sefer hakkında bkz. Marius Canard, "La campagne arménienne du sultan salğuqide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064", *Revue des études arméniennes*, 2 (1965), s. 239-259.

179 Bkz. Peacock, "Nomadic Society".

man da, tıpkı sultanın enişteşi Arisigi/Eresgen/Erbasgan (ismin yapısı net değil) gibi, bir Navekiyye lideriydi.[180]

Navekiyye Suriye'de Fâtımîler de dahil olmak üzere çeşitli taraflarca paralı asker veya yardımcı kuvvet olarak yaygın şekilde kullanılıyordu.[181] Erbasgan, Alparslan'la ilişkisi kötü olduğu için, takipçileriyle birlikte Bizans'ın hizmetine girmeye çalıştı ve bu da Bizans-Selçuklu ilişkilerini istikrarsızlaştırma tehlikesi doğurdu. Bizanslılar Ani'nin kaybına rağmen, başlangıçta Selçuklularla dostane ilişkiler kurmaya çalıştılar ve anlaşılan o ki bu çabalar resmî bir anlaşmayla mühürlendi.[182] Bizanslılar, çok da net olmayan nedenlerden ötürü, Erbasgan ve adamlarına sığınma önerdiler; belki de onları diğer Türkmenlere karşı kullanabileceklerine, bir pazarlık kozu elde edebileceklerine veya sadece onların askerî maharetlerinden faydalanabileceklerine inanıyorlardı. İmparator Romanos, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye Bizans iktidarını kabul ettirme niyetindeydi; bu amaçla seferler düzenleyerek Menbic kentini ele geçirmiş ve Halep'i tehdit etmişti,[183] fakat o dönemlerde bu topraklar Bizans İmparatorluğu'na tabi değildi.

Romanos'un Suriye seferleri, Alparslan'ı, onun Navekiyye'ye verdiği destekten daha az endişelendirmişe benziyor; sultan, şayet Erbasgan ve ona bağlı Navekiyye teslim edilmezse ateşkesi bozmakla tehdit etti.[184] Sultan otoritesini Halepli Mirdâsîler (onlar da Navekiyye askerlerini istihdam ediyordu) gibi yerel Arap hükümdarlara kabul ettirebilmek için Suriye'ye yürüdü ve daha sonra Diyarbakır'a (Türkmenlerin bir kışlağıydı) ilerledi.[185] Alparslan, Romanos'un son kırk yıldır platoya bulaşan Türk akınlarına son vererek imparatorun otoritesini pekiştirmek amacıyla doğuya ilerleyen büyük bir orduya komuta ettiğini duyunca, Navekiyye düşmanlarını korumakta olan imparatorla karşılaşmak amacıyla ordusunu yönlendirmek için fırsattan yararlandı. İki ordu 463/1071'de Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Malazgirt'te karşı karşıya geldi; Bizanslılar bozguna uğradı ve Romanos esir alındı.[186]

---

180 Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya", s. 64-68.

181 Sıbt, *Mir'ât*, s. 133, 143, 153; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 60; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 21.

182 Sıbt, *Mir'ât*, s. 122, 147: Alparslan'ın Navekiyye'nin dönüşü için Romanos'a gönderdiği elçi, aralarındaki *hudne*'den (barış anlaşması) bahseder.

183 Bu harekâtlar için bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 40; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 60; Sıbt, *Mir'ât*, s. 136-137, 139.

184 Sıbt, *Mir'ât*, s. 146-147; pasajın daha ayrıntılı bir analizi ve tercümesi için bkz. Peacock, "From the Balkhan-Kūhīyān to the Nāwakīya", s. 68-70.

185 Peacock, *Early Seljuq History*, s. 137, 146-148, 150; Sıbt, *Mir'ât*, s. 136, 142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 60; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 17-18.

186 Kaynakların ayrıntılı analizi ve tercümesi için bkz. Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* (Edinburgh, 2007), aynı zamanda muharebeye ilişkin kapsamlı literatürün faydalı bir kaynakçasını da içerir; ayrıca Peacock, "From the Balkhān-Kuhīyān to the Nāwakīya". Muharebe hakkında orijinal Arapça ve Farsça metinleri ve bunların Türkçe

Resim 1.6. 12. yüzyıla ait Bizans elyazması *Chronicle of John Skylitzes*'te tasvir edildiği şekliyle, Bizanslılarla savaşan Selçuklu Türkleri (ortada, "Persliler" olarak tarif edilirler) (Biblioteca Nacional, Madrid. MS Graecus Vitr 26-2, fol. 234v).

Malazgirt Anadolu'da Bizans İmparatorluğu'nun çökmesinin ve Türk hâkimiyetinin kurulmasının yolunu açtığı gerekçesiyle, geleneksel olarak dünya tarihinin büyük dönüm noktalarından biri olarak görülür. Oysa hem Bizans hem de Müslüman kaynakları, Alparslan'ın, Romanos'a, sadece Edessa gibi birkaç sınır kalesinin imtiyazını ve bir tazminatın ödenmesini talep eden cömert barış şartları önerdiğini kabul eder. Dolayısıyla, Romanos'u tahtından eden ve Konstantinopolis'in otoritesinin Anadolu platosunun büyük kısmında çökmesine neden olan şey, onun muharebede aldığı yenilgiden ziyade, Bizanslı rakipleriyle süregiden iç savaştı. Bu çöküşün neden olduğu boşluk, Küçük Asya'da Türk beyliklerinin kurulmasının yolunu açtı. Dahası, Malazgirt'teki yenilgi daha geniş bir dünyaya Bizans'ın zayıflığını gösterdi ve Hıristiyanların, imparatorluğun İslâm karşısında eli kulağında olan ölümüne dair korkularını tetikledi.[187]

Ani ve Malazgirt'te Hıristiyanlık karşısında elde ettiği iki zaferle birlikte, hem Müslüman hem de Hıristiyan kaynakların Alparslan'ı dinsel hedefleri olan bir İslâm savaşçısı olarak resmetmesi şaşırtıcı değildir. Örneğin, Edessalı Matthew onu "Perslilerin zehirli yılanı" olarak tarif eder ve Aristakes'i anımsatan ifadeler kullanarak, onu "ölümün alevli ateşini tüm Hıristiyan inancına sahip olanlara yayan ve tüm Ermenistan'a kan, kılıç ve esaret getiren" "ilahi gazabın aracı" olarak adlandırır.[188] Matthew Ani'nin fethiyle birlikte katedraldeki büyük gümüş haçın alındığını ve müminlerin aşa-

tercümelerini veren bir birincil kaynak derlemesi de yayımlanmıştır: Faruk Sümer ve Ali Sevim (ed.), *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)* (Ankara, 1971).

187 Bkz. aşağıda İkinci Bölüm.

188 Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades*, s. 102.

ğılayarak basmaları için Nahçıvan camiinin girişine yerleştirildiğini kaydeder.[189] Sıbt İbnü'l Cevzî de haça yönelik saygısızlığa ilişkin benzer hikâyeler anlatarak,[190] bu seferlerdeki cihat unsurunu kasten vurgulama politikasını ortaya koyar. Bunun yanı sıra, İbnü'l-Esir'e göre de, bu askerî zaferler kutlamanın tek nedeni değildi. Sultan İslâm'ın ilkelerine uygun olarak dindarca hareket ederek zekât veren bir kişiydi, geçmiş hükümdarların ve onların davranışlarının tarihlerinin kendisine okunmasına düşkündü ve askerlerinin, tebaasının mülkünü yağmalamasını engellemeye özen gösteriyordu.[191]

Gerçekte ise, tıpkı Tuğrul gibi, Alparslan'ın da bir fiyatı vardı: Edessalı Matthew, Kars'ın Ermeni kralının vasallık, nakit para ve müsrif bir ziyafet teklif ederek Alparslan'ın saldırı tehdidini satın almayı başardığını da aktarır.[192] Alparslan'ın yönetim deneyimi, döneme tanık olan Bağdatlı günlük yazarı İbnü'l-Bennâ'nın yazdıklarına bakılırsa, Müslüman tebaası için bile, İbnü'l-Esir'in tasvir ettiği kadar çekici değildi. İbnü'l-Bennâ, halifeye gönderdiği bir mektupta, onun dönemindeki adaletsizliğe şöyle hayıflanıyordu:

> Alimlere gelince, onlardan hiçbir söz duyulmuyor, ne de onların emirlerine itaat ediliyor. Erdemli insanlara gelince, sessizce evlerine saklanıyorlar. Erdemli insanların din uğruna yaşadıkları beladan yakındıkları güvenilir memurlara gelince, üzerlerindeki yükü hafifletiyor ve ya bertaraf ettikleriyle ya da yaptıklarıyla, hayır işlerine çaba sarf ediyorlar. Bazıları öldü ve Allah'a teslim oldu –Allah onlardan razı olsun–, diğerleri ise bekliyor. Her zaman onları kendi bağıllarında, mülklerinde ve işlerinde izleyen zalimlerin hedefi oldular. Böylece tüm yaşananlardan ve ıstıraptan uzakta kendileriyle meşgul oldular.[193]

Bu pasaj zulüm ve adaletsizlik için bir suçlu belirlemez, fakat İbnü'l-Bennâ'nın günlüğündeki başka pasajlar, onun Selçukluları sorumlu tuttuğunu gösterir. Sırf sultanın ordusuyla Bağdat'a yaklaştığına dair söylentilerin yol açmış olabileceği dehşet şöyle tasvir edilir:

> Hükümdarın [Alparslan] gelişine dair söylentilerin dolaşması nedeniyle, [Bağdat'ın] batı yakasında, dükkânı ve yağmalanabilecek başka mülkü olanların bunları taşımasına ve kendilerini hazırda tutmasına ilişkin bir duyuru

189 *A.g.e.*, s. 104.

190 Sıbt, *Mir'ât*, s. 148.

191 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 75. Müslüman birincil kaynaklar tarafından dindar bir Müslüman olarak sunulan Alparslan imajı hakkında daha fazlası için bkz. D.G. Tor, "'Sovereign and Pious': The Religious Life of the Great Seljuq Sultans", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), özellikle s. 42-45, fakat bkz. aşağıdaki yorumlar (s. 259-261).

192 Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades*, s. 104.

193 George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-century Historian of Baghdad, IV", *BSOAS*, 19/ii (1957), s. 299, § 130.

yapıldı; çünkü yanında, konutlarda konaklamalarına itimat edilemeyecek orduları var. Duyuruyu işiten halk oldukça huzursuz oldu.[194]

Bu açgözlülük sadece sıradan askerler tarafından değil, aynı zamanda üst düzey Selçuklu devlet görevlileri tarafından da uygulanıyordu. İbnü'l-Bennâ, Alparslan'ın Bağdat valisini azarlama girişimini şöyle anlatır:

> Sultan –Allah ondan yardımını esirgemesin!– tarafından, Müslümanlarla ilgili iyi yazılmış bir karar yayınlandı. Amid'e [Selçukluların Bağdat valisi] Müslümanları taciz etmekten vazgeçmesi ve onlardan, geçmiş yıllar için ev kirası ve buna benzer başka yollarla taleplerde bulunmaktan kaçınması emredildi. Onlara "Siz Türklerin evlerinin yabancı sakinlerisiniz ve ben sizden kira istiyorum!" diyor ve döşek ve başka şeyler gibi benzer taleplerde bulunuyordu.[195]

Özellikle dikkat çekici olan, *amîd*in bir Türk olarak statüsünden duyduğu gurur ve Türklerin yasal mülklerinin "yabancı sakinleri" olan Bağdat'ın yerleşik nüfusuna karşı hissettiği kibirdir. Bu tür tutumları aşmak kolay olmadı. Bir yandan İbnü'l-Bennâ, İbnü'l-Esir'in Alparslan'ın "yazılı bir karar"la askerlerini dizginlemeye çalıştığına ilişkin anlattıklarını teyit ederek, Selçuklu devletinin giderek bürokratikleşmesine dikkat çeker. Diğer yandan ise, *amîd*in keyfî vergiler koyması ve mülkiyete el koymasının yaygın bir uygulama olduğu anlaşılıyor, çünkü Sıbt İbnü'l Cevzî de, Alparslan'ın kendi Türk yetkililerinin açgözlülüğünü dizginleme yönündeki beyhude çabalarından bahseder.[196] İsfahan'la ilgili kaynaklar bu resmi teyit etmenin yanı sıra, keyfî ve aşırı vergilendirme seviyelerine yönelik hoşnutsuzluğu ortaya koyar.[197] Dolayısıyla Alparslan dönemi pek çok açıdan Tuğrul dönemiyle süreklilik arz eder. Sultan, İslâm yönetim ilkelerine göstermelik bir bağlılık sergileyip, daha ziyade göçebe bir bey gibi hareket ederek, sadece İslâm'ın kâfir düşmanlarını değil, aynı zamanda kendi içerisindeki rakiplerini de yenmeye ve sadece Selçukluların yeni fethettiği topraklar üzerinde değil, kendi Türkmen tebaası üzerinde de otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştı.

Melikşah ve Nizâmülmülk (1072-1092)

Alparslan'ın Mâverâünnehir'de Karahanlılara boyun eğdirmek üzere düzenlenen sefer sırasında, Ceyhun Nehri kıyılarında, Rebiyülevvel 465/Ekim

194 George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-century Historian of Baghdad, II", *BSOAS*, 18/ii (1956), s. 249, § 6.

195 George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-century Historian of Baghdad, V", *BSOAS*, 19/iii (1957), s. 442, § 182.

196 Sıbt, *Mir'ât*, s. 121-122.

197 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 110-112, 118-119.

1072 tarihinde, kırk yaşındayken öldürülmesinin ardından, alışılmış taht mücadelesi başladı (ayrıntılar s. 142'de). Ne var ki Ceyhun'a giderken sultana eşlik etmiş olan ordu, Vezir Nizâmülmülk'ün teşvikiyle onun genç oğlu Melikşah'a sadık kaldı.[198] Şimdi geriye dönüp bakıldığında, Melikşah dönemi Selçuklu hâkimiyetinin doruğu oldu (bkz. Harita 1.2) ve sultan "Çin sınırlarından Suriye hudutlarına ve İslâm'ın en kuzey topraklarından Yemen'e kadar hutbelerde tanındı".[199] Melikşah Hicaz'da Mekke'ye (Alparslan döneminde kısa bir süre Selçuklu egemenliğini tanımıştı)[200] ve Hint Okyanusu kıyısındaki Aden'i ele geçirerek Yemen'e Selçuklu otoritesini kabul ettirmek için bir sefer kuvveti gönderdi.[201] Bizans İmparatorluğu –en azından İslâmi kaynaklara göre– Selçuklulara vergi öder duruma getirildi.[202] Orta Asya'daki askerî seferler, Melikşah'a Karahanlıları Ceyhun Nehri üzerinde bulunan anahtar konumdaki Tirmiz şehrinden püskürtme imkânı verdi –Karahanlılar burayı, Melikşah'ın hükümdarlığının ilk zamanlarında yeniden ele geçirmişti–[203] ve Melikşah 482/1089'da Karahanlı üsleri Semerkand ve Buhara'yı ele geçirmeyi başardı, hatta Kaşgar'a kadar ilerledi.[204] Tabi hükümdarlar "[Melikşah'ın] mektuplarını ona duydukları korku ve hürmetle öpeceklerdi" veya İsfahânî'nin bizi inandırmaya çalıştığı gibi, bu sultanın hükümdarlığı diğerlerinin ulaşmayı başaramadığı bir model olacaktı.[205] Dönemin Selçuklu propaganda aygıtları sultanın seferlerini taşlarla abideleştirdi: Amid'deki (bugün Güneydoğu Türkiye'de Diyarbakır) surlarda bulunan 481-482/1088-1090 tarihli kitabeler ve kabartmalar, şehrin iki yıllık bir kuşatmanın ardından Melikşah'a teslim olmasını ölümsüzleştiren bir "zafer anıtı" (*meşhedü'n-nasr*) olarak yorumlanmıştır (Resim 1.7 [a] ve [b]).[206]

Aslında en çarpıcı ilerlemeler, sultanla ilişkileri hâlâ muğlak olan Türkmen gruplar tarafından sağlandı. Bir yandan, bazı Türkmen saldırıları Melikşah tarafından teşvik edilmiş gibi görünüyor; diğer yandan ise, bazı Türk-

198 Alparslan'ın öldürülmesi ve halefleri hakkında bkz. Bundari, *Zubda*, s. 45-46; Hüseynî, *Ahbâr*, 53-55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 73-74; Sıbt, *Mir'ât*, s. 160, 164-166; Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades*, 136-137.

199 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 211. Döneme ilişkin genel olarak bu yaltakça tonu yansıtan çalışmalar için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953); Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 66-102; Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 128-140; David Durand-Guédy, "Malekšāh", *EI*[3].

200 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 61; Sıbt, *Mir'ât*, s. 184, 193, 198-199, 205.

201 Bundari, *Zubda*, s. 70; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 203-204.

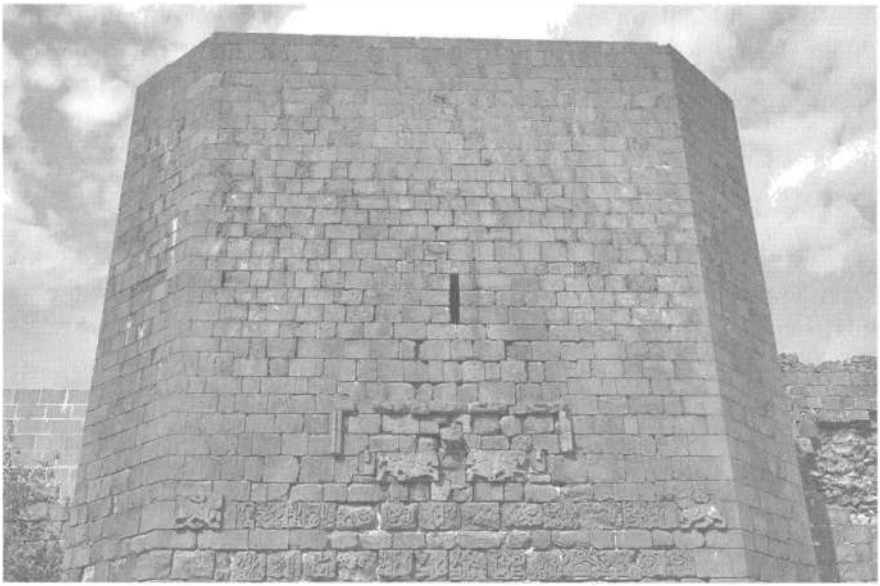
202 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 72.

203 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 77, 92.

204 *A.g.e.*, X, s. 171-174.

205 Bundari, *Zubda*, s. 56.

206 Joachim Gierlichs, "A Victory Monument in the Name of Sultan Malikshah in Diyarbakır: Medieval Figural Reliefs used for Political Propaganda?", *Islamic Art*, 6 (2009), s. 51-79.

Resim 1.7(a). Melikşah'ın Amid'deki (Diyarbakır) "zafer anıtı": Burç 40, kitabeleri ve kabartmaları toplu halde gösteriyor.

Resim 1.7(b). Melikşah'ın Amid'deki (Diyarbakır) "zafer anıtı": Burç 40, ayrıntı. Kitabenin üzerinde, sultanın gücünü simgeleyen bir kartalın hasar gören kalıntıları var; her iki tarafta dörtnala kalkan atların, Selçukluların Amid'e karşı düzenlediği seferi simgelediği düşünülmüştür (bkz. Gierlichs, "Victory Monument", s. 51–53).

men liderleri Melikşah'ın otoritesine karşı önemli bir tehdit oluşturuyorlardı. Biz ilk olarak Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırlarındaki Türkmen yayılmasını değerlendireceğiz; daha sonra ise içerideki durumu, özellikle de Vezir Nizâmülmülk'ü ve onun bir yandan Melikşah ile, diğer yandan ise Türkmenler ile ilişkilerini ele alacağız.

Melikşah döneminde Türkmen yayılması

İki Türkmen beyi Artuk ve Atsız'ın faaliyetleri, Türkmenlerin Melikşah'ın imparatorluğundaki rolünün karmaşıklıklarını ortaya koyar. Artuk 469/1086'da Arabistan'ın doğu kıyısında bulunan el-Ahsa'nın hurma dolu vahalarını ve Basra'yı yağmalamıştı. Artuk, Basra'ya düzenlenen nedensiz saldırıya rağmen Melikşah'tan lütuf görmeye devam etti ve kendisine daha sonra Cibal'deki topraklar –bir Türkmen için ekolojik açıdan çok daha uygun bir yer– tahsis edildi.[207] Artuk aslında el-Ahsa seferi sırasında İsmâilî Şii bir grup olan Karmatîlere saldırmış olduğu için, halifeden kişisel olarak teşekkür aldı. Daha sonra Artuk'un, sultanın Suriye'ye harekât düzenleyen kuvvetlerine destek verdiğini görüyoruz,[208] fakat daha sonra başkaldırdı ve orada kendisi için bir taban oluşturmak için Türkmenlerin desteğinden faydalandı.[209] Artuk'un Cezire'deki toprakları, çocukları döneminde bağımsız bir siyasal yapı olan Artuklu devletine dönüştü ve bu devlet Büyük Selçuklu pratiklerinden ve örneğinden yararlandı.[210]

Hârizmli Türkmen Atsız b. Uvak'ın kariyeri de benzer biçimde Selçuklu sultanıyla yaşadığı hem gerilim hem de işbirliğiyle şekillendi. Atsız Türk araştırmacıların Suriye'de Navekiyye beyliği adını verdiği topluluğa hükmediyordu.[211] Anlaşılan o ki, Atsız başlangıçta sultanın rızasıyla hareket ederek, Fâtımî kuvvetlerini 463/1070'ten itibaren zaman içerisinde kıyı bölgesinin büyük bir kısmından ve Kudüs'ten çıkardı ve sonunda 468/1075'te Şam'ı ele geçirdi. Aslında Atsız'ın Türkmen kuvvetlerine Melikşah'ın gönderdiği 3.000 köle asker de katıldı.[212] Ne var ki Atsız 469/1076-1077'de Mısır'a sonu feci olan bir askerî sefer düzenleyerek altından kalkamayacağı bir işe giriş-

207 Sıbt, *Mir'ât*, s. 235.

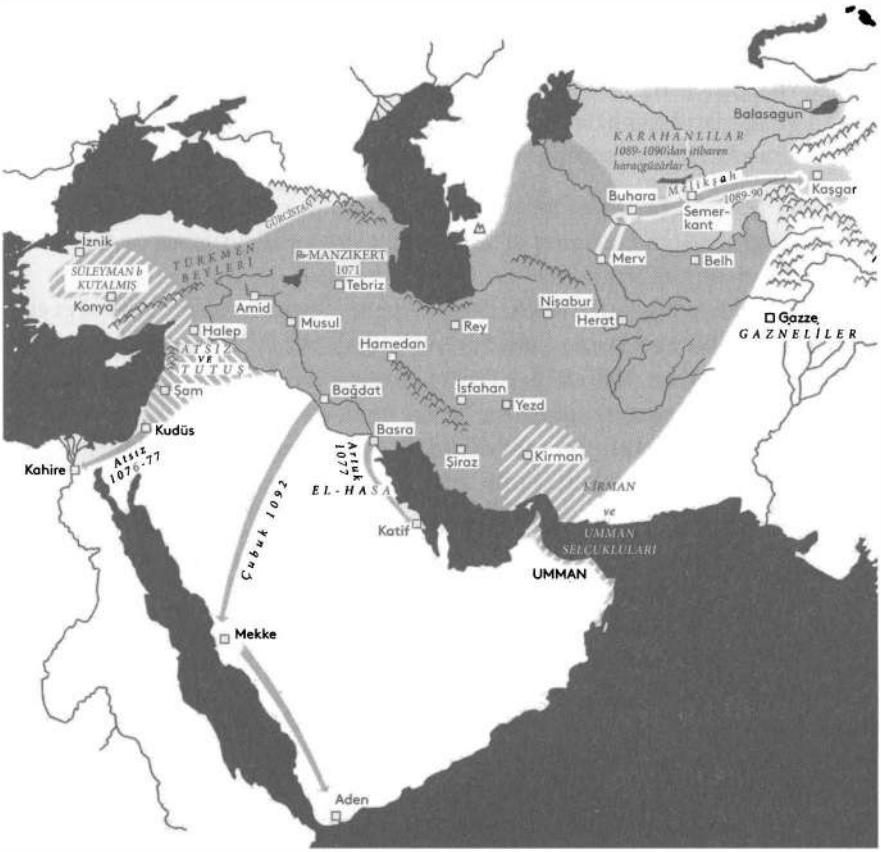
208 Seferleri hakkında bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 181, 193, 193, 206, 213, 216. Ayrıca bkz. Ali Sevim, "Sultan Melikşah devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu seferi", *Belleten*, 24(94) (1961), s. 209-232.

209 Sıbt, *Mir'ât*, s. 235-236.

210 Onlar hakkında bkz. Carole Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artuqid State* (İstanbul, 1990).

211 Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara, 1983), s. 49, 63-84 ve bu olaylar hakkında İngilizce kaynak için bkz. Taef El-Azhari, *The Saljuqs of Syria during the Crusades, 463-549 ah/1070-1154 ad* (Berlin, 1997), s. 34-46.

212 Sıbt, *Mir'ât*, s. 175.

Harita 1.2. Melikşah döneminde Selçuklu İmparatorluğu'nun genişlemesi.

ti. Başlangıçta kimi başarılar elde etti ve Fâtımî ordusunun ana gövdesi Yukarı Mısır'a sefer düzenlerken, iki ay boyunca Nil Deltası'nı yağmaladı. Kahire'de yaşayan Yahudi tanık Solomon Ben Joseph Ha-Kohen, Atsız'ın hem Mısır'da hem de daha önce Kudüs'te gerçekleştirdiği talanı ve hürmetsizliği dehşet içinde anlatıyordu:

Fustat'a [Kahire] girdiler, çaldılar ve öldürdüler
Ve depoları talan ve gasp ettiler
Acayip ve gaddar bir halklardı
Silahlı ve rütbeli rengârenk elbiseler kuşanmışlardı
Ve siyah ve kırmızı miğferler takıyorlardı
Filler gibi ses çıkarıyor ve gürleyen okyanus gibi gümbürdüyorlardı...
Şehirleri yakıp yıktılar ve kimsesiz bıraktılar.

Tanrı onların Kudüs halkına yaptıklarını hatırladı,
Onları iki yılda iki kez kuşattıklarını,
Ve yığılı mısırları yaktıklarını ve sarayları harap ettiklerini,
Ve ağaçları kestiklerini ve üzüm bağlarını hor gördüklerini,
Mezarları soyduklarını ve kemikleri fırlatıp attıklarını.[213]

Fâtımî generali Bedrü'l-Cemali kuzeye ilerleyerek, 22 Receb 469/19 Şubat 1077'de Kahire'deki Türkmen ordusuna ezici bir yenilgi yaşattı; sadece Atsız ve birkaç adamı sağ kurtuldu.

Kahire'deki yenilgi Suriye'deki Navekiyye siyasasının da sonuna işaret ediyordu. Melikşah ne olursa olsun Suriye'yi ilhak etmeyi açıkça kafasına koymuştu, çünkü daha 468/1075-1076'da kardeşi Tutuş'u buraya atamaya çalışmıştı. Atsız ise şu gerekçeyle bu kararı tersine çevirmeyi başarmıştı: "Ben sadık kulum ve sultanın bu topraklardaki vekiliyim; bu topraklardan sadece kendi geçimim ve askerlerimin geçimi için harcadıklarımı alırım ve hazineye her yıl 30.000 dinar gönderirim."[214] Diğer bir deyişle, Atsız sultanın hazinesine münasip miktarda vergi gönderirse rahat bırakılacağını umuyordu. Kahire'deki bozgunun ardından Tutuş atansa da, Suriye ve Cezire ancak 482/1089-1090'da ya Melikşah'ın akrabalarının ya da onun tarafından atanan valilerin tam denetimi altına girdi.[215]

Atsız'ın, Suriye'yi zayıf Fâtımî hükümdarlarının elinden almakta elde ettiği başarının en büyük uzun vadeli sonucu Ortadoğu'da birkaç on yıl boyunca belirginleşmeyecekti. Bizans'ın Malazgirt'te çökmesinin yanı sıra, Atsız'ın Kudüs'ü –o sırada yaklaşık dört yüz yıldan beri Müslüman hâkimiyeti altındaydı– ele geçirmesi Avrupa'da Hıristiyanlığa yönelik bir tehdit olarak sunuldu ve Papa VII. Gregorius 1074'te "Tanrı'nın düşmanlarına karşı savaşma ve hatta onun yüce liderliğinde Hz. İsa'nın mezarına kadar gitme" niyetini ilan etti.[216]

Ne var ki Haçlılarla uğraşmak Melikşah'ın haleflerine kalacaktı. Melikşah'a gelirsek, daha çetrefil mesele, Anadolu'ydu; burada Navekiyye Türkmenlerini Selçuklu ailesinin bir mensubu olan, Arslan İsrail'in torunu Süleyman b. Kutalmış yönetiyordu.[217] Bizans'ın Malazgirt'in ardından iç savaşa girerek çök-

213 Solomon ben Joseph Ha-Kohen, *The Turkoman Defeat at Cairo*, ed. ve çev. Julius H. Greenstone (Chicago, 1906), s. 163. Müslüman kaynakları için bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 182-186; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 103-104; El-Azhari, *The Saljuqs of Syria*, s. 40-50.

214 Sıbt, *Mir'ât*, s. 197, ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 178; Atsız, Suriye'yi hazineye yük getirmeden ele geçirdiğini beyan eder.

215 Tutuş ve Suriye'deki diğer Selçuklu valileri hakkında bkz. Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 148-152; ayrıca Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 96-126; El-Azhari, *Saljuqs of Syria*, s. 60-70.

216 Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades* (Londra, 2006), s. 49; karşılaştırma için bkz. Malcolm Barber, *The Crusader States* (New Haven, 2012), s. 10-11.

217 Bu olaylar için bkz. Claude Cahen, "La première pénétration turque en Asie Mineure", *Byzantion*, 18 (1946-1948), s. 5-67 (yeniden basım, Claude Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christia-*

mesiyle birlikte, Türkmenler de Anadolu'nun en batısına, daha sonra Osmanlı Devleti'ni büyütecek olan ve bol miktardaki otlakları göçebelere cazip gelen Bithynia bölgesine kadar yayılabilmişlerdi. Süleyman 1081'de bir ara veya daha büyük bir ihtimalle 1081 öncesinde antik Nikaia (modern İznik) şehrinin denetimini ele geçirdi. Anna Komnena durumu şöyle anlatıyordu:

> Tanrısız Türkler yakındaydı ve Propontis bölgesinde yaşıyorlardı ve tüm doğuya komuta eden Süleyman gerçekten de Nikaia civarında ordugâh kurdu. Sultanlığı onun şehrindeydi ... Bütün Bithynia ve Thynia kırsalı giderek Süleyman'ın avcılarına maruz kalmaktaydı; atlı ve yaya yağmacılar Boğaziçi'nde bugün Damalis [Üsküdar] adı verilen kente kadar akın düzenliyorlardı; çok fazla yağma yaptılar ve neredeyse denizin üzerinden atlamaya çalıştılar. Bizanslılar onları kıyıdaki küçük köylerde ve kutsal yapılarda korkmadan ve rahatsız edilmeden yaşarken buldular.[218]

Türkmenler basit bir dert değildi. Bizans tacı için mücadele eden çeşitli rakipler için de değerli müttefikler olma potansiyelleri vardı. Bütün paralı askerler gibi Türklerin sadakati de esnekti, bu nedenle Süleyman kendisini, imparator olmak için giriştikleri kısa ömürlü girişimlerinde önce Mihail Dukas'ı ve daha sonra Nikeforos Botaniates'i desteklerken buldu. Destek almaya istekli diğer bir taç adayı Nikeforos Melissenes ise Asya, Frigya ve Galatya şehirlerinin denetimini Türk müttefiklerine devretti.[219]

Dolayısıyla geleneksel olarak Anadolu (veya Rum) Selçuklu Sultanlığı'nın başlangıç tarihi olarak verilen 1081 yılına gelindiğinde, Süleyman b. Kutalmış Batı ve Orta Anadolu'nun büyük bir kısmının denetimini elinde tutuyordu. Ne var ki niyeti hâlâ daha doğuya giderek Navekiyye'yi kendi liderliğinde birleştirmekti. Daha önce Suriye'deki Navekiyye'nin liderliği için Atsız'la savaşmıştı;[220] Anadolu'da bir üs elde ettikten sonra yeniden Suriye'nin yolunu tutarak, 475/1083-1085'te Kilikya ve Antakya'yı ele geçirdi ve 479/1086'da Halep'e saldırdı. Her ne kadar görünüşte Melikşah'a sadakat iddiasında bulunulsa da, Büyük Selçuklu Sultanlığı toprakları içerisinde gerçekleştirilen bu saldırılar, tıpkı babası Kutalmış gibi Süleyman'ın da tüm Selçuklu Türkmenlerinin liderliğini, diğer bir deyişle bizzat Melikşah'ı yerinden etmeyi hedeflediğini ortaya koyar. Krizin ciddiyeti Melikşah'ı Suriye'ye

---

nus [Londra, 1974]); yorum için bkz. Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya", s. 70-74.

218 Anna Comnena, *The Alexiad*, çev. E.R.A. Sewter (Harmondsworth, 1969), III.vi, s. 129. Anna Komnena'nın eseri, Türklerin 11. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'daki faaliyetlerine ilişkin ana kaynağımız olmakla birlikte, kronolojiyle ilgili önemli sorunlar içerir. Bkz. Peter Frankopan, *The First Crusade: The Call of the East* (Londra, 2012), s. 43-46.

219 Bkz. Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya", s. 71.

220 Sıbt, *Mir'ât*, s. 174-175.

bizzat yürümek zorunda bıraktı, fakat sultan gelmeden önce, Tutuş muharebede Süleyman'ı öldürdü.[221] Süleyman'ın oğulları yakalanıp Horasan'a sürülürken, Melikşah Anadolu Türkmenleri üzerinde kendi otoritesini kurmaları için emirleri Bozan ve Porsuk'u gönderdi, fakat bunda çok az başarı elde ettiler. Anna Komnena, sultanın Bizans İmparatoru Aleksios'a, açıkça maceracı tebaası olarak görmeye devam ettiği Türkmenleri Bithynia'dan temizlemek için ittifak önerdiğini aktarır.[222] Ne var ki Anadolu'daki Navekiyye siyasası Anadolu Selçuklu Sultanlığı biçiminde varlığını sürdürdü. Süleyman'ın oğlu Kılıçarslan sonunda esaretten kurtularak Anadolu'ya muzaffer şekilde döndü ve Büyük Selçuklulardan bağımsızlığını elde etti. Melikşah'tan sonra gelen, Horasan ve Irak'taki Selçuklu sultanları kendi iç meseleleriyle o kadar meşgullerdi ki, Anadolu'ya müdahale edemediler.

☐ Nizâmülmülk ve *Siyâsetnâme*'si

Hiç şüphesiz en ünlü Selçuklu veziri Nizâmülmülk (408/1018-485/1092),[223] Selçuklu edebiyatının en ünlü eseri ise onun kimi zaman *Siyerü'l-Mülûk* (*Hükümdarların İdaresi*) olarak da bilinen eseri *Siyâsetnâme*'dir. Bu kitabın Nizâmülmülk'e atfedilmesi kimi zaman sorgulanmışsa da, bugün çoğu araştırmacı tarafından gerçek olduğu kabul edilir. Farsça yazılan eser, hükümdara Selçuklu devletini nasıl yöneteceği konusunda rehberlik etme iddiasında bulunur; Lambton onu "bir idare el kitabı" olarak tanımladı.[224] Kimi zaman bir "nasihatname" (prenslere ayna) olarak adlandırılmakla birlikte, bu türün o döneme ait örneklerinin tipik özelliği olan, sultanın av, içki ve ziyafet konusundaki özel davranışları hakkında çok az tavsiye içerir. Nizâmülmülk sürekli olarak Sâmânîlerin pratiklerini ve özellikle de bürokrasideki kariyerine başlamış olduğu Gazneli devletini ideal örnek olarak alır.

---

221 *A.g.e.*, s. 237-240, 243-244; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 138, 140, 147-148.

222 Anna Comnena, *The Alexiad*, VI, s. ix. Ayrıca bkz. Frankopan, *The First Crusade*, s. 52-55, 62-63.

223 Nizâmülmülk'ün kariyerine ilişkin değerlendirmeler için bkz. H. Bowen ve C. E. Bosworth, "Nizām al-Mulk", *EI*^{2}; Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry* (Chapel Hill, NC, 2006), s. 47-79; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 112-129; ayrıca, Neguin Yavari, "Nizam al-Mulk Remembered: A Study in Historical Representation", doktora tezi, Columbia University, 1992. Önemli birincil kaynaklar için bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 59-94; Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye el-Kübrâ*, ed. Mahmud Muhammed Tanahi ve Abdülfettah Muhammed Hulv (Kahire, 1964), IV, s. 309-323; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, ed. Yusuf Ali Tavil ve Mariyam Kasım Tavil (Beyrut, 1998), II, s. 109-111; ayrıca bkz. Bosworth, "Towards a Biography of Nizām al-Mulk".

224 A.K.S. Lambton, "The Dilemma of Government in Islamic Persia: The Siyāsat-nāmah of Nizām al-Mulk", *Iran*, 22 (1984), s. 55.

Metnin ilk versiyonu 479/1086 ve 484/1091 arasında Melikşah'a sunulmak üzere hazırlandı; 484/1091'de ikinci bir bölüm eklendi. Diğer bir deyişle, Nizâmülmülk'ün kariyerinin sonunda, tam da kanıtların ortaya koyduğu gibi, sultanın güvenini kaybetmeye başladığı sıralarda kaleme alındı (bkz. aşağıda s. 71). Kitap Nizâmülmülk'ün rakiplerine, özellikle de onun bürokrasideki baş düşmanı olan Tâcülmülk ve hamisi Terken Hatun'a (Melikşah'ın eşi) yönelik pek de gizli olmayan *ad hominem* birkaç sataşma içerir. Bu düşmanlar İsmâilîliğe gizlice bağlı olmakla itham edilir; metinde bunun tehlikelerine ilişkin örnekler tekrarlanır.[225] Nizâmülmülk bir noktada şöyle yazar: "Dünyanın Efendisi [Melikşah] bu aciz kulundan usandı ... Bir gün Efendi [bu düşmanların] günahlarını ve suçlarını fark edecek – ben yok olup gittiğimde. İşte o zaman bu muzaffer imparatorluğa olan düşkünlüğümün ve sadakatimin derecesini anlayacak."[226]

Siyâsetnâme bu anlamda Nizâmülmülk'ün, düşmanlarını itibarsızlaştırarak ve imparatorluk içerisinde giderek büyüyen idari ve mali sorunları nasıl sadece kendisinin çözebileceğini göstererek saraydaki konumunu koruma çabasını temsil eder (bkz. aşağıda s. 81-82). Basit bir idare el kitabı olmayan eserin öne sürdüğü reçeteler çoğunlukla, Selçuklu pratiğinin ne olduğundan ziyade, ne olmadığını daha iyi ortaya koyar ve çoğu zaman Nizâmülmülk, falanca uygulamanın daha önce denendiğini fakat askıya alındığını kederli bir şekilde belirtir. Kitap Pers bürokratlarının Selçukluları kendi normlarına uyumlu hale getirme konusundaki başarılarının bir reklamından çok, bu konuda karşılaştıkları kısıtlamaların ispatıdır.

Nizâmülmülk ve Selçuklu İmparatorluğu'nun dönüşümü

İmparatorluk içerisinde, Melikşah döneminin en dikkat çekici gelişmesi Vezir Nizâmülmülk'ün gücünün hızla artmasıdır. Bazı kronikçiler bu dönemden boşuna '*el-devletü'n-Nizâmiye*', yani Nizâm'ın devleti diye bahsetmezler;[227] modern araştırmacılar ise onu "Selçuklu devletinin gerçek hükümdarı" olarak tarif etmişlerdir.[228] 14. yüzyılın biyografi yazarı Sübkî de

225 Bkz. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 67-74; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 114-115; ayrıca Neguin Yavari, "Mirror for Princes or a Hall of Mirrors? Nizam al-Mulk's Siyar al-Mulūk reconsidered", *al-Masāq*, 20/i (2008), s. 47-79.

226 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk* (*Siyâsetnâme*), ed. Hubert Darke (Tahran, 1340), s. 255-256; çev. Hubert Darke, *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk* (Richmond, [1978] 2002), s. 188-189 [*Siyasetname*, çev. Nurettin Bayrutlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017].

227 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 33; karşılaştırma için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, s. 375.

228 Bowen ve Bosworth, "Nizām al-Mulk"; karşılaştırma için bkz. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 43-44.

buna katılarak, onun vezirliğinin "sadece bir vezirlik değil, saltanatın üzerinde olduğunu" söyler.[229] Her ne kadar Nizâmülmülk, Alparslan'ın hükümdarlığı boyunca vezir olarak hizmet etmiş olsa da, kendi yazdıkları sultanla biraz soğuk bir ilişkisi olduğunu gösterir.[230] İbnü'l-Esir'e göre, Melikşah tahta çıktıktan kısa bir süre sonra vezirine kendi isteğiyle tam yetki verdi; onu, ordunun sivil halkı sürekli yağmalamasını önleyebilecek tek kişi olarak görüyordu. Melikşah onu topraklarla ödüllendirmekle kalmadı, aynı zamanda genç sultanın koruyucusu olma rolünü simgeleyen *atabeg* ("bir melikin babası" anlamına gelir) unvanı bile verdi.[231]

Nizâmülmülk'ün nüfuzuna ilişkin farklı ve daha ikna edici bir açıklama ise Sıbt İbnü'l Cevzî'den gelir. Nizâmülmülk kendi ve sözde efendisi Melikşah'ın konumunu sağlamlaştırmak için, eski Türk aristokrasisine haddini bildirme politikası izledi. Melikşah'ın, dikkate değer bir Türkmen topluluğunun desteğini elinde tutan halası Gevher Hatun'un öldürülmesinin,[232] Çağrı'nın oğlu Kavurt'un –Alparslan'ın ölümünden sonra sultan olmaya çalışmıştı– infaz edilmesinin ve oğullarının gözlerinin kör edilmesinin ardında o vardı. Kavurt'un canı için Melikşah'a yalvarması, kimilerinin Nizâmülmülk'ün izlediği politikalara olan kızgınlığını ortaya koyar:

> Beni öldürerek ve bana ne yapacağın konusunda bürokratların –Nizâmülmülk'ü kastediyor– sözünü dinleyerek bu haneyi yerle bir etme. Bana Türklere layık olan şeyi yap, ben de sana baban öldüğünde kaybettiklerinin benzerlerini vereyim. Suriye ve Mısır'a gideceğim ve tüm toprağımı sana vereceğim.[233]

Nafile bir çabaydı ve infazlar gerçekleştirildi. Ordu bunu öğrendiğinde, galeyana geldiler. Nizâmülmülk'ün yüzüne karşı küfrettiler ve Melikşah'a küfrettiler; onunla bağlarını koparark "Bu Alparslan'ın vasiyeti değil. Onun iradesine göre, Kavurt Bey Kirman ve Fars'ı alacaktı..." dediler. Nizâmülmülk dehşete düşen Melikşah'a, "Bu meseleyi kendin mi idare etmek istersin, yoksa ben mi yapayım?" diye sordu. Melikşah sorumluluğu istemedi ve Nizâmülmülk askerleri para ve toprak tahsisleriyle satın alarak krizi çözdü.[234] Bu kriz Nizâmülmülk'ün artan gücünü, sultanın zayıflık hissini ve göçebe geçmişiyle bağını giderek kopardığını ve bu değişimlerin kimilerinde yarattığı öfkeyi ortaya koydu.

---

229 Sübkî, *Tabakât*, IV, s. 316-317.

230 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 129, çev. s. 96; fakat bkz. Yavari, "Mirror for Princes or a Hall of Mirrors?", s. 55-56'daki yorumlar.

231 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 79-80. *Atabeg* teriminin anlamı için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, s. 339. Ayrıca bkz. aşağıda İkinci Bölüm.

232 Sıbt, *Mir'ât*, s. 173, 176.

233 *A.g.e.*, s. 163-164.

234 *A.g.e.*, s. 164.

Melikşah'ın kendi davranışlarında da bir kopuş görülebilir. Melikşah seferlerde Tuğrul ve Alparslan'a nazaran çok daha az zaman geçiriyordu. İsfahan sultanın ana ikametgâhı haline geldi, fakat Melikşah hükümdarlığının son yıllarında kışları Bağdat'ta geçirmeye meyilliydi. Alparslan on yıllık saltanatının bir yıldan biraz fazlasını İsfahan'da geçirirken, Melikşah hükümdarlığının yarısından fazlasında orada ikamet etti. Şehir ayrıca Melikşah, oğulları, torunları ve Nizâmülmülk gibi önde gelen devlet adamlarının kabristanı olarak da hizmet verdi.[235] Melikşah'ın Hemedan, Rey, Merv ve Azerbaycan civarındaki Türkmen yerleşim merkezlerinden uzakta bir başkent seçmesi, sultan ve onun göçebe tebaası arasında giderek büyüyen mesafeyle ilişkilendirilebilir.[236]

Gelecek nesiller Nizâmülmülk'ün yaklaşık otuz yıllık vezirliğini memnuniyetle hatırladılar. Güçlü bir bürokrasi fikri iktidarı daha sonra emirlere kaybeden *küttâb* sınıfına cazip geldi; zaten kaynaklarımızı yazanlar da çoğunlukla onlardır. İmâdüddin el-İsfahânî (döneme tanık olan İbnü's-Simnanî'nin [ö. 493/1100] yazdıklarından en azından kısmen faydalandı), Nizâmülmülk'ün sonraki nesiller arasında sahip olduğu itibarı örnekler:

> O hükümdarlığın düzeninin zayıfladığı bir zamanda vezir oldu ve din hükümleri Deylem devletinin [yani, Büveyhîler] sonunda ve Türklerin devletinin [yani, Selçuklular] başında değişmişti. Topraklar onların koşuşturmalarıyla yerle bir olmuş, yoksullaşmış ve ıssızlaşmıştı. Düşman eller onların denetimini alıp güçlenirken, yas tutanlar topraklara ve [başlarına gelen] felaketlere ağladı. [Nizâmülmülk] hükümdarlığı düzene [*a'ada el-mülk ila'l-nizâm*][237] ve dine uygun hale getirdi. Eyaletleri geliştirdi ve sürekli inşa etti. Âdet vergilerin topraktan toplanması ve orduya harcanmasıydı; daha önce kimse toprak tahsisini [*iktâ*] tutmamıştı. Nizâmülmülk toprağın kötü koşulları nedeniyle topraktan vergi toplanmadığını ve aynı nedenle gelir elde edilmediğini fark etti. Askerlere toprak tahsis etti [*iktâ*] ve bu toprak tahsislerini onlar için bir gelir kaynağına dönüştürdü. Bu nedenle [toprakları] mamur hale getirmek için bir teşvikleri oldu ve en kısa sürede en iyi süse dönüştüler. Sultanın onunla ilişkileri dolayısıyla övünen, sürekli onun kan bağıyla yakınları olduklarını iddia eden, evlilikle oluşan akrabaları vardı. [Nizâmülmülk] onları kontrol altına aldı ve zarara neden olmalarını engelledi. Kitleleri basiretle yönetti ve meseleleri izlediği politikayla halletti ... Kılıçla kazanılmış olan hükümdarlığı kalemiyle en iyi şekilde paylaştırdı ve toprakların en adil tayinini gerçekleştirdi. Vakıfları ve

235 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 76-83, 320-321.

236 *A.g.e.*, s. 88-90; karşılaştırma için bkz. Peacock, *Early Seljuq History*, s. 144-151.

237 Nizâmülmülk'ün adıyla yapılan bir söz oyunu da, onun denetimi ele geçirmesine işaret eder. "Hükümdarlığı Nizâmülmülk'e getirdi" diye de tercüme edilebilir.

bayındırlık işlerini tahkik etti ve bunların sorumluluğuna güvenilir adamları getirdi.[238]

İsfahânî abartıyor. Nizâmülmülk *iktâ* sistemini (toprak tahsisleri, daha fazlası için bkz. s. 92-93) uygulayan ilk kişi değildi; sistem Büveyhîler dönemi boyunca yaygın şekilde kullanılmıştı.[239] Aslında Nizâmülmülk'ün niyeti idari reformdan ziyade, tüm imparatorluğa uzanan geniş bir himaye ve kayırmacılık ağıyla kendisinin ve akrabalarının konumunu sağlamlaştırmaktı.[240] Hem ekonomik hem de siyasal açıdan her şeyin yolunda gitmediğini gösteren kanıtlar var. Huzistan'da iltizamdan elde edilen gelirin, Melikşah döneminde Tuğrul'un dönemine nazaran hızla düştüğü görülüyor, fakat bunun düşen verimlilikten mi, yoksa gelirleri tahsil etmekteki acziyetten mi –veya sadece güvenilmez rakamlar mı– kaynaklandığı belli değil.[241] Edessalı Matthew, Melikşah'a kişisel olarak övgüler dizse de, 1079-1080 yıllarının kıtlık, nüfusun azalması, emniyetsizlik ve göç gibi etkenlerle bozulduğunu anlatır.[242] *Siyâsetnâme*'deki bir pasaj Melikşah döneminin sonuna gelindiğinde orduyu beslemenin maliyetinin kabul edilemez düzeyde yükseldiğini gösterir.[243] Siyasal açıdan bakıldığında, Nizâmülmülk'ün muazzam gücü sultanın zayıflığına işaret eder.

Melikşah'ın henüz 472/1080 civarında Nizâmülmülk'e düşman olmaya başladığı görülüyor.[244] Torunu Osman b. Cemâlülmülk'ün idamı, vezirin giderek uzaklaştırıldığına işaret ediyordu.[245] Ne var ki Melikşah, kendisini onu gerçekten ortadan kaldırabilecek kadar güçlü hissetmiyor, belki de

---

238 Bundari, *Zubda*, s. 57. Karşılaştırma için bkz. Bosworth, "Towards a Biography of Nizām al-Mulk", s. 302-304; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 89-91.

239 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 117-118.

240 *A.g.e.*, s. 126-129.

241 Nanette Pyne, "The Impact of the Seljuq Invasion on Khuzestan: An Inquiry into the Historical, Geographical, Numismatic and Archaeological Evidence", doktora tezi, University of Washington, 1982, s. 130; karşılaştırma için bkz. Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 b.c. to a.d. 1500* (Kopenhag, 1993), s. 112-113. Melikşah döneminde aşırı vergilendirmeye ilişkin endişeleri Maferruhi'de görebiliriz: bkz. Paul, "Histories of Isfahan", s. 128-129. Bu dönem yaşanan mali güçlüklerin diğer bir göstergesi için bkz. Stefan Heidemann, "Unislamic Taxes and the Unislamic Monetary System in Seljuq Baghdad", İsmail Safa Üstün (ed.), *Islam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selām) Uluslararası Sempozyumu (International Symposium on Baghdad (Madinat al-Salam) in the Islamic Civilization)* (İstanbul, 2011), s. 503.

242 Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades*, s. 143-144.

243 Nizâmülmülk, *Siyeru'l-Mülūk*, s. 223-224, çev. s. 165.

244 Karşılaştırma için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 205-206, s.a. AH 472, Nizâmülmülk'ün müttefiki Basralı Yahudi vergi tahsildarı İbn Alan'ın tutuklanmasını anlatır. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, XVI, s. 216-217; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 116.

245 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 205; Lambton, *Continuity and Change*, s. 43-44; Safi, *Politics of Knowledge*, s. 65-67; Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 137-138.

diğer yandan dışlanan Türkmenlerin Charybdis'inden* korkuyordu. Sultan ancak kendi saltanatının sonlarında, Nizâmülmülk'e karşı doğrudan harekete geçmeye cesaret etti ve onun rakibi olan Ciballi bürokrat Tâcülmülk'ü destekledi. Melikşah'ın eşi Terken Hatun da açıkça kendi oğlunun tahta çıkmasını sağlamak için vezirin kuyusunu kazmaya bilhassa istekli görünüyordu.[246] Hatta bazı kaynaklar, Melikşah'ı Nizâmülmülk'ün Ramazan 485/Ekim 1092'de uğradığı suikastta parmağı olmakla itham ederler.[247] Bağdat'ta daha fazla zaman geçirmeye başlayan Melikşah halifenin düşürülmesi için açıkça komplo kuruyordu. Fakat Melikşah'ın kendi ölümü –Nizâmülmülk'ün ölümünden sadece bir ay sonra– bu planları sona erdirdi. Melikşah halifenin talimatıyla öldürülmüş olabilir.[248] Selçuklu siyasal sisteminin temelinde yatan gerilimler, Melikşah'ın güçlü bir sultanlık hayalinin asla gerçekleşmemesine neden olacaktı.

(*) Yunan mitolojisinde, tehlikeli bir girdaba sahip deniz canavarı – e.n.

246 Bkz. Nishapuri, *Saljuqname*, s. 32, Nizâmülmülk'ün yerini vezir olarak Tâcülmülk'ün aldığını bile iddia eder; fakat ayrıca Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 115 ve Tâcülmülk hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Durand-Guédy, "Un fragment inédit".

247 İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 91; Hemedânî, *Unvan*, s. 100; Sübkî, *Tabakât*, IV, s. 324; Safi, *Politics of Knowledge*, s. 74-79.

248 Nizâmülmülk ve Melikşah'ın ölümlerine ilişkin bir analiz için bkz. Carole Hillenbrand, "1092: A Murderous Year", A. Fodor (ed.), *Proceedings of the 14th Congress of Union européene des arabisants et islamisants* (Budapeşte, 1995), s. 281-296. Ayrıca bkz. David Cook, "Were the Ismaili Assassins the First Recorded Suicide Attackers? An Examination of their Recorded Assassinations", Paul M. Cobb (ed.), *The Lineaments of Islam: Studies in Honour of Fred McGraw Donner* (Leiden, 2012), s. 98-102.

İKİNCİ BÖLÜM

BUNALIM, SAĞLAMLAŞTIRMA VE ÇÖKÜŞ: BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU VE IRAK SULTANLIĞI (1092-1194)

> [Rakip sultanlar Berkyaruk ve Muhammed] arasında sürekli savaşlar yaşanıyor, yolsuzluk yayılıyor, mal mülk yağmalanıyor, kan dökülüyor, topraklar harap ediliyor, köyler yakılıyor, sultanlık hırsların hedefi oluyor ve kınanıyordu. [Rakip] *melik*ler, daha önce muzaffer olmuşken alt edildi ve büyük emirler (*el-ümerâ el-küberâ*) bunu tercih ettiler. Kendi tahakkümleri, saadetleri ve özgürlükleri sürebilsin diye bunu seçtiler (*li-yaduma tahakkumuhum, wa-inbisatuhum wa-idlaluhum*).[1]

İbnü'l-Esir'in, Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu İmparatorluğu için sunduğu kasvetli resim pek çok modern araştırmacı tarafından da tekrarlanır. Bu bir "gerileme" dönemi olarak nitelendirilir[2] ve emirlerin artan gücü, sultanın otoritesinin dağılmasının baş sorumlusu olarak görülür.[3] Emirler Büveyhî ve Sâmânî siyasetinde de önemli aktörler olmuşlardır; Selçuklu döneminde siyasal bir güç olarak ortaya çıkmaları ise iyi anlaşılmamakla birlikte, açıkçası devlet yapılarının gelişimi, asker kölelerin temini ve Türkmenlerin rolünün zamanla seyrelmesiyle ilişkilidir.[4] İlke olarak, köle veya özgür,

1 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 369.

2 M.F. Sanaullah, *The Decline of the Saljūqid Empire*, E. D. Ross'un sunumuyla (Kalküta, 1938); karşılaştırmak için bkz. S.G. Agadshanow, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert* (Berlin, 1994), s. 162-166, 315-316; Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al-Dīn Il-ghāzī", *Der Islam*, 58 (1981), s. 254; Eric J. Hanne, "Death on the Tigris: A Numismatic Analysis of the Decline of the Great Saljuqs", *American Journal of Numismatics*, 16-17 (2004-2005), s. 145-172, 1092-1105 arasındaki dönemle ilgilidir.

3 Örneğin, bkz. Lambton, "Internal Structure", s. 225, 267-268; Lambton, *Continuity and Change*, s. 244-246; Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 112, 114, 119, 200.

4 Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 80-81.

Türkmen, İranlı veya Arap olmasına bakılmaksızın, komutası altında asker bulunduran herhangi bir kişi emir olabilirdi, fakat terim bilhassa, genellikle (fakat sadece değil) Türk olan *memlük* komutanlarla ilişkilendirilir (daha fazla bilgi için bkz. Altıncı Bölüm). Tuğrul döneminden beri ve özellikle de Melikşah döneminde, emirler sultanın kentler ve eyaletlerdeki cebri gücünü temsil etmek üzere atanır ve *şihne*, valî, *mukta* veya *amîd* gibi çeşitli unvanlar taşırlardı.[5] 12. yüzyıl boyunca pek çok emir yönettiği topraklarda giderek kökleşti ve İbnü'l-Esir'in tasvir ettiği gibi, kendi konumunu sağlamlaştırmak için, saltanatı ele geçirmeye çalışan rakipler arasındaki taht mücadelelerinden faydalandı. Bu gelişme evvela özellikle Selçuklu topraklarının batısında kendisini gösterdi – 12. yüzyılın başında Sencer'in yönetimi altındaki Horasan görünüşte büyük istikrar elde etti. Zengî devletinin (Suriye ve Cezire, 521/1127-631/1233) kurucusu Musullu Zengî, Farslı Salgurlular (543/1148-681/1282) veya Şamlı Böriler (497/1104-549/1154) gibi bazı emirler Selçuklu devletinden sonra da varlığını sürdüren kendi hanedanlarını kurabildiler. Bu emirler kendi statülerini *atabeg* unvanı iddiasında bulunarak meşrulaştırdılar; bu unvan, gerçekte kimi zaman bir kurgu olsa ve hiç melik bulunmasa da, bir Selçuklu melikinin vasileri olduklarını gösteriyordu.

Emirler çoğu zaman eleştirilseler de, bu güçlü adamlar aslında kendi topraklarını zenginleştirmekle ve saraylarının hamiliğinin savurganlığıyla kendi meşruiyet iddialarını güçlendirmekle ilgileniyorlardı. Bu tür hükümdarlar, iktidar kurmalarına ve komşularının saldırılarına karşı koymalarına imkân verecek gelirlerini artırmak için topraklarının bolluğuna güveniyorlardı ve bazı emirler *iktâ*larının halkı tarafından gerçekten de seviliyorlardı. Emirlerin giderek artan bağımsızlığı aslında kimi açılardan Selçuklu etkilerinin derinleşmesine katkıda bulunuyordu. Dolayısıyla –ayrıntılarıyla ele alınmış olan birkaç örnekten birine bakacak olursak– Kuzey Suriye 12. yüzyıl başlarında, Selçuklu yetkililerinin artık sadece büyük şehirlerde değil, aynı zamanda daha küçük merkezlerde ve kırsal kesimde bulunmasıyla birlikte, imparatorlukla ve "Selçuklular"la gerçekten de çok daha fazla bütünleşmişe benziyor.[6] Selçuklu sultanının sarayı da emirler için bir model oluşturdu ve onun ideallerini ve uygulamalarını kendi *iktâ*larına getirdiler.

Melikşah sonrası dönemin bir gerileme dönemi olarak nitelendirilmesine

---

5 Amîd'in sivil bürokratlar veya vergi tahsildarları tarafından kullanılan bir vali unvanı olduğu sıkça söylenir. Fakat İbnü'l-Bennâ'nın açığa kavuşturduğu gibi (bkz. yukarıda s. 71), *amîd* unvanı Selçuklu döneminde Türk emirler tarafından da kullanılıyordu. Makam hakkında bkz. C. E. Bosworth, "Amīd", *EI*[2]; Lambton, *Continuity and Change*, s. 301; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 106, 130, 134 ve dizinin göstereceği daha fazla referans.

6 Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 145-175, 440-442; Stefan Heidemann, "Arab Nomads and the Seljūq Military", Stefan Leder ve Bernard Streck (ed.), *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations* (Wiesbaden, 2005), s. 293-294.

katkıda bulunan diğer bir özellik Selçuklu topraklarının doğu ve batı kısımlarına ayrılması uygulamasının yeniden ortaya çıkmasıydı. Çekim merkezi başlangıçta, tıpkı Melikşah döneminde olduğu gibi, batıda kaldı. İsfahan ve Bağdat Melikşah'ın oğulları Berkyaruk (h. 485/1092-498/1105) ve Muhammed Tapar'ın (498/1105-511/1118) iki başkenti işlevini gördü, fakat 12. yüzyılın başından itibaren Hemedan batıda üçüncü Selçuklu başkenti olarak ortaya çıkmaya başlıyordu. Bu dönemde Horasan, Melikşah'ın, önce batıdaki sultanların vasalı bir *melik*, daha sonra ise 511/1118'den itibaren Büyük Selçuklu Sultanı olan üçüncü oğlu Sencer'in hâkimiyeti altındaydı. Sencer'in hükümdarlığının ilk dönemleri bazı açılardan Selçuklu hâkimiyetinin ikinci zirvesini temsil ediyordu; bu döneme Orta Asya'ya düzenlenen başarılı seferler ve vaha başkenti Merv'de serpilip gelişen düşünsel ve kültürel yaşam damga vurdu, fakat sultan batıda doğrudan bir denetim kuramadı. Sencer, Muhammed Tapar'ın çocuklarının, sultan unvanı taşıyan vasallar olarak hâkimiyetleri altındaki Irak Sultanlığı'nı tanımak zorunda kaldı.[7] Dolayısıyla Muhammed'in ölümünden itibaren aynı anda iki Selçuklu sultanıyla karşı karşıyayız: Büyük sultan olarak Sencer (*es-sultânü'l-a'zam*) ve küçük Irak Sultanı (*es-sultânü'l-mu'azzam*). Bu tumturaklı unvanlar (sırasıyla "en büyük sultan" ve "büyük sultan") 1130'lardan itibaren hem doğuyu hem de batıyı giderek saran krizleri gizleyemiyordu. Sencer dış düşman olarak Karahıtaylarla, içeride ise isyancı vasallarla ve rahat durmayan göçebelerle karşı karşıyaydı. İşte onu sonunda 1152-1157'deki isyanla helak edecek olan da bu sonunculardı. Bu sırada Irak Sultanlığı da sultanların iktidarını baltalayan mali sorunlarla boğuşuyordu. Emir ve bürokrat hizipleri aralıksız entrika çevirirken, Bağdat Halifeleri Selçuklu siyasetinde giderek önemli bir rol oynamaya ve Orta ve Güney Irak'ın büyük bölümünde kendi otoritelerini dayatmaya başladılar.

Her ne kadar Sencer döneminde Horasan'daki Selçuklu yönetimi, siyasal sorunlarla boğuşan batı sultanlığından daha sağlam görünse de, 1150'lerdeki çöküşün ardından neredeyse yarım yüzyıl daha hayatta kalan batı sultanlığıydı. Fakat Irak Sultanlığı çok farklı bir varlığa dönüştü ve 12. yüzyılın ikinci yarısında "diyarşi"[8] –sözde bir Selçuklu sultanının hüküm sürdüğü fakat etkin iktidarın *atabeg*leri [Kafkasya'da bulunan Nahçıvan'dan gelen ve İldenizliler olarak bilinen köle kökenli bir hanedan] tarafından yürütüldüğü iki-

7 Sencer'in Irak Sultanlığı'nı denetim altına alma konusunda yaşadığı zorluklar aşağıda daha ayrıntılı belgelendirilmiştir. Ayrıca bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 113-117, 181-215. Görüleceği gibi, Sencer'in askerî müdahalede bulunma çabaları neredeyse felaketle sonuçlanarak onu ihtiyatlı bir tutum takınmaya zorladı ve hatta desteklediği aday II. Tuğrul'u Irak Sultanı yapma çabaları da nihayetinde başarısız oldu.

8 Terim Luther'a aittir: bkz. Kenneth Alun Luther, "The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran: 1152-1187", doktora tezi, Princeton University, 1964, s. 1.

li bir yönetim sistemi– olarak tanımlanan bir yönetimle idare edildi. Bu diyarşi son Selçuklu Sultanı III. Tuğrul, kendisini onların prangalarından kurtarıp hükümdar olarak otoritesini kabul ettirmeye çalışana kadar devam etti. Ne var ki Tuğrul'un etrafı, yeniden dirilen bir Selçuklu devleti görmek istemeyen düşmanlarla çevriliydi ve onun muharebede öldürülmesi, İran ve Irak'taki Selçuklu silsilesinin sonunu getirdi.

Kaynaklarımızın en önemli ilgi alanını oluşturan seçkinler arasındaki kirli iç çatışma dünyasının ardını görmek çoğu zaman güç. Fakat İbnü'l-Esir ve diğerlerinin çizdiği kasvetli resmin, 12. yüzyılda Selçuklu hâkimiyeti altındaki yaşamın hakikatlerinin hakkını gerçekten vermediğini düşünmek için nedenimiz var. Sencer'in itibari otoritesinin bile, Alparslan'ınkiyle mukayese edildiğinde küçülmüş olan bir bölgeye yayıldığı doğru ve mücadele bazen tek tek bölgelerde güçlüğe neden oldu – her ikisi de sultanın meşruiyeti için hayati önem taşıyan, fakat aynı zamanda kullandığımız pek çok kaynağın da odak noktasını oluşturan Bağdat ve İsfahan muhtemelen orantısız olarak kötü etkilendiler. Ne var ki Irak Sultanlığı'nın merkezindeki neredeyse kalıcı siyasal kriz atmosferine rağmen veya belki de ondan dolayı, tek tek kentler ve şehirler zenginleşti, Ortadoğu'yu Çin'le birleştiren deniz ve kara yollarında hâlâ canlı bir ticaret yürütülüyordu ve özellikle 12. yüzyılın ortalarından itibaren sanat gelişti; tüm bu gelişmeler sonraki bölümlerde daha ayrıntılı şekilde ele alınacak. Bu aşikâr çelişkiyi kavrayabilmek için, merkezileştirilen otoritenin tebaadan pek çok kişinin muhakkak yararına olmak zorunda olmadığını akılda tutmalıyız ki bu özünde daha etkili bir vergi tahsili anlamına gelir. Bunun yanı sıra, imparatorluk siyasal olarak doğu ve batı kısımlarına ayrılsa ve fiilî bağımsız atabeylikler kurulsa da, Selçuklu toprakları elit bir siyasal kültürü ve bir dereceye kadar, bölgesel emirlerin sarayları tarafından desteklenen bir sanat kültürünü paylaştı. İran'da üretilen sanat eserleri aslında bölgesel çeşitliliği yansıtmamakla birlikte, üslup ve ikonografi açısından yakından ilişkilidir ve doğu mimari tarzları Zengîlerin hâkimiyetindeki Suriye'de giderek onay görmüştür.[9] Dolayısıyla bir anlamda, sonraki Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasal bölünmüşlüğü, hepsi de Selçuklu mirasını taklit etmeye çalışan, (birkaçını saymak gerekirse) Şiraz, Meraga, Nahçıvan, Hemedan ve Musul'daki saraylarla daha geniş çaplı bir kültürel uyum getirdi.

9 Lorenz Korn, "Saljuqs. VI. Art and Architecture", *EIr*; Robert Hillenbrand, "Eastern Islamic Influences in Syria: al-Raqqa and Qal'at Ja'bar in the later 12th Century", Julian Raby (ed.), *The Art of Syria and the Jazira, 1100-1250* (Oxford, 1985), s. 21-48. Suriye ve İran arasındaki sanatsal bağlar hakkında ayrıca bkz. Lorenz Korn, "The Sultan Stopped at Óalab: Artistic Exchange between Syria and Iran in the 5th/11th Century", Lorenz Korn, Eva Orthmann ve Florian Schwarz (ed.), *Die Grenzen der Welt. Arabica et Iranica ad honorem Heinz Gaube* (Wiesbaden, 2008), s. 105-121.

Melikşah'ın halefleri

Melikşah'ın ölümüyle birlikte emirler ve saray seçkinleri, onun genç oğullarından birini sultan olarak destekleyerek iktidar kurmaya çalıştılar. Berkyaruk en fazla on üç,[10] Muhammed on bir[11] ve Mahmud dört[12] yaşındaydı. Buna karşın, Melikşah adına Suriye'ye hükmeden ve tek yetişkin aday olan Tutuş, giderek büyük kudret simsarları olarak ortaya çıkan Türk askerî seçkinlerinden çok az destek aldı.[13]

İlk zamanlar Melikşah'ın eşi Terken Hatun, onun Bağdat'taki askerlerinin yönetimini ele geçirdi; onlara gizlice büyük miktarda para dağıtarak ve onları oğlu Mahmud'a sadakat yemini etmeye ikna ederek bağlılıklarını sağlarken, aynı zamanda kendisi için İsfahan'ın denetimini ele geçirmesi ve Berkyaruk'u yakalaması amacıyla Emir Kıvâmüddevle Kürboğa'yı gönderdi. Ayrıca Mahmud adına hutbe okunması ve kendi desteklediği adayların kilit mevkilere atanması konusunda halifeyi ikna etti: Buna göre, ordunun komutasına Emir Üner, vezirliğe ise mülki işlerden ve vergilerin tahsilinden sorumlu olan Tâcülmülk atanacaktı. Ne var ki Nizâmülmülk taraftarlarının nefretini kazanmış Tâcülmülk'le ilişkilendirilmesi onu felakete sürükledi. Nizâmülmülk'ün köle askerlerden oluşan ve onun adını alarak Nizâmiye olarak bilinen özel ordusu bozulmadan kaldı ve efendilerinin öldürülmesinden Tâcülmülk'ü sorumlu tuttu (muhtemelen en azından kısmen doğruydu). Böylece Nizâmiye ergen yaştaki Berkyaruk'a destek verdi ve iki taraf arasında bir savaş yaşandı.[14]

Berkyaruk 488/1095'e gelindiğinde en azından İran ve Irak'ı emniyet altına almış görünüyordu. Bağdat'a girmiş ve nihayet İsfahan'ı da ele geçirmiş olduğu önceki yılın başında sultan olarak tanınmıştı ve bu arada tüm rakipleri ya öldürülmüş ya da ölmüştü: Çocuk yaştaki hasta Mahmud Şeval 487/Ekim 1094'te, ardından Terken Hatun ve nihayet Tutuş 16 Safer 488/25 Şubat 1095'teki muharebede.[15] Bunun yanı sıra, Melikşah'ın kar-

---

10 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 381.

11 *A.g.e.*, X, s. 525.

12 *A.g.e.*, X, s. 214.

13 *A.g.e.*, X, s. 220-222, 233, 244. Tutuş'un taht mücadelesindeki rolü hakkında İngilizcedeki en ayrıntılı anlatılar için bkz. El-Azhari, *Saljūqs of Syria*, s. 73-79 ve Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 153-157. Ayrıca bkz. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 137-160. Daha fazla ayrıntı için bkz. Üçüncü Bölüm.

14 Bundari, *Zubda*, s. 82-83; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 74-75; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 211, 214-216; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 14; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 35-36.

15 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 229, 234, 240, 244; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 76; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 239-242. Bu olaylara ve aslında tüm Berkyaruk dönemine ilişkin en ayrıntılı çalışma hâlâ C. Defrémery, "Recherches sur le règne du sultan seldjoukide Barkiarok (485-498 de l'hégire, 1092-1104 de l'ère chrétienne)"dir, *Journal asiatique*, dizi 5, 1 (1853), s. 425-458; 2 (1853), s. 217-322.

deşi Arslan Argun, kendisine Horasan'da bir hükümdarlık yaratmaya çalışıyordu.[16] Berkyaruk'un, bölgedeki otoritesini yeniden kurmak için on yaşındaki kardeşi Sencer'in[17] itibari komutası altında bir ordu göndermesi, Arslan Argun'un 490/1097'de hoşnutsuz bir köle tarafından öldürülmesinden sonra gerçekleşti.[18] Sencer sonraki altmış yıl boyunca hüküm süreceği Horasan'ın vasal hükümdarı (*melik*) oldu, fakat Berkyaruk da bölgeye bizzat gelerek, doğuda Tirmiz'e kadar sefer düzenledi ve Karahanlı Süleyman Tegin ve Mahmud Tegin'in Selçuklu vasalları olarak Mâverâünnehir'e sahip olduklarını teyit etti.[19] Ne var ki Berkyaruk batıya döner dönmez bir dizi isyan patlak verdi; bu isyanlardan biri diğer bir Selçuklu meliki Devletşah'ındı.[20] Berkyaruk'un ismi Nişabur'da basılan sikkelerden çıkarılmaya başladı; bu, sultanın Horasan'daki otoritesinin zamanla çöktüğüne işaret ediyordu.[21]

Bu iç tehditlerle meşgul olması, Berkyaruk'un, Antakya'yı kuşatmalarına ve yamyamlık eylemlerinin yaşandığı iddia edilen bir mezalim olan vahşi Maarrattu'n-Numan yağmasına rağmen, 1097'de Suriye'ye düzenlenen Birinci Haçlı Seferi'nin gelişine neden çok az tepki verdiğini izah eder.[22] Dahası, Berkyaruk eski rakibi Tutuş'un oğulları olan Suriye Selçuklularına yardım etmeye de pek istekli olmayacaktı. Zaten artık kendileri de aralarında bölünmüşlerdi ve birbirleriyle savaşıyorlardı; kuzeyde Rıdvan ve Şam'da kardeşi Dukak, kendi *atabeg*leri Cenâhüddevle ve Tuğtegin tarafından idare ediliyordu, çünkü her iki melik de hâlâ gençti.[23] Haçlılar sonunda Eylül 1097'de Suriye'ye girince, –Cenâhüddevle'nin vesayetinden çıkmış olan– Rıdvan, Berkyaruk'un ismini hutbeden çıkaracak kadar ileri gitti ve onun yerine Fâtımî halifeliğine sadakatini ilan etti. Her ne kadar bu adım birkaç hafta sonra iptal edildiyse de, kaynaklar Rıdvan'ı, Sünniler tarafından baş heretikler olarak görülen İsmâilîlerle kuşkulu bir birliktelik kurmakla suçlamaya devam

16 Bundari, *Zubda*, s. 85, 256; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 85. Ayrıntılar için bkz. Jürgen Paul, "Arslan Arghun - Nomadic Revival?", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 99-113.

17 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 222, 479'da doğduğunu belirtir, fakat Bundari, *Zubda*, s. 255, doğum günü olarak 25 Receb 481 tarihini verir.

18 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 262-265; Bundari, *Zubda*, s. 258.

19 Bundari, *Zubda*, s. 258.

20 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 266-267, 279. Karşılaştırmak için bkz. Ibn al-Qalanisi, *Dhayl Ta'rikh Dimashq*, ed. H.F. Amedroz (Leiden, 1908), s. 140.

21 Hanne, "Death on the Tigris", s. 169.

22 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 269-273, 279.

23 El-Azhari, *Saljuqs of Syria*, s. 79-87; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 161-178; Jean-Michel Mouton, *Damas et sa principauté sous les Saljoukides et les Bourides 468-549/1076-1154* (Kahire, 1994), s. 32-33. Rıdvan için bkz. Anne-Marie Eddé, "Ridwān, Prince d'Alep de 1095 à 1113", *Revue des Études Islamiques*, 54 (1986), özellikle s. 103-108.

ederler (bkz. aşağıda s. 98-100, 273-274).[24]

Fakat Suriye küçük bir gösteriydi. Berkyaruk'un karşılaştığı asıl tehdit, üvey kardeşi Muhammed'in 492/1098-1099'daki ayaklanmasıydı. İsyanın itici gücü açıkçası, Nizâmülmülk'ün, daha önce Berkyaruk'a hizmet etmiş ve onun Tutuş'u yenmesinde payı olan oğlu Müeyyidülmülk'ten geldi. Berkyaruk'un hizmetinden azledildikten sonra, Muhammed'in vezirliğine atanmayı başardı ve bu mevkiini kullanarak, hiç şüphesiz Muhammed'in nispeten genç olmasının da yardımıyla –o sırada 17 yaşlarında olmalı–,[25] düşmanlarından intikamını almaya girişti. İsfahan'ın önde gelen aileleri ve Nizâmiye, Muhammed'e (Tapar –"elde eden kişi"– olarak bilinirdi) olanca güçleriyle arka çıkmaya ve Berkyaruk'un şehre girmesini engellemeye karar verdi.[26] Berkyaruk rejimi çarpıcı şekilde kırılgandı, çünkü Muhammed Kafkasya'da Gence'de bulunan üssünden güneye ilerleyip Rey'i ele geçirmekte çok az zorluk çekeceğe benziyordu; ayrıca uzun yıllar görev yapan Bağdat *şıhne*si Sa'düddevle Gevherâyîn'in çekilmesi, şehrin de yeni sultanı tanıdığı anlamına geliyordu.[27] Sonraki beş yıl boyunca iki taraf arasındaki her çatışmayı ayrıntılarıyla yazmak usandırıcı olacaktır.[28] Fakat Berkyaruk'un zayıflığına rağmen, Muhammed nihai bir zafer kazanmayı başaramadı; avantaj sürekli olarak bir taraftan diğerine geçiyordu ve Bağdat defalarca el değiştirdi. Sencer'in –Berkyaruk'tan nefret ediyordu–[29] Muhammed'den yana müdahalesi bile nihai zaferi sağlayamadı. Yine de, Muhammed adına sikke basan giderek artan sayıda darphanenin de gösterdiği gibi, Berkyaruk'un konumu zayıflıyordu; 497/1104'te Berkyaruk da, parasının tükendiğini ve savaş halinin uzamasının emirlerinin çıkarlarına hizmet etmekten başka bir şeye yaramadığını kabullendi ve barış istedi. Bunun sonucunda yapılan anlaşma Muhammed'e Güney Irak, Hazar Denizi'nden Babülebvab'a kadar Kuzey İran, Diyarbakır, Musul ve Suriye'yi verirken, Bağdat ve İran'ın geri kalanı (Muhammed'in kalesi İsfahan da dahil olmak üzere) Muhammed'i, idare ettiği toprakların sultanı olarak tanıyan Berkyaruk'a

---

24 El-Azhari, *Saljuqs of Syria*, s. 88-90; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 202-205; Hillenbrand, *Crusades*, s. 79-80, 82; Hodgson, *Secret Order*, s. 89-92; Eddé, "Ridwān", s. 118-122; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 499; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 276-268.

25 Bundari, *Zubda*, s. 86-88, 259; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 76-77; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 287-288; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 48. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 525 ölüm tarihini 18 Şaban 474/21 Ocak 1082 olarak verir.

26 Bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 162-166.

27 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 77; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 288-289; İbnü'l-Cevzî Gevherâyîn'in değişen sadakati konusunda farklı bir hikâye anlatır; bkz. *el-Muntazam*, XVII, s. 52-53, 56-57.

28 Bu olayların özeti için bkz. Sanaullah, *Decline*, s. 105-113 ve bu olayların bir özeti için Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 108-111; daha fazla ayrıntı için bkz. Defrémery, "Recherches", *Journal asiatique*, dizi 5, 2 (1853).

29 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 77; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 347.

gitti.[30] Kâğıt üzerinde anlaşma sağlanan ne olursa olsun, gerçekliği muhtemelen yansıtmıyordu. Ertesi yıl öldüğü sırada, merkez İslâm topraklarındaki hiçbir darphane, kendi tedavüldeki paralarında Berkyaruk'tan meşru hükümdar olarak bahsetmiyordu[31] ve bu, onun yönetiminin sahada, teoride bile tanınmadığını gösteriyordu.

☐ *İkta* sistemi ve yerel hükümdar olarak emirler

İkta, Büveyhîlerin nakit paranın az bulunduğu bir dönemde askeriyeyi finanse etme sorununa buldukları çözüm olmuştur: Buna göre, bir emire maaş yerine, belirli bir bölgenin vergilerini toplama hakkı tahsis edilecekti.[32] Böylece bir *iktâ*, büyüklüğü itibariyle tüm bir eyaletten çok daha küçük alt birimlere, tek bir kente veya köye kadar değişiklik gösterebilirdi. İlke olarak *iktâ*, sultanın ihsanı olarak kalırdı ve her an geri alınabilirdi. Büveyhîler döneminde bu sistem çoğunlukla ekonomik felaketten sorumlu tutuldu, çünkü gaip emirler, *iktâ* kendilerinden alınmadan önce mümkün olduğunca hızlı kâr elde etmeye çalışıyorlardı. Sistem Selçuklular döneminde büyük ölçüde genişledi; *iktâ* artık emirlerin yanı sıra kıdemli bürokratların maaşları yerine de kullanılıyor ve Selçuklu hanedanının üyelerine de tahsis ediliyordu. Ne var ki *iktâ* sahipleri sadece birer vergi tahsildarı değildi ve çoğu zaman etkin şekilde yerel hükümdar gibi hareket ediyorlardı (özellikle de emirler; bürokratlar, belki de görevleri sarayda bulunmalarını gerektirdiği için, kendi *iktâ*larına daha az yerleşmiş görünüyorlar). Büveyhîlerin tersine, Selçuklu emirleri için *iktâ*, iktidarlarının temeli ve çoğunlukla da ikamet yerleriydi. Bazı emirler *iktâ*larını miras bırakılabilen mülke dönüştürmeyi başardılar.

Baskıcı *muktalara* (*iktâ* sahipleri) ilişkin şeyler okusak da, yerel ahaliyle iş-

30 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 369-371; Bundari, *Zubda*, s. 261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 85. Hüseynî, *Ahbâr*, s. 78 Sencer'in bu düzenlemenin bir parçası olarak Horasan ve Mâverâünnehir'i aldığını ekler.

31 Hanne, "Death on the Tigris", s. 169.

32 *İktâ* hakkında bkz. Claude Cahen, "L'évolution de l'iqtā du IXe au XIIIe siècle", *Annales, économies-sociétés-civilisation*, 8 (1953), s. 25-52; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 53-75; Lambton, *Continuity and Change*, s. 97-115; Lambton, "Eqtā", *EI²*, tam kaynakça ile; ayrıca bkz. Heidemann, *Renaissance der Städte*, s. 310-315. Lambton *iktâ*yı çoğunlukla birbiriyle örtüştüğünü belirttiği beş kategoriye ayırır: hanedan mensuplarına; idarecilere (yani, válilik de yapan *muktalara*); askerlere; bürokrasi mensuplarına ve bireylere verilen *iktâ*lar. Kaynakların bu tür bir ayrım yapmaması şaşırtıcı değildir. *İktâ*lar farklı biçimlerde işlerdi. Kimi örneklerde bir iltizam usulü halini alırken, diğerlerinde taşra valiliği biçimine yaklaşır veya civardaki taşra idarelerini finanse etmek üzere kullanılabilir, fakat onlarla gerçekte aynı olmaz. Ne var ki kaynaklarımız bunların hiçbirinin tam olarak ne anlama geldiğini açıklamaz ve aralarındaki somut farklılıklar net değildir. Farklı *iktâ*lara ilişkin örnekler için bkz. Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 83-85.

birliği, emirlere, kendilerini çıkarma girişimlerine karşı konumlarını sağlamlaştırma imkânı verirdi. Böylece, Berkyaruk tarafından atanan Musul emiri ve *muktası* Çökermiş, Sultan Muhammed'e karşı kendi halkı tarafından, "kendilerine iyi muamele ettiği için ona duydukları sevgi nedeniyle" (*li-mahabbatihim li-Jigirmish li-husn sīratihi fīhim*) oldukça desteklendi.[33] Çökermiş, Berkyaruk'un ölümünü öğrendikten sonra, kent halkıyla, askerleriyle [*cund*] ve emirleriyle yaptığı istişarenin ardından 10 Cemaziyelevvel 498/28 Ocak 1105'te teslim olmaya karar verdi. Diğer taraftan, Sultan Muhammed'in, Çökermiş'in yerine geçen ve pek de popüler olmayan Çavlı Sakavu tarafından kontrol edilen kente düzenlediği kuşatmadan bıkan halktan bir grup sultanın tarafına geçti ve Çavlı'nın karargâhında katliam yaptı.[34] Benzer şekilde Sultan Mesud'un başına büyük bela olan iki emir Fars hükümdarı Boz-aba ve Rey valisi Abbas da yerel yöneticiler olarak övülürler. İbnü'l-Esir tahmin edilebileceği gibi, Musul hükümdarı Zengî'ye övgüler düzer; emirin halkın yararına büyük inşaat çalışmaları yürüttüğü ve harabe durumundaki şehri yeniden canlandırdığı söylenir.[35]

Muhammed Tapar (1105-1118)

Berkyaruk'un neredeyse tamamen savaşla geçen bir saltanatın ardından 498/1105'te yirmi beş yaşında ölmesi üzerine, Muhammed Tapar çok az direnişle karşılaşarak Bağdat'a girdi ve bazı emirlerin Berkyaruk'un reşit olmayan oğlu Melikşah'ı sultanlığa getirme çabası da çok geçmeden sendeledi.[36] İsfahan da, askeriyenin aşırılıklarına bir son veren yeni sultanı memnuniyetle karşıladı, "böylece sivillerin sözü askerlerinkinden daha geçerli oldu ve sultanın haşmeti ve adaleti sayesinde, askerlerin siviller üzerinde gücü yoktu."[37]

Çoğu kaynakta Muhammed Tapar'dan iyi bahsedilir. Örneğin, İsfahânî onu "Selçuklu hanedanının mükemmel adamı ve onların küheylanı" olarak isimlendirir.[38] Evet, batıda Selçuklu siyasetinin çalkantılı sularında seyreden

33 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 383, ayrıca s. 242.

34 *A.g.e.*, X, s. 383-384, 457.

35 Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, ed. Muhammed Cevad Ciddi ve Ihsanallah Şükrallahi (Tahran, 1389), s. 136; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 177; İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 76-77. İbnü'l-Esir'in Zengî yanlısı duyguları hakkında bkz. yukarıda s. 30-31.

36 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 382-387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 90-92; karşılaştırmak için bkz. Bundari, *Zubda*, s. 90.

37 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 396.

38 Bundari, *Zubda*, s. 118: *kāna rajul al-saljuqiyya wa-fahlahum al-bāzil*.

sonraki hükümdarlardan kesinlikle daha başarılıydı. Küçük kardeşi Sencer Horasan'da sadık kaldı ve Alparslan'ın torunu olan yeğeni Mengübars'ın 499/1105-1106'da Hemedan bölgesinde başlattığı bir isyan çok fazla zorluk yaşanmadan bastırıldı.[39] Sultan dikkate değer sayıda kaynağın kontrolünü elinde tutuyordu;[40] bu kendisinden sonra gelen Irak sultanlarının sahip olmadığı bir lükstü.

Ne var ki emirlerin, sultanın otoritesi aleyhine olacak şekilde kendilerini kabul ettirme eğilimlerinin önüne geçilemedi. Muhammed'in stratejisi itaatsiz bir emirin *iktâ*sını bir diğer emire vermek ve böylece onları birbirlerine düşürmekti. Sultan emirleri birbirine düşürerek ve *iktâ*ları aynı anda farklı *muktaa*lara tahsis ederek, geniş hükümdarlığını kendi itibari yönetimi altında birleştirmeyi başardı. Musul'da 500/1105 ve 502/1108 arasında yaşanan olaylar bu olguya örnek oluşturur. Sultan, Berkyaruk'un valisi Çökermiş'i başlangıçta yerinde tuttu; fakat Çökermiş bağımsızlığını elde etmeye çalışarak gelir göndermeyi bırakınca, Muhammed Musul'un *iktâ*sını Fars ve Huzistan'ı yöneten Çavlı Sakavu'ya tahsis etti. Çavlı, Çökermiş'e sadık kuvvetleri Musul'dan başarılı bir şekilde attıktan sonra, tıpkı onun gibi bağımsızlık yoluna girdi[41] ve Frank Edessa Kontluğu gibi bölgesel güçlerle kurduğu ittifak ağından faydalanmaya çalıştı. Dahası, Çavlı, Alparslan'ın torunu olan Selçuklu meliki Bektaş b. Tekin'in değerli bir ödülünün denetimini ele geçirmişti.[42] Bektaş b. Tekin'in, sultanlığın olası bir rakibi olarak kullanılması tehlikesi, Muhammed Musul'u geri almak için Emir Mevdud komutasında üçüncü bir ordu gönderdiğinde, Çavlı'ya itina gösterilmesi anlamına geliyordu. Çavlı, sultanın affına sığındı, hükümdarın oğlunu teslim etti ve nihayetinde Fars hükümdarı olarak eski konumuna getirildi.

Çavlı'nın kariyeri sultanın gücünün sınırlarını ortaya koyar. İntikam alınmadı ve onun yerine, yeni bir makamla ödüllendirildi. Selçuklu tahtının olası bir rakibinin denetimini ele geçirmesi de elbette Çavlı'nın konumuna katkıda bulundu; Muhammed'e karşı gelen her emir o kadar şanslı değildi: Örneğin, Berkyaruk'un ve onun oğlu Melikşah'ın önde gelen bir taraftarı olan ve son anda taraf değiştirerek Muhammed'in Bağdat'a girmesini sağlayan Ayaz, sultanın talimatıyla öldürüldü.[43] Gaddarlık ve ihtiyatın aynı birleşimi, Muhammed'in kendi bürokratlarıyla olan ilişkilerinde de görülebilir. Örneğin, nüfuz-

39 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 398.

40 Örneğin sultanın ölüm döşeğinde yoksullara dağıttığı büyük miktar için bkz. Bundari, *Zubda*, s. 11; karşılaştırmak için bkz. *a.g.e.*, s. 98. Ayrıca bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 185.

41 Bu, son derece karmaşık olaylar dizisinin çok basitleştirilmiş bir versiyonu. Daha fazlası için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 422-430; Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 147, 150, 156, 158; Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 189-211.

42 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 458-460, 462.

43 *A.g.e.*, X, s. 387-389.

lu İsfahan kadısı el-Kâtibî tarafından İsmâilî eğilimlere sahip olmakla suçlanan Vezir Sa'dülmülk idam edildi, fakat iş onun halefini seçmeye gelince, Muhammed, sarayında rakip adaylar olan Hâtirülmülk Meybüdî ve Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk'ü destekleyen başlıca hiziplerden birini düşman etmek istemedi veya kızdıramadı ve her ikisini de üst düzey mevkilere atadı.[44]

Muhammed'in kaynaklardaki olumlu imajı büyük ölçüde, İsfahânî'nin belirttiği gibi, "heretiklerin saraylarının kökünü kazıyan ve Müslümanların sancaklarını yükselten" bir İslâm savaşçısı rolüne atfedilebilir.[45] Gerçekte Muhammed'in herhangi bir cihada olan bağlılığı açıkça sönükse de, Selçuklu İmparatorluğu'nun karşılaştığı tehditleri kendi propagandası yararına kullanmayı başardı. Bu tehditler ilk olarak Haçlılar, ikinci ve belki de daha ciddi olarak İsmâilîlerdi. Her ikisi de yeni bir olgu değildi; fakat Selçuklu devleti, Muhammed Tapar döneminde onlara karşı bir ilerleme kaydetti.

Selçuklular ve Haçlılara ve İsmâilîlere karşı cihat

Malazgirt'teki zaferin ve Atsız'ın Kudüs'ü ele geçirmesinin neden olduğu telaş, Bizans İmparatoru Aleksios tarafından, kendi konumunu destekleyeceğini umduğu batı desteğini almak amacıyla zekice kullanılmıştı. Böylece Birinci Haçlı Seferi doğdu.[46] Frankların 1097'de Suriye'ye gelişi çelişkili bir biçimde, Bağdat veya İsfahan'da çok az tepki doğurdu; üstelik daha önce Selçuklu sultanları adına hutbe okunmuş topraklarda –Antakya, Edessa ve Kudüs– artık Frank prenslikleri kurulmasına rağmen. Fakat Edessa ve Kudüs zaten diğer güçlerin –sırasıyla Bizanslılar ve Fâtımîler– eline geçmişti ve sadece Antakya, fethedildiği sırada ismen bir Selçuklu kentiydi.

Orada bile İslâm tarihyazımı geleneğinin büyük bölümünün Antakya'nın düşüşüne pek de ilgi göstermemesi, özellikle de kuşatmayı sona erdirme yönündeki başarısız çabanın Berkyaruk'un o dönemki Musul valisi Kürboğa tarafından yönetildiğini düşünürsek, dikkate değer. İsfahânî ve Nişaburî Antakya'nın düşüşünü tamamıyla görmezden gelir; İbnü'l-Cevzî şehrin ele geçirilişine kısaca değinir, fakat Kürboğa'dan hiç bahsetmez.[47] Ayrıntılı bilgi veren sadece yerel Müslüman kaynaklarımızdır: Kendisi de Musullu olan İbnü'l-Esir, Şamlı İbnü'l-Kalânisî ve diğer bir Suriyeli kronikçi Azimî.[48] İs-

44 Bundari, *Zubda*, s. 91-92, 96-97.

45 *A.g.e.*, s. 118.

46 Aleksios'un politikası Frankopan, *The First Crusade*, özellikle s. 87-100'de anlatılır.

47 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 43.

48 Ayrıca elbette bolca Batılı kaynak için bkz. Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 134-135; Hillenbrand, *The Crusades*, s. 56-59. Daha fazlası için bkz. Tyerman, *God's War*, s. 140-149; Tyerman, Kürboğa'nın rahatlama çabalarını "Suriye'de, Bağdat'taki Selçuklu sultanına görünüşte sadık yeni bir emirlik yaratma" girişimi olarak görür (s. 141). Fakat Heidemann, Kürboğa'nın Berkyaruk'un

lâm'ın kutsal şehirlerinden biri olduğu için az da olsa önem atfedilen bir olay olması beklenebilecek Kudüs'ün 1099'da Haçlıların eline geçmesi için bile benzer bir şey söylenebilir.[49]

Doğu İslâm kaynaklarımızın sessizliği ve sultanların müdahale konusunda pek de hevesli olmaması kendi endişelerini yansıtıyordu ve bu endişeler içerisinde, Frankların gelişi çok küçük bir yer tutuyordu. Ne var ki Büyük Selçuklular Suriye'de meydana gelen olayları bütünüyle göz ardı edemiyorlardı. Haçlıların gelişinden altı ay sonra, Rebiyülahir 491/Mart 1098 gibi erken bir tarihte Müslümanların şikâyetleri, Berkyaruk'u, emirlerine Franklara karşı düzenlenecek seferde Vezir İbn Cehîr'e eşlik etmeleri talimatını vermek zorunda bırakmıştı; ne var ki sefer, tam olarak bilinmeyen fakat muhtemelen Horasan'da giderek kötüleşen durumla bağlantılı nedenlerden ötürü Bağdat'ı henüz terk etmeden yarıda kaldı (yukarıda s. 90).[50] Harekete geçme baskısı Bağdatlılardan değil, destek bulmak için sultanın ve halifenin Bağdat'taki saraylarını ziyaret eden Suriyeli Müslümanların heyetlerinden geldi:

> Şam kadısı Ebu Said el-Herevi [halife] dîvânında durdu ve toplanan grubu ağlatan bir konuşma yaptı. Sultanın ordugâhına [*el-asker*] gidip onları bu felaketten haberdar etmesi için dîvândan biri atandı. Ondan sonra ilgisizlik hâkim geldi (*thumma waqa'a al-taqa'ud*).[51]

Muhammed Tapar'ın, "cihattan yana olduğu niyetini ilan eden" mektuplar gönderdiği[52] ve daha somut olarak, Musul emiri Mevdud'a, 503/1110'da Haçlıların elindeki Edessa'ya askerî sefer düzenlemesi emri verdiği söylenir. Mevdud'un orduları sonraki üç yıl boyunca Kuzey Suriye'yi kasıp kavursa da, bu önlemler Suriye'den gelen eleştirilerin önünü kesmedi. İbnü'l-Esir 504/1111'de, Selçukluları Haçlılarla savaşmaya teşvik etmek üzere Bağdat'a bir Bizans temsilcisinin de geldiğini ve bunun, Halep halkını sultana şikâyette bulunmaya sevk ettiğini bildirir:

---

emriyle hareket ettiğini ve sadece Haçlıları değil, aynı zamanda Suriye'de Tutuş'u da dize getirme amacında olduğunu belirtir. Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 184-186, 189-190.

49 Hillenbrand, *The Crusades*, s. 63-66. Kudüs'ün statüsü Müslüman âlimler arasında tartışma konusuydu; bu konuda bkz. M.J. Kister, "'You Shall only Set Out for Three Mosques': A Study of an Early Tradition", *Le Muséon*, 82 (1969), s. 173-196. Bizim dönemimizde, Nâsır-ı Hüsrev hac yapamayan Müslümanların hac için Kudüs'e gittiklerinden bahseder (*Sefernâme*, s. 28). Buna rağmen, Kudüs'ün Müslümanlar arasında kutsal bir yer olarak şöhreti 11. yüzyılın sonlarında daha ziyade yerel bir olguydu; bu nedenle Iraklı kronikçiler çok az yer ayırmışlardır. Fakat 12. yüzyılda Kudüs Müslümanların gözünde çok daha büyük bir önem kazanacaktı: Hillenbrand, *The Crusades*, s. 141-161.

50 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 43. Bu dönemde Horasan'a düzenlenen seferler için bkz. Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 189.

51 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 47. Diğer heyetler için örneğin bkz. Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 156 (AH 500).

52 Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 165; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 521-522.

Allah'tan korkmaz mısınız? Bizans kralı, İslâm'ın sizden daha iyi bir koruyucusu mu ki, onlara karşı cihat yürütmek için size göndermiş?[53]

Bu Suriyeli heyetlerden biri o kadar hüsrana uğradı ki, Bağdat'ta hem sultan hem de halife camilerinde Cuma namazlarını aksatarak bu eylemsizliği protesto etti. Ebiverdî ve Muizzî gibi Selçuklu saray şairlerinin tutkulu şiirleri kâfir istilacılara karşı savaş çağrısı yapıyordu;[54] Muizzî "Frankların kafalarından çevgen topu, ellerinden ve ayaklarından çevgen değneği yapmak"tan bahsediyordu.[55]

İbnü'l-Kalânisî Selçuklu seferlerinin yeni bir coşkulu cihat ruhundan ilham aldığını ifade etse de, harekâtlar açıkça engelleniyor ve kimi harekâtların da, Mevdud'un Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi ve Halep'in Selçuklu hükümdarı Rıdvan gibi sözümona müttefiklerine duyulan güvensizlik ve şüpheden dolayı yarıda kesilmesi gerekiyordu. Mevdud'un düzenlediği seferlerden en etkilisi 507/1113 yılında, Kudüslü Baldwin'in tehdidi altındaki Şam'a yöneldiği sırada gerçekleşti. Mevdud ve müttefikleri Kudüs Krallığı'ndaki Celile'ye kadar sızdılar ve hatta Baldwin'i ele geçirdiler, fakat Baldwin'i o sırada tanıyamadılar ve serbest bıraktılar. Ne var ki Selçukluların ikmal hatları Filistin'de aşırı genişleyince, Mevdud sonraki bahar yeni bir sefere hazırlanmak üzere Suriye'ye çekilmeyi emretti. Mevdud bu gerçekleşmeden önce öldürülse de,[56] Musul emiri olarak yerine geçen Aksungur el-Porsukî'ye de Franklarla savaşma emri verildi.[57] Diğer bir Selçuklu seferi 509/1115'te yenilgiyle sonuçlandı ve bu sefer sırasında Tutuş'un soyundan gelen Halep ve Şam melikleri Haçlılarla birleşti.[58] Buna rağmen Muhammed Tapar'ın halefi Mahmud döneminde bile, Porsukî 515/1121-1122'deki bir aranın ardından yeniden Musul valiliğine atandığında, kendisine yine Franklarla savaşması emredildi.[59] Seferler Zengî (521/1127'den itibaren Musul emiriydi, 1128'de aynı zamanda Halep valisi oldu) tarafından daha büyük bir başarıyla sürdürüldü, fakat İbnü'l-Esir, önceki tüm emirler kendi

53 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 483.

54 Hillenbrand, *The Crusades*, s. 69-71, 78-79; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 47-48; Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 173; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 536; Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s. 132-133, 142-143.

55 Emir Mu'izzî Nîşâbûrî, *Külliyyât-ı Dîvân*, ed. Muhammed Rida Kanberî (Tahran, 1385), s. 509-510; karşılaştırmak için bkz. *a.g.e.*, s. 146.

56 Mevdud döneminde düzenlenen seferler hakkında bkz. Barber, *The Crusader States*, s. 99-104; Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 214-224; Hillenbrand, *The Crusades*, s. 79; Hillenbrand, "Career", s. 260-261; Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 169-170, 174-175, 184-187; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 485-487, 492, 495-497; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 123; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 560-565, 589-592.

57 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 501-502; Sıbt, *Mir'at*, ed. Ghamidi, s. 595-599.

58 Hillenbrand, *The Crusades*, s. 80.

59 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 588, 622, 628, 634.

ordularını yardıma gönderen Selçuklu sultanları tarafından desteklenirken, "hiçbir sultanın [Zengî'ye] tek bir atlı yardımında bulunmadığını" belirtir.[60] Zengî buna rağmen Kuzey Suriye ve Cezire'de kendisi için bir beylik kurmayı başardı ve 1144'te Edessa'yı ele geçirdi. Edessa'daki Haçlı kontluğunun çöküşü İkinci Haçlı Seferi'ni (1147-1149) tetikledi ve Zengî'nin oğlu Nureddin (ö. 569/1174) de bu sırada savaşlarıyla şöhret kazandı.[61]

Dolayısıyla Muhammed Tapar ve biraz da Mahmud döneminde, Selçuklu sultanı Haçlılara karşı bazı savaş girişimlerini organize etti, fakat bu girişimlerin hiçbirinde sultanın kendisi veya vezir kademesindeki vekilleri Suriye'de faaliyet gösteren bu ordulara komuta etmedi. Bunun yerine cihat Musul emirine havale edildi. Bu girişimler ağırlıklı olarak Kuzey Suriye ve Cezire'de yoğunlaşmış, Mevdud'un 507/1113 yılında düzenlediği sefer haricinde Kudüs Krallığı üzerinde bir etki yaratmamıştı. Mevdud komutasındaki Selçuklu ordularının Franklara karşı ortak bir saldırı girişiminde bulunduğu sefer ise tehlikeli bir Selçuklu sığınmacının, yani amcası Muhammed Tapar'dan kaçarak hem Humuslu Müslümanlara hem de daha sonra Haçlıların hâkimiyetindeki Antakya'ya sığınan Tekiş bin Alparslan'ın oğlunun Suriye'de bulunduğu döneme denk düşer. Mevdud'un bu ani saldırı girişimlerinin, Muhammed için potansiyel bir tehdidi ele geçirme veya öldürme arzusuyla gerçekten de ilişkili olup olmadığını sorgulamak gerekir.[62]

Ne var ki Haçlılar Selçuklu devletinin Horasan, İran ve Irak'taki merkezlerini hiçbir zaman tehdit edemediler; bu nedenle çoğu vakanüvisin, Muhammed'i İslâm'ın savunucusu olarak överken aklından geçirdiği tehdit onlar değildi, asıl tehdit İsmâilîlerdi. İsmâilîler başlangıçta Fâtımîlerle birlikte rakip Şii İslâm kolunun yandaşları olmakla kalmadılar, aynı zamanda kendisini Abbâsî halifeliği aracılığıyla meşrulaştıran bir sultanlık olan tüm Selçuklu siyasal yapısını reddettiler. İsmâilîler İmam Nizâr'ın dönüşüne zemin hazırlayacak alternatif bir devlet kurmak amacındaydılar; İran ve Suriye'deki (*elda'va el-cedîde*) İsmâilî hareketinin büyük bölümü, 1095'te Fâtımî halifeliği üzerinde hak iddiasında bulunan fakat başarısız olan İmam Nizâr'ı meşru halife olarak tanıyor ve onu bir mesih statüsüne yükseltiyordu. İsfahânî'nin, Muhammed'i kökünü kazıdığı için methettiği "heretiklerin kaleleri" Nizârî İsmâilîlerin kaleleridir (bkz. yukarıda s. 95). Nişaburî'nin sultan hakkında kaleme aldığı hayranlık dolu biyografiye de benzer duygular yansır; Nişaburî bu eserinde Muhammed'in Haçlılara karşı yürüttüğü seferlere hiç değinmez-

60 İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 65.

61 Hillenbrand, *The Crusades*, s. 112-141; Tyerman, *God's War*, s. 268; Barber, *The Crusader States*, s. 174-199.

62 Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 183; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 573.

ken, "dini güçlendirmek ve melun heretikleri bastırmak" için gösterdiği başarılardan uzun uzun bahseder.[63]

İsmâilîlerin Selçuklu hâkimiyetine yönelik tehdidi, İsmâilî hareketin iki lideri Hasan Sabbah ve Ahmed bin Attâş'ın birbirlerinden açıkça bağımsız olarak İran'daki bir dizi tahkimatı ele geçirdikleri Melikşah döneminde gelişti. Da'va ("çağrı", "propaganda"; İsmâilîlerin kendi hareketlerine verdiği isimdir; daha önce İsmâilîlerin, yerlerine geçmeye çalıştığı Abbâsîler de bu ismi kullanıyordu) o zamana kadar büyük ölçüde dinginci bir siyaset izlemiş ve Selçuklu yönetimine meydan okumaya çalışmamıştı, fakat Hasan Sabbah bir İsmâilî devleti kurmayı amaçladı.[64] Hasan Sabbah'ın başlattığı isyanın ilk işareti Nizârîlerin Kahire'yle yaşadığı ayrışmadan çok önce görüldü. Hasan Sabbah 483/1090'da Kuzey İran'daki uzak ve zapt edilmesi güç Alamut kalesini, Teberistan'ın Zeydî hükümdarından ele geçirmeyi başardı ve Alamut'tan tüm İran'a *dâî*ler (misyonerler) gönderdi. Stratejisi, hem çevre kentlerde ve kırsal bölgelerde propaganda yapmasını sağlayacak üs hem de gerek duyulduğunda sığınak olarak kullanılabilecek kaleler ele geçirmeye dayanıyordu. Da'va Kuhistan ve Elburz Dağları'nda bulunan Rudbar gibi uzak bölgelerde bilhassa başarı elde etti. Melikşah'ın 485/1092'de Alamut ve Kuhistan'a düzenlediği seferler ölümünün ardından durduruldu ve yaşanan iç savaşın ardından İsmâilîlerin etkisi Fars, Arjan, Kirman ve Irak'a kadar yayıldı. 490/1096-1097 yıllarına gelindiğinde Ahmed bin Attâş da İsfahan'ın hemen dışındaki büyük Şahdiz kalesini ele geçirerek büyük bir başarıya imza atmış ve çevresindeki bölgede vergi toplamaya başlamıştı. İsmâilîlerin adının dilden dile dolaşmasına neden olan suikast programı üst düzey Selçuklu emirlerini ve siyasi figürleri hedef alıyordu. İsmâilîlerin etkisi o kadar artmıştı ki, İsfahan'daki birkaç bölge İsmâilîlerin denetimi altına girmişti.[65]

Mesele İsmâilîler ve Selçuklular arasındaki basit bir çatışmadan çok daha karmaşıktı. Nizârî İsmâilîliği de yekpare bir güç değildi. Ahmed bin Attâş'a bağlı İsfahan'daki hareket Hasan Sabbah'ın otoritesini tanımayı reddederken, *da'va*'nın Suriye kolu da bölünmüştü.[66] İsmâilîliğe yönelik asıl muhalefet Selçuklulardan ziyade yerel Sünni nüfustan geliyordu ve 494/1101'de

63 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 43; Carole Hillenbrand, "The Power Struggle between the Saljuqs and the Isma'ilis of Alamut, 487-518/1094-1124: The Saljuq Perspective", Farhad Daftary (ed.), *Mediaeval Isma'ili History and Thought* (Cambridge, 1996), s. 209.

64 Bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 151-152; Farhad Daftary, *The Isma'ilis: Their History and Doctrines* (Cambridge, 1990), s. 324-325, 336-340 [*Ismaililer-Tarih ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017] ve Farhad Daftary, "Hasan-i Sabbah and the Origins of the Nizari Movement", Farhad Daftary (ed.), *Mediaeval Isma'ili History and Thought* (Cambridge, 1996), s. 181-204.

65 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 157-162 (Şahdiz ve İsfahan'daki olaylar için); Daftary, *The Isma'ilis*, s. 343-344, 351-355.

66 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 148-152; Daftary, *The Isma'ilis*, s. 357.

İsfahan'da İsmâilîlere yönelik bir katliamla sonuçlanmıştı.[67] Öte yandan hanedan krizinde tüm taraflar İsmâilî askerlere bel bağlamaktaydı. Özellikle Berkyaruk bazı vakayinameler tarafından İsmâilîliğe sempati duymakla itham edilir.[68] Hatta Selçuklu seçkinlerinden bazıları İsmâilîliği benimsiyordu. Bunlar arasında, Kavurt'un torunu, Kirman'ın Selçuklu meliki İranşah bin Turanşah da vardı. Suriye'de ise İsmâilîlerin desteğine dayanan Rıdvan bin Tutuş harekete sempatiyle bakıyordu, fakat gerçekten ihtida edip etmediği net değildir.[69] Yine de menfaatleri gerektirdiğinde, Berkyaruk bile ordusunda İsmâilî karşıtı bir tasfiyeye girişmeye hazırdı.

Ne var ki genel örüntü yeterince açıktır: Sultanlığın otoritesi ve Selçuklu devleti zayıfladıkça hem Suriye'de hem de İran'da İsmâilîler boşluğu doldurmayı başardılar. Özellikle Berkyaruk ve Muhammed arasındaki iç savaşla geçen yıllar İsmâilîliğin doruk noktasını oluşturur. Yine de İsmâilîler, İbn Attâş'ın İsfahan bölgesindeki tüm başarılarına rağmen büyük kent merkezlerinin denetimini ele geçirmeye hiçbir zaman vâkıf olamadılar. Hem Suriye'de hem de İran'da denetimleri altındaki topraklar çoğunlukla tecrit edilmiş kalelerle ve onların etrafındaki köylerle sınırlı kaldı, ancak uzak ve seyrek nüfuslu Kuhistan eyaletindeki bazı kentlerin denetimini ele geçirebildiler. İsmâilîler İran'da Rudbar ile Kuhistan ve Suriye'de Cebel-i Ensariyye dışında birbiriyle bitişik neredeyse hiçbir toprağa sahip olmadılar. İç savaşın sona ermesiyle birlikte koşullar İsmâilîlik için daha az elverişli hale geldi. Muhammed kendi sarayının bir sapkınlık yuvası olduğu konusunda çevresini ikna etti ve İsfahan kadısı Ubeydullah el-Hatîbî'nin teşvikiyle, heretik oldukları iddia edilen Ciballilerden oluşan bürokrasiyi tasfiye etmeye başladı. Bunun ardından bir askerî harekât başlattı ve bu harekât sonucunda Şahdiz 500/1107 yılında Muhammed'e bağlı güçlerin eline geçti. Muhammed bu fetihten sonra, Suriyeli kronikçi İbnü'l-Kalânisî'nin zikrettiği kadarıyla, özenle hazırlanmış bir fetihnâme yayınladı.[70]

Şahdiz'e düzenlenen saldırıyı Fars ve Arjan'daki İsmâilî kalelerine düzenlenen seferler izledi. Sultana bağlı güçler tarafından düzenlenen ortak saldırıya karşı koymayı başaramayan İsmâilîler, Avrupalı yazarlar tarafından "Suikastçılar" olarak adlandırılmalarına yol açan bir suikast programı başlattılar. İsfahan'da İsmâilî karşıtı girişimlerin lideri olan Ubeydullah el-Hatîbî 502/1108-1109'da bir İsmâilî suikastçı tarafından öldürülürken, aralarında Musul emiri Mevdud'un da bulunduğu diğer birçok emir ve üst düzey bü-

67 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 162-170.

68 Bkz. Hillenbrand, "The Power Struggle", s. 207-208.

69 Daftary, *The Isma'ilis*, s. 344, 358-360; Eddé, "Ridwan".

70 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 188-192; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 430-434; Bundari, *Zubda*, s. 90, 98; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 79; Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 151-156.

rokrat da bu suikastlara kurban gitti.[71] Bunun üzerine Anuştegin Şîrgîr komutasındaki Selçuklu ordularına 503/1109'dan itibaren Alamut'u ele geçirme emri verildi. Rudbar'a sekiz uzun yıl boyunca düzenlenen askerî seferlerin ve Lamasar ile diğer İsmâilî kalelerinin kuşatılmasının ardından, Şîrgîr Alamut'u ele geçirmek üzereyken, sultanın 24 Zilhicce 511/Nisan 1118 tarihinde öldüğü haberi geldi.[72]

İsmâilîler beklenmedik bir rahatlama fırsatı bulmuşlardı. Muhammed'in ölümünün ardından Selçuklular arasında kaçınılmaz olarak başlayan mücadele nedeniyle, İsmâilîlere yönelik yeni savaş girişimleri son derece isteksizce yürütülüyordu. Küçük çaplı bazı harekâtlar düzenlendi, fakat genel olarak Selçuklu döneminin geri kalanı boyunca iki taraf arasındaki ilişki en iyi tabirle bir çıkmaz olarak ifade edilir.[73] İsmâilîler Şahdiz'in ele geçirilmesi gibi eylemleri yineleyebilecek güç veya destekten yoksundu; buna karşın, Selçuklu hükümdarları da İsmâilîleri, sultanlığın çıkarlarına artık çok az doğrudan tehdit oluşturdukları için, bu izole ve dağlık sığınaklara kadar kovalamaya pek de istekli değillerdi. Haçlıların gelişiyle birlikte pragmatizm hamasete üstün geldi ve İsmâilîler de bu pragmatizmde yerini aldı. Suikastlar konusundaki şöhretleri dolayısıyla taraflardan birinin rakiplerinin öldürülmesiyle suçlanabiliyorlar ve belki de bazen doğrudan bunun için kullanılabiliyorlardı. Dolayısıyla Sultan Mesud *memlük* Aksungur el-Ahmedîlî'yi öldürttüğünde, "onu İsmâilîlerin öldürdüğünü ilan etti."[74] Aynı şey Selçuklulara yakın olan Halife Müsterşid'in 529/1135'te öldürülmesi için de doğruydu. Bazı kaynaklara göre İsmâilîler bu suikastta haksız yere suçlanırken, diğer kaynaklar İsmâilî suikastçıları Sencer'in gönderdiğini açıkça iddia ederler.[75] Halife Râşid'in kısa süre sonraki (Sencer ve Mesud için) yakın ölümüne de dikkat çekmek gerekir; İsmâilîlerin onun ölümünde de parmağı olduğuna dair iddialar mevcuttur.[76] Gerçekten de Sencer, 520/1126'da gerçekleştirdiği bir saldırıya rağmen, hükümdarlığının büyük bölümünde İsmâilîlerle dostane ilişkiler kurmuşa benziyor.[77] Bunun sonucunda Rudbar ve Kuhis-

71 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 471, 478, 497. Bu suikastlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cook, "Were the Ismaili Assassins the First Recorded Suicide Attackers?"

72 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 525, 527; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 82; Bundari, *Zubda*, s. 117. Ayrıca bu seferlere ilişkin bir tartışma için bkz. Hillenbrand, "The Saljuq-Isma'ili Power Struggle", s. 211-214.

73 Bkz. Marshall G.S. Hodgson, *The Secret Order of the Assassins: the Struggle of the Nizari Isma'ilis against the Islamic World* (Philadelphia, 2005 [1955]), s. 99-104, 145; Daftary, *The Isma'ilis*, s. 364f.

74 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 275; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 676; D.G. Tor, "A Tale of Two Murders: Power Relations between Caliph and Sultan in the Saljuq Era", *ZDMG*, 159 (2009), s. 286.

75 Tor, "Tale of Two Murders", s. 288-290.

76 *A.g.e.*, s. 293.

77 Daftary, *The Isma'ilis*, s. 365, 371-372.

tan'da bağımsız bir İsmâilî devleti varlığını sürdürdü. Bu devlet dört bir yanı Selçuklu topraklarıyla çevrili olmasına rağmen, Selçukluların süzerenliğini reddetti. Aslında bu devlet Selçuklulardan daha uzun yaşadı ve ancak 654/1256'da düzenlenen ortak bir Moğol saldırısının ardından Alamut düştükten sonra yıkılabildi.

Mahmud, II. Tuğrul ve Mesud dönemlerinde Irak Sultanlığı (511/1118-547/1152)

Muhammed'in ölümü ve yerine 14 yaşındaki oğlu Mahmud'un tahta çıkmasıyla birlikte, Sencer hanedanın en yaşlı üyesi haline geldi.[78] Hüseynî iktidar değişikliğini şu sözlerle anlatıyordu: "Sultan Mahmud'dan önce [en üst] saltanat Irak hükümdarlarına aitti, fakat Sultan Mahmud döneminden sonra Horasan hükümdarı Sencer'e devrolundu."[79] Dolayısıyla, Muhammed'in batıdaki halefleri –en önemlileri iki oğlu Mahmud (h. 511/1118-525/1131) ve Mesud'du (h. 529/1134-547/1152)–, kendi topraklarına sık sık müdahale etmeye çalışan Sencer'e tabi hale geldiler. Batıdaki zorlu siyaset ortamı, birbirine rakip ve sıkça taraf değiştiren emir ve bürokrat hizipleriyle daha da karmaşıklaşıyordu. Muhammed de bu hizipleri güç bela kontrol altında tutabilmişti; her bir hizip, kendi elini kuvvetlendirmek amacıyla Irak Sultanlığı'na aday olan çok sayıda rakipten birini etkisi altına almaya çalışıyordu. Üçüncü Bölüm'de daha ayrıntılı ele alınan Selçuklu veraset sistemi düzenlemelerine göre, Muhammed'in oğullarının her biri sultanlığa eşit derecede müstahaktı ve çocuklarından Mahmud, Mesud, Tuğrul ve Süleymanşah farklı zamanlarda ve farklı yerlerde Irak Sultanı olarak kabul edildiler. Bunun yanı sıra Bağdat'taki halifeler de kendi iktidarlarını pekiştirmek için sultanlığın zafiyetinden istifade ettiler (Üçüncü Bölüm'de daha ayrıntılı şekilde ele alınacak).

Esasında iktidarın bu şekilde sultanın elinden kaymasının mali bir gerekçesi vardı: Giderek artan sayıda toprak *iktâ* olarak emirlere temlik edildiği için hem Mahmud hem de Muhammed sürekli olarak kaynak sıkıntısı çekiyordu. Bunun neticesinde Irak sultanlarının otoritesi Cibal'le ve Fars'ın kimi bölgeleriyle sınırlı hale geldi. Dahası, sultanların tahta çocukken çıkmaları ve hepsinin nispeten genç yaşta, yirmi veya otuzlarında ölmesi, onları etraflarındaki güçlü yerleşik çıkar grupları tarafından manipüle edilmeye daha açık hale getirdi. Yine de hem Mahmud hem de Mesud, Cibal ve Irak topraklarında sultan olarak bir derece bağımsızlık elde etmeyi başardı ve hem halifenin hem de kendi emirlerinin ihtiraslarını kontrol altında tuttu.

78 Bundari, *Zubda*, s. 120; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 83-84.

79 Hüseynî, *Ahbâr*, 98.

Sultanlar kimi zaman da rakiplerini hazırlıksız yakalayıp daha geniş bir çevrede otoritelerini kabul ettirmeyi başardılar. Bu anlamda Mahmud ve Mesud dönemindeki iktidar ilişkilerini, emirlerin iktidarının sultanların aleyhine olacak şekilde arttığı bir süreç olarak görmemeliyiz. Bu dönemin siyasetini bu kadar karmaşık hale getiren sultanlar, emirler ve bürokratlar tarafından oluşturulan ve sürekli değişen koalisyonlar arasındaki işte bu daimi mücadeledir.

Mahmud dönemi 1118-1131[80]

Sencer en tepedeki sultan olarak hemen batıda kendi otoritesini tesis etmeye çalıştı, fakat *casus belli* [savaş nedeni] pek de net değildi.[81] Esasında muhtemelen tüm Selçuklu topraklarında tek bir sultanın var olduğu Alparslan ve Melikşah dönemlerini yeniden canlandırmayı arzuluyordu.[82] Mahmud yılda 200.000 dinar gibi büyük bir haraç ödemeyi ve Mazenderan'ı amcasına bırakmayı teklif etse de, bu yeterli olmadı ve Sencer Cemaziyelevvel 512/Eylül 1118'de batıya, Cibal'de bulunan Sava'ya kadar ilerledi. Fakat sefer felaketle sonuçlanmak üzereydi, çünkü doğu ordusu kendisini, Mahmud'un birliklerinin su kaynaklarını kendi ellerinde tuttuğu yabancı bir arazide sayıca az kalmış şekilde buldu. Ancak Sencer'in ordusunda bulunan on sekiz fil (doğu imparatorluğunun açıkça miras aldığı bir Gazneli taktiği) Mahmud'un süvarilerini ürküterek son dakikada günü kurtarabildi. Sencer zafer kazansa da konumunun hassas olduğunun farkındaydı, çünkü hem asker eksiği vardı hem de batıda kayda değer bir destekten yoksundu. Rey dışındaki her şeyi Mahmud'a bırakarak dönmek zorunda kaldı;[83] bundan sonra, doğudaki hutbelerde Mahmud'un ismi, kendi isminden sonra okunacaktı.

Sencer tehdidi ortadan kalkmıştı, fakat Mahmud hâlâ zayıf bir konumdaydı. Hiç şüphesiz genç oluşu da emirlerin ve bürokratların ağzını sulandı-

80 İkincil literatür: Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 120-124; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II*, s. 27-120, 164-173. Mahmud döneminin kısa fakat döneme tanık bir değerlendirmesi için bkz. *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, ed. Malik el-Şu'ara Bahar (Tahran, 1381), s. 411-415.

81 İsfahânî'nin anlatısı İbnü'l-Esir'inkinden farklıdır. İsfahânî, Vezir Ebû'l-Kasım Dergüzînî'nin Mahmud'u amcası Sencer'e karşı ittifak kurmak için Semerkand'ın Karahanlı hanına yazmaya ikna ettiğini öne sürer (Bundari, *Zubda*, s. 120). İsfahânî'nin Dergüzînî'ye olan husumeti göz önünde bulundurulduğunda, bu suçlamalara ihtiyatlı yaklaşmak gerekir; fakat bunlar muhtemelen Hüseynî, *Ahbâr*, s. 88 için de kaynak oluşturdu.

82 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 88 Sencer'in Mahmud'u emirlerinin pençesinden kurtarmak ve onu güçlendirmek için istilaya giriştiği yönünde pek de ikna edici olmayan bir açıklama yapar.

83 Burada genellikle görüşleri izlenen İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*'den daha az güvenilir olan Hüseynî, *Ahbâr*, s. 89, Sencer'in Mazenderan, Kûmis, Damgan ve Dunbavand'ı da aldığını ekler. Ayrıca bkz. Bundari, *Zubda*, s. 125.

rıyordu – aslında Sencer de, onların Mahmud üzerindeki etkisini istila girişimine bir bahane olarak kullanmış ve "Yeğenim vezirinin ve *hâcibi* Ali'nin hâkimiyeti altında olan bir çocuktur," demişti.[84] Daha önce Muhammed Tapar'a da *hâcib* olarak hizmet etmiş Ali b. Umar, sonunda rakip emirlerin kışkırtmasıyla idam edildi.[85] Bunun yanı sıra, Muhammed'in diğer oğulları, Musul, Cezire ve Azerbaycan *meliki* Mesud ve *iktâsı*, Kuzeybatı İran'daki Kazvin ve Zencan'da bulunan Tuğrul da kendi ihtiraslı *atabeg*leri tarafından öne itildiler.[86]

Mahmud'a yönelik diğer bir tehdit de Orta Irak'ta bulunan Hille'ye hâkim Arap Mezyedî hanedanından geldi.[87] "Arapların Hükümdarı" olduğunu iddia eden Sadaka b. Mezyed iktidara gelmesi için Muhammed Tapar'a yardım etmiş, fakat sultanla arası açılmış, onun bizzat kendi üzerine yürümesine yol açmıştı.[88] Ne var ki sultanlığın zafiyetini ortaya koyan bir başka gelişmede, Muhammed'in ordusu Sadaka'nın ordusundan çok daha küçüktü ve savaşı ancak şans eseri kazanmıştı.[89] Sadaka'nın oğlu Dübeys'in otonomi elde edebilmek için babasını örnek almaya çalışması hiç de şaşırtıcı değildi. İbnü'l-Esir'in belirttiği gibi, Dübeys,

> sultanların didişmesinden memnuniyet duyuyordu, çünkü ona göre, onların anlaşmazlığı sürdüğü müddetçe kendi işleri yolunda gidecekti. Babası Sadaka da sultanlar arasındaki anlaşmazlıktan faydalanmıştı.[90]

Dübeys, Mahmud'un rakibi olan kardeşleri Mesud[91] ve Tuğrul'u[92] teşvik ederek kendi konumunu sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Dahası, Halife Müsterşid de, her ne kadar görünüşte Mahmud'a sadıksa da, kendi otorite alanını genişletmek için çaba göstermeye başlamıştı. Bu amaçla 520/1126'da

84 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 550.

85 *A.g.e.*, X, s. 556-557.

86 *A.g.e.*, X, s. 539-541, 547-548; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 96-97.

87 Onlar hakkında bkz. George Makdisi, "Notes on Hilla and the Mazyadids in Medieval Islam", *JAOS*, 74/iv (1954), s. 249-262; tarihçilerin onları nasıl yansıttığı hakkında bkz. Abbès Zouache, "Dubays b. Sadaqa (m. 529/1135), aventurier de legend. Histoire et fiction dans l'historiographie arabe médiéval (VI/XIIe-VII/XIIIe siècles)", *Bulletin d'études orientales*, 58 (2008-2009), s. 88-90. Ayrıca Sadaka'nın biyografisi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 402-403.

88 İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 404; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 385; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 257; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 137-138.

89 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 440-448; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 80 sultanın kuvvetlerinin mevcudunun daha az olduğunu vurgulamakla birlikte, yenilgiden Sadaka'nın atlarının geçemediği çamurlu zemini sorumlu tutar. İngilizce anlatılar için bkz. Sanaullah, *Decline*, s. 122-127; Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 115.

90 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 225; Dübeys hakkında bkz. Zouache, "Dubays b. Sadaqa"; ayrıca ayrıntılı biyografi için bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 225-250.

91 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 217-218; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 562.

92 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 610, 626.

Mahmud'u Bağdat'ı kuşatması ve halifelik sarayını yağmalaması için kışkırttı (bkz. Üçüncü Bölüm).[93] Ne var ki Mahmud, Zengî gibi bazı emirlerine güvenebilmiş ve Zengî'nin desteği, Müsterşid ve Dübeys'e bir dereceye kadar karşı koymasını sağlamıştı.

Vezir Enûşirvân b. Hâlid hatıratında (İsfahânî'nin naklettiği kadarıyla) Selçuklu devletinin Mahmud döneminde yaşadığı başarısızlıkların ayrıntılı bir betimlemesini sunar. Bu başarısızlıkların çoğu hem İsfahânî'nin amcası Azizeddin'in hem de Enûşirvân'ın rakibi olan Vezir Ebû'l-Kasım Dergüzînî'nin entrikalarına atfedilir; bu nedenle bu anlatıyı ihtiyatlı değerlendirmek gerekir.[94] Örneğin, hatıratta anlatıldığı kadarıyla, Selçukluların, İsmâilîlerin kalesi Alamut'a düzenlediği bir saldırı, İsmâilî sempatizanı olmakla itham edilen Dergüzînî'nin fenalıkları nedeniyle engellendi. O zamana kadar "mütemadiyen gelir gönderen ... mükemmel durumdaki" Fars eyaletinin, Dergüzînî'nin eyaletin valisine düzenlediği komplo nedeniyle harabeye döndüğü anlatılır. Şabankara ve Mezanderan liderleri de Dergüzînî'nin tavırlarından rahatsızlık duyarak sultanın sarayından ayrılmış ve isyan başlatmışlardı. Hatta sultanın köleleri bile emirlere itaat etmeyi giderek reddeder hale gelmişlerdi.[95]

Ne yazık ki elimizde bu tanıklığı dengeleyecek çok az bağımsız kaynak bulunuyor. Yine de bu sorunların kökeninde mali kaynak meselesinin olduğu yeterince açık. Gerekçelerden biri, Büyük Selçuklu Sultanı olarak konumunu kullanarak Irak Sultanlığı'ndaki *iktâ*ları ödül olarak veren Sencer'in eylemleriydi.[96] Bu, Mahmud'u zayıflatmaya yönelik bilinçli bir stratejinin parçası olabilir, çünkü Sencer batıda kendi otoritesini tesis etmeye açıkça hevesliydi. 512/1118'de Sava'da bir faciaya dönüşmek üzere olan gelişme onu doğrudan askerî araçlara başvurmaktan caydırmış olsa da, *es-sultanü'l-a'zam* olarak konumunun Mahmud'dan üstte olması, orada dolaylı bir siyasi otorite kurmasına imkân veriyordu; atamalar ve verdiği *iktâ*lar da bunun göstergeleriydi.

Bunun yanı sıra, Mahmud da Zengî gibi emirlerin işbirliğini elde etmenin bedelini *iktâ* ile ödemek zorundaydı. Zengî önce Irak *şıhne*liği makamını (516/1122-521/1127), daha sonra ise daimi üssü haline gelecek olan Musul valiliğini elde etti.[97] Bu iki etken nedeniyle mevcut toprakların giderek azalması neticesinde, sultanın kişisel mülkünün de *iktâ* olarak emirlere tem-

93 Bkz. Tor, "A Tale of Two Murders", s. 281-282; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 150-159; Köymen, *Büyük Selçuklu Imparatorluğu Tarihi*, II, s. 91-112.

94 Bkz. Peacock, "Imad al-Din al-Isfahani's *Nusrat al-Fatra*", s. 80-85.

95 Bundari, *Zubda*, s. 122-123. Ayrıca bkz. Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 123-124.

96 Bundari, *Zubda*, s. 133. Mali baskılar hakkında ayrıca bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 211.

97 Bkz. S. Heidemann, "Zangi", s. *EI*^{2}.

lik edilmesi gerekli hale geldi. İsfahânî'nin belirttiği kadarıyla, Irak ve İran'ın büyük bir kısmını içeren ve sultana kaybedilen toprakları sayıp döktükten sonra,

> bunların her birinde bir emir gücü ele geçirdi ve sultana kalan her şey *iktâ* olarak dağıtıldı. Bunlardan hiç varidat elde edilemedi ve gelirler düştü. Sultanın hiç kişisel arazisi (*has*) kalmayınca, daha fazla vergi tahsildarı (*ummâl*) da kalmadı. Divan işlemez oldu...[98]

Askerî seçkinler arasındaki bitmek tükenmek bilmez *iktâ* rekabeti öyle bir noktaya ulaştı ki, bu emirlerden birinin, biraz da hayal kırıklığıyla belirttiği kadarıyla, "Musul'un her gün yeni bir emiri vardı".[99]

Gelirlerin düşmesiyle birlikte, bürokratlar birbirleriyle uğraşır hale geldiler: Mahmud dönemi şiddetli bir hizipçiliğin giderek büyümesine tanık oldu. Bunun etkileri 12. yüzyılın son yıllarında yaşanan amansız rekabetlerde hâlâ hissedilecekti. Dergüzînî, Vezir Şemsülmülk'ü sultanlığın görkemini yerle bir etmekle itham ederken –ve Şemsülmülk gerçekten de Şirvan'a yönelik felaketle sonuçlanan bir seferin ardından idam edildi–, İsfahânî tahmin edilebileceği gibi hükümdarlığın kısa bir süre için yaşadığı canlanmayı o sırada *müstevfî* olan amcası Azizeddin'e atfedip Dergüzînî'yi şiddetle suçlar.[100] 1120'lerde vezirlik makamında sıkça yaşanan değişiklikler de bu istikrarsızlığı ortaya koyuyor (aşağıda, bkz. s. 113, 213-214).

Mahmud'un giderek kırılgan hale gelen konumu Sencer'in batıyla ilgili ihtiraslarını daha da körüklemekle kaldı. Mahmud döneminin son yıllarında amcası çok daha açıkça müdahale etmeye başladı ve 522/1128'de Rey'e ilerleyerek Dergüzînî'yi, Mahmud'un eşi olan kızının vezirliğine atadı.[101] Kesin bir askerî zafer elde edemeyen Sencer, batıda himaye ağları tesis edebilmek için Mahmud'un süzereni olmasından kaynaklanan imtiyazlarından faydalanmaya çalıştı. Mahmud'un kardeşi *melik* Mesud artık Sencer'in sarayında yaşıyordu ve 524/1130'da batıya doğru gitmesi, Mahmud'la savaşa tutuşacağı yönünde söylentilerin çıkmasına yol açtı.[102]

---

98 Bundari, *Zubda*, s. 122, 135 155; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 98-99; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 211.

99 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 623. Alıntı Aksungur el-Porsukî'ye atfedilir.

100 Bundari, *Zubda*, s. 140-141. Bu rekabet hakkında daha fazla bilgi için bkz. aşağıda s. 205.

101 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 651-652; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 99; Bundari, *Zubda*, s. 265 Sencer'in batıya yaptığı ziyaretleri şu şekilde sıralar: Mahmud döneminde iki kez, II. Tuğrul döneminde bir kez ve Mesud döneminde iki kez. Fakat Mesud döneminde Rey'den öteye hiç gitmedi.

102 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 666.

☐ *Atabeg*ler ve *Melik*ler

Selçuklu hükümdarların erkek çocukları *melik* olarak bilinirdi ve kendilerine genç bir yaşta *iktâ* olarak, ismen valisi olacakları bir eyalet tahsis edilirdi. Daha sonra Osmanlıların ilk zamanlarında da görülecek bu sistemde teoride, hükümdar olmaları halinde ihtiyaç duyacakları savaş ve yönetim sanatları konusunda eğitilirlerdi. Bu eğitim *atabeg* olarak bilinen resmî bir görevli tarafından verilirdi. *Atabeg* unvanına Selçuklular öncesi dönemde rastlanmasa da, önceki Türk imparatorluklarında da öncülleri var olmuş olabilir ve Orhun Yazıtları'nda benzer bir terimin var olduğu iddia edilmiştir.[103] Uygulamaya bakıldığında *atabeg* genellikle bir emirdir, fakat bu makama geldiği kanıtlanmış ilk kişi her yerde karşımıza çıkan Nizâmülmülk'tü.[104]

*Atabeg*ler muazzam bir güç elde edebiliyorlardı, çünkü bir Selçuklu melikinin kendisine sahip olmak olası bir sultan adayı üzerinde denetim imkânı veriyordu. Kendi *melik*i sultan olan pek çok *atabeg* yerinde kaldı. Ortaçağ İslâm dünyasında bir hükümdar için reşit olma yaşının ne olduğu konusunda kesin kurallar yoktu.[105] Berkyaruk, *atabeg* Gümüştegin tarafından yetiştirilmişti ve sultan olduğunda, Gümüştegin'in "emirleri uygulandı ve sanki ortak hükümdarmışçasına bir otoriteye sahipti" [*ka'annahu fi'l-mülk şârikuhu*].[106]

Emirler de esasında hükümdar gibi hareket edebiliyorlardı ve bunu, gözetimleri altında bir *melik* olmadığında bile, *atabeg* unvanını kullanarak meşrulaştırıyorlardı. Örneğin, *atabeg* Tuğtegin 496/1103'te Şam'da Tutuş b. Dukak'ın naipliğine atanmıştı; fakat Tuğtegin bir nedenden dolayı diğer bir melik Ertaş b. Tutuş b. Alparslan'ın Şam'ın *melik*i olduğunu ilan etti. Tutuş b. Dukak 298/1105'te ölünce ve Ertaş da hayatından endişe edip kaçınca, Tu-

---

103 Atabeylikler hakkında bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 229-233. Bu konuda en ayrıntılı çalışma hâlâ M. Fuad Köprülü, "Atabeg" ve "Ata", *Islâm Ansiklopedisi*, I, s. 711-718'dir; olası Türki öncüller de ele alınır.

104 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 271 Alparslan'ın Nizâmülmülk'ü *atabeg* yaptığını belirtir; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 413 de Melikşah'ın, tahta çıktıktan kısa süre sonra kendisine işleri emanet ettiğinde Nizâmülmülk'ü kendi *atabeg*i olarak atadığını iddia eder. Lambton ise Nizâmülmülk'ün *atabeg* makamında bulunduğu görüşüne şüpheyle yaklaşır, fakat dönemin kitabelerine bakılırsa bu unvanı kullandığı kesin (bkz. Köprülü, "Atabeg").

105 Bkz. Konrad Hirschler, "'He is a Child and this Land is a Borderland of Islam': Under-age Rule and the Quest for Political Stability in the Ayyubid Period", *al-Masaq*, 19/i (2007), s. 34-37. Selçuklu uygulaması söz konusu olduğunda meselenin daha fazla araştırılması gerekiyor, fakat yüzeysel olarak bakıldığında Hirschler'in tezi doğru hale geliyor. Daha fazla bilgi için bkz. S.D. Goitein, "Minority Selfrule and Government Control in Islam", *Studia Islamica*, 31 (1970), s. 101-116.

106 Bundari, *Zubda*, s. 83.

ğtegin Şam'da kendi hanedanını kurdu. Onun kurduğu hanedan Böriler, Muhammed Tapar tarafından da tanındı.[107]

Terim onursal bir ifade olarak da kullanılabiliyordu. Bundarî ve İbnü'l-Esir'in belirttiği kadarıyla, Sadüddevle Yürünkuş 518/1124'ten 520/1126'ya kadar Bağdat *şıhnesi* ve yaklaşık 536/1141'de İsfahan valisi olmuştu. Nümismatik kaynaklar, onun bu iki makam arasında kalan dönemde, 521/1127'den en azından 530/1135'e kadar Nihavend valisi olduğunu ve kendi sikkelerini bastırıp adını Sultan Sencer ve Mahmud ile birlikte okuttuğunu doğrular.[108] Bu sikkelerde kendisinden mütemadiyen *atabeg* olarak bahseder, oysa kendisinin bir Selçuklu melikinden sorumlu olduğunu gösteren herhangi bir kanıt yoktur.

Taht mücadelesi ve Mesud dönemi

Mahmud 525/1131'de 27 yaşında öldü ve ölümünün hemen ardından rakip hizipler kendi destekledikleri adayları Irak Sultanlığı tahtına çıkarmaya çalışınca karmaşa yaşandı. Hem Mesud'un hem de Mahmud'un oğlu Davud'un destekçileri vardı (Mesud Fars valisi Karaca tarafından desteklenirken, Azerbaycan valisi Aksungur el-Ahmedîlî, Davud'u destekliyordu), fakat nihayetinde Sencer tarafından desteklenen II. Tuğrul b. Muhammed galip geldi. Sencer 526/1131-1132'de Mesud'u ve kardeşi Selçukşah'ı yenmek için batıda Hemedan'a kadar yürüdü. Ne var ki Sencer, Karahanlı Ahmed Han tarafından başlatılan ayaklanmayı bastırmak için Mâverâünnehir'e gider gitmez, himayesi altındaki Tuğrul sultanlık için önce Davud b. Mahmud'un, daha sonra ise Mesud'un meydan okumasıyla karşı karşıya kaldı.[109]

Tuğrul sultan olarak tanınmak üzere Bağdat'a hiç gelmedi.[110] Halife Müsterşid 527/1132-1133'te onun yerine Mesud'u sultan olarak yetkilendirdi ve Enûşirvân b. Hâlid'i onun veziri olarak atadı.[111] Halife atadığı veziri Mesud'u

---

107 Bkz. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 244-260; El-Azhari, *The Saljuqs of Syria*, s. 178-183, 186 bu olaylar hakkındadır.

108 N.M. Lowick, "Seljuq Coins", *Numismatic Chronicle*, 7. seri, 10 (1970), s. 249-250.

109 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 681-682, 686-687; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 100-101 Sencer'in ilerleyişi hakkında daha kısa bir anlatı sunarak Tuğrul'un Horasanlıların desteğine bel bağladığını vurgular. Ayrıca bkz. Bundari, *Zubda*, s. 158-163; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 34-35, 58-59; Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, II, s. 63-64; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 159-161; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 174-203.

110 Bundari, *Zubda*, s. 160'ta tahmin edilebileceği gibi Ebû'l-Kasım Dergüzînî suçlanır; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 101.

111 Bundari, *Zubda*, 17 Muharrem 527/Aralık 1132 tarihini, Hüseynî, *Ahbâr*, s. 102-103 ise 25 Rebiyülevvel/3 Şubat 1133 tarihini verir; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 275 hutbenin sul-

etkisi altına alabilmek için kullanmaya çalışsa da, çeşitli Türk seçkinlerinin güçlü muhalefetiyle karşılaştı: İlk olarak Mesud'un *atabeg*i Aksungur el-Ahmedîlî'nin, onun ölümünden sonra ise halefi Yürünkuş Bazdar'ın. Ne var ki Türk emirleri birleşik bir cephe oluşturmuyordu ve Mesud'un eşi Zübeyde Hatun (Berkyaruk'un kızı) da onun üzerinde büyük bir etkiye sahipti; ayrıca Azerbaycan *atabeg*i Karasungur tarafından destekleniyordu.[112] Dolayısıyla, rakip Türk ve halifelik seçkinleri arasında yaşanan ve Mesud döneminin temel bir özelliği haline gelecek güç çekişmesi ta en başından beri mevcuttu.

Halife tarafından daha önce tanınmış olsa da, Mesud döneminin başlangıç tarihi önceden beri, Tuğrul'un ölümü üzerine taht üzerindeki hakkını kabul ettirmek için Hemedan'a yürüdüğü 529/1134 olarak gösterilir. İlk zamanlar Halife Müsterşid ve onun halefi Râşid'le müttefik olan yeğeni Davud'un meydan okumasıyla karşılaştı. Onlar 532/1138'e kadar yenilgiye uğratılmadılar (ayrıca bkz. Üçüncü Bölüm).[113] İsfahan, Mesud'un zaferinin bedelini ağır ödedi ve şehrin etrafı kötü hasadın yanı sıra sürekli askerî seferlerle harap edildi. Gençliğinde bu olaylara tanık olan İmâdüddin el-İsfahânî yabancı ordular etrafta konaklarken insanların şehirden nasıl kaçtığını ve açlıktan öldüğünü anlatır.[114] Ne var ki bu yıkım nispeten bir bölgeyle sınırlanmış olabilir. Savaş, taht adayının inandırıcılığını göstermek için İsfahan'ı ele geçirmeye verdiği önemin bir göstergesiydi.

Sultanın mali kaynaklarında görülen sürekli kriz halinden kurtulma arayışı çerçevesinde 533/1139'da vezirliğe Kemâleddin Muhammed el-Hazin atandı. Kemaleddin başlangıçta bazı başarılar elde etmişe benziyor:

> Yürekler hafifledi ve işler düzgün şekilde yürütüldü. Vezir [tahsil etmek için] elinden geleni yaptığı vergilerle birlikte, paraların sultanın hazinesine getirildiğinden emin oluyordu. Zayıf düşmüş olan hükümdarlığın geleneklerini canlandırdı ve umumun yararına ama unutulup gitmiş olan hükümler düzenledi. Zalimleri bitirmeye ve ezilmiş olanları canlandırmaya başladı.[115]

Doğal olarak bu "zalimler" –emirleri kastediyor– açısından popüler bir program değildi. İsfahânî'ye göre, Kemâleddin büyük emirlerin gücünü kırmak için sultanla birlikte entrika çevirdi ve işe Karasungur'dan başladı. Ne var ki Karasungur bunu haber aldı ve kontrolü altına almış olduğu iki Selçuklu *melik*i Selçukşah ve Davud'un yanı sıra, 10.000 kişilik bir orduyla He-

tan olarak onun için Safer 527/Aralık 1132 - Ocak 1133 tarihinde okunduğunu gösterir; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 686.

112 Bundari, *Zubda*, s. 175-176.

113 *A.g.e.*, s. 185; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 62, İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 332-333.

114 Bundari, *Zubda*, s. 180-181, 183-184.

115 *A.g.e.*, s. 186. Onun hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 134-142.

medan'daki sultanın üzerine yürüdü. Sultana, emirlerin tavrını belirsizliğe hiç de mahal vermeyen ifadelerle açıkladığı bir mektup gönderdi:

> Vezir Kemal'e güvenmiyoruz ve onun planladığı şeye tahammül etmeyeceğiz. Onu ya öldürün ya da bize teslim edin, her ikisine de itaat ederiz; fakat onu korursanız biz de kendimizi koruruz.[116]

Emirlerin bu tür bir "itaat"i tartışmaya açık değildi. Mesud'un diğer başlıca güçlü emirlerden ikisiyle, yani Fars emiri Bozaba ve Musul emiri Zengî'yle arası zaten açılmıştı ve Karasungur'un taleplerini hemen kabul etmekten başka seçeneği kalmamıştı. Selçukşah ve Davud *melik*lerin düşmanın yanında bulunması da, Karasungur'un sultanlığın seçeceği alternatif adaylardan yoksun olmadığını gösteriyordu. Karasungur kendi veziri İzzülmülk el-Bürûcirdî'yi, Mesud'u denetim altına almak için faydalanmak üzere sultanın vezirliğine atadı. Dolayısıyla, vezirlerin atanması Mesud'un kendi tercihinden ziyade, verili bir zamanda hâkim olan emirin tercihini yansıtıyordu.[117] Güç dengesinin ne yönde olduğunu fark eden bazı bürokratlar kendi çıkarları için emirlerle ittifaklar kurma arayışı içindeydiler.[118] Tıpkı Mahmud döneminde olduğu gibi, emirlerin hâkimiyetinin *iktâ* açısından da hem siyasi hem de mali bir bedeli vardı. İbnü'l-Esir'in belirttiği gibi: "İşler Sultan Mesud için zorlaştı ve emirler [konu hakkında] ona başka seçenek bırakmadan toprak talep ettiler. Sadece sultanlığın ismi dışında ona hiç toprak kalmadı."[119]

Emirler ölümlerinin bile sultana fayda sağlamadığını yeterince kanıtladılar. Karasungur 535/1140-1141'de öldüğünde, diğer bir emir Çavlı Candar'ı halefi olarak seçebilmişti; Karasungur "Arran ve Azerbaycan'daki tüm topraklarını" ona miras bıraktı "ve onu [sahip olduğu] kaleler, kentler ve şehirlere atadı".[120] İmâdüddin Zengî de Çavlı Candar ve Fars emiri Bozaba'dan kısa süre sonra 541/1146'da öldü; Bozaba, Mahmud'un oğullarından Melikşah veya Muhammed'den birini sultan yapmak amacıyla bir ayaklanma başlatmıştı.[121] Zengî'nin oğlu Nureddin, Musul ve Kuzey Suriye'de babasının yerini alırken, Azerbaycan ve Arran Mesud'un *hâcibi* Abdurrahman Toganyürek (adı kaynaklarda zaman zaman tahrif edilerek Tugayrak olarak geçer) tarafından ele geçirildi. Toganyürek kendi veziri Ebû'l-Feth b. Darüst'ü sultana dayatarak devletin başlıca gücüne dönüştü.[122] Esasında sonraki yarım

116 Bundari, *Zubda*, s. 187-188. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 64.

117 Karşılaştırmak için bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 48.

118 Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 198-204.

119 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 64.

120 Bundari, *Zubda*, s. 191.

121 *A.g.e.*, s. 219; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 116-117; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 198-200.

122 Bundari, *Zubda*, s. 213; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 104.

asırda İran dünyasının siyasi dinamikleri şekillendi (bkz. Harita 2): Azerbaycan Cibal merkezli sultanlığı kontrol altına almak için anahtar bir role sahipti; Musul ve Kuzey Suriye'de yer alan ve Zengîlerin hâkimiyetinde bulunan topraklar fiilî bir bağımsızlığa sahipti; aynı şekilde Bozaba'nın önce eşi, sonra yeğeni Sungur ve Salgurlular *atabeg*leri olarak bilinen çocukları döneminde Fars da öyle.[123]

Sultanın elindeki tek seçenek emirler arasındaki düşmanlıkları kendi çıkarına kullanarak geleneksel stratejiyi uygulamaktı. Toganyürek ve İbn Darüst tarafından kapana kıstırılan Mesud, Türkmen emiri Hasbeg b. Belengerî'ye yanaştı. Hasbeg, Toganyürek'i ve diğer bir güçlü emir Abbas'ı öldürmesi için kışkırtıldı. Hem Mesud hem de Sencer'i hiçe sayarak Rey'de fiilî bağımsızlık kuran Abbas, sultana varidat göndermeyi reddediyor ve kendi eyaletinde İsmâilîlere karşı kanlı bir savaş yürüterek meşruiyet sağlamaya çalışıyordu; hem de öyle kanlı bir savaş ki, İsfahânî'nin deyişiyle, "Rey'de onların başlarından bir minare inşa etmişti ve müezzinler ezanı bu minareden okuyordu".[124]

Cinayetler sultanın işine pek az yaradı. Diğer emirleri, özellikle de Şemseddin İldeniz'in başını çektiği Azerbaycanlı bir grup emir sırada kendilerinin olmasından korkuyordu. Her zaman olduğu gibi, münasip bir Selçuklu, bu kez daha önce Bozaba'nın desteklediği, Mesud'un ise o ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından kendi halefi ve Huzistan valisi olarak atadığı *melik* Muhammed b. Mahmud,[125] 543/1147'de ayaklanma başlatmak için bir kılıf olarak kullanılabilirdi. Diğer yandan ikinci bir grup emir de Melikşah'ın etrafında toplandı. Mesud krizi çözmeye çalışan Sencer tarafından Rey'e çağrıldı. İbnü'l-Esir, Sencer'in Hasbeg'in sürülmesini istediğini aktarsa da, İsfahânî, sultanın tamamen etkisiz kaldığını ve Mesud'un Hasbeg için bulunduğu ricalara boyun eğdiğini belirtir.[126]

Bu son Selçuklu sultanlarının sadece kusurlarını görmek belki de fazla kolaydır. Elbette kimi kaynaklar Mesud'u sefahat düşkünü bir yaşam sürmekle eleştirirler (bkz. aşağıda s. 186-187), fakat bu, kronikçilerin dinsizliği başarısızlığa yol açan bir etken olarak sunma çabaları da olabilir. Mesud'un çağdaşı el-Farikî'ye göre, o "adil bir sultandı, mülayim bir mizaca sahipti ve o kadar cömertti ki, tüm topraklarını dostları arasında bölüştürdü, kendisine de sadece sultan adı kaldı".[127] Kummî de sorunları Mesud'un adam kayırmacı-

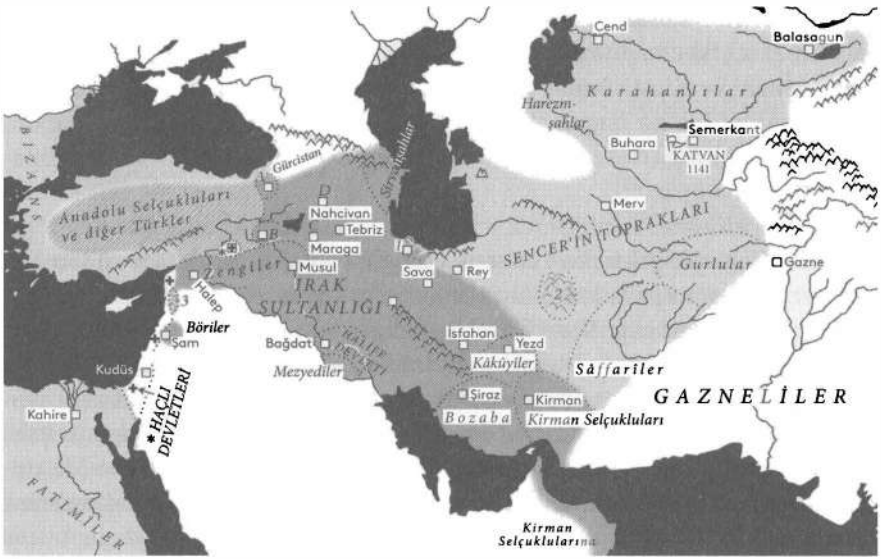
123 Bkz. B. Spuler, "Atabakān-i Fārs", *EI*²; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular* (Ankara, 1975).

124 Bundari, *Zubda*, s. 191-192. Ayrıca bkz. Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, II, s. 75.

125 Bundari, *Zubda*, s. 222.

126 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 132-134; Bundari, *Zubda*, s. 222, 224; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 201, 207-208.

127 Hillenbrand, *A Muslim Principality*, f. 175a, s. 138.

Harita 2.1. Katvan Savaşı öncesinde Selçuklu İmparatorluğu, 1141. Başlıca İsmâilî toprakları: 1 Alamut, 2 Kuhistan, 3 Cebel-i Ensariyye. Irak Sultanlığı'na bağlı Türk devletleri: A Erzurum Saltukluları, B Artuklular, C Ahmedîlî Meraga *Atabeg*leri, D İldenizliler.

lığına bağlar ve onun yakın zamanda ölen emirlerin *iktâ*larını Hasbeg'e ihsan ettiğini öne sürer.[128] Bu iddia doğru da olabilir, fakat krizin kişisel bir adam kayırmacılıktan çok daha köklü bir temeli vardı. Kemâleddin Muhammed'in atanması ve Toganyürek ile Abbas'ın öldürülmesi gibi gelişmelerin de gösterdiği gibi, Mesud emirlerin gücünü dizginlemeye çalışıyordu. Her iki gelişmede de diğer emirler sultanın kendi otoritesini kabul ettirme yönündeki hamlelerine karşı çıkmış ve onun bağımsız bir gelir akışı inşa etme çabalarına engel olmuşlardı. Mesud'un başarısızlığı kabiliyetsizlikten ziyade koşulların getirdiği sınırlamanın, ya da bu tür etkenlerin bir araya gelmesinin bir sonucuydu.

Sürekli isyanlara rağmen yirmi yıl boyunca tahtta kalabilmek dikkate değer bir kararlılığa işaret eder. Mesud da halifenin ihtiraslarını dizginlemek ve Cibal merkezli bir Irak Selçuklu Sultanlığı'nı en azından muhafaza etmek konusunda başarı elde etmişti. Sencer'in 536/1141'de Katvan Savaşı'nda aldığı küçük düşürücü yenilgiden de faydalandı (bkz. aşağıda). Ṣencer ise kendi konumunu pekiştirebilmek için Mesud'a, "Sultan Muhammed'in [Tapar] örfüne göre Rey'i kendi isteğiyle işgal etmesine, ordular toplamasına ve gerektiğinde ziyaret edilebileceği Rey'de ikamet etmesine izin verdiğini" yazmak

128 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 163.

zorunda kaldı.[129] İbnü'l-Esir, Mesud öldüğünde "Selçuklu hanedanının talihi de onunla birlikte öldü" diye yazabiliyordu.[130] Ne var ki imparatorluğun nihai yıkımı batıdan değil, Muhammed Tapar'ın ölümünden beri Sencer'in hâkimiyetinde olan doğudan gelecekti.

Doğuda kriz (1138-1152)

Sencer'in en kıdemli sultan olarak doğuda sürdürdüğü hâkimiyet ilk bakışta iki evreye ayrılmış görünür.[131] İlk evrede (y. 1118-1138) Gazne'nin boyunduruk altına alınması gibi askerî başarılar bir yenilmezlik izlenimi veriyordu; bu süreçte Gazne hükümdarı Behramşah, Sencer 530/1135-1136'da başkentinde kendisine karşı koymak üzere bir Afgan kışının buz tutmuş dağlarında ordusuyla ilerleyince, başlattığı ayaklanmayı yarıda kesmişti.[132] Yaklaşık 1138'den itibaren yaşanan ikinci evrede ise büyük sultan giderek sorunlarla kuşatılmış görünüyordu: Hârizm valisi olan vasalı Atsız'ın sürekli ayaklanması; 536/1141'de istilacı Karahıtaylar karşısında alınan dehşet verici yenilgi; uzak Gur bölgesinin vasal hükümdarı Alaaddin'in ayaklanması –nihayetinde yense de, Gurluların Müslüman doğuda büyük bir güç olarak ortaya çıkmasını engelleyemedi–[133] ve son olarak, 547/1152 tarihli büyük Türkmen ayaklanması. Bu son ayaklanmada sultan da yakalanmış ve Guzlar tarafından üç yıl hapsedildikten sonra serbest bırakılmasının hemen ardından 552/1157'de ölmüştü.

İslâm dünyasının en müreffeh bölgelerinden bazılarını ve onlarla bağlantılı ticaret yollarını denetimi altında tutmasından kaynaklanan geniş kaynaklarına rağmen,[134] Sencer'in gücü ilk evrede dahi başta göründüğünden daha sınırlıydı. Irak Sultanlığı'na kendi iradesini kabul ettirme konusundaki acizliğinden yukarıda bahsetmiştik. Bu acizliği nedeniyle Mahmud'u tanımak ve kendi desteklediği aday olan Tuğrul yerine Sultan Mesud'u kabul etmek zorunda kalmıştı. Doğudaki emirler Sencer'e karşı sık sık ayaklanıyordu. Bunun yanı sıra doğu sultanlığı, 1120'lerin sonlarında Nizâmülmülk'ün torunlarının Horasan vezirliği üzerinde neredeyse kalıcı bir denetim sağlamayı başarmalarından önce, tıpkı batıda olduğu gibi bürokraside hızlı bir devir yaşa-

129 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 26.

130 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 160.

131 Genel değerlendirmeler için bkz. Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 140-155; Tor, "Sanjar, Ahmad b. Malekšāh"; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II; Agadshanow, *Der Staat der Seldshukiden*, s. 240-308.

132 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 92; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 28-29.

133 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 164; Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, ed. Abdülheyy Habibî (Tahran, 1363), I, s. 346-348; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 60; daha fazla bilgi için bkz. Bosworth, "Ghurids", *EI*[2]; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 156-158, 353-360.

134 Sencer'in serveti hakkında bkz. Bundari, *Zubda*, s. 275; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 124-125.

dılar.[135] Bu etkenler Irak Sultanlığı'nda bürokrasinin başına bela olan hizipçiliğin, sultanın gücünün zayıflamasıyla birlikte doğuda da belirgin hale geldiğini gösterir. İsfahânî –bu konudaki en ayrıntılı kaynağımız– Sencer'i içkiye ve gençlere olan düşkünlüğünü dizginleyemeyen gelgeç gönüllü bir karakter olarak resmeder. Alaka gösterdiği bir dizi köleye önce neredeyse sınırsız bir güç ve servet bahşediyor, fakat duyduğu sevgi sürekli olarak nefrete dönüşüyor ve o sıradaki gözdesinin ölümüyle sonuçlanıyordu.[136] Hatta İsfahânî, sultanı artık istemediği bir gözdesi olan Cevher'i ortadan kaldırmak için İsmâilîlerle birlikte entrika çevirmekle itham eder.[137] Elbette her zaman olduğu gibi, bu anlatının ne kadarının, Sencer'i hükümdarlığı hak etmeyen bir kişi olarak resmederek onun nihai düşüşünü açıklamaya yönelik edebi bir kurgu olduğunu saptamak oldukça güç.

Sorunlar önce Atsız tarafından yönetilen Hârizm'de baş gösterdi. Atsız 491/1097-1098'den beri Selçuklu vasalları olarak bu uzak ve her zaman neredeyse bağımsız hareket eden eyaleti denetim altında tutmuş bir *memlûk* hanedanının üyesiydi.[138] Her ne kadar Hârizmli saray şairi ve bürokrat Reşîdüddîn Vatvât bir zafer kasidesi kaleme alarak,

> *Hükümdar Atsız hükümdarlığının tahtına oturdu:*
> *Selçuk ve ailesinin talihi sona erdi*[139]

diye yazsa da, Atsız aslında Hârizm hükümdarı olarak geçirdiği ilk on yılın büyük bölümünde itaatkâr bir vasal olarak kaldı. Ne var ki Sencer 553/1138 yılında, Atsız'ın sultan olarak kendisine ait imtiyazları gasp etmesine –özellikle de Cend ve Mankışlak'ın göçebeleri üzerindeki süzeren haklarına dair hak iddiasında bulunmasına– karşı Hârizm üzerine yürümek zorunda kaldı.[140] Atsız

---

135 Emirlerin Sencer'e karşı başlattığı isyanlar hakkında bkz. D.G. Tor, "Mamlūk Loyalty: Evidence from the Late Saljūq Period", *Asiatische Studien*, 45/iii (2011), s. 775-780; Sencer'in vezirleri hakkında bkz. Bundari, *Zubda*, s. 265-271; Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s. 107; İkbâl, *Vizâret*, s. 191-278.

136 Bundari, *Zubda*, s. 266-268, 271-273.

137 *A.g.e.*, s. 273-274.

138 Geçmişi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221) (Ankara, 1956), s. 25-44; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs* (Karaçi, 1978), s. i-viii, 1-5; A. Sevim ve C.E. Bosworth, "The Seljuqs and the Khwarazm Shahs", M.S. Asimov ve C.E. Bosworth (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, cilt IV: *The Age of Achievement. a.d. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting* (Delhi, 1999), s. 145-175 ve Z. M. Buniyatov, *Gosudarstvo Khorezmshakhov-Anushteginidov, 1097-1231* (Moskova, 1986), s. 6-31. Hârizm hakkında daha fazla bilgi için bkz. Barthold, *Turkestan*, s. 142-155, 296, 323; Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 140-143.

139 Juvaini, *History of the World Conqueror*, çev. J.A. Boyle (Manchester, 1997), s. 281.

140 Bu ikna edici yorum için bkz. Jürgen Paul, "Sanjar and Atsız: Independence, Lordship and Literature", Jürgen Paul (ed.), *Nomad Aristocrats in a World of Empires* (Wiesbaden, 2013), özellikle s. 87-89, 93, 109-111, 115, fakat bu kaynaklarda herhangi bir yerde doğrudan geçmez.

usulen tahttan indirildi ve oğlu, Sencer'in kuvvetleriyle girdiği savaşta öldürüldü. Ne var ki Hârizm *iktâ* olarak Sencer'in yeğeni Süleymanşah'a tahsis edilse de, Sencer Merv'e döner dönmez, Atsız onun askerlerine kin besleyen Hârizm halkının desteğini alarak yeniden iktidara geldi.[141] İmparatorluğun her iki yarısında da işler bu kadar sık değişince, sultanın fiziksel olarak bir yerde bulunmadan orada iradesini kabul ettirmesi son derece güçtü ve elde edilen kazanımlar da o geri döner dönmez genellikle kaybediliyordu.

Daha geniş ölçekli siyasal ve demografik değişiklikler Sencer'in Hârizm sorununu Selçuklular açısından tam anlamıyla bir felakete dönüştürdü. 12. yüzyıl Orta Asya'da göçebeliğin arttığı bir dönem oldu.[142] En azından görünüşte Müslüman olan Guzlar ve Karluklar gibi Türk gruplar giderek güçleniyordu, fakat bu durum Karahanlılar ve Selçuklular gibi yerleşik güçlerin onları idare etmesini çok daha zorlaştırıyordu. Bunun yanı sıra Karahıtaylar da Müslüman Orta Asya'ya yayılmaya başlıyordu;[143] üstelik, liderleri (Gürhan) Yehlü Taşi'nin 1131'de Kaşgar'da Selçukluların Karahanlı vasalları tarafından başlangıçta yenilgiye uğratılması da itibarlarını azaltmamıştı.[144] Onlar çok geçmeden Karahanlı siyasetine musallat olurken, Atsız da kendi elini güçlendirmek için bu yeni gücün varlığından faydalanmaya çalıştı.

Hem bölgede giderek büyüyen göçebe sorunu hem de Atsız'ın kişisel ihtirasları Karahıtay müdahalesinin gerekçeleri olarak zikredilmiştir. Daha 1130 yılında Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Han, kendi ordusunun önemli bir kısmını da oluşturan Karluk göçebelerini kontrol altına almanın imkânsız olduğunu anlamış ve Sencer'den yardım istemek zorunda kalmıştı. Birkaç yıl sonra yaklaşık 1134 yılında ise Balasagun'un Karahanlı hükümdarı, Karluk ve Kanglı göçebelerine karşı Yehlü Taşi'den yardım istedi. Fakat hiç ummadığı bir şeyle karşılaştı: Karahıtaylar Balasagun'u işgal edip çadırlarını oraya kurdular ve orayı bundan sonra başkentleri yaptılar. Karahanlılarla 531/1137'de diğer bir karşılaşmaları, onlara Fergana Vadisi'ni ve Müslüman Orta Asya'nın kalbi olan Mâverâünnehir'e giden yolu denetim altına alma imkânı verdi.[145]

Sencer, Gurlular ve Gazneliler gibi nispeten daha güçsüz komşularına karşı sergilediği savaşçılık nedeniyle, Karahanlı vasallarını korumaya kalkışmak

---

141 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 67; Bundari, *Zubda*, s. 278-279; Juvaini, *History*, çev. Boyle, s. 278-284 Selçuk-Hârizm ilişkileri hakkında bir anlatı sunar. Genel bir tartışma için bkz. Paul, "Sanjar and Atsız"; ayrıca Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 44-65; Aziz, *Short History of the Khwarazmshahs*, s. 4-11 ve Buniyatov, *Gosudarstvo Khorezmshakhov-Anushteginidov*, s. 6-28.

142 Bkz. Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World* (Cambridge, 2005), s. 33-35, 46, 140.

143 Bkz. *a.g.e.*, birçok yerde.

144 *A.g.e.*, s. 37.

145 *A.g.e.*, s. 41-42; Cüzcânî, *Tabakât*, I, s. 261-262.

konusunda pek de endişeli görünmüyor ve Karahıtay tehdidini başlangıçta hafife alıyordu. Sencer'in arşivcisi tarafından 527/1133'te yazılmış bir mektup Karahıtayların Kaşgar'da aldığı yenilgiden bahsederken,[146] Delhili tarihçi Cüzcânî, Sencer'in Balasagun, Kayalık ve Almalık'taki otlaklara –hepsi de Karahanlı topraklarında– taşınmaları için Karahıtaylara izin bile verdiğini söyler.[147] Sencer'in 553/1138'deki –Karahıtayların Fergana'ya ilerlemesinden bir yıl sonra– cezalandırma seferinden itibaren başlıca endişe kaynağı hâlâ Hârizm'di. Atsız 534/1139-1140'ta Buhara'yı yağmaladı; bu, ertesi yıl Sencer'in onu yeniden teslime zorlamasına yol açan bir güç gösterisiydi. Sencer bundan sadece dört ay sonra Safer 536/Ekim 1141'de Karahıtaylarla savaşmak için Semerkand'a yürümek zorunda kaldı. Savaş şehrin dışındaki bozkırda Katvan'da yaşandı: Müslüman ve Çin kaynakları savaşın ayrıntıları konusunda farklı şeyler anlatırlar; örneğin, Müslüman kaynakları Sencer'in ordusunun sayıca oldukça yetersiz kaldığını iddia eder. Fakat savaşın sonucu konusunda kaynaklar arasında herhangi bir anlaşmazlık yoktur: Selçuklu ordusu korkunç kayıplar verirken, Sencer'in eşi esir alındı, kendisi ise canını zor kurtarıp küçük düşürücü şekilde Tirmiz ve daha sonra Belh'e kaçtı. Savaş sonucunda Karahıtaylar Mâverâünnehir'e daimi olarak yerleşmeyi başardı.[148] Batıda ise Atsız, Horasan'a giden yolu yağmaladı.[149] Merv'de Selçuklu tahtına oturduktan sonra Sencer'in hazine sandığını çaldı; Sencer'in ismi 536-537/Bahar 1142'de birkaç haftalığına Nişabur'da hutbeden çıkarıldı ve onun yerini Hârizmşahlar aldı. Sencer ise Karahıtay korkusu nedeniyle buna müdahale edemedi.[150]

Karahıtay istilası Atsız'ın işine oldukça yaradı. Bazı Ortaçağ kaynakları, onun hem Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak hem de Sencer'in Hârizm'e düzenlediği saldırılardan birinde ölen oğlunun intikamını almak için Yehlü Taşi'nin Sencer'e yönelik saldırısını kışkırttığını iddia eder; elbette bir hanedan evliliği yoluyla Yehlü Taşi ile resmî bir ittifak kurmuşa da benziyor.[151] Ne var ki Karluklar da Karahıtayların müdahalesini harekete geçiren aynı derecede önemli bir etkendi. Sencer Karahanlıların talebi doğrultusunda Karlukları kendi topraklarından çıkarmıştı. Göçebeler ise bunun üzerine Karahıtay hükümdarına –kendisi de çadırda yaşayan bir göçebeydi– sığınıp onu saldırıya teşvik ettiler. Yehlü Taşi, Sencer'den Karlukları affetmesini is-

146 Bartol'd, *Turkestan v Epokhu Mongolskogo Nashestviya. Chast' 1: Teksty*, s. 37.

147 Cüzcânî, *Tabakât*, I, s. 261, II, s. 94; Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 39-40.

148 Bundari, *Zubda*, s. 278; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 86; Cüzcânî, *Tabakât*, I, s. 262.

149 Bundari, *Zubda*, s. 280-281; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 93, 95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81, 85-86.

150 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 87-88; Paul, "Sanjar and Atsız", s. 99-101.

151 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 19.

tedi, fakat Sencer bu isteğe kibirli bir tavırla Gürhan'ın ihtida etmesini talep ederek ve onu askerî güçle tehdit ederek karşılık verdi.[152]

Katvan'ın en büyük sonucu neden olduğu muazzam ölü sayısından ziyade, Sencer'in itibarına verdiği hasardı. Sencer, emirlerinin güvenini yitirdi[153] ve Atsız Nişabur'un fethiyle birlikte Selçuklu devletinin yerine geçme niyetini açıkça ilan etti.[154] Böylece ilk kez bir vasal, Selçuklu hâkimiyetinin meşruluğunu ciddi anlamda tehdit etmişti. Haber Avrupa'ya bile yayıldı. Haçlı kronikçisi Otto von Freising (ö. 1158), Budist Yehlü Taşi'yi Hıristiyanlığı Müslüman tehdidinden kurtaran doğunun efsanevi Hıristiyan kralı Prester John ile özdeşleştiren ve kafası oldukça karışık bir Katvan anlatısı kaleme aldı.[155]

Fakat bu etkenlerden hiçbiri Sencer için ölümcül bir darbe olmadı. Yehlü Taşi fetihlerini daha batıya yönelik bir istila girişimine hiçbir zaman dönüştürmedi.[156] Mâverâünnehir ve Hârizm üzerinde görünüşte bir Karahıtay süzerenliğinin kurulması da Selçuklu hâkimiyetindeki Horasan topraklarının temel parçalarını etkilemedi. Esasında Katvan sonrasındaki on yıl Sencer'in talihinde belirgin bir canlanmaya tanık olurken, Atsız Horasan'daki kazanımlarını muhafaza etmeyi başaramadı. Yehlü Taşi 1143'te öldü. Sencer ise Atsız'ı 438/1144'te başkenti Hârizm'de kuşatmaya yetecek kadar belini doğrulttu.[157] Bu seferin nasıl bir başarı getirdiği pek de net değil: Bazı kaynaklar Sencer'in Hârizmşahlardan bağlılık yemini aldığına işaret ederken, bu sadece vaziyeti kurtarma çabası da olabilir. Atsız hem Selçukluların hem de Karahıtayların vasalı olmak gibi tuhaf bir konumda kalmıştı. Ne var ki 538 ve 540/1143-1144 ve 1145-1146 arasında bastırdığı bir dizi sikkenin, süzereni olarak Sencer'i değil de, batının sultanı Mesud'u göstermesi,[158] Sencer'in otoritesinin sınırlarını ortaya koyuyordu. Yine de Sencer daha sonra basılan sikkelerde görünür; bu da muhtemelen sultanın, 542-543/1147-1148'de Hârizm'e düzenlediği üçüncü seferin sonucuydu.[159] Mâverâünnehir bile kısa süreliğine de olsa, bir şekilde yeniden Selçuklu egemenliğine dönmüş ola-

152 Bundari, *Zubda*, s. 277; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 93; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85; Paul, "Sanjar and Atsız", s. 97-98; Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 42.

153 Bundari, *Zubda*, s. 276.

154 Atsız'ın Nişabur'daki zafer ilanı için bkz. Bartol'd, *Turkestan v Epokhu Mongolskogo Nashestviya. Chast'1: Teksty*, s. 43-44; ayrıca Paul, "Sanjar and Atsız", s. 99.

155 Otto, Bishop of Freising, *The Two Cities: A Chronicle of Universal History to the Year 1146 ad*, çev. *Charles Christopher Mierow* (New York, 1966), VII.33, s. 443. Ayrıca bkz. Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 45.

156 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 45.

157 Bu konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Paul, "Sanjar and Atsız", s. 101-103; Paul seferin tarihinin bir sene önce olabileceğini belirtir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 95-96; Bundari, *Zubda*, s. 280; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 94-95; Juvaini, *History*, s. 282; Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 49.

158 Juvaini, *History*, s. 282; Paul, "Sanjar and Atsız", s. 105.

159 Paul, "Sanjar and Atsız", s. 104.

bilir, çünkü 541/1146-1147'de Buhara'da basılan bir sikke, Karahanlı İbrahim'i hem Sencer'in hem de Karahıtayların vasalı olarak gösterir.[160] Sencer güneyde de 547/1152'de Gurlulara karşı başarılı bir sefer yürüttü.[161] Dolayısıyla Sencer, Katvan'a rağmen bu hassas bölgede en azından bazen süzerenliğini bir dereceye kadar teyit etmeyi sürdürdü.

Doğudaki Selçuklu İmparatorluğu'nun çöküşü Katvan'ın doğrudan bir sonucu olmamakla birlikte, Karahıtayların nüfuzunun artması göçebelerin kendi geleneksel meralarından çıkarılması konusunda derin etkiler yarattı. Bunun sonucunda çok sayıda göçebe Belh civarına yerleşmeye başladı ve bu durum yerel vali (ve Sencer'in eski *atabeg*i) Kumac'ın dehşete düşmesine yol açtı.[162] Guzların, otlaklarında kalmalarına izin vermesi için hane başına 200 gümüş dirhem ödeme teklifleri, pek de açık olmayan gerekçelerle reddedildi.[163] Gerilimin kaynaklarda bahsi geçen diğer nedenleri arasında, Guzlar ve Kumac arasındaki husumet[164] ve Sencer'in sarayının göçebelerden (besi hayvanı biçiminde) aşırı vergi talebinde bulunmasına duyulan kızgınlık da sayılabilir.[165] Bunun yanı sıra Guz liderleri Atsız'la da işbirliği içerisindeydi.[166] Bunun nedeni elbette yerleşik hayata geçmiş olan Selçukluların Türkmenlere kendiliğinden düşman olması değildi.[167] Tersine, Sencer'in divanı, Dihistan Türkmenlerinden sorumlu yetkiliye, örneğin Türkmenlerle iyi ilişkiler kurması ve otlak gibi ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olması yönünde talimatlar verdi. Arşiv belgeleri bilhassa sultanların ve göçebelerin akrabalığına (*silât el-arham*) dikkat çekiyordu.[168] Dolayısıyla, 547/1152'de Belh'te

160 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 49; Paul, "Sanjar and Atsız", s. 105, n. 109; Kochnev, *Numizmaticheskaya Istoriya Karakhanidskogo Kaganata*, s. 225.

161 Cüzcânî, *Tabakât*, I, s. 346-347; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 60; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 374-382.

162 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 51, 140; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 93; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 177; *a.g.e.*, XI, s. 179-180 ilk anlatının bir varyasyonunu sunar.

163 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 176; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 62-63.

164 Bundari, *Zubda*, s. 281-283, Kumac'ın, başlangıçta Selçuklulara sadık olan Türkmenlerin *şıhne*si (fakat bu terim açık olarak kullanılmaz: *va-kânat [el-Türkmân] fî ihtimâm el-emîr Kumac*) olduğunu belirtir: Onlar ve Kumac arasındaki kötü ilişkiler Kumac'ın oğlunu öldürmeleriyle ve sonrasında tam anlamıyla bir ayaklanmayla sonuçlandı. Ne var ki sultanın kuvvetlerinin kendilerine karşı toplandığını anlayınca uzlaşmayı, katilleri teslim etmeyi ve haraç ödemeyi önerdiler, fakat bu öneri sultan tarafından reddedildi. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 179 Kumac'ın başlangıçta Guzlarla ilişkilendirilmiş olduğunu da gösterir.

165 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 61.

166 Bkz. Hârizm sarayından Guz lideri Tûti'ye gönderilen ve daha önceki ilişkilerine işaret eden mektup (tarihi tahminen 551/1156 olmalı): Reşîdüddîn Vatvât, *Nâmehâ-yi Reşîdüddîn Vatvât*, ed. Kâsım Tûyserkânî (Tahran, 1372), s. 29.

167 Bkz. A.C.S. Peacock, "Seljuq Legitimacy in Islamic History", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 80-81.

168 Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 80-81, 85; Durand-Güedy, "The Türkmen-Saljuq Relationship", s. 46, 47-51.

Resim 2.1. Sultankale'nin surları, Selçuklu şehri Merv.

patlak veren ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkımına yol açan büyük Guz isyanını harekete geçiren şey göçebe karşıtı bir politika değil, daha ziyade Belh'te hâkim olan yerel koşullar, vergilendirmeye duyulan kızgınlık, Karahıtayların bozkırda yol açtığı karmaşa ve Selçuklu yetkililerinin yerinden çıkarılan göçebelere kalacak yer temin etme konusundaki isteksizlikleri veya beceriksizlikleri gibi etkenlerdi.[169]

Beş feci yıl: Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması (1152-1157)

547-552/1152-1157 yılları arasında Selçuklu devleti hem doğuda hem de batıda çözüldü. Yukarıda da gördüğümüz gibi, batı en azından Muhammed Tapar'ın ölümünden beri siyasal sorunlarla boğuşmuştu. Fakat Irak Sultanlığı, Guz ayaklanmasının Selçuklu hâkimiyetini kalıcı olarak ortadan kaldırdığı Horasan'dan daha dirençli olduğunu ortaya koyacaktı.

Belh'e gönderilen Selçuklu orduları püskürtüldü ve çarpışma sırasında Sencer'in kendisi de eşi Terken Hatun'la birlikte esir alındı. Guzlar 548/1153'te Merv'e ilerledi. Şehir pek de savunulmuş gibi görünmüyordu; surları (Resim 2.1) belki de koruma için değil gösteriş için inşa edilmişti.[170] Tıpkı bir asırdan fazla zaman önce Selçukluların ortaya çıkışını anımsatan sahnelerde bir anda ortaya çıkan Guz topluluklarına karşı çok az çaba sarf edilebildi. Sencer'i esir alanlar her türlü sadakat gösterisini sundular, fakat bu acımasız gerçekliği gizleyemiyordu. Merv tüm sarayları, camileri, kütüphaneleri ve bahçeleriyle yağmalandı, sakinleri esir alındı. Guz lideri Bahtiyar, Merv'in *iktâ* olarak kendisine verilmesini talep etti. Sencer "bu hüküm-

169 Guz isyanı hakkında daha ayrıntılı bir çalışma için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 398-445.

170 Bkz. Altıncı Bölüm, aşağıda s. 250.

darlığın meskenidir (*dârülmülk*) ve *iktâ* olarak kimseye verilemez," diye karşılık verdiğinde, alaycı kahkahalarla karşılaştı.[171] Sencer sonraki üç yıl boyunca Guzların esiri olarak kaldı ve çoğu zaman bir aşağılama sembolü olarak bir kafese mahkûm edildi. Saray şairi Enverî, Karahanlılardan umutsuzca yardım talep etmek için "Horasan'ın Gözyaşları" olarak bilinen ünlü bir kaside kaleme aldı:

Ey sabah esintisi, eğer Semerkand'dan geçersen,
Horasan halkının mektubunu [Karahanlı] Hakan'a götür;
Başı cismani bir keder ve ruhani bir ıstırap yüklü bir mektup,
Sonu gönül yarası ve üzüntü ile dolu bir mektup...
Alçakların kapılarında keder ve şaşkınlık içinde durur soylular,
Erdemliler keyif düşkünlerinin ellerinde esir ve tutulmuş.
Ölümün kapısından başka hiçbir yerde göremezsin mutlu insan,
Annesinin karnından başka hiçbir yerde göremezsin bakire bir kız.
Her şehrin cemaat camii olmuştur ahır [Guzların] hayvanları için;
Ne çatısı vardır ne kapısı.
Guzların adına hutbe [bile] okumazlar, çünkü
Horasan'da artık ne hatîb vardır ne minber.[172]

Guzlar Horasan'ı istedikleri zaman yağmalarken, doğunun Selçuklu emirleri meşru otoriteyi temsil eden bir alternatif aramaya başladılar. Sencer'in yeğeni Süleymanşah b. Muhammed 19 Cemaziyelahir 548/11 Eylül 1153'te Nişabur'a ulaştı ve sultan yapıldı.[173] Süleymanşah Guzların yağmalamalarına son vermeyi başaramayınca Safer 549/Nisan-Mayıs 1154'te Horasan'dan kaçtı.[174] Bunun üzerine bir grup emir Sencer'in hem Selçuklu hem de Karahanlı kökenli yeğeni Mahmud Han'ı çağırdı.[175] Ne var ki Mahmud Han sadece Guzların değil, aynı zamanda Sencer'in güçlü *memlük*ü Müeyyed Ayaba'nın muhalefetiyle karşılaştı. Müeyyed Ayaba Guzları Batı Horasan'ın büyük bölümünden çıkarmış ve etkili ve popüler bir hükümdar olarak Nişabur'da kendini kabul ettirmişti.[176] Rey de Sencer'in diğer bir

171 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 177.

172 *Dîvân-ı Enverî*, Giriş, Sa'id Nefisî (Tahran, 1376), s. 196, 197.

173 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 180; Süleymanşah hakkında ayrıca bkz. Paul, "Sanjar and Atsız", s. 94.

174 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 181-182; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 304-307; İbn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, II, s. 90.

175 Sencer'in, Karahanlı Muhammed b. Buğrahan ile evlenmiş kız kardeşinin oğluydu. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 183; Bundari, *Zubda*, s. 284. Ayrıca bkz. İbn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, I, s. 108-109, 113, II, s. 90.

176 Onun hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 225-226, 231-233, 236, 259-260; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 228, 300-301.

*memlûk*ü İnanç'ın eline geçerken,[177] Herat, *memlûk* Sungur el-Azîzî tarafından kontrol ediliyordu.[178]

Selçuklu tarihinde ilk kez *memlûk* sadakatinin gerçekten de değerli olduğu ortaya çıkacaktı. Müeyyed Ayaba 551/1156'da efendisi Sencer'i Belh'te esaretten kurtarmayı başardı ve onu bir tekneyle güvenli bir şekilde Ceyhun Nehri'nin diğer kıyısına kaçırdı.[179] Sencer Tirmiz kentinde sultanlığını yeniden kurduğunu duyurdu. Fakat belki de hem Katvan'da hem de Guz isyanında iki kez küçük düşürülmesi nedeniyle, bunun ciddiye alınmış olması şaşırtıcıydı. Hârizmli bürokrat Reşîdüddîn Vatvât, efendisi Atsız adına bir mektup yazarak "muzaffer sancaklarının, hükümdarlığın meskeni Tirmiz'e dönmesi" dolayısıyla Sencer'i kutladı ve hem kendisine "hizmet etme arzusu"nu hem de "önceki hataları" için özürlerini dile getirdi.[180] Reşîdüddîn'in Guzların başlıca liderlerinden biri ve Hârizmlilerin müttefiki olan Tûti'ye yazdığı diğer bir mektup da bu duyguların sahici olduğuna işaret eder. Reşîdüddîn bu mektupta Tûti'ye dobra bir üslupla af dilemesini tavsiye ederek Sencer'in "kulları arasında muazzam ve müşerref, hükümdarlığın meskeni Tirmiz'e" dönmüş olduğunu belirtir.[181] İbnü'l-Esir de Sencer'in "hükümdarlığının kendisine neredeyse iade edildiğini" belirtir.[182]

Gerçekte ise Sencer oldukça zayıf bir konumdaydı. Horasan Guzlar tarafından üç yıl boyunca yakıp yıkılmıştı ve başlangıçta sultan Merv'e dönmek için Tirmiz'den ayrılmaya bile cesaret edemiyordu. Bu cesareti bulduğunda ise, Nişaburî'nin anlattığı kadarıyla, "hazinesini boş, hükümdarlığını harap, halkını dağınık ve ordusunu kayıp" halde bulmuştu.[183] Esaretten kurtulmasından yaklaşık bir yıl, Merv'e girmesinden ise iki üç ay sonra Rebiyülevvel 552/Nisan 1157'de yetmiş iki yaşında öldü[184] ve şehrin merkezinde inşa etmiş olduğu büyük türbeye gömüldü (Resim 2.2). Büyük Selçuklu İmparatorluğu yeniden kurulamadı. Guzların yağmalamaları pek çok yerde devam ederken,[185] hem rakip mezheplerin mensupları arasındaki hem de Türkler

177 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 183-184; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 134; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 317.

178 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 227.

179 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 67; ayrıca bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 454-459.

180 Reşîdüddîn Vatvât, *Nâmehâ*, s. 6, 10-11.

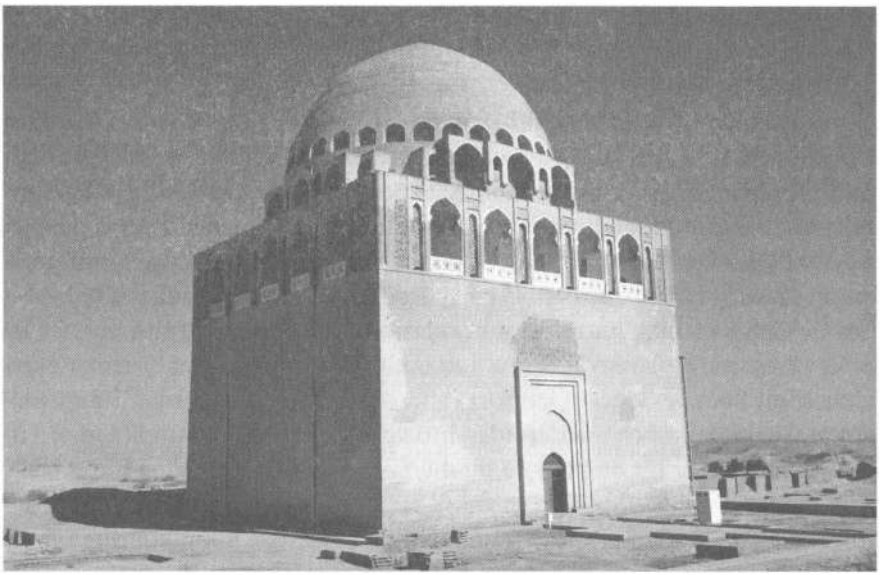
181 *A.g.e.*, s. 30-31.

182 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 210, 222.

183 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 68.

184 Bundari, *Zubda*, s. 255; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 210, 222. Sencer'in esaretten kurtuluş tarihi olarak İbnü'l-Esir'in yanlış bir şekilde verdiği Ramazan 551/Ekim 1156 tarihi için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 454; Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, s. 330 onun Safer 551/Nisan 1156'da kurtarılmış olması gerektiğini belirtir.

185 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 222-223, 230-233.

Resim 2.2. Sencer'in türbesi, Sultankale, Merv.

ve İsmâilîler arasındaki kan davası sürdü.[186] Mahmud Han Müeyyed Ayaba tarafından süzeren olarak tanındı ve hatta Hârizmliler adına Vatvât tarafından "her iki atadan da, bir taraftan Selçuklu hanedanından –ebediyete dek sürsün–, diğer taraftan ise Efrâsiyâb [Karahanlılar] hanedanından imparatorluk menşeine sahip hükümdar" ilan edildi.[187] Ne var ki bu görkemli soy Mahmud Han'ın konumunu güvence altına almasına yetmedi. Müeyyed 557/1062'de onu ve oğlunu öldürme fırsatını kaçırmadı ve böylece bir Selçuklu'nun doğuda etkili bir yönetim kurma yönündeki çabalarına kesin olarak son verdi.[188] Hârizmliler, Gurlular, Karahıtaylar ve Guzlar onun uğruna savaştıkça Horasan karmaşa içinde kıvranmaya devam etti ve bu durum, bölgede Atsız'ın soyundan gelenlerin hâkimiyeti altında kırılgan bir siyasal birliğin kurulduğu, en azından 12. yüzyılın sonuna kadar sürdü. Şehirler ve bölgeler tahkimatlarının kuvvetine ve liderlerinin kabiliyetine bağlı olarak tüm bunlardan farklı düzeylerde etkilendi. Süzerenliğin söylemsel olarak nadiren teyit edilmesi haricinde, batıdaki Selçuklu sultanlığının geriye kalanından maddi herhangi bir yardım gelmedi.[189]

186 *A.g.e.*, XI, s. 234-236, 238, 250.

187 Reşîdüddîn Vatvât, *Nâmehâ*, s. 14.

188 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 273.

189 Sencer'in ölümünün ardından Horasan'daki durum hakkında bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 467-475; Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 157-166; K.A.

Bu süre zarfında Irak Sultanlığı'nda rakip gruplar, Mesud'un, Guz isyanının başladığı yıl olan 547/1152'de ölmesi üzerine kendi destekledikleri adayı tahta çıkarmak için uğraştılar.[190] Sonraki beş yıl boyunca iktidar için çekişen başlıca aktörler şunlardı: III. Tuğrul'a kadar hükümdar olmayı arzulayan son Selçuklu Muhammed b. Mahmud; kendi manevra alanını mümkün olduğunca genişletecek uysal bir sultanı tahta çıkarmak için taht anlaşmazlıklarından faydalanmaya ve böylece Selçukluların ayağını kaydırmaya çalışan Halife Muktefî (h. 530/1136-555/1160) ve rakip iki ana gruba ayrılabilecek Selçuklu emirleri. Gruplardan biri Muhammed'i destekleyen, çoğunlukla Ciballi emirlerden oluşurken, rakipleri, Kuzeybatı İran emirlerinden oluşan ve Meraga'yı yöneten *atabeg* Nusreteddîn Arslan Aba b. Aksungur el-Ahmedîlî ve Güney Kafkasya eyaleti Arran'ın valisi İldeniz'in başında bulunduğu diğer grup "emirlerin sadakatsizliği sorununun ete kemiğe bürünmüş hali" olarak tanımlanmıştır.[191] Sultanlık için iki aday daha vardı: Muhammed'in kardeşi Melikşah ve Süleymanşah. Her ikisi de içki ve sefahat düşkünü olarak tasvir edilse de, Muhammed'e meydan okuma niyetindeki herhangi bir emir için hâlâ yeterince kullanışlıydılar.[192]

Mesud'un ölümünün hemen ardından III. Melikşah, son sultanın eski gözdesi büyük emir Hasbeg b. Belengerî tarafından tahta çıkarıldı. Hasbeg haliyle Melikşah'ın zararına olacak şekilde *iktâ* ve servet biriktirirken, yeni sultan, bize anlatıldığı kadarıyla, günlerini sefa ve içkiyle geçiriyordu. Melikşah gerçekten de kaynakların iddia ettiği kadar uysal bir adaysa, Hasbeg'in Melikşah'ın yerine Muhammed'i geçirmeyi tasarlamasının gerekçelerini anlamak pek kolay değil. Hem sultana hem de emire haddini bildirme niyetinde olan diğer emirler Hasbeg'in planına bir taraftan rıza gösterirken, diğer taraftan Muhammed'i ona karşı gizlice kışkırtmayı tasarladılar. Dolayısıyla Muhammed'in Safer 548/Nisan-Mayıs 1153'te tahta çıkması Hasbeg'in öldürülmesiyle sonuçlandı.[193] Hükümdar olarak otoritesini kabul ettirmeye istekli görünen Muhammed, Hasbeg'in başını, en güçlü iki emir olan Arran emiri İldeniz ve Meraga emiri Nusreddin Hasbeg b. Aksungur'a gönderdi. Böylece onları korkutmayı ve itaatlerini sağlamayı umuyordu. Ne var ki onlar bundan tam tersi bir ders çıkardılar: Yeni sultan tehdit oluşturuyordu ve ona karşı koyulmalıydı.[194] Tıpkı Sultan Mesud'un da daha önce fark ettiği gibi, emir-

Luther, "The End of Saljuq Domination in Khurasan", Louis L. Orlin (ed.), *Michigan Oriental Studies in Honor of George G. Cameron* (Ann Arbor, 1976), s. 219-225.

190 Luther, "Political Transformation" Irak'taki karmaşık siyaseti en ayrıntılı anlatan rehberdir.

191 *A.g.e.*, s. 94.

192 *A.g.e.*, s. 35-36, 40.

193 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 161-162; Bundari, *Zubda*, s. 227-230; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 212-214.

194 Bundari, *Zubda*, s. 231.

leri dize getirmek Selçuklu siyasetinin tam anlamıyla kördüğümüydü. Dolayısıyla talihsiz II. Muhammed b. Mahmud'un da Irak sultanlarının mütemadi sorununu çözmeyi başaramaması hiç de şaşırtıcı değildi. Bu sorun sultana ait *iktâ*ların emirler tarafından gasp edilmesiydi. Dahası, Hemedan'daki Selçuklu tahtının en az üç rakip aday tarafından ele geçirildiği 548/1152-1153 yılının kaotik koşullarında, emirler çok daha fazla toprağa kendi adlarına el koymayı başardılar.[195]

Bunun yanı sıra, Halife Muktefî-Liemrillâh da Bağdat dışında kendi otoritesini dayatarak iktidar boşluğundan istifade etmeye çalışıyordu. Bu anlamda 10. yüzyılın başından beri Irak'ta etkili bir iktidar tesis eden ilk halifeydi.[196] Halifenin veziri İbn Hübeyre'nin daha önce sultanın vezirine ait olan tüm *iktâ* toprakları alması iktidarın artık nerede olduğunun açık bir göstergesiydi.[197] Hatta halife, İbn Hübeyre'ye daha önce bir Selçuklu imtiyazı olan "Sultânü'l-Irâk" unvanı verdi; bu da halifenin nihai emelinin, bir asırdır Abbâsîlerin sırtında yük olan hanedanı ortadan kaldırmak olduğunu ortaya koyuyordu.[198] Halifenin ordusu Hille ve Vâsıt'ı ele geçirdi ve Bağdat'ın son Selçuklu *şihne*si Mesud Bilâl'in üssü olan Tikrit'i kuşattı.[199] Tikrit'te diğer iki Selçuklu, tahttan indirilen III. Melikşah ve *melik* Arslan b. Tuğrul b. Muhammed de hapisti. Mesud Bilâl, *melik* Arslan'ı kendi ordusunun, özellikle de Türkmenlerin gözünde halifeye karşı savaşını meşrulaştırmak için kullanıyordu. Onun bu tutumu, Selçuklu adının göçebe bir kitle arasında meşruiyet yaratmak açısından hâlâ güçlü bir araç olduğunu gösteriyordu.[200]

Yanlış ellerde tutulan bir Selçuklu *melik*i, Muhammed'in tahtı için potansiyel bir tehdit oluşturuyordu. Halifenin Receb 459/Eylül 1155'te Mesud Bilâl ve taraftarlarını Bekimze'de yenilgiye uğratmasıyla birlikte, Arslan b. Tuğrul, emir İldeniz'in yanına kaçırıldı ve İldeniz, daha önce annesiyle evlenmiş olduğu *melik* Arslan'ı, kendi iktidar alanını hızla genişletmesini meşrulaştıracak bir araç olarak kullanmaya çalıştı. İşte Muhammed tam olarak, emirlerinin ısrarıyla kaybedeceği bir savaşa sürüklenmiş olduğu ve ayrıca Arslan gibi bir belaya davetiye çıkardığı bu felaketin ardından, sultanlığı korumak amacıyla daha proaktif bir siyaset izlemeye karar verdi.

Muhammed'in hâkimiyet kurma çabaları esas itibariyle üç şekilde kendisini gösterdi: En güçlü emirinin elini kolunu bağlamaya çalıştı; sultanlığın başına

---

195 Luther, "Political Transformation", s. 65; Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadān*, s. 149-156.

196 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 256; Bundari, *Zubda*, s. 235.

197 Bundari, *Zubda*, s. 235; ayrıca bkz. Hillenbrand, *A Muslim Principality*, f. 175b, s. 137.

198 Luther, "Political Transformation", s. 78.

199 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 162, 189, 194-195; Bundari, *Zubda*, s. 234-235; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 129-130.

200 Bundari, *Zubda*, s. 236; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 131.

bela olan mali sorunları çözmeye gayret etti ve meşru Selçuklu hükümdarlığının geleneksel sembollerinden biri olan Bağdat'a yerleşmeyi arzu etti. Bu sonuncusu güç kullanmayı ve dolayısıyla para gerektirecekti. Bu hedefini yerine getirmek üzere Şemseddin Ebû'n-Necib el-Dergüzînî'yi (Mahmud döneminde karşımıza çıkan kötü şöhretli Ebû'l-Kasım Dergüzînî'nin yeğeni) atadı; öyle ki, Dergüzînî boyundaki ezeli rakiplerine karşı çoğunlukla son derece hasmane bir tavır sergileyen İmâdüddin el-İsfahânî bile onun işinin ehli bir idareci olduğunu itiraf eder (yine de incelikten yoksun olduğunu iddia ettiği iğneleyici yorumlar yapmaktan kendini alamaz).[201] Şemseddin 1152-1153 yıllarında yaşanan karmaşa sırasında *iktâ*ları gasp eden emirlerden, ellerinde tuttukları bazı toprakları sultana geri vermelerini istedi. Bunda ne denli başarılı olduğunu bilmesek de, mali durum şaşırtıcı şekilde nispeten düzeldi. Muhammed daha sonra vezirinin teşvikiyle Bağdat'a yürümeye karar verdi. Şehrin ele geçirilmesi meşruiyet sorununu çözmekle kalmayacak, aynı zamanda Irak'ın *iktâ*larının yeniden Selçuklu denetimine girmesi halinde sultanın mali kaynaklarına da katkıda bulunacaktı. Şemseddin'in, Irak'ın Selçuklular tarafından yeniden işgal edilmesinde kişisel bir çıkarının da olduğunu unutmamak gerekir: Artık İbn Hübeyre'nin eline geçmiş olan vezir *iktâ*ları da buradaydı.

Ne var ki Muhammed, vezirinin tavsiyelerine hemen uymadı, çünkü İldeniz, Meraga emiri Nusreddin ve Halife Muktefî[202] tarafından desteklenen amcası Süleymanşah'ın ortaya çıkması ona engel oldu.[203] Halifenin Süleymanşah'ı desteklemesi iki tarafı keskin bir kılıca dönüşebilirdi: Irak *iktâ*larını geri almayı uman emirlerin, halifeyle bu kadar yakın bir ittifak içerisinde olan bir sultanın yanında yer almaları pek olası değildi. Artık *iktâ*ları geri almak için en iyi seçeneklerinin Muhammed olduğunu düşünen Cibal grubundan pek çok emir de buna dahildi.[204] Huzistan ve Nişabur Guzlar tarafından geçici bir süreliğine istila edilip yağmalanırken,[205] Süleymanşah Kuzeybatı İran'da III. Melikşah ile işbirliği yaptı.[206] Cibal grubundan emirlerin yanı sıra (Zengî'nin oğlu) Musul emiri Kudbeddin Mevdûd tarafından desteklenen Muhammed ise kuzeye ilerledi ve Cemaziyelevvel 551/Haziran-Temmuz 1156'da Nahçıvan'da –İldeniz'in merkezi– yaşanan savaşta kuzey-

201 Bundari, *Zubda*, s. 245. Ayrıca bkz. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 196, 205, 223, 233 onun mütevazı kökenleri hakkında da yorum yapar.

202 Bundari, *Zubda*, s. 232.

203 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 206-207; Bundari, *Zubda*, s. 236, 240; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 181-182, 215-217, 228, 229-230. Karmaşık kronoloji için bkz. Luther, "Political Transformation", s. 282-285.

204 Bundari, *Zubda*, s. 236; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 228. Bundari, *Zubda*, Muhammed'in halifeye karşı koymaya başlangıçta isteksiz olduğunu, fakat emirleri tarafından buna itildiğini belirtir.

205 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 201-202.

206 *A.g.e.*, XI, s. 206-207.

batı emirlerinin halife kuvvetlerini yendi.[207] Süleymanşah savaşın ardından Kudbeddin'in kuvvetleri tarafından yakalandı ve Musul'da hapsedildi.[208] Bu zafer Muhammed'e İldeniz'in elini kolunu bağlama fırsatı verdi, çünkü mağlup emir af dilemek zorunda kaldı. Ne var ki bu kadar güçlü bir emire karşı harekete geçmek, daha önce Mesud'un emsal teşkil eden ümitsiz girişimlerinin de gösterdiği gibi, söz konusu bile olamazdı. Muhammed bunun yerine Meraga emiri Nusreddin'i Azerbaycan'a hükmetmesi için teşvik etti ve böylece güneye ilerleme niyetindeki İldeniz'in yoluna engel çıkardı. Nihayetinde sultan artık Bağdat'a ilerlemeye hazırdı.

Muharrem 552/Şubat-Mart 1157'den aynı yılın Haziran ayına kadar süren Bağdat kuşatması "bir Irak Selçuklu sultanının son gerçek özgür eylemi" olarak tasvir edilmiştir.[209] Emirleri oldukça kayıtsızdı; bazıları İbn Hübeyre'nin verdiği rüşvetlerle dağılırken, Bağdat halkı da Türklere karşı cihada çağrıldı.[210] Ne var ki nihayetinde Muhammed'in planlarına taş koyan yine tahtta kimin oturacağı meselesiydi: Süleymanşah salimen hapiste olsa da, Melikşah İldeniz'in elindeydi ve o sırada Hemedan'da Selçuklu tahtına otururak Orta İran şehirleri Kum ve Kâşân'ı işgal etti. İsfahan Muhammed'e sadık kaldı, fakat artık Selçuklu İmparatorluğu'ndan geriye kalan toprakların merkezi olan Cibal'i kaybetme ihtimaliyle karşı karşıyaydı. Bunun üzerine geriye doğuya çekildi.

Bunun üzerine İldeniz pek belirgin olmayan gerekçelerle Hemedan'dan ayrıldı, fakat aynı dönemde Muhammed hastalandı ve tam da Sencer'den *es-sultânü'l-a'zam* (bkz. aşağıda s. 141) unvanını miras alıp sikkelerinde gururla ilan ettiği sırada tamamıyla güçten düştü. Zilhicce 554/Kasım 1159 tarihinde otuz dört yaşında öldü ve dolayısıyla sultan olarak kabul görmek için Bağdat'a girme hayalini hiçbir zaman gerçekleştiremedi.[211] Böylece, Selçuklular Arap Irak'ı kesin olarak kaybettiler ve 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yeniden dirilen halifelik devleti, kayda değer bir bölgesel güç haline geldi.

"Kurtarma harekâtı": Emirlerin yönetimi ve diyarşi

Dolayısıyla Sencer'in öldüğü, Muhammed'in ise hastalanarak güçten düştüğü 1157 yılına gelindiğinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çöktüğü söylenebilir. Cibal'de varlığını sürdüren yönetim ise burada ayrıntılarıyla ele

207 Savaş ve sonrası için bkz. Luther, "Political Transformation", s. 78-82.

208 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 206-207; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 142.

209 Luther, "Political Transformation", s. 83.

210 *A.g.e.*, s. 89.

211 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 250; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 140; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 236-238; ayrıca bkz. aşağıda Üçüncü Bölüm.

alamadığımız çok farklı bir yapıydı, fakat 12. yüzyılın ortalarındaki krizlerden beri imparatorluğun enkazından bir şeyleri kurtarmayı amaçlayan ve bu nedenle "kurtarma harekâtı"[212] adını alan süreç şaşırtıcı derecede başarılıydı. Selçuklu ismi hâlâ o kadar itibarlıydı ki, 12. yüzyılın sonlarında başlıca siyasi gücü oluşturan emirler iktidarı kendi isimleriyle almaktansa, sözde bir Selçuklu sultanının meşruiyetinin ardına sığınmayı tercih ettiler.

Başlangıçta Selçuklu sultanlığının kalıntıları birbiriyle savaşan emir hizliplerine ayrılmış gibi görünüyordu.[213] Emirlerin kendileri de Melikşah'ın iddiasını destekleyenler, Süleymanşah'ın taraftarları ve İldeniz'in denetimi altında olan Arslan'ın destekçileri arasında bölündü. Melikşah İsfahan'ı ele geçirdi, fakat Hemedan merkezli emirler Süleymanşah'a meylediyordu.[214] Süleymanşah, ölümünden önce Muhammed'in verdiği emirler doğrultusunda Kudbeddin Mevdûd tarafından kurtarıldı; Musul emirinin iktidarı Süleymanşah'ın *atabeg*i olunca sağlama alınırken, diğer üst düzey mevkiler Mevdûd'un yandaşlarına tahsis edildi.[215] Melikşah sorunu hızlıca çözüldü, çünkü halifenin veziri Avnüddîn b. Hübeyre 555/1160'ta onu bir köle kız aracılığıyla zehirlemişti.[216] Süleymanşah ise Şevval 555/Ekim 1160'ta onun tuhaflıklarından bıkıp usanan Şerefeddin Girdbâzû ve diğer emirler –iddiaya göre Süleymanşah sürekli sarhoştu ve tüm işlerle emir Girdbâzû ilgileniyordu– tarafından hapsedildi ve daha sonra öldürüldü.[217] Bu durum hâlâ *atabeg* İldeniz'in elinde olan Arslan'ı hayatta kalan tek aday haline getiriyordu.

İldeniz'in kendi adayını Hemedan'da Selçuklu tahtına oturtma amacını gerçekleştirmesi sultanın itibarını azaltan diğer bir gelişmedir. Hüseynî'nin çarpıcı bir anlatısında belirttiği gibi, Sultan Arslan,

> görünüşte hükümdardı (*kâna süreten fi'l-mülk*), *atabeg* İldeniz ise özdü (*ma'nâ*). Emirleri uyguluyordu, *iktâ*ları dağıtıyordu, hazineleri kontrol ediyor ve onları ülkede kendi istediklerine naklediyordu. Sultan ise herhangi bir şeyi onunla tartışamıyordu bile.[218]

---

212 Luther, "Political Transformation", Dördüncü Dönem'e ilişkin çalışmalar için bkz. Luther, "Political Transformation"; Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadān*, s. 157-192; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 269-280 ve İldenizlilere ilişkin genel bir çerçeve için bkz. K.A. Luther, "Atabakān-e Adarbāyjān", *EIr*; Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti*, 1136-1125 (Bakü, [1984] 2007) [*Azerbaycan Atabegleri Devleti*, çev. İlyas Kemaloğlu, Teas Press, İstanbul, 2017].

213 Karşılaştırmak için bkz. Luther, "The End of Saljuq Domination in Khurasan", s. 220.

214 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 251; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 240.

215 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 254.

216 *A.g.e.*, XI, s. 263.

217 *A.g.e.*, XI, s. 267; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 144; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 240-243. Süleymanşah'ın aşırı içki düşkünlüğü ve genel olarak yetersizliği ona İldeniz'in ve diğer emirlerin desteğine mal olmuştu, bkz. Bundari, *Zubda*, s. 232.

218 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 167; karşılaştırmak için *a.g.e.*, s. 194.

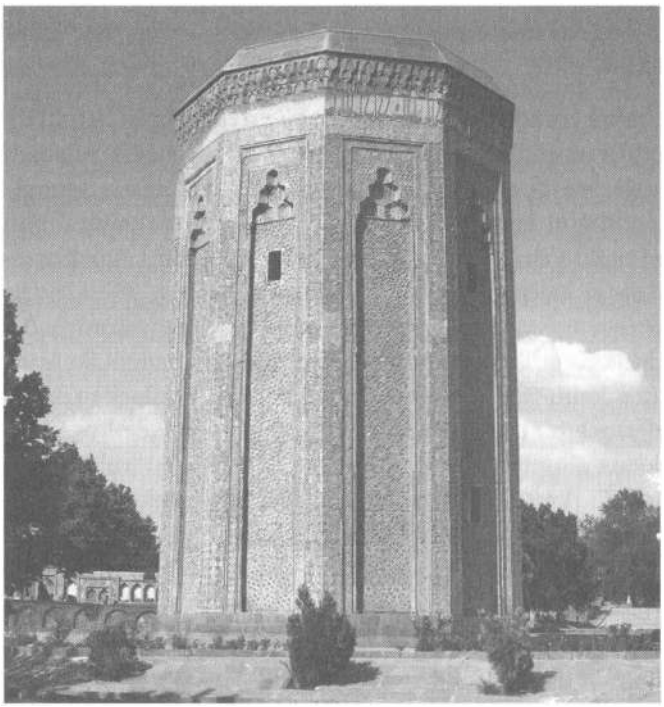

Harita 2.2. Irak Selçuklu Sultanlığı ve komşuları (y. 1170).

Gerçekten de dönemin günümüze kadar ulaşan ve İldoğdu b. Kışdoğan'ın *iktâ*sını teyit eden bir belge de sultana sadece kısa bir göndermede bulunur.[219] Belge (26 Muharrem 553/27 Şubat 1158 tarihli) sadece İldeniz'in oğlu Muhammed Cihan Pehlivan'ın adına yazılıdır; açıkçası İldenizlilerin pratik gerekçelerle Selçukluları ekarte etmeye karar vermesi de çok uzun sürmemişti.

Her ne kadar Kummî, İldeniz'den rahatsız olan emirlerin desteğiyle gerçek iktidarı Arslan'a vermeye yönelik bir komplodan üstü kapalı bir biçimde bahsetse de, hiçbir şey olmadı.[220] Bu "diyarşi" sultanın İldenizli *atabeg*lere meşruiyet sağlaması dolayısıyla 583/1187'ye kadar sürdü. Fakat daha önemlisi, diyarşi esasında sultanlığın Kafkasyalılar tarafından devralınmasını temsil ediyordu; Hemedan siyasal açıdan önemini korusa da, Cibal etkili şekilde Arran'a ilhak edildi. İldeniz yönetimi Cibal'de az da olsa bir istikrar tesis etmiş olsa da, Gürcistan ile savaşın dönemin anlatılarında belirgin bir yer edinmesi bu Kafkasya yönelimine işaret eder. Zaten İldeniz'in, Selçuklu eşi Mümine Hatun için inşa ettirdiği son derece sanatsal türbenin bulunduğu yer de, geleneksel olarak meşru yönetimle özdeşleştirilen Cibal'in şehirlerinden biri değil Nahçıvan'dı (bkz. Resim 2.3). İhtiraslı bürokratların ilerlemek için çaba harcadıkları yer de Selçuklu sultanlarının sarayı değil, İlde-

219 *El-Muhtârât min er-Resâ'il*, s. 206-211.

220 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 261.

Resim 2.3. İldeniz'in Selçuklu eşi Mümine Hatun'un türbesi, Nahçıvan.

nizlilerin sarayıydı. Gelir getiren toprakların ve dolayısıyla mali kaynakların denetimi de *atabeg*lerin elindeydi.[221]

Ne var ki emirlerin istikrarsızlaştırıcı etkisi hiçbir zaman sona ermedi: İldeniz'in, hakkında yeterince belge bulunmayan halefi Cihan Pehlivan, *iktâ*larını emirlerden geri alıp bunları kendi kişisel kölelerine tahsis ederek bundan kaçınmaya çalıştı, fakat bu da sonuç vermedi.[222] Cihan Pehlivan'ın yaptığı düzenleme esasında kölelerine ganimetle ödeme yapmaya dayanıyordu ve dolayısıyla akınlar yapmayı gerektiriyordu. Bu nedenle İsfahan ve Fars onun döneminde başlıca hedefler arasındaydı, fakat ölümüyle birlikte köle valiler birbirlerini ve Irak'ı hedef aldılar. Fakat Pehlivan'ın eski köleleri arasındaki mücadeleler son Selçuklu sultanı III. Tuğrul'un bağımsızlığını elde etme çabasına zemin hazırladı.

221 Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 187.

222 Kenneth A. Luther, "Ravandi's Report on the Administrative Changes of Muhammad Jahan Pahlavan", C.E. Bosworth (ed.), *Iran and Islam: A Volume in Memory of the late Vladimir Minorsky* (Edinburgh, 1971), s. 393-406.

Son Selçuklu: III. Tuğrul dönemi (571/1175-590/1194)

Tuğrul 571/1175'te tahta çıktığında yedi yaşındaydı ve hükümdarlığının ilk on yılında Cihan Pehlivan etkili yönetimini sürdürdü.[223] Örneğin Selahaddin 578/1182'de Kuzey Mezopotamya'yı istila edip hâlâ İldeniz'i ve nihayetinde Selçuklu süzerenliğini kabul eden Musul'u kuşattığında, hem diplomatik hem de askerî tepki Cihan Pehlivan'dan geldi: Dönemin kaynaklarında genç sultandan çok az bahsediliyordu.[224] Cihan Pehlivan'ın 582/1186'da ölümü üzerine, yakınları arasında mücadele başladı – hatta bu mücadele öyle bir düzeye ulaştı ki, Râvendî'nin anlattığına göre, *atabeg*in bedeni iki üç ay boyunca gömülmeden kaldı.[225] En belirgin halefi kardeşi Kızılarslan'dı, fakat kayda değer bir grup emir onun tahakkümü ihtimalini pek de hoş karşılamayıp giderek dikkate alınması gereken bir güce dönüşen Tuğrul'un etrafında toplandı. Tuğrul Türkmenlerden de kayda değer bir destek almışa benziyor.[226] Kızılarslan'ı destekleyen Halife Nâsır ise sultanın 583/1187'de Bağdat'taki sultan sarayını yeniden işgal etmesine izin verilmesi talebini şiddetle karşıladı ve buradaki binaları yerle bir etti. Açıkçası Nâsır, Bağdat'ın yakınlarında herhangi bir yerde nispeten zayıf bir Selçuklu'ya bile izin vermeye hiç niyetli değildi; fakat Nâsır'ın Tuğrul'a karşı gönderdiği bir ordu 584/1188'de Day-Merc'de küçük düşürücü bir yenilgi aldı.[227]

Tuğrul İldenizliler ve halife karşısında birtakım zaferler elde etti ve mali konularda deneyime sahip kişileri vezirliğe atayarak sultanlığın temel sorunlarını çözmeye,[228] genel stratejisi ve bu stratejinin teknik uygulaması arasında daha fazla koordinasyon sağlamaya çalıştı. Ne var ki otoritesi Cibal'in artık nispeten yoksullaşan topraklarıyla sınırlıydı. Irak Nâsır'ın kontrolü altındaydı. Tuğrul'un Azerbaycan'a düzenlediği askerî seferler ise Kızılarslan karşısında çok az kazanım sağladı. Kızılarslan 586/1190'da Tuğrul'u ele geçirip tahttan indirmeyi başardı ve onun yerine *melik* Sencer b. Süleyman b. Me-

223 III. Tuğrul dönemi hakkındaki en ayrıntılı kaynak Rawandi, *Rahat al-Sudur wa-Ayat al-Surur*'dur, ed. Muhammad Iqbal (Londra, 1921), s. 331-374. Yazar, Tuğrul'un sarayının mensubudur ve başlangıçta eserini sultana adamayı planlamıştır. Râvendî'nin eserinin İngilizce bir özeti için bkz. Julie Scott Meisami, "The Collapse of the Great Saljuqs", Chase F. Robinson (ed.), *Texts Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D. S. Richards* (Leiden, 2003), s. 265-300. Ayrıca bkz. Hüseynî, *Ahbâr*, s. 171-194.

224 Bkz. Durand-Guédy, "Diplomatic Practice in Saljuq Iran", s. 271-296'daki belgeler ve tartışma.

225 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 337.

226 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 178-179, 182. Daha fazla değerlendirme için bkz. Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmen?"

227 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 24-26; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 177-179; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 245-246; Mason, *Two Statesmen*, s. 96-97.

228 Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 157.

likşah'ı geçirdi.[229] Halifenin dolduruşuna gelen Kızılarslan, Selçuklu hanedanıyla bağlarını tamamıyla koparmaya ve kendisini sultan ilan etmeye karar verdi. Fakat kısa bir süre sonra 587/1191'de ölümü Tuğrul'a bir şans daha verdi ve 589/1192'de yeniden tahta çıktı.[230]

Tuğrul, Hüseynî ve Râvendî tarafından, Selçuklu hanedanının ihtişamını yeniden diriltmek gibi asil fakat nihayetinde ümitsiz bir misyonu yüklenmiş romantik bir kahraman olarak tasvir edilse ve Moğol dönemi kaynaklarında bu şekilde yer edinse de,[231] herkes ona sempatiyle bakmıyordu. İsfahânî onu kendisini destekleyen emirleri kendisinden soğutmakla suçlarken,[232] Taberistanlı kronikçi İbn İsfendiyâr "sabırsız, inatçı, gururlu ve kana susamış" Tuğrul'u, asil ve yiğit Kızılarslan ile mukayese eder.[233] Hatta daha çarpıcı olanı döneme tanık olan Ciballi bürokrat Curfâdakânî'nin fikridir; Cihan Pehlivan'ın ölümünü yaşadığı dönemin büyük felaketi olarak gören Curfâdakânî, Kızılarslan'ın sultanlığı devralmasına olumlu yaklaşırken, Tuğrul'u Hârizmlilerle birlikte komplo kurmakla itham eder.[234] Doğrusu, bu gerçek bir tehditti. Atsız'ın torunu Alâeddin Tekiş 593/1183'te Horasan'da Tus yakınlarındaki Radakan'da sultan ilan edilmişti. Sencer'in düşüşünden beri Horasan'ın denetimi için Gurlularla mücadeleye tutuşan Hârizmliler kendilerini, sözün kısası, Müslüman dünyanın en büyük imparatorluğu haline getirecek bir genişleme sürecine girmek ve Hindistan'dan Anadolu'ya uzanan toprakları kontrol altına almak niyetindeydi. Fakat onlar da 1220'lerde Orta Asya ve Ortadoğu'da yaşanan Moğol istilaları karşısında ezildiler.[235]

Tuğrul kendisini destekleyen Türkmenler ve emirler dışında kayda değer bir müttefiğe sahip değildi, fakat elini kötü oynamış olduğu da söylenebilir. Bölgesel güçler Halife Nâsır ve Kızılarslan'ın oğlu Kutluğ İnanç, ona karşı ittifak kurup Hârizmlileri kendi koalisyonlarına katılmaya ikna etti. Tekiş'in pek de cesaretlendirilmeye ihtiyacı yoktu; Tuğrul'un daha önce yaptıkları ittifakın koşullarını düşüncesizce ihlal etmesi zaten mükemmel bir bahane olmuştu. Tuğrul, Rebiyülevvel 590/Mart 1194'te Rey'e ulaştı ve burada Kutluğ İnanç, onu kandırarak pişman olduğuna ve kendisiyle güç birliği yapmak istediğine ikna etti. Tuğrul, Hârizm ve Selçuklu güçleri arasında yaşanan muharebe sı-

229 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 76; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 362-363; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 338-339. Başka bir yaklaşım için bkz. Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, I, s. 115, 153.

230 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 75-76, 94; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 363-365; Curfâdakânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, s. 326-327; Juvaini, *History*, s. 299.

231 Örneğin bkz. Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 463-471.

232 Bundari, *Zubda*, s. 301-302.

233 Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, II, s. 152.

234 Curfâdakânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, s. 326-327.

235 Bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, birçok yerde.

rasında atından düştü ve Kutluğ İnanç tarafından öldürüldü. Hârizmşahlılar Tuğrul'un başını, şehrin ana kapısı Bâbü'n-Nevbe'de asılacağı Bağdat'a gönderdiler.[236] Nâsır'ın Hârizmlilerle yaptığı ittifak Abbâsîleri nihayetinde bir buçuk asırdan beri içinde bulundukları Selçuklu vesayetinden kurtarmıştı. Orta Asya ve Ortadoğu'nun siyasal haritası yeniden şekillendirildi; yeni haritada geniş fakat kırılgan Hârizm devleti İran ve Orta Asya'daki Selçuklu topraklarının çok büyük bir kısmını ele geçirirken, Nâsır Irak'a hükmetti. Kirman'daki son Selçuklu sultanı da Guzların 582/1186'daki ilerleyişinden önce kaçmıştı.[237] Bunun üzerine artık sultan unvanı taşıyan yegâne Selçuklular olarak Kutalmış b. Arslan İsrail'in Anadolu'ya hükmeden torunları kaldı (yaklaşık 1081-1308 arasında). Alâeddin Tekiş Receb 590/Haziran 1194'te Hemedan'a girdi ve dedesi Atsız'ın Selçuklu hanedanını yıkma amacını sonunda yerine getirme başarısının sembolik ilanı olarak tahta çıktı.[238]

Geçmişe bakıldığında Selçuklu İmparatorluğu'nun yükselişi ve düşüşü

Kaynaklarımızın yazarları Selçuklu İmparatorluğu'nun yükselişini anlamaya büyük çaba harcamış olsalar da, onun düşüşünü açıklamak için pek uğraşmamışlardır. Kronikler son dönem Selçuklu hükümdarlarının kişisel hatalarını sürekli olarak donuk ifadelerle tasvir eder, ayyaşlıklarını ve dinsizliklerini vurgularlar.[239] Oysa açıkça görüldüğü gibi imparatorlukta geniş çaplı yapısal sorunlar söz konusuydu. Bu sorunlardan en zorlu bazıları nihayetinde Selçuklu taht veraseti düzenlemelerine ve Selçuklu hanedanı içerisindeki üstünlük meselesine dayandırılabilir (Üçüncü Bölüm'de ayrıntılarıyla ele alınacak). Irak Sultanlığı'nda emirler tahta geçiş sisteminin açıklığından ve *atabeg* olarak kendi konumlarından faydalanarak potansiyel adayları denetimleri altına almaya çalıştılar ve böylece tahtta bulunan sultanı tehdit edebildiler. Aynı zamanda Sencer'in Selçuklu İmparatorluğu'nun bütünü üzerindeki süzerenliğine yaptığı ısrarlı vurgu, bunu sahada askerî olarak hayata geçirme becerisiyle aynı düzeyde değildi. Bu durum onu süzerenliğini kabul ettirmek için dolaylı yollar aramaya itti ve kendi topraklarını *iktâ* olarak dağıta-

236 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 106-118; Bundari, *Zubda*, s. 269-270; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 192-193; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 370-374; Curfâdakânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, s. 323-324; Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, II, s. 158-161; Juvaini, *History*, s. 302-303.

237 Sonu hakkında bkz. David Durand-Guédy, "Help Me if You Can! An Analysis of a Letter Sent by the Last Seljuq Sultan of Kirman", Robert Hillenbrand, A.C.S. Peacock ve Firuza Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Studies on Art, Literature and Culture from Early Islam to the Qajars* (Londra, 2013), s. 70-77.

238 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 375; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 108; Juvaini, *History*, s. 304; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 126.

239 Daha fazla bilgi için bkz. aşağıda s. 260.

rak Irak sultanlarının kuyusunu kazdı. Dolayısıyla emirlerin yükselişinin ve mali taleplerinin neden olduğu mali kriz daha da derinleşti.

Irak Sultanlığı'nda siyaset şaşırtıcı derecede karmaşık bir doğaya sahip olsa da, burada yaşanan siyasal ve mali krizin temel gerekçeleri yeterince açıktır. Oysa Horasan çok daha zorlu bir sorun teşkil eder. Karahıtay istilasının göçebeleri yerlerinden etmesi hiç şüphesiz Guz isyanına yol açtı, fakat gördüğümüz gibi bu etkenlerin hiçbiri Sencer'in imparatorluğunun kesin olarak yok olması için yeterli değildi. Reşîdüddîn Vatvât'ın yazdıkları, Sencer'in çağdaşlarının onun 1156'da iktidara dönmesini ciddiye aldıklarını ve Katvan sonrasındaki sürecin tersine, Hârizmlilerin Selçuklu İmparatorluğu'nun yerini alma çabası içinde olmadıklarını ortaya koyar. Gerçekten de bazı Guz gruplarının, doğudaki son Selçuklu taht adayı Mahmud Han ile ittifak yapması, sadece bir Selçuklu hükümdarının sağlayabileceği bir meşruiyet arayışına dikkat çeker.[240] Müeyyed Ayaba da Mahmud Han'ı öldürdükten sonra bile Irak Selçuklu sultanlarının süzerenliğini görünüşte tanıdı.[241] Hârizm hükümdarı ancak Sencer'in düşüşünden yaklaşık otuz yıl sonra sultan unvanı iddiasında bulunabildi. Dolayısıyla, Horasan'daki imparatorluğun düşmesine yol açan etken Guzların isyanından ziyade, Süleymanşah ve Mahmud'un doğuda kendi otoritelerini tesis etmeyi başaramamalarıydı.

Guz isyanı ve Selçukluların ortaya çıkışı arasında çarpıcı benzerlikler kuran Râvendî, Guzların kendi kalıcı devletlerini kurmayı başaramamalarını adalet ve doğruluktan yoksun olmalarına atfeder.[242] Modern tarihçiler de çoğu zaman benzer bir yaklaşım sergiler. Oysa bu göçebe barbarlık klişelerine aşırı vurgu yapmak anlamına gelir. Guz liderleri, özellikle de Tûti, Horasan'da hâkimiyet kurma emellerini hayata geçirebilmek için Hârizmliler ve İran'ın yerel hükümdarları –örneğin Hazarlı Bâvendîler– gibi diğer güçlerle diplomasi yürüttü.[243] Diğer bir Guz lideri Melik Dinar ise Kirman'a ilerledi; Kirman'ın son Selçuklu hükümdarı Muhammed b. Behrâmşah'ın İldenizli Kızılarslan'dan umutsuzca yardım talep etmesi Guzların bir sonraki hedefinin Cibal olacağı anlamına gelir. Melik Dinar'ın, Kirmanlı yerel bir kronikte sıradışı şekilde ayrıntılarıyla aktarılan faaliyetleri, Guzların gelişigüzel bir yağmadan daha fazlasıyla ilgilendiklerini gösterir.[244] Melik Dinar hem Türk emirlerle hem de Kirman'daki İranlı soylularla ittifaklar kurdu. David Durand-Guédy'nin belirttiği gibi, "Melik Dinar itibarını yitiren Selçuklulara

240 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 272.

241 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 457. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 273.

242 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 186.

243 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 424-428; Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 156.

244 Durand-Guédy, "Help Me if You Can!", s. 71. Mektubun Farsça metni için bkz. *El-Muhtârât min er-Resâ'il*, s. 182-183. Yerel kronik için bkz. Kirmânî, *Selçûkîyân va Guz*, s. 514.

karşı muteber bir siyasal alternatif sundu ... Berdesîr'de [Selçukluların son kalesi] kuşatılan ve açlığa mahkûm edilen bir avuç Türk ve Deylemli emir haricinde, herkes savaşın sona ermesini arzu ediyor ve Melik Dinar'ın siyasi projesini destekliyordu (ya da en azından ona karşı çıkmıyordu)".[245] Melik Dinar kendisine yardım etmek üzere bürokratlar görevlendirdi ve hükümdarlığını meşrulaştırmak için Selçuklu hanedanından bir kadınla evlendi.[246]

Ne var ki Kirman'daki tüm bu devlet inşası çabalarına rağmen, Kirman'daki Guz hâkimiyeti sadece yirmi yıl sürdü ve Melik Dinar'ın ölümünün hemen ardından çöktü. Selçuklulara öykünüp batıya ilerleme arzuları hiçbir zaman gerçeğe dönüşmediği gibi, Horasan'da kalıcı bir siyasi yapı kurmayı da başaramadılar. Tıpkı Selçuklular gibi, kaynaklarda barbar olarak tasvir edilseler de, Guzların neden olduğu yıkıma ilişkin şikâyetler çoğu zaman aşırı abartılıdır.[247] Bazı topluluklar onları iyi karşıladı; son Selçuklu taht adayı Mahmud tarafından değerli müttefikler olarak görüldüler. Guzların başarısızlığı ve Selçukluların başarısı nihayetinde çoğunlukla içerisinde bulundukları tarihsel koşulların farklılığından kaynaklanıyordu. Selçukluların 11. yüzyılda karşı karşıya kaldıkları devletler, şu veya bu gerekçeyle kendilerini Türklerin saldırılarına karşı koymaktan aciz kılan birtakım zayıflıklara sahiplerdi. Örneğin, lojistikle ilgili sorunlar, Gaznelilerin Horasan'daki Selçuklulara etkili şekilde karşı koymasını engellemişti ve nüfusun büyük kısmı da yeni siyasi efendileriyle karşılaşmaktan her halükârda memnundu. Büveyhî ve Kâkûyîler de iç düşmanlarını mağlup etmenin bir aracı olarak gördükleri Selçukluları çoğunlukla gerçekten de iyi karşılamışlardı. Bizanslıların hâkimiyeti altındaki Anadolu, Türklerin ilerleyişinin getirdiği baskıdan ziyade, Malazgirt'in ardından yaşanan iç savaş sonucunda çöktü. Fâtımîler Suriye'de denetimi ele geçirme mücadelesi veriyordu. 12. yüzyılın ortasındaki Guzlar ise hepsi ya göçebe kökenden gelen ya da kayda değer düzeyde göçebe askerî güçlerden faydalanan hanedanlardan oluşan çağdaşlarına karşı bu tür avantajlara sahip değildi. Karahıtaylar Mâverâünnehir'e hükmetmeye devam ettiler ve hatta fırsat buldukça Horasan'a akınlar düzenlediler. Gelişmekte olan Hârizmliler ise Guzları zapt etmeyi ve nihayetinde kendilerine tabi kılmayı başararak onların Horasan'daki siyasi yapılarını ortadan kaldırdılar. Dahası, Guzlar Selçukluların başarısında hayati rol oynayan bir unsurdan yoksundu: Göçebelerin sadakatlerini yöneltebilecekleri, hanedan çökse de varlığını sürdüren ve Guzların kendilerinin de tanımaya devam ettiği itibarlı bir boy.

245 Durand-Guédy, "Help Me if You Can!", s. 71, 75.

246 Kirmânî, *Selçûkîyân va Guz*, s. 569-573.

247 Karşılaştırmak için bkz. Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 154.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EGEMENLİK, MEŞRUİYET VE HALİFELİKLE ÇEKİŞME

Halife Muktedî için yazan Türk sözlük yazarı Kâşgarlı Mahmud şu yorumda bulunmuştu:

> Yüce Allah'ın Talih Güneşinin Türklerin Zodyağında yükselmesine yol açtığını ve onların Hükümdarlığını Cennetin alanında kıldığını gördüm; onlara "Türk" adını verdi ve onlara Saltanat verdi; onları Çağın hükümdarları yaptı ve dünyevi otoritenin dizginlerini ellerine verdi; onları tüm insanlığın üzerine tayin etti...[1]

Selçuklulara ait resmî belgeler de benzer duyguları dile getirdi. Örneğin, Sencer'in arşivcisinin yayınladığı bir buyruk şöyle başlar: "Allah ... bize dünyanın egemenliğini ihsan ettiği ve dünya hükümdarlıklarının işlerini ve dünyanın halklarının işlerinin düzenlenmesini bizim denetimimize verdiği için..."[2] Tarihçiler de bu duyguları yansıttı. Alparslan öyle fetihler yaptı ki, İbnü'l-Esir'in deyimiyle, "dünyanın sultanı (*sultânü'l-'âlem*) olarak adlandırılmayı hak etti".[3]

Bu gözüpek evrensel iddialar İran, İslâm ve Türki siyasal geleneklerinden gelen hükümdarlar arasında yaygındı.[4] Fakat Kâşgarlı, eserini adadığı hali-

1 Mahmūd al-Kāšyarī, *Compendium of the Turkic Dialects*, ed. ve çev. Robert Dankoff (Cambridge, MA, 1982), s. 70.

2 Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 69; çeviri Lambton, "Internal Structure", s. 209'dan.

3 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 74.

4 Genel olarak bkz. Osman Turan, "The Ideal of World Domination among the Medieval Turks", *Studia Iranica*, 4 (1955), s. 77-90; Hazarlar'da imparatorluk ideolojisi hakkında bkz. Golden, "Imperial Ideology", s. 44-45; Müslüman hükümdarların evrensel iddiaları hakkında bkz. Patricia Crone, *Medieval Islamic Political Thought* (Edinburgh, 2005), s. 162, 385 [*Ortaçağ İslam*

feye benzer bir rol atfetmek konusunda çarpıcı şekilde suskundur, oysa geleneksel İslâm siyaset kuramına göre, kendisine evrensel hükümdarlık atfedilmesi, yegâne meşru hükümdar olması gereken kişi *odur*. Halifenin konumu din âlimleri tarafından bu kadar kolayca göz ardı edilemezdi. Fakihler onu Selçukluların üstünlük iddialarıyla uzlaştırmak için büyük çaba harcadılar. Çağının en büyük din âlimi Gazzâlî (ö. 505/1111), Selçukluların *şevke* (güç) sahibi olmasının, onların halifenin yetki verdiği meşru hükümdarlar oldukları anlamına geldiğini, fakat halifenin varlığının sultanlığın meşruiyeti için önkoşul olduğunu iddia ediyordu.[5] Kesin olmamakla birlikte Gazzâlî'ye atfedilen ve ismi belli olmayan bir Selçuklu hükümdarına (muhtemelen Muhammed Tapar'a) ithaf edilen daha geç tarihli *Nasîhâtü'l-Mülûk* ise bu iddiadan vazgeçip sultanı ilahi olarak yetkilendirilmiş bir hükümdar olarak kabul ediyordu. Nizâmülmülk de halifenin dikkat çekici şekilde hiç yer almadığı *Siyâsetnâme*'sinde benzer bir görüş ileri sürmüştü.[6] En coşkulu haliyle büyük âlim İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) tarafından öne sürülen diğer bir yaklaşım ise Abbâsîlerin bütünüyle ortadan kaldırılmasını onaylama eğilimindeydi.[7]

Selçuklular, iddiaları arasındaki rekabete rağmen halife olmadan yapamazdı. Yeni bir hanedan olarak Müslüman cemaatin başından –sultanın gücüne bağlı olarak farklı seviyelerde– onay almaları gerekiyordu. Halifeliğin ilgası Melikşah tarafından düşünülmüş olsa da, göreceğimiz gibi, hiçbir hükümdar nihayetinde bu adımı atmaya cüret etmedi. Eski yaklaşım Selçukluları halifeliği Şii Büveyhîlerden kurtaran güç olarak görüyordu, fakat daha yeni çalışmalar Selçukluların Abbâsîlere karşı çoğu zaman açıkça düşmanlık beslediğini ortaya koydu.[8] İki halife, Müsterşid ve Râşid, Selçuklu hükümdarlarının emriyle öldürülmüşe benziyor. Ayrıca kuruluşu ile 1258'de-

---

Dünyasında Siyasi Düşünce, çev. Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007]; Pers-İslâm geleneği için bkz. Busse, "The Revival of Persian Kingship", s. 47-69.

5 Carole Hillenbrand, "Islamic Orthodoxy or Realpolitik?: al-Ghazali's Views on Government", *Iran*, 26 (1988), s. 81-94; Ann K. S. Lambton, "Al-Juwayni and Al-Ghazali: The Sultanate", *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory, The Jurists* (Oxford, 1981), s. 103-130.

6 A.K.S. Lambton, "The Theory of Kingship in the Nasihat-ul-Muluk of Ghazali", *The Islamic Quarterly*, 1 (1954), s. 47-55; karş. A.K.S. Lambton, "The Dilemma of Government in Islamic Persia: The Siyāsat-nāmah of Nizam al-Mulk", *Iran*, 22 (1984), s. 57; Safi, *Politics of Knowledge*, s. 105-124.

7 Wael B. Hallaq, "Caliphs, Jurists and Saljuqs in the Political Thought of al-Juwayni", *Muslim World*, 74/i (1984), s. 26-41; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 107, özellikle n. 60, daha fazla referans ile.

8 Selçuklular ve Abbâsîler arasındaki karşılıklı nefrete George Makdisi, "Les rapports entre Calife et Sultan à l'époque saljuqide", *IJMES*, 6/ii (1975), s. 228-236'da dikkat çekildi; ayrıca bkz. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 1-42. Daha eski bir yaklaşım için örneğin bkz. Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s. 6, 27-30.

ki Moğol fethi arasında geçen sürede halifeliğin merkezi Bağdat'ın dört kez kuşatılmasının ikisi Selçuklu sultanları tarafından dandı.[9] Diğer yandan Abbâsîler de pasif kurbanlar değillerdi. İki sultan, I. Melikşah ve III. Melikşah, halifelerin entrikaları sonucunda öldürülmüştü; Nâsır'ın III. Tuğrul'a olan büyük nefretinden ve onun devrilmesinde oynadığı rolden yukarıda bahsetmiştik (bkz. yukarıda s. 130-132).

Selçuklu otoritesi sadece halifenin onayına dayanamazdı. Halifenin onayı fethedilen Müslüman nüfuslara hükmetme haklarının teyidi açısından faydalı olsa da, yakın zamanda ihtida eden Türkmenlere ne kadar hitap ettiği şüphelidir. Ayrıca Selçuklu ailesinin hangi üyesinin sultanlık üzerinde hak sahibi olduğu meselesine de bir çözüm getirememişti. Dolayısıyla bu bölümde Selçuklu sultanlarının egemenlik haklarını kabul ettirmek için faydalandıkları çeşitli araçları ele alacağız. İlk olarak, çeşitli unsurları Göktürklere kadar götürülebilecek bozkır siyaset geleneğini inceleyeceğiz. Bu durum Selçukluların hükümdarlık iddialarını görsel canlandırma ile tasdik ediyor ve onların egemenlik, devlet ve meşru saltanat veraseti anlayışlarını etkiliyordu. İkinci olarak, Selçuklu sultanlarının kullandığı İslâmi unvan ve kavramları ele alacak, fakat bir taraftan da halifelik onayının kullanılmasıyla kendini gösteren dikkat çekici sürekliliğe rağmen, Selçukluların burada bile yenilikler getirdiğine dikkat çekeceğiz. Son olarak, Selçukluların Abbâsîlerle kurduğu ilişkinin retorik alanının dışında, pratikte nasıl geliştiğini inceleyeceğiz.

Selçuklu İmparatorluğu'nda bozkır siyaset geleneği

Hükümdarlık sembolleri ve hükümdar boyu

Selçuklu İmparatorluğu'nun umumi sembolizmi çoğunlukla bozkır geleneğinden geliyordu. Özellikle, yay ve ok motifi bozkır halkları arasında egemenliğe işaret ediyordu. Yay ve ok başlangıçta göçebe bir beyin komutası altındaki adam sayısını gösteriyor ve kuvvetleri seferber etme kabiliyetini sembolize ediyordu, fakat daha sonra geniş bir çerçevede daha soyut bir egemenlik anlamı kazandı.[10] Beyhakî, Tuğrul'un 429/1038'de Nişabur'a girdiği sırada kolunun üzerinde bir yay, belinde ise iki ok bulunduğunu aktarır.[11] Bar Hebraeus ise *Meliknâme*'nin bir versiyonundan yola çıkarak Tuğrul'u şöyle tasvir eder: "Tahtındaydı ve önünde zırhlar ve mızraklar vardı ve önünde

9 Tor, "A Tale of Two Murders", s. 294.

10 Shimizu, "The Bow and Arrow", s. 91; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 7. Sonraki dönemlerde yay ve ok bir boy işareti veya *tamga* olarak kullanıldı. Ne var ki Kâşgarlı Mahmud'un verdiği Oğuz boylarının sığır damgaları (*tamga*) listesinde yer almaz. Bkz. Shimizu, "The Bow and Arrow", s. 93; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)* (Istanbul, 1999), s. 229-231.

11 Beyhakî, *Târîh*, s. 884. Daha fazla örnek için bkz. Shimizu, "The Bow and Arrow", s. 91-92.

Resim 3.1. Tuğrul'un dinarı, sikkenin iki tarafında ortada bulunan yazının üzerinde yay ve ok içerir. CM BMC OR 3 No. 58; CM 1906 12-14 39. © Trustees of the British Museum.

muhteşem bir yay ve ellerinde kullanmaya alışkın olduğu iki ok vardı."[12] Bu semboller her şeyden önce Selçukluların Türkmen tebaası açısından –başlangıçta tek başına olmasa da– önemliydi. Bu motif ilk olarak 423/1032'de Ali Tegin döneminde Buhara'da basılan bir Karahanlı sikkesinde karşımıza çıkar ve İslâm dönemi nümismatiğinde öncülleri yoktur. Karahanlı örneğini izleyen Selçuklular da bilinen ilk örneklerinden itibaren kendi sikkelerinde yay ve okun stilize edilmiş temsillerini kullandılar (Resim 3.1).[13]

Sikkedeki yay ve ok motifinin önemi Melikşah döneminden itibaren azalmışa benziyor, çoğu zaman kabaca çizildi ya da sikkeye hiç eklenmedi; Muhammed Tapar dönemine gelindiğinde ise bütünüyle yok olmuştu.[14] Fakat 12. yüzyıl ve sonrasında diğer bağlamlarda önemini korudu. Bar Hebraeus daha 1042'de İbrahim Yınal'ın halifeye gönderdiği bir mektupta yay ve ok figürlerinin bulunduğunu anlatır ve Tuğrul'un da aynısını yaptığı aktarılır:[15]

> [Tuğrul] mührünün üzerine bir yay figürü işlemeye başladı ve onunla birlikte [kendi] unvanları da vardı. İşte o imza "TÛĞRÂ" olarak adlandırıldı ve [onu] yazan kişiye "TÛĞRÂÎ" buyruldu [öyle çağrıldı].[16]

12 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 201.

13 Shimizu, "The Bow and Arrow", s. 87, 89, 92-93, 96. Hem Çağrı hem de Tuğrul'un üzerinde hak iddiasında bulunduğu hassas konumu dolayısıyla hiçbir egemenlik işaretinin basılmadığı Nişabur istisnaydı.

14 Alptekin'in en son verdiği örnek 494/1100-1101'de Zencan'da basıldı. Alptekin, "Selçuklu paraları", s. 518, 565.

15 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 200.

16 *A.g.e.*, I, s. 206.

Sultanın adını veya unvanlarını yansıtan bu stilize yay ve ok motifi devlet belgelerine de eklenir hale geldi ve *tuğrâ'î* Selçuklu bürokrasisindeki en kıdemli makamlardan biri oldu. Kökleri Hazarlar'a kadar takip edilebilen tuğra öyle itibarlıydı ki 14. yüzyıl Delhi sultanları da dahil olmak üzere, Anadolu Selçukluları ve –hanedan 1923'te sona erene kadar, resmî belgelerde ve binalarda yer verilen– en ünlüsü Osmanlılar olmak üzere sonraki Türk hanedanları tarafından da kullanılmaya devam edildi.[17]

Fakat bozkır gelenekleri en önemli etkisini bizzat egemen hanedan anlayışı üzerinde gösterdi. Sultanların otoritesi akrabaları tarafından defalarca tehdit edilirken, egemenliğin sadece Selçuklu ailesinin üyelerinin elinde olduğu ilkesi 12. yüzyılın sonlarına kadar büyük ölçüde değişmeden kaldı. İsyancılar açısından mesele çoğunlukla Selçuklu hanedanının yerini kimin alacağı değil, hangi Selçuklu'nun mevcut Selçuklu hükümdarının yerini alacağıydı. Tuğrul ve Çağrı'nın otoritesini reddeden Türkmen grupları bile çoğu zaman Selçuk'un diğer torunlarının –Arslan İsrail veya İbrahim Yınal'ın çocukları gibi– etrafında toplandılar. 11. yüzyılda Selçuklu olmayan bir kişiyi, Tuğrul'un Hârizmli üvey oğlu Enûşirvân'ı tahta çıkarma yönündeki iki çaba neredeyse hiç destek görmediği için başarısızlıkla sonuçlandı. Yaklaşık bir asır sonra Hârizmşah Atsız da Selçuklu süzerenliğini reddetme çabalarından çok geçmeden vazgeçmek zorunda kaldı. Kızılarslan 12. yüzyılın sonunda sultanlık iddiasında bulunduğunda bile, kendisini meşrulaştırmak amacıyla hem halifelik hem de Selçuklu sembollerini kullanmak için büyük çaba sarf etti. Saray şairi Ahsiketî bu sürekliliği vurgulamak için ondan özellikle 'Selçuklu Sultanı Kızılarslan' diye bahsederdi.[18]

Selçuklu hanedanının Hazar zamanlarına kadar uzanan özel itibarı Mîrhând ve İbn Hassûl tarafından da vurgulanır;[19] Sıbt İbnü'l Cevzî de bu itibarı anlattığı bir vaka ile örneklendirir. Suriyeli Türkmenler eski beyleri Atsız b. Uvak'ın yerine, kendilerine önderlik etmesi için Selçuklu Kutalmış b. Arslan İsrail b. Selçuk'a çağrıda bulunduklarında, ona şöyle hitap ederler:

---

17 Shimizu, "The Bow and Arrow", s. 91. Tuğrâ hakkında bkz. Claude Cahen, "La tughra seljukide", *Journal asiatique*, 234 (1943-1945) s. 167-72 ve olası Hazar bağlantısı hakkında bkz. Claude Cahen, "Les Hazars et la tughra seljukide: supplement à un vieil article", *Journal asiatique*, 273(1-2) (1985), s. 161-162. Ayrıca genel olarak bkz. S.M. Stern, *Fatimid Decrees: Original Documents from the Fatimid Chancery* (Londra, 1964), s. 143-147; A.D.H. Bivar, "The Saljuq Sign Manual Represented on a Sgraffiato Potsherd", *JRAS*, 2. dizi, 1 (1979), s. 9-15; Abolala Soudavar, "The Mongol Legacy of Persian farmāns", Linda Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (Leiden, 2006), s. 419-421.

18 Esireddin Ahsiketî, *Dîvân*, ed. Rükneddin Humayun Farruh (Tahran, 1389), s. 16, 44, 112, 198, 308. Aslında Kızılarslan'ın krallık iddiası yoktu, çünkü III. Tuğrul'un amcası ve Arslan'ın üvey kardeşiydi (Hüseynî, *Ahbâr*, s. 174).

19 İbn Hassûl, *Kitab Tafdilü'l-Etrak*, s. 49; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 235-236.

> Sen Selçuklu hanedanından ve hükümdar hanesindensin (*anta min al-saljuqiyya wa-bayt al-mulk*). Sana itaat ve hizmet edersek bizi onurlandırırsın ve bundan gurur duyarız. Atsız hükümdar hanesinden değildi, bu yüzden onu izlemek ve ona itaat etmek istemedik.[20]

Gerçekten de Selçuklu ismi hanedan ortadan kalktıktan çok sonra bile özellikle Anadolu'da siyasal meşruiyetin kaynağı olmaya devam etti.[21]

Egemenliğin belirli bir hükümdar boyuna bağlı olduğu fikrinin uzun bir bozkır geçmişi vardı. Göktürkler ve onların halefi olan Hazarlar gibi imparatorluklarda egemenlik, Türk efsanesinde bir kurttan geldiğine inanılan Aşina'nın boyuna mensup olmakla ilişkilendiriliyordu.[22] Hazarların çöküşüyle birlikte Aşina ismi nihayetinde terk edilmişti, fakat kurt efsanesinin unsurları varlığını sürdürdü. 12. yüzyılda yaşayan Süryani kronikçi Suriyeli Mihail, Selçukluları açıkça Göktürklerle ilişkilendirerek her ikisinin de aynı kurt tarafından batıya yönlendirildiği efsanesini aktarır.[23] Bu, İslâm kaynaklarında geçmeyen bir Türk sözlü geleneğini açıkça temsil eder ve hükümdar boyunun kurtla bağlantısı fikrinin Selçuklu dönemine kadar ulaştığını ortaya koyar. Bu anlamda Selçuklu hanedanının, meşrulaştırıcı efsaneleri ve bir dereceye kadar Aşina'nın hükümdar boyunun itibarını miras almış olduğu söylenebilir.

Göktürkler ve Karahanlılar gibi diğer bozkır imparatorluklarına benzer şekilde,[24] Selçuklu devleti de doğu ve batı parçalarına ayrıldı; bu, yukarıda da gördüğümüz gibi, Dandanakan sonrasındaki *partitio imperii*'ye kadar götürülebilir. Tek bir sultanın var olduğu Alparslan, Melikşah ve Muhammed Tapar dönemleri (1063-1092, 1105-1118) istisnaiydi ve üstelik Muhammed döneminde Sencer doğuda istediği gibi hareket ediyordu. Birliğin sağlandığı bu dönemler bile bir tasarının ürünü olarak değil, çoğunlukla şans eseri ortaya çıkmıştı. Şayet Tuğrul'un, kendisinden sonra çocuk yaştaki Süleyman b. Çağrı'nın tahta çıkması yönündeki vasiyeti gerçekleşmiş olsaydı, Alparslan'ın Çağrı'nın topraklarındaki gücü nedeniyle doğu-batı ayrımının sürmesi kaçınılmaz olacaktı. Alparslan sürekli düzenlediği askerî seferler sayesinde Tuğrul'un topraklarını Çağrı'dan aldığı mirasa eklemeyi ve dolayısıyla onları bir araya getirmeyi başarmış olsa da (bkz. yukarıda s. 65-67), bu birliğin kalıcı veya hatta makbul olduğunu düşünmüşe pek benzemiyor. Onun

20 Sıbt, *Mir'ât*, s. 174.

21 Peacock, "Seljuq Legitimacy" ve aşağıda s. 323-324.

22 Golden, "Imperial Ideology", s. 40, 42, 45-46, 49, 58-59.

23 Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199). Éditée pour la première fois et traduite en francais*, ed. ve çev. Jean-Baptiste Chabot (Paris, 1899-1910), III, s. 153, 155; Mark Dickens, "The Sons of Magog: The Turks in Michael's Chronicle", *Parole de l'Orient*, 30 (2005), s. 441-442. Her ne kadar metin bu yaratıktan "köpek" olarak bahsetse de, bir kurdun kastedildiği açık. Ayrıca bkz. Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 196.

24 Golden, "Imperial Ideology", s. 52-53.

ölümü üzerine Cibal ve Cezire'deki "ve daha önce Tuğrul Bey'in tasarrufunda bulunan" topraklar Melikşah'a giderken, Fars ve Şiraz, geleneksel olarak tasarrufunda bulunan Kirman'la birlikte kardeşi Kavurt'a miras kaldı. Oğlu Ayaz'ı "[kendi] babası Çağrı'nın elinde tuttuğu" topraklara (yani Horasan'a) atadı, fakat gerekli olduğunda Melikşah'a yardım etmesi tembihlendi. Ne var ki Ayaz, Gaznelilerle girdiği savaşta öldürüldüğünde Melikşah'a karşı komplo düzenlemişti.[25] Diğer bir deyişle Alparslan birleşik ve merkezî bir imparatorluk miras bırakmayı değil, babasının döneminde doğu ve batı toprakları arasında var olan ayrımı sürdürmeyi amaçladı. Zaten Berkyaruk'a yazan Arslan Argun (Hüseynî ona "sultan" unvanıyla hitap eder) da benzer bir görüşü dile getiriyordu: "Ben dedem Davud'un [Çağrı] hükümdarlığının yönetimini aldım. Bundan memnunum ve bunun ötesine geçmeyeceğim."[26]

Selçuklularla birlikte "liderliğin bir bütün olarak aileye verilmiş olduğundan"[27] sıkça bahsedilir, fakat bu görüşün içinin doldurulması gerekiyor. Çok sayıda sultanın var olduğu dönemlerde bile, bunlardan sadece biri –teoride– üstündü. Dolayısıyla, Sencer batının sultanları Mahmud ve Mesud'un tanınmış efendisiydi; her ikisi de bir himaye (*hidme*) ilişkisi çerçevesinde, tıpkı vasallarının kendilerine bağlı olması gibi, ona bağlıydı (daha ayrıntılı bilgi için bkz. aşağıda s. 169). Sencer'in üstünlüğü batıda basılan sikkelere de yansıyordu; bu sikkelerde o *es-sultânü'l-a'zam* ("en büyük sultan") olarak tanınırken, daha alttaki sultan geleneksel *es-sultânü'l-mu'azzam* unvanını alırdı.[28] Egemenliğin gerçekten de paylaşıldığı (bu örnekte olduğu gibi, yekilendirilmekten ziyade) durumlar oldukça azdı. Bunun en belirgin örneği Berkyaruk ve Muhammed arasındaki barış anlaşmasıydı; bu anlaşma hanedanın bir mensubunun diğerine nihai darbeyi indirmeyi başaramaması sonucunda ortaya çıkan tatsız bir uzlaşmaydı. Muhammed anlaşmayı şu koşulla kabul etmişti:

> Sultan Berkyaruk davullar [sultanın otoritesini ifade eder] konusunda kardeşi Muhammed'e karşı koymayacak ve elde etmiş olduğu toprakların geri kalanında [hutbede] kendisinin yanında adı zikredilmeyecektir.[29]

Anlaşma her iki sultanın eşitliğini kabul ettiği müddetçe, ortak egemenliğin örneği olarak görülebilir, fakat her sultan kendi topraklarında mutlak hâkimdi.

---

25 Bundari, *Zubda*, s. 47; Sıbt, *Mir'ât*, s. 167; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 76, 92.

26 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 85; Bundari, *Zubda*, s. 256.

27 Örneğin, Lambton, "Internal Structure", s. 218.

28 Alptekin, "Selçuklu paraları", s. 531, 536-551. Sencer için kullanılan *es-sultânü'l-a'zam* ve batı sultanı için kullanılan *es-sultânü'l-mu'azzam* ayrımı konusunda diğer bir örnek için bkz. *Mücmelü't-Tevârih*, s. 411-415; ayrıca Köymen, *Büyük Selçuklu Imparatorluğu Tarihi*, II, s. 24-27.

29 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 370.

Tanistry* *ve saltanat veraseti*

Saltanat veraseti düzenlemelerinde de bozkırın etkileri ayırt edilebilir. Bu düzenlemeler kimi açılardan klasik bozkır sistemi olan *bloody tanistry* ile benzerlik gösteriyordu; buna göre, bir ekberiyet veya yaşça büyüklük sisteminin var olmadığı durumlarda, saltanat veraseti ailenin kendi hakkını kabul ettirebilen her üyesine açıktı. *Tanistry* esasında bir hükümdarın ölümünün ardından savaş çıkmasını sağlamak üzere tasarlanmıştı, çünkü bozkır dünyasında bir lider savaş yoluyla meşruiyet elde eder ve savaş becerilerini kanıtlayabilirdi. Savaşı kazanan aday doğası gereği en iyi adaydı.[30]

Taht mücadelelerinin kazanana meşruiyet sağlama işlevi, rakip Selçuklulara çoğu zaman neden büyük bir müsamaha ile yaklaşıldığını ve muzaffer olana sıklıkla büyük onurlar verildiğini hatta onur yağdırıldığını anlamamıza yardımcı olur. Örneğin İbrahim Yınal büyük ayaklanmalar başlatmasına rağmen Tuğrul tarafından iki kez affedildi ve Tuğrul ancak üçüncüsünde idam edilmesini emretti. Kavurt'un Nizâmülmülk'ün emriyle öldürülmesi açıkçası pek çok kişi açısından son derece sarsıcıydı (bkz. yukarıda s. 80-81). Benzer şekilde, melik Mesud'un 514/1120-1121'de Mahmud'a karşı başlattığı ayaklanmanın ardından, Mahmud ona güvenli geçiş izni verdi ve ikisi karşılaştığında "birbirlerine sarıldılar ve ağladılar".[31] Sencer, Mahmud'un ölümünden sonra yaşanan savaşta Mesud'u yenip kendi desteklediği aday olan Tuğrul'u geçici Irak Sultanı yaptığında, Mesud'u da onurlandırdı ve ona Gence *iktâ*sını geri verdi, fakat kaybeden tarafı destekleyen *atabeg* Karaca'yı idam ettirdi.[32] Bu müsamahanın diğer bir nedeni de hiç şüphesiz kutsal hükümdar boyunun mensuplarının kanını dökmeyi tabu sayan bozkır geleneğiydi. Selçuklu hanesi mensupları, onlardan kurtulunması gerektiğinde, ölürken kanları dökülmesin diye yay kirişiyle boğdurulurlardı: İbrahim Yınal, Kavurt ve Süleymanşah'ın da kaderi bu oldu.[33]

Selçuklu veraset sistemi görüntüsüne rağmen herkesin karıştığı bir kavga alanı da değildi. 11. yüzyıldaki çatışmaların, sonraki dönemlerdekilerden son derece farklı bir niteliği vardı. 11. yüzyıla kadar adaylar Selçuklu ai-

(*) Kralın veya şefin/beyin varisinin doğrudan ardılları (çocukları) arasından değil aynı kuşak akrabaları (kardeş, yeğen, kuzen) arasından belirlenmesi kuralı; varis genellikle kral veya şef/bey yaşarken seçilir – e.n.

30 Bu sistemin klasik betimlemesi için bkz. Fletcher, "The Turco-Mongolian Monarchic Tradition", birçok yerde.

31 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 564.

32 *A.g.e.*, X, s. 678.

33 Bundari, *Zubda*, s. 47; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 56-57, 144; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 78-79; Sibt, *Mir'at*, s. 49-50, 60, 163-164. Hanedan üyelerinin boğularak öldürülmesine ilişkin diğer örnekler için bkz. Bundari, *Zubda*, s. 257 (Buri Bars b. Alparslan), s. 259 (Zübeyde Hatun); ayrıca İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 488.

lesinin tüm kollarından gelirdi, fakat o zaman bile yaşça büyüklük ilkeleri veraset hakları konusundaki beklentileri etkiliyordu. Selçuk'un büyük oğlu Arslan İsrail'in torunları, Kutalmış ve oğulları pek çok Türkmen tarafından güçlü bir liderlik adayı olarak görülüyordu; bunun nedeni belki de Arslan İsrail'in Tuğrul ve Çağrı'dan yaşça büyük olmasıydı.[34] Alparslan'ın tahta çıkmasına amcası Musa Yabgu b. Mikail,[35] kuzeni Kutalmış b. Arslan İsrail[36] ve kardeşleri Süleyman ve Kirman hükümdarı Kavurt[37] karşı çıktı. Alparslan'ın ölümü üzerine Kavurt açıkça sultanlığını ilan etti.[38] Onun Melikşah'a şöyle yazdığı söylenir: "Ben en büyük kardeşim, sense genç bir oğul ve ben, kardeşim Alparslan'ın mirasına senden daha layığım." Bu hükümdarlığın kardeşten kardeşe geçtiği geleneksel Türk anlayışının açık bir ifadesiydi ve Arslan İsrail'in destekçilerini harekete geçiren de belki aynı düşünceydi. Melikşah'ın cevabı ise "Bir oğul varsa miras alınacak bir şey [kardeş için hak] yoktur," oldu.[39]

Kavurt'un Türkmenlerden aldığı kayda değer destek –yalnızca, Melikşah'a bağlı Kürt ve Arap askerler tarafından mağlup edildi– eski veraset fikirlerinin hâlâ etkili olduğunu ortaya koyar ve Muhammed Tapar dönemine kadar da doğrudan bir sultanın çocuğu olmayan melikler muteber taht adayları olarak görüldüler. Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun, kısa bir süre İsfahan'da hutbe ve sikkelerde sultan olarak tanınan, fakat daha sonra Berkyaruk'un yandaşları tarafından öldürülen İsmail b. Yâkûtî b. Çağrı ile evlenmişti.[40] Muhammed'in yeğeni ve Alparslan'ın torunu Mengübars 499/1105-1106'da ayaklanırken,[41] Çavlı Sakavu 502/1108-1109'da başlattığı isyanı meşrulaştırmak için Bektaş b. Tekiş b. Alparslan'ı kullanmaya çalıştı.[42] Öte yandan adaylar konusunda ayırt edici bir daraltma yapmak da mümkün: Önceleri Mikail b. Selçuk'un torunu olmamakla birlikte Selçuklu ailesinin diğer kollarına mensup olan İbrahim Yınal ve Kutalmış gibi kişiler sultanlık için inandırıcı şekilde hak iddiasında bulunabiliyorken, 12. yüzyılın sonuna gelindiğinde tüm adaylar Çağrı b. Mikail'in soyundan geliyordu.

34 Peacock, *Early Seljūq History*, s. 60-71; Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya", s. 63; Arslan İsrail'in önceliği hakkında ayrıca bkz. Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 460.

35 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 34.

36 Sıbt, *Mir'ât*, s. 110-111; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 36-37.

37 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 53; Bundari, *Zubda*, s. 30-31. Kavurt'un ayaklanmasının en ayrıntılı anlatımı için bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 118-121, 134, 137, 141-142. Bkz. Christian Lange, *Justice, Punishment and the Medieval Muslim Imagination* (Cambridge, 2008), s. 27, n. 10, onun sonuna ilişkin farklı anlatılardan bahseder.

38 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 78-79.

39 Hüseynī, *Ahbâr*, s. 56. Bu kavram için bkz. Peacock, *Early Seljūq History*, s. 63-64.

40 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 224; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 37.

41 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 398.

42 *A.g.e.*, X, s. 462, 466.

Sonraları aday aralığı daha da daraldı ve sadece Selçuklu sultanların oğullarıyla sınırlandı. Mahmud'un ölümünden sonra isimleri tartışmalı olan çok sayıda adayın tamamı ya bizzat Mahmud'un (Davud, III. Melikşah, Muhammed) ya da Muhammed Tapar'ın (II. Tuğrul, Mesud, Süleymanşah) oğullarıydı. Adaylar muhtemelen sultan çocuğu olduklarını vurgulamak için sultan atalarını ifade eden lakablar kullanmaya başlayacaklardı. Böylece, babasının ölümü üzerine Bağdat emirleri tarafından kısa süreliğine sultan ilan edilen Melikşah b. Berkyaruk'a, tıpkı isimdaşı ve daha ünlü olan dedesi gibi, Celâlüddevle lakabı verilirken,[43] Sencer de babasının bir başka lakabı olan Muizzeddin'i aldı.[44] Sencer'in varisi ve sultan adayı olan Süleymanşah 551/1156'da Bağdat'ta adına hutbe okunduğunda "babasının [Muhammed'in] lakabı Gıyâseddin'i ve lakablarının geri kalanını aldı".[45] Bu eğilim 12. yüzyılda meşruiyet açısından sultan çocuğu olmanın önemini teyit eder. 12. yüzyılda İran ve Irak'ta iktidar savaşı veren hiçbir emir bir Anadolu veya Kirman Selçuklusu'nun peşinde isyan bayrağı açmayı düşünmedi.

Böyle bir daralmanın tam olarak neden ortaya çıktığını hiçbir kaynak açıklamaz. Bu durum belki de Selçuklu devletindeki iktidar yapılarında meydana gelen ve Nizâmülmülk'ün Türkmen aristokrasisine karşı başlattığı mücadeleden kaynaklanan daha geniş çaplı değişimlerle ilişkilidir (bkz. yukarıda s. 80-82). Hem Kavurt hem de Tutuş taht adayı olduklarında Türkmenlerden büyük destek aldılar,[46] fakat 11. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık borusu ötenler çoğunlukla büyük emirlerdi. Melikşah öldüğünde, kardeşi Tutuş onları davasına katmakta büyük zorluk çekmişti. Halep'in *memlük* valisi Aksungur, Tutuş'a verdiği desteği çekmiş ve şunları söylemişti: "Biz bu adama [Tutuş], bekleyip efendimizin [Melikşah] oğullarının ne olacağını görebilelim diye itaat ettik; şimdi onun oğlu ortaya çıktı ve biz onun yanında olmak istiyoruz."[47] Bu emirlerin gücü genç Selçuklu sultanlarını manipüle etme becerilerine dayanıyordu ve kardeşlerin, özellikle de Tutuş gibi savaşlarda olgunlaşmış ve deneyimli adamların tahta çıkması onlara hiç de cazip gelmi-

43 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 382. Selçuklu lakabları hakkında ayrıca bkz. Muhammad Baqir al-Husayni, "Dirasa tahliliyya wa ihsa'iyya lil-alqab al-islamiyya", *Sumer*, 27/i (1971), s. 185-231 ve 27/ii (1971), s. 154-185.

44 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 549.

45 *A.g.e.*, X, s. 206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 106. Sencer'in Horasan'daki halefi olan yeğeni Mahmud Han'ın bir Selçuklu hükümdarı olarak meşruiyetini sağlamak için mücadele ettiğini belirtmek gerekir. Nişaburî'nin III. Tuğrul'a atalarının değerlerini aktarmak için 12. yüzyılda kaleme aldığı *Selçuknâme*'de verdiği Selçuklu sultanları listesinde yer almaz. Eserde ona çoğunlukla Selçuklu sultan unvanı değil, baba tarafından atalarına gönderme yapılarak Karahanlı han unvanı atfedilir.

46 Bundari, *Zubda*, s. 84 Tutuş'un başlangıçta Türkmenlerin desteğini aldığını belirtir (*va-kad haşada cumū' el-türkmān*). Ayrıca bkz. n. 38.

47 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 222.

yordu, çünkü bu tür adayların kendilerine engel olması muhtemeldi – zayıf bir gence sahip olmak çok daha iyiydi. Dolayısıyla Tutuş İsfahan'daki emirlerden kendisine biat etmelerini istediğinde, Berkyaruk'un hastalıktan kurtulup kurtulamayacağını görmeyi beklemek için kaçamak cevaplar verdiler – ve Berkyaruk iyileşince onun yanında yer aldılar.[48] Bazı sultanlar çocukları arasından belirli bir varis (*velîyyü'l-ahd*) atayarak veraseti düzenlemeye çalıştılar. Bu mevki önde gelen emirlerin bağlılık yeminleriyle teyit edilse de, önceden belirlenmiş adayın tahta çıkmasını sağlamakta çoğunlukla etkisiz olmuştur.[49]

Pers-İslâm siyaset geleneği

Bozkır gelenekleri Selçuklu devletinin iç işleyişinin kimi yönlerini izah eder: Selçuklu ailesinin statüsü, imparatorluğun iki parçaya bölünmesi ve veraset düzenlemelerinin doğası. Ne var ki tuğrâ dışında, Selçuklu hükümdarlarının kullandığı umumi sembollerin çoğu Türki geleneklerden ziyade, Pers-İslâm yönetim geleneğinden gelmekteydi – erken Abbâsî döneminden itibaren gelişmiş ve antik İran'ın İslâm öncesi hükümdarlık fikirlerini İslâmi bir bağlama yerleştiren bir sentez.[50] 10. yüzyıl bu sentezin en parlak devrine tanık olmuştu. Şâhenşâh (şahlar şahı) gibi antik unvanların canlandırıldığı Büveyhîler gibi etnik açıdan İranlı hanedanlar bunun bir örneğini oluşturuyordu. Türk hanedanları da aynı olguya katıldılar. Gazneliler İranlı seleflerininkine benzer meşrulaştırıcı stratejilerden faydalandılar. Persli şairler tarafından, İran geleneği içinde yer alan hükümdarlar olarak methedildiler ve ken-

48 *A.g.e.*, X, s. 245.

49 Melikşah'ın önde gelen emirlerin önünde *velîyyü'l-ahd* olarak atanması için, bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 50. *Velîyyü'l-ahd* sisteminin böylece ilk kez kullanıldığı ve Alparslan ve Nizâmülmülk'ün bu sistem yoluyla Tuğrul'un ölümünden sonra taht mücadelelerini önlemeye çalıştığı iddia edilmiştir (Bosworth, "Political and Dynastic History", s. 57; Bowen ve Bosworth, "Nizām al-Mulk"). Ne var ki Tuğrul da aslında ölümünden kısa süre önce Süleyman b. Çağrı'yı *velîyyü'l-ahd* olarak atamıştı, "çünkü o [Tuğrul] onun [Süleyman] annesiyle evlendi" (Sıbt, *Mir'ât*, s. 97, 100 ve daha fazla bilgi için bkz. aşağıda s. 194). Muhammed Tapar 511/1118'de ölüm döşeğindeyken, on dört yaşındaki oğlu Mahmud'u halefi olarak atadı; bu, Sencer'le süren savaşa rağmen bu tayinin belki de en başarılı kullanımıydı (İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 20). İsfahânî, Davud'un Mahmud'un *velîyyü'l-ahd*'ı olduğundan bahseder – bu, ona çok az yaradı (bkz. Bundari, *Zubda*, s. 160). Sencer, Süleymanşah b. Muhammed'i kendi *velîyyü'l-ahd*'ı olarak atadı (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 205; İbn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, I, s. 108). İbnü'l-Belhî de Cehrum'un gelirlerinin meşru mirasçıya tahsis edildiğinden bahsederken (*Farsnâme*, s. 131), Melikşah'ın *velîyyü'l-ahd* olarak atanmasıyla birlikte İsfahan'ı *iktâ*sı olarak aldığı söylenir (Durand-Guédy, "Maleksāh"; Mâfarruhî, *Kitâb Mahâsin İsfahân*, s. 154). Fakat *velîyyü'l-ahd* makamından kroniklerde şaşırtıcı şekilde az bahsedilir; bu da onun, sultanlık üzerindeki hak iddiası söz konusu olduğunda fiilen önemsiz olduğunun kanıtıdır.

50 Kadim İran'ın siyasi mirası hakkında bir tartışma için bkz. D.G. Tor, "The Long Shadow of pre-Islamic Iranian Kingship: Antagonism or Assimilation?", Adam Silverstein ve Teresa Bernheimer (ed.), *Late Antiquity: Eastern Perspectives* (Oxford, 2012), s. 145-163.

dilerini İslâm'ın koruyucuları olarak sunmak için halifenin onayını almaya çalıştılar. Bu Pers-İslâm geleneği Selçuklu tebaasının büyük bir kısmı için de hükümdarlarının meşruiyetini simgelemek konusunda herhangi bir bozkır geleneğinden çok daha anlamlı olacaktı. Yine de Pers-İslâm geleneği Selçuklular tarafından bir bütün olarak devralınmadı, daha ziyade bilhassa hükümdarların unvanlarında olduğu gibi, birtakım önemli değişikliklerden geçirilerek benimsendi.

Sultanlık ve halifenin onayı

Sultân kelimenin tam manasıyla "iktidar" veya "otorite" anlamına gelir,[51] fakat 11. yüzyıla gelindiğinde melik, "kral" veya "prens" gibi daha alt düzeydeki unvanların tersine, "meşru otorite"yi ifade ediyordu.[52] Bir Büveyhî'nin '*es-sultânü'l-mu'azzam*' unvanını alabileceği fikri, bu unvana dair imtiyazın halifeye ait olması gerekçesiyle 423/1032'de reddedildi.[53] Bu tür itirazlara rağmen sultân unvanı hem Gazneliler hem de Büveyhîler tarafından gayriresmî kullanıldı.[54] Tuğrul'un iddiası ise başlangıçta son derece sınırlıydı ve önceki Horasanlı hükümdarlar tarafından tercih edilen emîr unvanını kullandı. Dandanakan öncesi yıllarda Nişabur'da basılan Selçuklu sikkeleri *el-emîr el-acall Tuğrul-beg* ve Halife Kâim adınaydı.[55] Fakat 434/1042-1043'e gelindiğinde Tuğrul artık kendine *es-sultânü'l-mu'azzam*, yani "büyük sultan" diyordu,[56] yine de *mevlâ emîrü'l-mü'minîn* unvanını benimseyerek halifelik fikrine sadakatine işaret etmeyi de sürdürdü.[57] Buna rağmen sultan te-

---

51 J.H. Kraemers ve C.E. Bosworth, "Sultân", *EI*^{2}; C.E. Bosworth, "The Titulature of the Early Ghaznavids", *Oriens*, 15 (1962), s. 210-233.

52 11. yüzyılın sonlarında halifenin Bağdatlı taraftarları tarafından halife için sultân teriminin kullanımına dair bkz. Makdisi, "Les rapports entre Calife et Sultan", s. 230'da zikredilen kanıt. Aynı grup Selçuklu sultanı için ise *melik* unvanını kullanacaktı. Nizâmülmülk, Gazneli Sultan Mahmud'un kendisini sultan olarak isimlendiren ilk hükümdar olduğunu iddia eder: bkz. *Siyerü'l-Mülûk*, s. 63, çev. s. 49.

53 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 225-226.

54 Kraemers ve Bosworth, "Sultân"; Bosworth, "Titulature", s. 222-223.

55 Kucur, "A Study on the Coins of Tughrıl Beg", s. 1602; Mahmoud Arafa, "A Rare Saljuki Dinar Struck in Nisabur in 431 a.h. in the Name of Tugril Beg", *Annales Islamologiques*, 38 (2004), s. 307-309; karş. yukarıda s. 141, n. 28.

56 Benim bildiğim ilk örnek bu tarihe ait bir Kâkûyî sikkesi üzerindedir: bkz. George C. Miles, "The Coinage of the Kākwaihid Dynasty", *Iraq*, 5 (1938), s. 94. Biraz daha sonraki örnekler için bkz. Alptekin, "Selçuklu paraları", s. 447. Ayrıca bkz. Kucur, "A Study on the Coins of Tughrıl", s. 1602. Bosworth, "Titulature", s. 227. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 481 Tuğrul'un 431/1040'ta Nişabur'un fethinden hemen sonra *es-sultânü'l-mu'azzam* unvanını benimsediğini belirtir. Ne var ki nümismatik kanıtlardan yola çıkılırsa bu iddianın güvenilmez olduğunu düşünmek gerekir.

57 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 289 (Hicri 435); Beyhakî, *Târîh*, s. 693; Bosworth, "Titulature", s. 226-227.

rimi oldukça tartışmalıydı ve Alparslan dönemine kadar Bağdat'ta okunan hutbelerde Selçuklu sultanından bahsedilmedi.[58]

☐ Selçuklu İmparatorluğu'nda Türkçe unvanlar

Saray şairi Muizzî, hamilerinden birini (muhtemelen Melikşah) şöyle tarif ediyordu:

> Muzaffer talihe sahip Hüsrev, Allah'ın kulu hükümdar, bir hakanın özüne sahip şah, Selçuklu kökenli sultan (*şâh-ı hâkân-cevher, sultân-ı Selçûkî-nizhâd*).[59]

Esasında İslâm, İran ve Türk unsurlarının bir araya geldiği bu unvanlar resmî Selçuklu unvanları arasında şaşırtıcı şekilde yoksa da, kişisel isimlerde mevcuttu – İbnü'l-Adîm'e göre, "Selçuklu kralların her birinin biri Arapça, biri Türkçe olmak üzere iki adı vardı."[60] Selçuklular kutsal sayılan ve Karahanlılar tarafından kullanılan eski Türkçe kağan (Farsçada *hâkân, hân*) unvanını sikkelerinde veya yazışmalarında resmî olarak hiçbir zaman kullanmadılar. Bu belki de pek çok Türk'ün, Karahanlıları, Aşina mirasına ve onun unvanına Selçuklulardan daha uygun görmesinden kaynaklanıyordu: Bir Karahanlı soyunun, Selçuklu soyundan daha itibarlı olduğuna dair ipuçları mevcut. Örneğin İsfahânî, Terken Hatun'un Karahanlı kökeni sayesinde oğlu Mahmud için destek elde ettiğini aktarır; bu durum, onun kökeninin Berkyaruk'un annesinin Selçuklu kökenine üstün geldiğine işaret eder.[61] Sikkelerde ve belgelerde yer alan resmî Selçuklu unvanları, onların Pers-İslâm hükümdarı, sultan ve *şâhenşâh* olarak ehliyetini vurguluyordu. Hanedanın ilk yıllarında karşımıza çıkan antik Türkçe unvanlar Semitik isimlerle eşleşiyordu: Örneğin İbrahim Yınal ve Selçuklu döneminde isim olarak da kullanılan

58 İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 17, 36.

59 Mu'izzî, *Dîvân*, s. 131, no. 99, l. 10. "Bir hakanın özüne sahip" olma bahsi, şiirin adandığı kişinin Karahanlı kökenine sahip olduğunu gösteriyor olabilir; dolayısıyla, göndermede bulunulan kişi, Mu'izzî'nin ikisi de Karahanlı anneye sahip olmayan memdûhları Sencer ve Berkyaruk'tan ziyade Melikşah (bkz. aşağıda n. 61) olabilir.

60 İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 70.

61 Bundari, *Zubda*, s. 92; Reşîdüddîn Vatvât, Sencer'in halefi Mahmud Han'a gönderilen bir mektupta onu hem Selçuklu hem de Karahanlı soyunun itibarından dolayı kutlar, fakat bilhassa Âl-i Efrâsiyâb'dan (Karahanlı hanesi) bahsederek "krallıkta daha köklü başka bir aile yok" (*az ân 'arîktar dar mülk dûdmân nîst*) yorumunu yapar (Reşîdüddîn Vatvât, *Nâmehâ*, s. 14). Nizâmülmülk de Melikşah'ı hem anne hem de baba tarafından gelen soylu miras için kutlar ve Efrâsiyâb soyuna vurgu yapar (*Siyerü'l-Mülûk*, s. 13, çev. s. 10). Karş. Peacock, "Seljuq Legitimacy", s. 80; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 426. Alparslan'ın Karahanlı eşi için bkz. aşağıda s. 155, n. 110).

diğer bir Türkçe unvan olan İnanç olarak da adlandırılan –hangi işlevi yerine getirmek üzere kullanıldığını ayırt etmek güç olabilir– Musa Yabgu.[62] 12. yüzyıl, Selçukluların varisi olan bazı devletler arasında Türkçe unvanların rağbet görmesine tanık oldu. Cezire Artuklularını, Ahmedîlîler ve Zengîler gibi çeşitli *atabeg* hanedanlarını ve Anadolu'daki bazı Türk hanedanlarını bunlar arasında saymak mümkün.[63]

Tuğrul'un *şâhenşâh* unvanını benimsemesi, İslâm öncesi İran ve Büveyhî krallığıyla kurulan süreklilik ilişkisini vurguluyordu. Bu unvan Selçuklu sikke ve kitabelerinde *es-sultânü'l-mu'azzam* ile birlikte yer alıyordu.[64] Tuğrul'un Halife Kâim tarafından resmen tanınması –Büveyhî pratiklerine uygun şekilde– antik Pers krallarınınkini temsil eden kraliyet sembollerini kuşandığı bir törenin düzenlenmesini gerektiriyordu. Bu semboller arasında "Hüsrev'in tacı" (*el-tâcü'l-hüsrevî*) ve antik İran kozmolojisinde dünyayı oluşturan yedi iklimi temsil eden yedi onur kaftanı vardı. Halifenin ona ihsan ettiği "doğunun ve batının hükümdarı" (*melikü'l-maşrık ve'l-mağrib*) unvanıyla birlikte bu da evrensel hükümdarlık iddialarını ifade ediyordu.[65]

Taç giyme töreninin sonunda halife, Tuğrul'a Allah'tan korkmasını, adaleti yaymasını ve zulmü engellemesini tembihledi.[66] Dindarlık ve adaletin hükümdarlığın iki temel sıfatı olduğu düşüncesi Pers-İslâm geleneğinde köklü bir yere sahiptir. Nizâmülmülk'ün belirttiği gibi:

62 Bkz. s. 46, n. 52.

63 Bkz. Oya Pancaroğlu, "The House of Mengücek in Divriği: Constructions of Dynastic Identity in the late Twelfth Century", A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (Londra, 2013), s. 44-53 [*Anadolu Selçukluları: Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018]. Bu tür unvanların bazı örnekleri Irak Selçuklu Sultanlığı'nda da bulunabilir – fakat sultanlar arasında değil. Bkz. *El-Muhtârât min er-Resâ'il*, s. 430-431 İnanç Bilge Kutluğ Uluğ Hacai Atabaki'ye gönderme yapar (tarihi 551/1156). Türkçe unvanların bu denli rağbet görmesinin nedenlerinin incelenmesi gerekiyor.

64 Alptekin, "Selçuklu paraları", s. 447; Kucur, "A Study on the Coins of Tughrıl", s. 1602.

65 Bundari, *Zubda*, s. 14; Sıbt, *Mir'ât*, s. 24-26; Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 212. Tartışma için bkz. Dimitri Korobeinikov, "The King of the East and the West: The Seljuk Dynastic Concept and Titles in Muslim and Christian Sources", A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (Londra, 2013), s. 67-71. Büveyhîlerde taç giyme törenleri için bkz. Busse, "The Revival of Persian Kingship", s. 63-64; Wilferd Madelung, "The Assumption of the Title Shāhanshāh by the Buyids and 'the reign of the Daylam'", *Journal of Near Eastern Studies*, 28/ii (1969), özellikle s. 85-87. Ayrıca bkz. Tor, "The Long Shadow", s. 158-160.

66 Sıbt, *Mir'ât*, s. 25.

> Krallığa en uygun kişi kalbi bir adalet mahzeni, evi bilge ve dindar insanlar için bir sığınak ve yakın dostları ve vekilleri sağduyulu ve Allah korkusuna sahip olan kişidir.[67]

Fakihler ve nasihatname yazarları da bir hükümdarın başlıca görevinin İslâm cemaatinin temel ilkelerini oluşturan hukuku (*şeriat*) korumak olduğunu ileri sürüyordu.[68] Adalet düzenli olarak toplanan ve şikâyetlerin sunulabildiği mezâlimler aracılığıyla idare edilmeliydi. Tuğrul'un taç giymeden önce bile bu adalet ve dindarlık söylemini benimsediği iddia edilir. Nişabur'un fethiyle birlikte Gazneli sultan Mesud'un tahtına oturarak bir noktaya değindi "ve Horasan valilerinin âdetine uygun olarak haftada iki kez mezâlime katılmaya başladı".[69] Bu bir propagandadan biraz fazlası olabilir ve Selçukluların mezâlime olan ilgisi de çok geçmeden sona erdi. Bizzat Nizâmülmülk de bunun için bir çıkış yolu sunarak Arapça bilmeyen hükümdarların mezâlimdeki işlevlerini bir vekile devretmesine imkân tanır.[70] Çoğu zaman vezirlerin mezâlimde hükümdarın vekili işlevi gördüğü düşünülür, fakat aslında Selçuklu döneminde buna ilişkin çok az kanıt vardır.[71] Kitlelere adalet dağıtan sultan imajı ideal olarak kaldı, fakat bu nadiren gerçekliği yansıtıyordu.

Sultanlar tuğrâlarla birlikte belgelere yazdıkları dinî sözlerle (örneğin, *i'tasamtu bi'llâh*)[72] ve halifelerin bahşettiği lakablarla da dindarlık iddialarını ortaya koydular. Gazneli ve Büveyhî hükümdarlar 'ed-Devle'ye (örneğin, *Aduddevle*, "[Abbâsî] devlet/hanedanın desteği") dayanan lakablar kullanmışlardı, fakat Tuğrul lakabında "ed-din" bileşenini kullanmasıyla bilinen ilk hükümdardır (*Rükneddin*, "[Müslüman] İnancın Direği").[73] Bu durum böyle bir unvanın görünüşteki dinselliğine rağmen, halifenin yetkilerinin bir anlamda gaspına da işaret ediyordu: Önceki hükümdarlar kendilerini Abbâsî *devle*'sinin destekçileri olarak tanımlarken, artık Tuğrul halifenin İslâm'ı koruma görevini kendisine mal etti.

Bağdat'ta hutbelerde (Cuma namazlarında) sultanın adının geçmesi de halifenin onayını ifade ediyordu. Bu da Bağdat'a sahip olmanın –hutbede sultan olarak kendisinden bahsedilmenin en emin yolu–, İsfahan'ın denetimiy-

---

67 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 66, çev. s. 49.

68 Lambton, "The Dilemma of Government", s. 56-57. Karş. Crone, *Medieval Islamic Political Thought*, s. 286.

69 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 459. İsfahan'daki davranışı konusunda karşlaştırmak için bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 86-87.

70 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 18, 59; çev. s. 13-14, 44.

71 Lange, *Justice*, s. 41; Lambton, *Continuity and Change*, s. 28, 71-72, 79. Sonraki dönemlere ait bir kaynaktan bir örnek için bkz. Sübkî, *Tabakât*, IV, s. 310; Sübkî, Nizâmülmülk'ün mezâlime girdiğini belirtir, fakat o zaten Şâfiî dindaşının rolünü abartmaya her zaman meraklıdır.

72 Bkz. Bivar, "Saljuq Sign Manual".

73 Bosworth, "Titulature", s. 216; Tor, "'Sovereign and pious'", s. 55.

le birlikte (en azından Mahmud dönemine kadar), meşru sultanlık iddiasında bulunabilmenin temel unsuru olduğu anlamına geliyordu.[74]

Halifenin onayı yeni hanedanın geniş Müslüman dünyada meşruiyetini sağlamak açısından önemli olsa da, Selçuklu hükümdarını en azından ilke olarak halifeye tabi kılabilmek gibi bariz bir mahzuru da içeriyordu. Teorik açıdan sultan bir *hidme* ilişkisiyle halifeye bağlıydı: Halife onun hamisi, o ise halifenin vasalıydı. Bu *hidme* ilişkisine girmek, hutbe sembolizmiyle birlikte, Selçuklu sultanlarının meşruiyetinin önemli bir parçasını oluşturuyordu. Halife Müsterşid'in Sultan Mahmud ve kardeşi Mesud'u Şaban 515/Kasım 1121'de Bağdat'taki sarayı el-Müsemmene'de kabulünü anlatan İbnü'l-Cevzî de ilişkinin bu yönünü vurgular:

> [Mahmud ve Mesud] yaklaştıklarında, peçe kaldırıldı ve sultan, vezirinin ayakta beklediği yerde durdu, kardeşi de arkasındaydı. Üç kez saygı gösterdiler [*hidme*] ve onlar ayaktayken [halifenin veziri] İbn Said sultana halife adına kendisine olan muhabbetinden, yakınlığından ve güveninden bahsetti. Daha sonra halife ona ihsan edilecek onur kaftanlarını emretti ve [sultan] kardeşi ve [emirleri] Yürünkuş ve Reyhan ile birlikte salonun yanındaki bir odaya götürüldü. Hazinedar [*sâhibü'l-mahzen*], İkbal ve Nazar onu [kaftanlarla] giydirme görevini üstlenirken, halifenin önünde duran iki [halife] veziri birer birer emirleri tanıttı. [Her bir emir] saygı gösterdi [*hidme*], hizmet yükümlülüğünü [*ya'rifu hidmatahu*] tanıttı ve yeri öpüp ayrıldı. Ardından sultan ve kardeşi döndü ve halifenin önünde aynı şeyi yaptı. Mahmud yedi kaftan, yakalık, taç ve kolluk giyiyordu. Her ikisi de saygı gösterdi [*hidme*] ve halife, sultanın oturması için bir sandalye emretti. Halife ona nasihat etti ve [Kur'an'dan bir parça] okudu: "Kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir ve kim zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir."[75] [Sultana] tebaasına iyi muamele etmesini emretti. Daha sonra Ebû Tâlib'e bunu açıklaması için izin verdi. Ardından [sultanın] şöyle söylediği anlatılır: "Allah bana Müminlerin Başı olan efendimizin emirlerini kabul etmemi ve onları hayata geçirmemi tevdi etti. Onlar iyi talihi kolaylaştırır ve nimetlerin havadisini verir." Halife iki vezire iki kılıç verdi ve onlara sultanı kılıçlarla donatmalarını emretti. Bu yapıldığında şöyle dedi: "Bunlarla kâfirleri ve zındıkları zapt et."[76]

---

74 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 82-83, 172. Tutuş'un Bağdat'ı ele geçirme ve burada hutbede kendisinden bahsettirme –halife reddetmişti– konusundaki başarısızlığının sonucu olarak karşılaştığı güçlükler dikkat çekicidir: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 233; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 5, 15; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, I, s. 199-203.

75 Kur'an-ı Kerim, Zilzal suresi, 7-8. ayetler.

76 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 195-196.

Tüm tören halifenin araya koyduğu mesafesini ve itibarını vurgulamak üzere ayarlanıyordu ve emirlerinin pek çoğu sultana kendi memurları aracılığıyla dolaylı olarak aktarılıyordu. Onur kaftanları *hidme* ilişkisini sembolize etmek açısından bilhassa önemli bir rol oynuyor ve sultanın usulüne göre yetkilendirildiğini ve halife tarafından bir vasal olarak tanındığını gösteriyordu. İbnü'l-Cevzî başka bir yerde daha bu noktaya dikkat çekerek Mahmud'un ölümünün ardından düzenlenen taç giyme töreni sırasında bu onur kaftanlarından bazılarını çalmaya yönelik bir entrikadan bahseder:

> [II.] Tuğrul Hemedan'a döndü. O ordusunun desteğini kazanarak yönetimini sağlama alırken, kardeşi Mesud'un durumu giderek umutsuz hale geldi. Bunun nedeni Halifenin onur kaftanlarını Hârizmşah'a göndermesiydi ve [Mezyedî] Dübeys, Tuğrul'a şunu tavsiye etti: "Bu kaftanları almalı ve Halifenin onları bize gönderdiğini açıkça göstermelisin. Böylece Mesud'un yanında kimse kalmaz."[77]

Bu tür törenler ve semboller sultanlar açısından bilhassa önemliydi; Mahmud ve Mesud örneğinde olduğu gibi, bunların eksikliği meşruiyetlerini ve iktidarlarını zayıflatıyordu. Alparslan ve Sencer gibi bazı sultanlar halifeyle şahsen tanışma ihtiyacını hiçbir zaman hissetmediler. Dolayısıyla halifenin iktidarı ancak sultanın zayıflığı kadar güçlüydü.

Selçuklular Abbâsîlerle hanedan evlilikleri yoluyla bağ kurarak hem meşruiyetlerini artırmaya hem de halife üzerinde denetim tesis etmeye çalıştılar.[78] 11. yüzyılın ortasından 12. yüzyılın sonuna kadar neredeyse her halifenin bir Selçuklu eşi vardı. Selçukluların Bağdat'a girmesinden kısa bir süre sonra Kâim, Çağrı'nın kızı Arslan Hatun'la evlendi;[79] onun oğlu Uddeteddin, geleceğin Halife Muktedî'si ise Alparlan'ın kızıyla nikâhlandı.[80] Muktedî on yıl sonra, 474/1081-1082'de ise Melikşah'ın bir kızıyla evlendi.[81] Benzer birleşmeler 12. yüzyılda da oluyordu: Muhammed Tapar 502/1108'de Melikşah'ın diğer bir kızı ve kendi kız kardeşi İsmet Hatun'un Halife Müstazhir ile evlenmesini sağlarken,[82] Müstazhir'in oğlu Müsterşid 518/1124'te

77 *A.g.e.*, XVII, s. 284.

78 Bu konu hakkındaki en ayrıntılı çalışma için bkz. Zekeriya Kitapçı, *Abbâsî Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları* (Konya, 1994). Ayrıca bkz. Eric Hanne, "Women, Power, and the Eleventh and Twelfth Century Abbasid Court", *Hawwa*, 3/i (2005), s. 80-110.

79 Bundari, *Zubda*, s. 11; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 617; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 4-5; Sıbt, *Mir'ât*, s. 2-3.

80 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 140; Sıbt, *Mir'ât*, s. 141, 156-157.

81 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 120; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 222-223; Sıbt, *Mir'ât*, s. 213-214.

82 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 471; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 112; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, II, s. 501-502.

Sencer'in bir kızıyla evlendi.[83] Muktefî de Sultan Mesud'un kız kardeşi Fatima bint Muhammed'le evlendi.[84]

Selçukluların kendileri de Abbâsî hanedanından kadınlarla evlendi, fakat bu tür birleşmeler daha nadirdi. Tuğrul Kâim'in kızıyla evlenmek istediğinde, halife isteksizce kabul etmeden önce pek çok zorluk çıkardı.[85] Bu, George Makdisi'nin iddia ettiği gibi, "Selçuklu soyundan birinin Abbâsî halifeliği üzerinde hak iddia etmesi ihtimali"ne yönelik ihtiyatlı bir tavır da olabilir;[86] fakat bu tür evliliklerin Büveyhîler döneminde de örnekleri vardı. Dahası, gördüğümüz gibi, halifeler Selçuklu hanedanından kadınlarla evlenmeye çoğunlukla razıydı ve bunun böyle bir sonuca yol açma riski çok daha fazlaydı. Mesud Halife Muktefî'nin kızıyla evlilik yaparken herhangi bir zorlukla karşılaşmışa benzemiyor.[87] Kâim'in isteksizliği büyük olasılıkla bu halifenin bir derece bağımsızlık elde etme çabalarının diğer bir göstergesiydi.[88]

Her şeyden önce başarılı bir anlaşmanın belirtileri olarak tasarlanan bu evlilikler, halifelerin evlilik yapmadığı klasik dönem (9. ve 10. yüzyıllar) Abbâsî geleneğinden kopuşa da işaret ediyordu.[89] Kâim'in Çağrı'nın kızıyla yaptığı evlilik, halifenin Bağdat'ın işgalinden sonra Selçuklu üstünlüğünü kabul ettiğini gösteriyordu. Halifeler evlilik konusunda her zaman isteksiz değildi: Örneğin Muktedî etkin şekilde evlilik arayışındaydı ve bunun için sıkı pazarlık yapmak zorunda kalmıştı (bkz. aşağıda s. 189). Ne var ki Selçuklu-Abbâsî ilişilerindeki değişiklikler nedeniyle evlilikler ıstıraplı olabiliyordu. Tıpkı Muktedî'nin yaptığı gibi (bkz. s. 155) Selçuklu eşlerine kötü muamele etmek, halifelerin sultanlara yönelik hoşnutsuzluklarını dile getirme biçimlerinden biriydi. Dahası, halife adayı olabilecek Selçuklu kökenli birinin doğması korkusu Makdisi'nin iddia ettiği şekilde başlıca itici güç olmasa da, bu evliliklerin sıklığına rağmen Abbâsîlerin Selçuklu kökenli tüm çocukları tahtın dışında tutmayı başardıklarını belirtmek gerekir.[90] Çok sa-

---

83 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 224, 225.

84 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 77; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 321, XVIII, s. 3 (Hicri 531, 534); Bundari, *Zubda*, s. 194; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, f. 169a, s. 98-99.

85 Ayrıntılı bir tartışma için bkz. George Makdisi, "The Marriage of Tughrıl Beg", *IJMES*, 1/iii (1970), s. 259-275.

86 *A.g.e.*, s. 261.

87 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 77; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 3-4; Hillenbrand, *A Muslim Principality*, f. 169a, s. 97-98.

88 Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 96-97.

89 Hugh Kennedy, *The Court of the Caliphs: When Baghdad Ruled the Muslim World* (Londra, 2004), s. 167-168.

90 Kitapçı, Râşid'in, Müsterşid'in Sencer'in kızıyla yaptığı evlilikten doğan oğlu olduğu yönünde bir iddiada (*Abbâsî Hilafetinde Selçuklu Hatunları*, s. 262, 265) bulunsa da, bunu kanıtlayacak bir şey bulamadım: Carole Hillenbrand, "Al-Rāshid", *EI²*'e göre, annesi Huşf adlı bir köle kadındı.

yıda halifenin Türk kökeni olsa da –daha önceki dönemlerde olduğu gibi– bu, Türk cariyelerden kaynaklanıyordu, Selçuklu eşlerinden değil.

Selçuklular ve halifelik

Halife tarafından tanınmak halka açık törenler ve unvanlar aracılığıyla Selçukluları meşrulaştırmaya hizmet ediyordu. Selçuklular Abbâsîleri hor gören Şii Büveyhîleri yerlerinden etmiş olsalar da, halifenin bakış açısına göre Türkler de pratikte daha iyi değildi, hatta aslında tam tersiydi. Halifeler 10. yüzyılın sonlarından beri hem dinsel hem de siyasal alanlarda daha büyük çapta bir otorite elde etme çabası içinde olmuş, bunun için de Bağdatlı kitleler arasında popüler olan Hanbelî dinî hareketiyle yakın ittifak kurmuşlardır. Zaten Halife Kadir (h. 381/991-422/1031) de Büveyhîlerin zayıflığından faydalanarak Irak'ta kadı atamak, bizzat Bağdat'ın idaresinde sorumluluk almak ve Büveyhîler ile askerî birlikleri arasında arabuluculuk yaparak siyasi alana müdahale etmek gibi yetkiler elde etmiştir.[91] Bu yeni iddialı tutum Kadir ve onun halefi Kâim tarafından yayınlanan resmî belgelere de yansıyordu; "Kadirî-Kâimî öğreti" olarak bilinen bu tutum halifenin konumunu Sünniliğin koruyucusu olarak tanımlamaya çalışıyordu. Dolayısıyla, Selçukluların 11. yüzyılın ortalarında karşı karşıya kaldıkları halifeler "kendileri adına konuşacak ve hareket edecek bir konumda"ydı.[92] Ne var ki az sayıda kayda değer gelir kaynağına sahiplerdi ve bahsetmeye değecek bir askerî güçleri yoktu.

Selçuklular Bağdat'ta sultanın temsilcisi konumundaki üst düzey bir Selçuklu emiri olan *şıhne*nin kişiliğinde kendi otoritelerini dayatarak Kadir ve Kâim'in girişimlerini tersine çevirme tehdidinde bulundular.[93] Pratikte hutbede kimin isminden bahsedileceğini belirleyen *şıhne*ydi; bu durum halifelerin Selçuklu İmparatorluğu'nda yaşanan iç kriz dönemlerinde bile kendi meşrulaştırıcı rollerinden istifade edemediklerine işaret ediyordu. Bundan dolayı Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan iç savaş sırasında hutbe Berkyaruk ve Muhammed arasında en az sekiz kere yer değiştirse de, halife çok az bir etkiye sahip oldu. Yaşanan karmaşaya rağmen hutbe sadece Rebiyülevvel 496/Ocak 1103'teki kısa bir dönemde yalnızca halifenin adına okundu. Üstelik bu bile halifenin gücünden kaynaklanmıyordu; Bağdat'ın denetiminin biri Berkyaruk, diğeri ise Muhammed tarafından atanan rakip iki *şıh-*

91 Bkz. Busse, *Chalif und Grosskönigen*; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 65.

92 Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 101.

93 Bağdat'taki *şıhne*ler hakkında bkz. Vanessa van Renterghem, "Controlling and Developing Baghdad: Caliphs, Sultans and the Balance of Power in the Abbasid Capital (mid-5th/11th to late 6th/12th Centuries)", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 125-126.

ne arasında paylaşılamamasından ileri geliyordu. Dolayısıyla bu bir Abbâsî bağımsızlık bildirgesinden ziyade, rakipler arasında tercih yapmaktan kaçınma çabasıydı.[94]

Halifeler ayrıca Selçukluların, halifelik vezirinin seçilmesi gibi yetkilere müdahalesine de sıkça tahammül etmek zorunda kalıyordu.[95] Ne var ki Büveyhî döneminin sonlarından beri kaydetmiş oldukları ilerlemeden feragat etmeye de hiç niyetli değillerdi, bu nedenle en azından Bağdat'ta bir derece otorite tesis etmenin yolunu bulmak için mücadeleyi sürdürdüler. Bu çabalar nihayetinde sonuç verecek ve 12. yüzyılın sonunda Irak'ta yeniden bir halifelik devleti kurulacaktı. Hatta bu devlet daha sonra Halife Nâsır-Lidînillâh döneminde Selçukluların çöküşünde önemli bir rol oynayacaktı. Şimdi Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin gelişimini ele alacağız.

Tuğrul döneminden Melikşah dönemine Selçuklu-Abbâsî ilişkisinin çöküşü

Tuğrul başlangıçta Bağdat'ı kendi üslerinden biri yapmayı tasarlamış olabilir. 447/1055'te şehrin işgalinin hemen ardından Bağdat'taki Büveyhî sarayında ayrıntılı çalışmalar yaptırarak surlar ve kuleler ekletti, çevredeki çok sayıda ev ve pazarı yıktırdı.[96] Fakat çoğunlukla göçebelerden oluşan ordularının talepleri doğrultusunda bu fikirden hemen vazgeçmek zorunda kaldı (bkz. 62-64, 233). Buna benzer zorunluluklar haleflerini de etkilemiş olmalı, çünkü Tuğrul'un Bağdat'ı ölümünden kısa süre önce son kez ziyaret ettiği 455/1063 yılı[97] ve Melikşah'ın kızının Muktedî ile düğünü için şehre ilk kez girdiği 479/1086-1087 yılı[98] arasında geçen sürede hiçbir Selçuklu sultanı Bağdat'a ayak basmadı.

*Şıhne*lerin varlığına rağmen halifeler Kâim ve Muktedî başlangıçta temkinli şekilde de olsa Bağdat içerisinde otoritelerini tesis edebildiler. Kâim'in temsilcileri 462/1069-1070'te darphanenin denetimini ele geçirirken,[99] kendisi 464/1071-1072'de Selçuklu *şıhne*si Aytekin es-Süleymânî'nin azledilmesinde ısrar etti ve bunda başarılı oldu.[100] Halifenin giderek artan müdahaleci tutumu Selçukluların tepkisini çekmeye başladı. Nizâmülmülk, Kâim'in emlakinin bir kısmını 466/1073'te Türkmenlere tahsis ederek halifenin ar-

94 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 80; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 355-358.

95 Bkz. Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 108-118.

96 Sıbt, *Mir'ât*, s. 3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 4; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 614.

97 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 25; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 82; Sıbt, *Mir'ât*, s. 97-98.

98 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 155; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 259; Sıbt, *Mir'ât*, s. 239.

99 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 60-61.

100 *A.g.e.*, X, s. 70.

tan gücünü kısıtlamaya çalıştı[101] ve kitapta başka bir kısımda (s. 279-280) ele alındığı gibi, halifenin elini zayıflatabilmek için Bağdat'ta dinsel gerilimi bilinçli olarak kışkırttı.[102] 467/1074'te Muktedî'nin halife olmasıyla birlikte ilişkiler daha da kötüleşti. Melikşah'ın *şıhne*si Sa'düddevle Gevherâyîn yeni halifeyle sıkça anlaşmazlık yaşadı ve 471/1078-1079'da halifelik haremini yakıp kül etmekle tehdit etti.[103] Muktedî geleneksel olarak dünyevi hükümdarlarca atanan resmî görevliler tarafından yürütülen bir görev olan, şeriat hükümlerinin uygulanması konusunda hak iddiasında bulundu. Halife 479/1086'da şarabı alenen döktürüp bir şov sergileyerek, şeriatı pazar yerlerinde uygulama girişiminde bulundu,[104] 484/1091'de ise gayrimüslimlere yönelik kısıtlayıcı yasaları yürürlüğe soktu – çoğunlukla ihlal edilerek gösterilen bir gereksinim.[105] Muktedî ayrıca Melikşah'ın kızı olan Selçuklu eşine refakat eden Türk askerlerini de sürdü ve eşine o kadar kötü muamele etti ki, sultan, kızın İsfahan'a gönderilmesini istedi.[106]

Melikşah ve Nizâmülmülk bu kışkırtmalara karşılık vermek için Ramazan 484/Kasım 1091'de Selçuklulara karşı açıkça eleştirel bir tavır takınan halifelik veziri Ebû Şüca'nın azledilmesini talep etti.[107] Melikşah ayrıca hükümdarlığının sonlarına doğru Bağdat'a daha uzun dönemler ayırmaya başladı.[108] Sultani Ramazan 485/Kasım 1092'de gerçekleştirdiği üçüncü ziyarette, İbnü'l Cevzî'nin deyimiyle, "kötü bir niyetle, Muktedî'yi ortadan kaldırma isteğiyle" geldi (*arāda tash'īth amr al-Muqtadī*).[109] Bu giderek sıklaşan ziyaretler sırasında sultan ve görevlileri daha önce Tuğrul'un ilk girişimlerinden sonra büyük ölçüde terk edilmiş bir inşaat çalışmasını yeniden başlattılar. Bir "sultan camii"nin (*câmi es-sultân*) inşaatı başlatıldı. Nizâmülmülk, Tâcülmülk ve önde gelen emirler şehre gerçekleştirdikleri ziyaretler için evler inşa ettirirken, Melikşah sarayının yakınlarında bir pazarın inşasını finanse etti.[110]

101 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 154; Sıbt, *Mir'ât*, s. 167.

102 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 182; Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 350-366, özellikle s. 351-352, 361-362; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 113.

103 Bundari, *Zubda*, s. 44; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 100, 110; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 198-199, XVII, s. 56-57; Sıbt, *Mir'ât*, s. 177, 195-196; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 107, 113, 119.

104 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 255.

105 *A.g.e.*, XVI, s. 292; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 186.

106 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 165, 175.

107 *A.g.e.*, X, s. 186-187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 292-293.

108 Melikşah üçüncü ziyaretinin (aşağıda n. 110) yanı sıra, 479/1086-1087'de (yukarıda n. 99) ziyarette bulundu ve Ramazan 484/Ekim 1091 ve Rebiyülevvel 485/Nisan 1092 (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 199; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 294) arasında orada kaldı.

109 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 300.

110 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 298. Daha fazla bilgi için bkz. Vanessa van Renterghem, "Social and Urban Dynamics in Baghdad during the Saldjūq Period (mid Vth/XIth mid VIth/XIIth c.)", İsmail Safa Üstün (ed.), *İslam Medeniyetinde Bağdat*

Aniden başlayan inşaat faaliyetlerine ve sultanın şehirde bizzat bulunmasına bakılırsa, Melikşah Bağdat'ı imparatorluğun başkenti veya ziyaret tarihlerinin ortaya koyduğu kadarıyla en azından kış başkenti yapmayı amaçlıyordu. Daha soğuk olan İsfahan ve civarı ise muhtemelen diğer zamanlarda ana merkez olarak kalacaktı. Melikşah'ın mezarı olarak öldüğü yer olan Bağdat yerine İsfahan'ın seçilmesi şehrin sembolik önemini ortaya koyar.[111] Her ne olursa olsun Melikşah'ın büyük planında Muktedî'ye yer olmadığı açık. İbnü'l Cevzî bunu şöyle aktarır:

> Sultan Halifeye gitti ve şöyle dedi: "Bağdat'ı bana bırakmalı ve istediğin ülkeye gitmelisin." Halife paniğe kapıldı ve şöyle cevap verdi: "Bana bir ay mühlet ver." Şöyle karşılık aldı: "Bir saat bile gecikmen mümkün değil."[112]

Nihayetinde on gün mühlet verildi, fakat bu süre zarfında Melikşah aniden öldü. Muhtemelen Muktedî'nin talimatlarıyla öldürüldü (bkz. yukarıda s. 83). Melikşah'ın niyetinin sadece Muktedî'yi yerinden edip onun yerine hanedanın daha uysal bir üyesini geçirmek mi –muhtemelen Muktedî'nin Selçuklu eşinden olan oğlu ve kendi torunu Cafer–[113] yoksa Abbâsîleri bütünüyle ortadan kaldırmak mı olduğu açık değilse de, bu, Melikşah'ın böyle bir hamleyi tasavvur edebilecek kadar özgüvenli olduğunun göstergesiydi. Sonraki sultanlar da rahatsızlık duydukları halifeleri yerinden etmeyi düşünmekten pek çekinmeyeceklerdi, fakat hiçbiri Melikşah'ınki kadar cüretkâr bir hamleye yanaşmamıştı.

Abbâsîlerin bağımsızlık mücadelesi

Muktedî de Melikşah'tan kısa süre sonra öldü. Onun halefi Müstazhir Selçukluların taht mücadelelerine çok az müdahil olabildi ve kayda değer bir askerî güçten de yoksundu.[114] Taraf seçerek durumu kendi lehine çevirme çabaları sonuç vermedi. Hatta Muhammed, halifenin 495/1101'de kendi tarafında savaşa katılma teklifini reddetti.[115] Müstazhir kendisine ait bir askerî güç olmadan olayların neticesini etkileyemezdi. Çatışmaya son veren barış anlaşmasının tarafı da değildi. Ayrıca iki önemli güç daha halifenin hareket alanını kısıtlıyordu: Bağdat'taki Selçuklu *şıhne*lerinin varlığı-

---

(Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu (International Symposium on Baghdad (Madinat al-Salam) in the Islamic Civilization) (Istanbul, 2011), s. 185-187.

111 Bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 81-82.

112 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 299.

113 Bkz. Hanne, "Women, Power", s. 95-97.

114 Genel olarak bkz. Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 135-140.

115 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 329; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 75.

nın sürmesi ve Hille'ye hâkim olan Şii Mezyedî hanedanının giderek artan gücü. Mezyedîler halifeye düşmanlardı ve taht savaşı sırasında Orta ve Güney Irak'ta başlıca güce dönüştüler.[116] Bu kısıtlayıcı engellere rağmen halife kendi yerel otoritesini tesis etmekte bir derece ilerleme kaydetmeyi başardı. Apaçık Abbâsîlerin elinde olan darphanenin Selçuklu sultanının unvanlarını (486/1093'teki kısa bir süre haricinde, ismini değil) çıkarması sultanın önemini azaltıp halifenin gücünü artırma çabasına işaret eder. Halife giderek daha fazla sayıda memur atarken, halifelik bürokrasisi yeni birim ve dairelerle genişledi.[117]

Muhammed Tapar tahta çıkınca Bağdat'a seleflerinden daha fazla ilgi gösterip kışları düzenli olarak burada geçirdi.[118] Onun *şihne*si Bihrûz el-Mücâhid büyük inşaat faaliyetleri yürüttü. Bu faaliyetler arasında sultan camii ve resmî konut *dârülmemleke*nin restorasyonu da vardı.[119] Muhammed Tapar, Melikşah'ın Bağdat'ı kış başkenti yapma planlarını yeniden canlandırma niyetindeydi, fakat hediye alışverişleri ve geleneksel hanedan evliliği Müstazhir ile kurduğu dostane ilişkilere işaret ediyordu.[120] Müstazhir'in tek büyük siyasi müdahalesi sultan ve Hilleli Mezyedî Sadaka b. Mezyed arasındaki barışa arabuluculuk yapmaya çalışmak oldu ve hatta Sadaka'nın, Selçuklu vesayetinden kurtulması içine kendisine silah ve asker göndererek yardım etme önerisi bile onu baştan çıkarmadı.[121] Müstazhir muhtemelen kaderinin Şii Mezyedîlerin elinde olmasından gerçekten de büyük şüphe duyuyordu.

Müstazhir'in halefi Müsterşid (h. 512/1118-529/1135) ise onun Selçuklularla barış içinde yaşama politikasını terk etti.[122] Ne var ki yeni halife açısından en azından ilk zamanlarında çok daha büyük endişe kaynağı, Muhammed Tapar'ın ölümünün (ve tesadüfen Müsterşid'in halife olmasının) ardından başlayan taht mücadelesinden Irak'taki iktidar alanını genişletmek

116 Makdisi, "Notes on Hilla and the Mazyadids", s. 293; C. E. Bosworth, "Mazyad, Banū", *EI*^{2}.

117 Hanne, "Death on the Tigris", s. 158-160, 167; van Renterghem, "Controlling and Developing Baghdad", s. 119; Abbâsîlerin inşa faaliyetleri için van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 187.

118 Sultanın Cemaziyelevvel 498/Ocak 1105, Rebiyülahir 501/Kasım 1107, Rebiyülahir 503/Kasım 1109, Receb 504/Ocak 1111 tarihlerinde Bağdat'ta bulunduğu ve tüm 510/Mayıs 1116-Mayıs 1117'yi burada geçirdiği kaydedilir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 142, 155, 163, 166, 187; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 322.

119 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 159, 163, 186; karş. Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 723; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 471.

120 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 155, 166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 471, 483.

121 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 440-447.

122 Onun dönemi ve Selçuklularla ilişkileri konusunda genel bir değerlendirme için bkz. Carole Hillenbrand, "al-Mustarshid", *EI*^{2}; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 144-165; Tor, "A Tale of Two Murders", s. 281-291; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 91-112, 120-129, 255-284.

için başarılı şekilde istifade eden Şii Mezyedîlerdi. Müsterşid kendisini Sadaka'nın oğlu ve halefi Dübeys'ten koruması için Irak Selçuklu sultanı Mahmud'a yöneldi, çünkü Dübeys Bağdat'ı orduları tarafından yağmalanacak bir ganimetten ibaret görüyordu ve Müsterşid'in yerine kardeşini halife olarak tahta çıkarmak için entrika çevirmişti.[123] Müsterşid'in bir keresinde, Dübeys'in merhametine muhtaç olma korkusuyla Bağdat'tan ayrılmaması için sultana yalvardığı anlatılır.[124]

Tıpkı selefleri gibi Müsterşid de bağımsızlığını elde etmeye çalıştı. Daha 514/1120'de Muktedî'ninkine benzer bir dünyevi otorite elde edebilmek için, sultanın pazarında satılan şarabın dökülmesini emretmişti.[125] Müsterşid Abbâsîlerin en büyük zafiyeti olan askerî destek eksikliği sorununu çözmeye çalıştı. Halifenin ordusunda görev yapmak üzere Kürt ve Bedevi aşiretlerine başvuruldu,[126] halife Bağdat'taki tahkimatların onarılmasını emretti[127] ve hatta Müsterşid bu orduları 517/1123'te Dübeys'e karşı bizzat yönetti[128] – 10. yüzyılda tahtta bulunan Tâi'den beri savaşta ordu yöneten ilk halife oldu.

Mahmud halifenin giderek artan askerî gücünün başlarda olumlu bir gelişme olduğunu düşünüyor ve halifeyi, Sencer'e karşı tek sultan olmasına yardımcı olabilecek bir müttefik olarak görüyordu. Müsterşid sultanın hediyesi olarak atamalar üzerinde de belirleyici bir etki sahibi olmaya başladı. Mesud 515/1121-1122'de "tüm topraklarında" baş kadılığa Ebû Sa'd el-Herevî'yi atadığında, Müsterşid'in Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî'yi tercih etmesi nedeniyle Irak bundan muaf tutuldu.[129] Hatta 518/1124'te halifenin kendisine yönelik şikâyetleri dolayısıyla Aksungur el-Porsukî de *şıhne*likten alındı.[130] Halife ekonomi alanına da müdahale edebiliyordu. Bu çerçevede iktidarının ilk zamanlarında kötü hava şartlarının yol açtığı ürün sıkıntısından kaynaklanan enflasyonun etkilerini hafifletebilmek için dirhem ve dinar arasındaki kambiyo kurunu düzenledi (ayrıca bkz. aşağıda s. 297).[131]

Mahmud *şıhne*si Yürünkuş'un (Porsukî'nin yerini almıştı), halifenin kendi bağımsızlığını (*yatlubu el-mülk*) elde etmeye çalıştığı yönündeki uyarıla-

123 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 608; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 207-210; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 235-237, 239; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 144-147, 151.

124 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 197, 204-205, 207-210; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 150-151.

125 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 187.

126 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 607-610, 626-628.

127 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 217-219.

128 *A.g.e.*, XVII, s. 216-217, 228-229; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 608, 626-628.

129 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 193.

130 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 622-623.

131 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XVII, s. 207; enflasyon için ayrıca bkz. *a.g.e.*, XVII, s. 221; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 544.

rını dikkate almadı.[132] Sencer, Mahmud'un planladığı bu ittifaktan haberdar oldu ve buna karşı çıktı:

> Sen benim sağ kolumsun ve Halife hem seni hem de beni oyuna getirmeye karar verdi ... Biliyorsun ki hiç erkek çocuğum yok, bana karşı savaştın ve ben seni yendim fakat sana kötü muamele etmedim, savaşımıza neden olanları öldürdüm, seni yeniden sultan yaptım, seni varisim yaptım ve seni kızımla evlendirdim ... Seni oğlum gibi görüyorum, Allah seni [Halifenin] sana söylediklerine kulak asmaktan sakınsın. Ordunla Bağdat'a gitmeli, Halifenin veziri İbn Sadaka'yı tutuklamalı, [ordusunda] görev yapan Kürtleri öldürmeli, hazırladığı şeyleri ve bütün sefer teçhizatını ele geçirmeli ve şöyle demelisin: "Ben senin kılıcın ve hizmetkârınım, atalarının yaptığı gibi sarayına dönmelisin. Ben seni kendini zorlamandan koruyacağım."[133]

Mektup Mahmud'u, dönemin siyasetini bu denli çetrefil hale getiren sayısız ittifak değişikliğinden birine ikna etmişe benziyor.

Müsterşid'in istihbarat ağı da aynı derece etkiliydi, bunu haber aldıktan sonra Mahmud'un Irak'a gelmesini engellemeye çalıştı.[134] 10 Zilhicce 520/27 Aralık 1126'da Bağdat'ın önde gelen vatandaşlarına seslenen halife minbere çıktı ve savaşma kararlılığını ilan eden bir vaaz verdi. Oğlu Râşid kılıcını çekmiş şekilde yanında duruyordu. Mahmud ordusunu Bağdat'ın kenar mahallelerine sürdü, fakat halife onun uzlaşma çağrılarına direnmeyi sürdürdü.[135] Selçuklu ordusunun bir kısmı Muharrem 521/Ocak 1127'de halifenin sarayını yağmaladı. Halk Müsterşid'in açıkça kışkırtmasıyla Selçuklu görevlilerinin saraylarını yağmalayarak onun tarafında olduğunu gösterirken, Selçukluların saldırısını engellemek üzere şehrin etrafına hendekler kazıldı.[136] Sultan ve Türk askerleri özellikle batı tarafında halk tarafından taciz edildi: "Ey Bâtınîler [İsmâilîler]! Halife ve Müslümanlara saldırmaya geldiğiniz gibi Bizanslılara saldıramazsınız."[137] Ne var ki yiyecek stokları tükenince ve önde gelen emirler taraf değiştirip sultanın ordugâhına gidince Müsterşid barış istemek zorunda kaldı ve sultan Bağdat'a girdi.

Müsterşid'in ilk iktidar kumarı böylece tutmadı. Fakat çok geçmeden or-

---

132 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 229, 231; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 86. Diğer kaynaklar gerilimin nedeninin aslında Mesud'un Irak'taki vekillerinin davranışları olduğunu öne sürer, fakat bu anlatıların ayrıntı vermemesi İbnü'l-Cevzî'nin versiyonunun daha ikna edici olduğu izlenimi doğurur. Bkz. Hillenbrand, *A Muslim Principality*, f. 165a, s. 67.

133 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 231.

134 *A.g.e.*, XVII, s. 231-232.

135 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 232-236. Bu olayların anlatısı için ayrıca bkz. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 87-89.

136 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 637; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 241.

137 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 637; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 242; XVII, s. 236.

dusu için asker toplamaya devam etti; tıpkı daha önce yaptığı gibi Dübeys tehdidini bahane etti.[138] Mahmud'un ölümünün ardından Sencer'in tercih ettiği aday olan Tuğrul yerine Mesud'u destekleyerek taht mücadelesine müdahale etti (bkz. İkinci Bölüm). Halife daha sonra bölgedeki diğer düşmanlara karşı harekete geçti ve işe daha önce Sencer ve Tuğrul adına Bağdat'ın denetimini ele geçirmeye çalışmış olan Musul emiri Zengî ile başladı. Kendi tarafına geçmiş olan bir grup Selçuklu emiri (*cemâ'a min el-umerâ' el-selçukiyye*) tarafından desteklenen Müsterşid 527/1133'te Musul'a ilerledi ve şehri kuşattı, fakat artık Mesud'un tarafına geçmiş olan Dübeys'in yeniden hareket geçebileceği korkusu onu geri çekilmek zorunda bıraktı.[139] Bu başarısızlığa rağmen daha fazla sayıda Türk emiri Müsterşid'e katıldı. Halife 527/1133 yılının Ramazan Bayramı'nda güçlerini teftiş ettiğinde, ordusunda 15.000 atlı asker vardı ve bu muazzam bir güçtü.[140]

Türk siyasetinin bulanık dünyasına müdahil olmak oldukça tehlikeli bir işti. Tuğrul Müsterşid'in yeni Türk emirleriyle yazışmaya başladı. Halife bunları fark edip bazılarını tutuklayınca diğerleri kaçtı ve kendilerinii müttefiki olduğu varsayılan Müsterşid'e vermeyi reddeden Mesud'un merhametine sığındı.[141] Bu durumda halifenin kuvvetleri bir yıl içerisinde 5.000 askere düştü, fakat bunlara da güvenilemezdi. Müsterşid Ramazan 529/Ekim 1135'te Mesud'a karşı savaşa girmeye yeltenince Türk komutanları hemen taraf değiştirdi ve halife esir alındı.[142] Selçuklular Bağdat'ın surlarını yerle bir ettiler. Müsterşid ise İsmâilî suikastçılar tarafından ansızın öldürüldü. Bu pek çok kişiye göre Sencer ve Mesud'un kışkırttığı bir eylemdi.[143] Bir müddet sonra Dübeys de Mesud tarafından idam edildi, çünkü İbnü'l-Esir'in anlattığı kadarıyla, "o, sultanların Müsterşid'e karşı bir araç olarak kullanmak amacıyla kendisiyle temas halinde olduklarını anlamamıştı; bu neden ortadan kaldırılınca o da ortadan kaldırıldı".[144]

Müsterşid'in güce başvurma ve Selçukluların veraset savaşlarına müdahil olma arzusu Mesud'un tereddütlerini giderdi. Halefi de Müsterşid'in kaderini paylaştı: Râşid de kısa süren kanlı bir dönemin ardından halifelikten indirildi ve öldürüldü. Râşid kısa halifeliği sırasında Mesud'a karşı ayaklanan

138 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 655; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 98-99.

139 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 5; İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 47-48; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 276.

140 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 283.

141 *A.g.e.*, XVII, s. 284.

142 Bundari, *Zubda*, s. 177; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 295; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 24-26. Ayrıca bkz. aşağıda Altıncı Bölüm.

143 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 298-299, 304; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 27; Bundari, *Zubda*, s. 175-177; Hillenbrand, *A Muslim Principalty*, f. 165b, 166a, s. 69-70, 72-73.

144 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 30; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 305.

ve Musul emiri Zengî'nin önderliğini yaptığı bir grup emirle işbirliği yapmıştı.[145] Mesud halifenin azledilmesi kararını meşrulaştırmak için Râşid'in kendisi tarafından imzalandığı iddia edilen bir belgeyi ortaya koydu. Bu belgede Râşid "Eğer asker toplayıp isyan edersem ben kendimi azlederim" (*hal'atu nefsī min al-amr*) diyordu.[146]

Halifeliğinin ilk zamanlarında hayata geçirdiği şarabın imhası gibi eylemler önceki halifelerinkilerle aynı doğrultuda olsa da, Müsterşid'in bir ordu kurmaya girişmesi ve tahkimat programı diğer tüm seleflerinden daha ileri bir adımı ifade ediyordu. Ne var ki bu uzun dönemli bir strateji değil, daha ziyade halifenin iktidarı ele geçirme amacıyla fırsatçı davrandığı ve her şeyden önce Dübeys tehdidinin harekete geçirdiği bir politikaydı.[147] Aslında İbnü'l-Esir Mahmud ve Müsterşid arasındaki mücadeleyi *şıhne* Yürünkuş ve halifelik memurları arasındaki husumete bağlar.[148] Bu yaklaşım, meselenin önemini muhtemelen hafife almakla birlikte, Müsterşid'in o zamana kadar Selçukluların olmadığı bir dünya tahayyül ettiğini gösteren herhangi bir kanıt da yoktur. Üstelik Selçukluların desteği, daha olası Şii Mezyedî tehdidini savuşturmak için gerekliydi.

Abbâsî halifeliğinin ömrünün uzunluğuna ve isminin ihtişamına rağmen ne Müsterşid ne de halefi Râşid kayda değer bir siyasi çevreye hitap edebildi. Halifenin, sadakatine gerçekten de güvenebileceği tek grup Bağdat halkı veya en azından onun Sünni nüfusuydu. Müsterşid'in yenilmesi ve Mesud tarafından ele geçirilmesi Bağdat'ta büyük üzüntüyle karşılandı. Bağdat halkı Mahmud döneminde şehirdeki Selçuklu mallarının yağmalanması eylemine de büyük iştahla katılmıştı. Buna rağmen, halkın halifeye desteğinin sınırları vardı. Müsterşid surların inşasını finanse edebilmek için mali kaynakları artırmaya çalıştığında alınan önlemler o kadar tepki çekmişti ki, bu önlemlerden vazgeçmek zorunda kalmış ve artırılan mali kaynaklar da iade edilmişti.[149] Mesud'un yeni halife Râşid'in yanı sıra Bağdat halkına da cezai bir vergi getirme girişimi[150] de hiç şüphesiz halkı can evinden vurarak halifeye ve onun ihtiraslarına olan desteği zayıflatma arzusundan kaynaklanıyordu.

---

145 İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 51-53; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 307-312; onun da 532'de İsmâilî suikastçılar tarafından öldürüldüğüne dair söylentiler çıktı ve tahtını geri almaya çalıştı: bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 332.

146 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 312.

147 Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 154-155.

148 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 635.

149 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 217.

150 *A.g.e.*, XVII, s. 305.

Selçuklu vesayetinin sonu

Mesud önceki iki halifenin eylemlerinden aldığı ders sayesinde, 530/1136'da Râşid'in yerini alan Muktefî'ye doğal olarak köstek olmaya çalıştı ve onu, bir ordu oluşturmasını engellemek amacıyla servetinin büyük kısmını sultana bırakmaya zorladı. Oluşturmasına izin verilen milis güçler de mümkün olduğunca zayıflatıldı.[151] Sultanın kendisi de şüphesiz gözünü halifeden ayırmamak için sık sık Bağdat'a gidiyordu ve görünüşteki dostane ilişkiler Selçuklu ve Abbâsî hanedanları arasındaki evliliklerle mühürleniyordu (bkz. yukarıda s. 151-152). Buna rağmen Selçuklu *şıhne*si Etiyopyalı hadım Mesud Bilâl halifeye şaşırtıcı düzeyde bir kabalıkla muamele ediyordu. Abbâsîlerin onun görevden alınması yönündeki talepleri de reddedildi.[152]

Hükümdarlığının sonlarına doğru Mesud'un Bağdat'taki idaresi, Toganyürek'i öldürmesinin hemen ardından önde gelen emirlerinin 543/1149'da ayaklanmasıyla birlikte sarsıldı (bkz. yukarıda s. 110). Mesud Bilâl Bağdat'a kaçtı. Şehri koruyamayan sultan Bağdat'ı İldeniz ve Alpkaş'ın başını çektiği isyancı emirlere karşı savunmak için Muktefî'yi ateşkes anlaşmasının şartlarından muaf tutmak zorunda kaldı.[153] Bu aşamada halifenin kuvvetleri ağırlıklı olarak, emirlere karşı pek de şansı olmayan Bağdat halkından oluşuyordu. Fakat emirler kendi sultanlık adayları için *hutbe* okunmasını talep etmek üzere Receb 544/Kasım 1149'da döndüklerinde, iki tarafın kuvvetleri aşağı yukarı eşitlendi ve taraflar yenişemedi.[154] Muktefî yaşadığı mali güçlüklere rağmen Ermeni ve Rum askerler de toplayabilmişti. Her ne kadar sultan itiraz etse de, halife ordunun kendisini düşmanlarından korumaya yardımcı olacağını söyleyerek onu ikna etmeyi başardı. Zaten Mesud bunu tartışabilecek durumda değildi.

Yeni saldırgan halifelik stratejisinin mimarı, emirlerin 543/1149'daki saldırısının ardından tecrübeli İbn Sadaka'nın yerini almış olan İbn Hübeyre'ydi.[155] İbn Hübeyre hem Muktefî'ye hem de halefi Müstencid'e on altı yıl hizmet ederek halifelik devletinin canlanmasında açıkça hayati bir rol oynadı.[156] Ne var

151 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 43-44; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 320-321, 322; Bundari, *Zubda*, s. 235; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 169-170, 173. Milisler hakkında bkz. aşağıda s. 243-244.

152 İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, s. 192.

153 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 132-134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 64-65.

154 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 143; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 71-72; Bundari, *Zubda*, s. 223. İbn Hübeyre, halifeye, Mesud karşı çıktığında sultanın düşmanlarına karşı hareket ediyormuş gibi davranmasını tavsiye etti.

155 İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, s. 193-195; İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 113; fakat ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 71.

156 İbn Hübeyre hakkında bkz. Herbert Mason, *Two Statesmen of Mediaeval Islam: Vizir Ibn Hubayra (499-560AH/1105-1165AD) and Caliph an-Nâsir li-Dîn Allâh (553-622ah-1158-1225ad)* (La-

ki ondan bahseden birtakım kaynakların vezirin tarafını tutmak için gerekçesi olduğunu da belirtmek gerekir: O pek çok kişinin hamisiydi. İki kronikçi, hem İbnü'l Cevzî hem de İmâdüddin el-İsfahânî kariyerine onun himayesi altında başlamıştı.[157]

İkinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, Mesud'un ölmesi, Sencer'in ise 547/1152'de Guzlar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, Muktefî egemenlik iddialarını daha açık bir şekilde ortaya koyarken, İbn Hübeyre komutasındaki ordular Vâsıt ve Kûfe'yi ele geçirip Tikrit'e saldırdı. Selçuklu Süleymanşah b. Muhammed halifeye sığındı ve bir tevazu işareti olarak Bağdat şehir kapılarında eşiği öpmek zorunda kaldı. İsfahânî'ye göre bu, "daha önce hiçbir Selçuklu veya Deylem [Büveyhî] sultanının" maruz kalmadığı bir aşağılamaydı.[158] Bağdat'ın 552/1157'de Süleymanşah'ın rakibi Muhammed b. Mahmud tarafından kuşatılması da İbn Hübeyre'nin entrikalarına engel olmadı. III. Melikşah "Irak'taki sistemi eski haline getirmek –aksi halde saldıracaktı–" niyetiyle 555/1160'ta Bağdat'ta hutbeyle tanınmayı talep ettiği sırada, İbn Hübeyre onun öldürülmesini planlıyordu.[159] İbn Hübeyre ertesi yıl İldeniz'in desteklediği aday Arslan b. Tuğrul yerine III. Melikşah'ın oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına çıkarmak için İldeniz'e karşı emirlerin ayaklanmasını kışkırttı.[160]

Ne var ki İbn Hübeyre çabalarını çoğunlukla Irak'taki toprakları şekillendirmeye yoğunlaştırdı. Hatta Müstencid, Hille'yi fethetti ve 558/1162'de Mezyedîlere son verdi. Selçuklu İmparatorluğu'nun halefi olan devletler giderek Azerbaycan, Cibal (İldenizliler) veya Suriye'ye (Zengîler) yönelirken, Muktefî'nin halefleri bu Orta Irak topraklarını kontrol altında tutmayı başardılar. Müstencid Selçukluların isimlerini 561/1165'ten itibaren sikkelerden çıkararak resmî olarak bağımsızlığını ilan etti.[161]

Bu son halifelik devleti çok az kavranmıştır; halifelerin güçlerini dayandırdıkları orduları nasıl finanse ettikleri bile tam olarak anlaşılmış değil. Dahası, halifelerin kendileri dönemin büyük bölümünde ikincil bir rol oynarken, siyasete hâkim olan, İbn Hübeyre ve İbnü'l-Beledî gibi vezirler ve önde gelen Bağdatlı emir Kutbüddin Kaymaz'dı. Abbâsîlere yönelik tehdit ar-

---

hey, 1972); biyografisi için ayrıca bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, s. 191-203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 166-170 ve Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 218-219.

157 Mason, *Two Statesmen*, s. 34-35 ve İsfahan için bkz. aşağıda s. 214-215.

158 Bundari, *Zubda*, s. 241. Süleymanşah'ın Bağdat günleri hakkında ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 206-207; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 102, 106-107.

159 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 263; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 189. Ayrıca Kummî'nin, Muhammed'in iki vezirinin onunla aynı ay öldürülmesine dayanan şüpheleri için bkz. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 236-237.

160 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 269-271.

161 Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 196-197.

tık her şeyden önce 566/1170'te Müstencid'in öldürülmesine yol açan saray hiziplerinin manevralarından geliyordu. Müstencid'in halefi Müstazî, rakip hizipler nüfuz mücadelesi verirken kendi sarayında fiilen esir konumundaydı.[162] Sibt İbnü'l-Ta'widhi'nin Müstencid'in veziri İbnü'l-Beledî hakkında yazdığı bir şiir, Abbâsîlerin bağımsızlığının Bağdat halkına çok az fayda sağladığını ima eder:

Ey Bağdat yolcusu, bir şehirden geç git,
Zorbalık dalgalarıyla taşan ve altüst edilen...
Eski günlerinden uzakta bir yer
Âlimlerin mahallelerini doldurduğu,
Soylu ailelerinin başlarının ikamet ettiği
Şöhretli liderler ve kâtiplerle birlikte...
Şehir, halkıyla birlikte göçüp gitti; evleri
Efendimiz vezirin varlığıyla virane durumda.
Mezarlar yaşayanları tehlikeye atıyor,
Üzerlerindeki taşlar ve toprak tehdit.[163]

Selçuklu hanesinin İran ve Irak'ta nihai olarak ortadan kaldırılması ise son halifelerin en etkilisi olan Nâsır-Lidînillâh'a atfedilebilir.[164] Nâsır nüfuzunu denetimi altındaki toprakların ötesine –etkisi başlangıçta Bağdat, Hille ve Vâsıt ile sınırlıydı– yaymak için didinip durdu. Ayrıca halifelik için yeni bir meşrulaştırıcı strateji benimsedi ve Bağdat'ın Hanbelî kitlelerine dayanan geleneksel Abbâsî stratejisini terk ederek geniş bir ittifak ağı oluşturmaya çalıştı; bu çerçevede Şiilik ile uzlaşma politikası izledi ve diğer Müslüman hükümdarları halifeliğe sadakat duygusuyla bağlayacak yeni bir araç olarak fütüvvetten faydalandı. Nâsır, İldenizliler ve Eyyûbîlerden de bağlılık talep etti, fakat yeniden dirilen Selçukluları kendi emellerine yönelik gerçek bir tehdit olarak gördü. Nâsır olmasaydı Kızılarslan muhtemelen Sencer b. Süleymanşah'ı tahttan indirip kendisini sultan ilan etmeye asla cüret edemezdi, fakat hiç kuşkusuz önünde sonunda Hârizmşahlar da saldıracaktı, çünkü onlar da Nâsır gibi III. Tuğrul'un hâkimiyetinde yeniden dirilen bir Selçuklu devleti görme arzusunda değildi. Nâsır aynı zamanda Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın meşruiyetinin Anadolu'ya naklinde de hayati bir bağlantı sağladı ve Anadolu sultanı Alâeddin Keykubad'ı iktidar sembolleriyle donattı. Böylece –ironik şekilde– Anadolu hanesinin artık meşru Selçuklu sultanla-

162 Bkz. Mason, *Two Statesmen*, s. 69-83; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 181-203.

163 Sibt b. Ta'widhi, *Dîwân*, ed. D.S. Margoliouth (Beyrut, [1903] 1967), s. 47-48, çev. Mason, *Two Statesmen*, s. 82-83.

164 Bkz. Mason, *Two Statesmen*, s. 85-132; Angelika Hartmann, *an-Nâsir li-Dîn Allâh (1180-1225): Politik, Religion, Kultur in der späten 'Abbasidenzeit* (Berlin, 1975); Angelika Hartmann, "al-Nāsir li-Dīn Allāh", *EI²*.

rı olduğunu iddia eden Râvendî gibi III. Tuğrul yanlılarının örneğini izliyordu.[165] Hatta Anadolu'da Arslan İsrail'i sultanların soyundan silen ve Süleymanşah b. Muhammed'i Anadolulu Rükneddin Süleymanşah (ö. 600/1204) ile bağlamak gibi garip bir yolla onları Çağrı'nın torunları olarak gösteren soyağaçları dolaşıyordu.[166]

Abbâsî-Selçuklu mücadelesi Nâsır'ın şahsında son 300 yılın en güçlü halifesinin ortaya çıkması ve III. Tuğrul'un düşmesiyle birlikte sona erse de, halifeliğin gücünün yükselmesi ve sultanın otoritesinin azalması arasında bariz bir çizgisel ilişki görmek yanlış olacaktır. Daha ziyade, her iki tarafta da sürecin sonuna kadar inişler ve çıkışlar, kayıplar ve zaferler görülecekti. 11. yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünde Kâim Selçuklu sultanlarının sınırlı müdahalesiyle Bağdat'ta hükmetmeyi başardı. Buna karşılık, 12. yüzyıl sonlarında tahtta bulunan Müstencid ve Müstazî gibi halifeler saray hiziplerinin esiri olmuşlardı ve Büveyhîlerin hâkimiyeti altındaki seleflerinden daha iyi durumda değillerdi – aslında bilakis konumları, askerî hiziplerin kendi desteklediklerini adayı halife yapmak için halifeleri öldürdüğü, Abbâsî tarihinin daha önceki en düşük noktası olan "Sâmerrâ'da Anarşi" dönemi (861-870) halifelerininkini anımsatıyordu. Nâsır bile bazı yenilgiler aldı; kuvvetlerinin 584/1188'de Day-Merc'de Tuğrul karşısında aldığı büyük yenilgi bunlar arasındaydı. Ne var ki bu en Selçuklu karşıtı halife döneminde bile etnik farklılıkların yaşanan gerilimlerde herhangi bir rol oynamadığını vurgulamak gerekir. Nâsır'ın saray şairi Sibt b. Ta'widhi halifenin Türk muhafızlarının (*gılmân*) ihtişamını methetmiş[167] ve Nâsır'ın Selçuklu eşi Selçuk Hatun bint Kılıçarslan b. Mesud için bir ağıt yazmıştı.[168] Rakip siyasi emellerine rağmen evlilik anlaşmaları 12. yüzyılın sonlarına kadar Abbâsî ve Selçuklu hanelerinin ilişkilerinin bir parçası olmaya devam etti.

---

165 Râvendî hakkında daha fazla bilgi için bkz. aşağıda s. 323-324 ve Rachel Goshgarian, "Futuwwa in Thirteenth-century Rum and Armenia: Reform Movements and the Managing of Multiple Identities on the Seljuk Periphery", A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (Londra, 2013), s. 230-231; Sara Nur Yıldız, "A Nadīm for the Sultan: Rāwandī and the Anatolian Seljuks", A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (Londra, 2013), s. 91-111.

166 A.C.S. Peacock, "Ahmad of Nigde's *al-Walad al-Shafīq* and the Seljuk Past", *Anatolian Studies*, 54 (2004), s. 100-101.

167 Sibt b. Ta'widhi, *Dīwân*, s. 159.

168 *A.g.e.*, s. 222-225; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, s. 26.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DERGÂH: SARAYLAR VE SARAY YAŞAMI

> Sultanın sarayı (*dergâhü's-sultân*) gerçek bir kentti ve bin sesle yankılanırdı: Arap atlarının kişnemesi, varaklı kapanların şıkırtısı, hizmetkârların ve Afrikalı *memlük*lerin (*el-haşebiyye*) seslenişi, mağrur kapı görevlilerinin haykırışı, sürekli *nevbe* vuruşları, yarış için getirilen atların koşturması.[1]

Mâferrûhî'nin 11. yüzyıl İsfahan'ında Selçuklu sarayına (dergâh)[2] ilişkin tasviri sarayı karakterize eden gürültüyü ve faaliyetleri canlı şekilde ortaya koyar. Saray tecrit edilmiş ihtişamlı bir yer değil, şehir surlarının dışında yer alan yarı kamusal bir alandı ve hem hayvanların hem de insanların seslerini (ve şüphesiz kokularını) yansıtıyordu. Saray aynı zamanda sadece askerlerin çadırlarından değil, erzak temin edilen çarşılardan ve bir meydândan –törenler ve çevgen oyunları için kullanılan açık bir alan– oluşan geniş bir ordugâhtı (*mu'asker*) - *ferseng* uzunluğunda (yaklaşık 1.000 hektar) iki ordugâhın birinden haberdarız.[3] *Mu'asker*in merkezinde sultana ait büyük bir kırmızı çadır alanı (*serâperde* veya *sürâdık*) bulunurdu.[4]

---

1 Mâfarruhî, *Kitâb Mahâsin İsfahân*, s. 132, çev. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 122.

2 Bu Farsça terimin Arapçada tam bir karşılığı yoktur; meclis belki de en yakını olsa da, Arapçada da dergâh kullanılırdı.

3 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 92. Ayrıca bkz. David Durand-Guédy, "Ruling from the Outside. A New Perspective on Early Turkish Kingship in Iran", L. Mitchell ve C. Melville (ed.), *Every Inch a King. Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds* (Leiden: Brill, 2012), s. 333.

4 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 94-97; David Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs", David Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* (Leiden, 2013), s. 159-166, 170-171.

İngilizce saray teriminde olduğu gibi, dergâh da her gittiği yerde sultana eşlik eden insan grubunu ifade edebilen bir terimdi. Dergâh kimi zaman dışsal bir ordugâhta değil, şehrin merkezindeki bir saray kompleksinde konumlandırılırdı. Selçuklu topraklarının siyasi parçalanmışlığı dolayısıyla hiçbir zaman tek bir Selçuklu sarayı var olmadı; daha ziyade üst ve alt düzeydeki sultanlar için, hanedanın Kirman, Suriye ve Anadolu'daki kolları için ve çok sayıda Selçuklu *melik*i için pek çok farklı saray söz konusuydu. Hükümdarın otoritesi saray yoluyla kamusal törenlerde teyit edilirken, saraydaki mevkiler için birbirleriyle mücadele eden emirler ve kâtibler rakipleri karşısında üstünlüklerini kabul ettirmeye çalışırlardı. Saray, hükümdarın hane halkına, yani kölelerine, *nedîm*lerine ve kadınlarına, siyasette de faal bir rol oynayan hareme ev sahipliği yapardı. Hükümdar sarayda eğlenir ve rahatlardı – yaşamının büyük bölümü avlarla, çevgen oyunlarıyla ve içkili eğlencelerle geçerdi. Hükümdardan himaye ya da destek talep edenlerin –dilekçe verenler, şairler, sanatkârlar, âlimler– adresi de saraydı. Dolayısıyla saray hükümdara, onun hane halkına ve ailesine ev sahipliği yaparak mahrem bir rol oynadığı kadar, izleyicilerin bulunduğu ve törenlerin icra edildiği bir yer olarak son derece kamusal bir rol de oynardı.

Bu anlamda Selçuklu sarayları, işlevleri ve örgütlenme biçimleri açısından eski ve yeni İslâm saraylarından ziyade, Ortaçağ Avrupa'sında bulunan sarayları anımsatırdı.[5] Her zaman olduğu gibi kaynakların neden olduğu sınırlamalar saraylar konusunda bizi yanlış yönlendirebilir, çünkü kaynaklar çoğunlukla yazarlara aşina gelen unsurları vurgulama ve yabancı Türk unsurları görmezden gelme eğiliminde olmuşlardır. Dergâh kroniklerin siyasi tarihinin yazıldığı zemini oluştursa da, saray yaşamı kaynaklarımızda ancak zaman zaman ön plana çıkar. Çoğu zaman sarayda tüketilmek üzere kaleme alınan şiirler de saray törenleri ve merasimleri hakkında idealize edilmiş biçimlerde de olsa tasvirler sunabiliyor.[6] *Siyâsetnâme* ve *Kâbûsnâme* gibi nasihatnameler de Türk örfünde yeri olmayan bir Pers-İslâm saray yaşamı ideali sunar. Yine de bazı çağdaşlar Selçuklu sarayının geçmişten bir kopuşu simgelediğini hissetmişlerdir. Gurlulara hizmet eden Horasanlı edip Nizâmî-i Arûzî'ye göre, Selçuklu sultanları,

---

5 Genel bir değerlendirme için bkz. C.E. Bosworth, "Courts and Courtiers. III. In the Islamic Period to the Mongol Conquest", *EI*^{2}; A.K.S. Lambton, "Marāsim. II. Iran", *EI*^{2}. Selçuklu dergâhları için bkz. Carole Hillenbrand, "Aspects of the Court of the Great Seljuqs", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 22-38. İki Türkçe eser dergâhtaki ana daireler ve kurumlar hakkında genel değerlendirmeler sunar: Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 1-99 ve Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı* (Istanbul, 2011). Şam'daki Selçuklu dergâhına ilişkin bir betimleme için bkz. *Mouton, Damas et sa principauté*, s. 149-178.

6 Bir tartışma için bkz. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*.

> kralların işleri idare biçimlerinden ve üstün başarılarından bihaber göçebeler [*merdümân-ı bîâbân-nişin*] oldukları için, bu kraliyet âdetlerinin çoğu onların zamanında hükmünü yitirdi ve mülkün pek çok esası terk edildi.[7]

Elimizde "Selçuklu sarayları" veya "Selçuklu saray yaşamı" hakkında bu tür normatif kaynaklardan ve tesadüfi bilgi kırıntılarından genelleme yapabilmek için, çok çeşitli gerçek pratiklerden oluşan ve dolayısıyla birçok tehlikeyi de barındıran kronikler var. Bu bölümde bu tür ikazları aklımızda tutarak sarayın işleyişini inceleyecek ve özellikle ana siyasi merkezler olan Merv, İsfahan, Hemedan ve Bağdat'a odaklanacağız. İlk olarak saray ahalisini –*hass*– ve saray protokolü ile törenlerini ele alacağız, daha sonra ise sarayın konumu ve fiziksel yapısına ilişkin kaynaklara yöneleceğiz. Son olarak sultanların yaşam tarzlarını, Türk kültürünün saraylardaki rolünü ve sultanların kültürel hamiler olarak faaliyetlerini tartışacağız.

Hass ve saray protokolü

İngilizce saraylı teriminin Ortaçağ Arapça veya Farsçasında tam bir karşılığı yoktur, fakat ona en yakın sözcük sultana kişisel sadakat ve hizmet (*hidme*) yükümlülüğü bağlarıyla bağlı erkekler için kullanılan *hass*tır. Sultan bu kişilerin hamisiydi, onlar ise sultanın tâbisi ve vasalı.[8] *Hidme* yeminleri, onları sultana aynı kişisel sadakat bağlarıyla bağlı olmayan ulemâ gibi diğer elit gruplardan ayırmaya yarıyordu. *Hass* yalnızca emirleri değil vasal hükümdarları da içeriyordu. İsfahânî, Mahmud dönemine kadar sarayda ikamet eden (*mukîmîn fi'l-hidme*) birtakım farklı vasal gruplarına dikkat çeker: Mazenderan emirleri gibi eski İranlı ailelerin mensupları, göçebe Şabankara konfederasyonunun liderleri ve Mezyedî lider Dübeys b. Sadaka.[9]

Saray son derece hiyerarşik bir yapıya sahipti. Rütbe sadece unvanlarla değil, aynı zamanda sultanın şahsına yakınlıkla dışa vurulurdu. "Soyluların, sıradan insanların ve kölelerin içerisinde durduğu bir düzen kurulmalı. Her birinin bu düzende belirli bir yeri olmalı, çünkü kralların huzurunda

---

7 Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, ed. Muhammad Muîn (Tahran, 1377), s. 40; çev. E.G. Browne, *Revised Translation of the Chahár Maqála ('Four Discourses') of Nizámíi-i 'Arúzí of Samarqand* (Cambridge, 1921), s. 26; Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 330.

8 Jürgen Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler: Ostiran und Transoxanien in vormongolischer Zeit* (Beyrut, 1996), s. 274, 276; Paul, "Sanjar and Atsız", s. 89-90, 93, 102-103, 114-116. *Hidme* hakkındaki en ayrıntılı çalışma için bkz. Antonio Jurado Aceituno, "La 'hidma' selyuquí: la red de relaciones de dependencia mutua, la dinámica del poder y las formas de obtención de los beneficios", doktora tezi, Universidad Autónoma de Madrid, 1995. Ayrıca bkz. Jürgen Paul, "Khidma in the Social History of Pre-Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 57/iii (2014), s. 392-422.

9 Bundari, *Zubda*, s. 121-122; karş. Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 138, çev. s. 101.

durmak ve oturmak [farklı derecelere sahip olmak açısından] birbirine benzer," diye tembihliyordu Nizâmülmülk.[10] Sultana erişim hakkını denetleyen, *hâcib* (mabeyinci) ve *vekîldâr* (sultan ve vezir arasındaki iletişimi sağlar) gibi mevkiler bilhassa önemliydi.[11] Nizâmülmülk genel olarak sultanın hane halkının –mutfak, şarâbhâne, *hassa* ait ahırlar ve saraylar, [sultanın] oğulları ve maiyeti– idaresinden sorumlu olan vekîlin (hane halkı kahyası) sorumluluk alanları dolayısıyla sultana her gün ulaşması gerektiğini önerir, fakat bu mevkinin kendi döneminde artık kullanılmadığını ortaya koyar.[12] Bu tür mahrem bir erişim iyi korunan bir imtiyazdı. Vezir Enûşirvân b. Hâlid (İmâdüddin el-İsfahânî tarafından nakledilen) hatıratında Sultan Muhammed Tapar'ın hazinedarı olarak hizmetlerinden bahseder. Görevi dolayısıyla sultana erişebilmesi siyasi düşmanlarının yoğun kıskançlığına yol açmıştı:

> Sultan beni hazinesine atadı ve beni özel olarak [kendisine katılmaya] davet etti. Beni cömertliğiyle seçti ve bana krallıklarının hazinelerini teslim etti. O büyük [devlet adamları] ancak kamusal kabul salonunda (*bârgâh*)[13] sıradan insanlarla oturduğunda sultana erişebiliyordu, fakat ben özel olarak [kendisine katılma] ayrıcalığına ve onunla konuşma [hakkına] sahiptim. Onunla bir araya gelerek statüm artıyordu ve büyük devlet adamları mevkiim dolayısıyla benden nefret ediyordu ve bir hata yapıp gözden düşmemi bekliyordu.[14]

Dolayısıyla sarayın özel ve kamusal kısımları kolayca bulanıklaşıyordu. Nizâmülmülk buna karşı uyarıda bulunmuştu. Ona göre hiçbir resmî görevli özel anlarında sultana ulaşamamalıydı. Bunun yerine, "zevk ve eğlenceyle ilgili her şeyde, içkili eğlencelerde, arkadaşlıklarda, avlarda, çevgen ve kumar oyunlarında" ona eşlik etmek üzere *nedîm*ler (yakın arkadaş) atanmalıydı.[15] Diğer yandan, *nedîm*lerle de yüksek siyaset meseleleri istişare edilmemeliydi – bunu yaptıkları gerekçesiyle sıkça eleştirildikleri anlaşılıyor. İsfahânî *nedîm*lerin, başkalarının ifade etmeye çekindiği nahoş gerçekleri dillendirerek siyasal alana nasıl etki edebildiklerini gösteren bir örnek nakleder. Sencer 521/1127'de Irak Sultanlığı'ndaki taht mücadelesine müdahale etmek üzere Rey'e ilerlerken bir noktada tüm taht adayları –Mahmud, Mesud, Tuğrul ve Süleyman– Vezir Ebû'l-Kasım Dergüzînî ile birlikte onun çadırında toplan-

10 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 163, çev. s. 121.

11 *Hâcib* hakkında bkz. A.K.S. Lambton, "Hājib", *EI*[2]; vekîldâr makamı hakkında bkz. Bundari, *Zubda*, s. 93-94; Bundârî *vekîldâr*'ın *hâcib*'den kıdemli olduğunu gösterir (*âhass min menzilet elhicâbe*); Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 128-132.

12 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 119; çev. s. 88.

13 Bu terim hakkında bkz. Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs", s. 164-166.

14 Bundari, *Zubda*, s. 97.

15 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 121, çev. s. 90.

dı. O sırada *nedîm* Felek aniden secde etti ve ellerini kaldırarak yakardı. Sencer nedenini sorduğunda Felek şöyle cevap verdi:

> Allah'a şöyle içimi döküyordum: "Bu çadırda toplanan grup iç çekişmenin ve acının kökeni ve kollarıdır. Dünyanın bu kısmının onları yutmasını sağla ve bu [onların altında duran] araziyi ortadan kaldır ki, hem halkın hem de Sen onlardan korunabilsin!"[16]

Nedîm, Felek gibi profesyonel bir şaklaban da olabilirdi, bir kalem ehli de veya vasal bir hükümdar da: Keykâvus b. İskender bir sultan *nedîm*inin nasıl davranması gerektiğine dair bir kısım da yazar, fakat –verdiği tavsiyenin müstakbel alıcısı– oğluna nitelikli olmadığı müddetçe mevkii kabul etmemesi gerektiğini vurgular.[17] Keykâvus aslında sultanla aşırı derecede samimi olmaya karşı uyarıda bulunur:

> Eğer sultanın maiyetine girersen sultana hizmet et, fakat sultan seni kendisine ne kadar yakın tutsa da, bununla övünme; ona yakın olmaktan sakın, fakat ona hizmet etmekten kaçınma; çünkü sultanlara yakınlıktan mesafe doğar ve yakınlık hizmetten uzaklaşmayı getirir.[18]

Pratikte, bürokratlar ve emirler çoğunlukla sultanın yakınları ve içki arkadaşlarıydı. Nizâmülmülk'ün "zevk ve eğlenceyle ilgili" sıraladığı faaliyetlerin, aşağıda göreceğimiz gibi, kimi zaman çok daha geniş çerçevede siyasal ve toplumsal bir önemi vardı.

Sultana erişebilmek iktidar, nüfuz ve itibar sahibi olabilmenin anahtarı olduğu için, saray yaşamı doğal olarak *hass* arasında üstünlük mücadelesine tanık olurdu. İsfahânî'nin Mahmud b. Muhammed'in tahta çıkması şerefine düzenlenen törenlere ilişkin anlatısı bu mücadelenin çoğu zaman nasıl fiziksel bir biçim aldığını açıkça ortaya koyar:

> [Sultan] babasının yerine tahta oturdu ... ve insanlar onu kutlamak için sınıflarına göre onun huzuruna çıktılar; rütbe ve itibarlarına göre kürsünün önünde belirdiler ve yeri öptüler ve [gerekli] merasimi icra ederek yükümlülüklerini yerine getirdiler. Büyük adamlar [*el-'uzemâ ve-l-küberâ*] rütbelerinin düzenine ve kıdemlerinin değerine göre rütbe rütbe dizildiler, kıdem basamağındaki yerlerine göre toplandılar. [Enûşirvân dedi ki] "Vezir Rebib [ed-Devle] öne çıktı ve tahta gidip tebriklerini iletti, ellerini öptü ve indi. Daha sonra Hatir [ül-Mülk] vezir olmasından dolayı aynısını yapmak için öne çıktı. Zaten yaşı ve kıdemi dolayısıyla önce gitme şerefine nail olmalıydı, fakat

16 Bundari, *Zubda*, s. 154-155.

17 Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, ed. Gulamhüseyin Yusufî (Tahran, 1345), s. 203.

18 *A.g.e.*, s. 198.

> Kemal es-Sümeyremî öne çıktı ve kendisinden sonra [Hatirülmülk'ün] çıkmasını sağlayarak ne onun kıdemini ne de hanedana yaptığı hizmetleri tanıdı. Ondan sonra Hatirülmülk kutlama merasimini icra etti".[19]

Dolayısıyla kimin oturup kimin ayakta durduğuna ve kimin nerede durmasına izin verildiğine dair ayrıntılar çekişmeye son derece açıktı. Özellikle en kıdemli konum olan sultanın tahtının sağ yanında ayakta durma onuru büyük bir ödüldü.[20] Selçukluların Bağdat'ı fethinden hemen sonra şekillenen "emirleri ve *melik*leri rütbelerine göre tahtın etrafında" düzene sokma âdeti de buna işaret eder.[21] Bu meseleleri çözme işi, Nizâmülmülk'ün ana hatlarını sunduğu şekliyle, *hâcib*e düşüyordu:

> *Hassın silâhdâr* ve *sâkîyân* gibi yerleşik mensupları tahtın yanında durur; şayet [başka] biri onların yanında durmak isterse *hâcib* onu uzaklaştırır ve aynı şekilde yabancı veya uygunsuz bir kişi grubun arasında dururs a o [*hâcib*] bağırır ve buna izin vermez.[22]

Nevbe de rütbeye işaret eder. *Nevbe* onurlandırılan bir kişinin huzurunda bir davulun çalınması veya bir bandonun müzikal icrası anlamına geliyordu. Biri için tahsis edilen *nevbe*lerin sayısı statüye işaret ediyordu. Beş *nevbe* imtiyazı geleneksel olarak halifelere aitti, fakat Selçuklu sultanları (Büveyhîlerin tersine) bu hakkı kendilerine sakladılar[23] ve dolayısıyla beş *nevbe*, sultanın üstün otoritesinin sembolü olarak görülür hale geldi. Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki barış anlaşmasının şartlarından birine göre, Berkyaruk "davullar konusunda [*nevbe* için] kardeşi Muhammed'e engel olmayacaktı".[24] Fakat *nevbe*ye sahip olma imtiyazı sadece Selçuklu sultanlarıyla sınırlı değildi. Fars'taki göçebe Şabankara konfederasyonunun lideri Fazlûye'ye, "namaz vakitlerinde kapısının dışında davul çaldırma" hakkı verildi.[25] Diğer yandan Sencer'in Mahmud'la yaptığı anlaşma, Sencer mev-

---

19 Bundari, *Zubda*, s. 119.

20 İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 4: Aksungur'un en öncelikli mevki olan, Melikşah'ın tahtının sağ tarafında durduğu söylenir.

21 Sıbt, *Mir'ât*, s. 93.

22 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 163, çev. s. 120; karş. *a.g.e.*, s. 122, çev. s. 91.

23 Bkz. Hillenbrand, "Aspects", s. 28-31.

24 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 370.

25 Sıbt, *Mir'ât*, s. 121. Muhtemelen halifenin ve Selçukluların imtiyazı beş *nevbe* olduğu için bu her namaz vakti değil, Büveyhîlerde olduğu gibi sadece sabah, akşam ve yatsı namazında yapılırdı. Krş. Hillenbrand, "Aspects", s. 29-30. Hillenbrand, *nevbe* mızıkalarının belirli renkler giyerek ayırt edildiğine (*a.g.e.*, s. 30-31) de dikkat çekmiş ve burada bir kadim Türk renk sembolizminin var olduğunu öne sürmüştür. Özellikle kırmızının hanedanın rengi olması hakkında bkz. Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs", s. 170-172. Renklerin hanedanlar açısından önemine Selçuklular öncesi dönem, özellikle Abbâsîler ve Fâtımîler için de dikkat çekilir. Bkz. Hillenbrand, "Aspects", s. 31 ve Lambton, "Marâsim".

cutken Mahmud'un *nevbe* bulundurmamasını gerektiriyordu.[26] *Nevbe* sahibi olmak sadece kaç davulun çaldığı meselesi değildi, aynı zamanda bu davullara kimin huzurunda ve hangi koşullarda izin verildiği meselesiydi. *Nevbe*nin yanı sıra "Türk borusu"nun (*bûk-i Türkî*) çalınması da sultanlığa özgü bir simgeydi.[27]

Kıyafetler, silahlar ve unvanlar da rütbeyi ifade ederdi. Nizâmülmülk mücevherlerle ve altınlarla donatılmış yirmi özel zırh takımının elçileri etkilemek üzere hazırda tutulması gerektiğinden bahseder. Bu gibi durumlarda "güzelce giydirilen yirmi içoğlanı bu silahları alıp tahtın etrafında durabilir". Nizâmülmülk şöyle ekler:

> hükümdarımız ... bu tür merasimler olmadan da böyle azametli bir duruma gelebilse de, krallığın ve kraliyetin haşmeti ve hali sürdürülmelidir, çünkü her kralın zarafeti ve şıklığı yüce mevkii ve ulvi emelleriyle uyumlu olmalıdır.[28]

Süzeren ve vasalların kıyafet ve özellikle de onur kaftanı (*hil'e*) değiş tokuş etmesi yaygın görülen bir durumdu. Tüm hediyeler hediyeyi alan kişinin rütbesine bağlı olarak niceliğine ve niteliğine göre dikkatle tasnif edilirdi (örneğin bkz. aşağıda, Tuğrul'un taç giyme merasiminden sonra halife ve vezirine gönderdiği hediyelere ilişkin tasvir).[29] Nişaburî, Mesud b. Muhammed'in uzak eyaletlerden kendisine ulaşan gelirleri hediye olarak verdiği için hazinesinin çoğunlukla boş olmasını onaylayıcı bir üslupla anlatır. (Elbette Mesud'un hazinesinin boş olmasının çok farklı nedenleri vardı; bunun için bkz. yukarıda s. 108-112. Ne var ki Nişaburî'nin açıklaması sultanın baş etmek zorunda olduğu mali felaketleri izah etmeye yöneliktir ve bu durum cömertliği iyi bir hükümdarın görevi olarak gören hâkim kültürde onun imajını pekiştiriyordu.)[30]

Sıbt İbnü'l Cevzî, Alparslan'ın rakibi Kavurt'u destekleme ihtimali olan (nihayetinde destekledi de) Şabankaralı Fazlûye ile olan ittifakını nasıl pekiştirmeye çalıştığından bahseder. Alparslan 456/1064'te Hemedan'da gerçekleştirilen bir toplantıda Fazlûye'yi kendi tarafına çekmek için "onu onurlandırdı, ona ve kendisine eşlik eden herkese muhteşem onur kaftanları (*hil'e*) ihsan etti ve ona altın eyerler ve mücevherlerle süslenmiş atlar ve ça-

---

26 Bundari, *Zubda*, s. 129.

27 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 170.

28 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 126, çev. s. 94.

29 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 170 Sencer ve Mahmud arasındaki barış anlaşmasını aktarır: Buna göre, Sencer, Mahmud'un emirlerini "rütbeleri gereğince" onurlandırır (*umerâ-yı ûrâ hemçunîn bar kadr-i merâtib teşrîfhâ bidâd*).

30 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 74.

dırlar [*khiyam wa-kharkawāt*] verdi".[31] Kıyafetlerden oluşan hediyeler basit birer onur simgesinden ibaret değildi: Bu hediyelerin verilmesi ve alınması himaye ve tabiyete dayanan bir *hidme* bağı kurabiliyordu (bkz. yukarıda s. 150). Örneğin, Vezir İbn Cehîr halifelik dîvânına kendisine Alparslan tarafından ihsan edilen bir *hil'e*'yi giyerek çıktı. Giydiği *hil'e* çeşitli süslemelerden –bir kaftan, altın kaplama bir sarık ve altın eyer– oluşuyordu. İbn Cehîr'in halifenin sarayında sultan tarafından verilen bu hediyeyi giymeye çalışması ihanet sayıldı ve hemen azledildi.[32]

Unvanlar (*lakab*, çoğ. *elkâb*) hizmetleri ödüllendirmenin diğer bir yoluydu. Örneğin, Kündürî, Tuğrul'un halifenin kızıyla evlenmesini sağlayınca, sultan "onun unvanlarını" (*zâde fî elkâbihi*) artırdı.[33] Yeni atanan bir vezir, bir emir veya gözde bir şair de sultanlar tarafından yeni unvanlarla ödüllendirilebiliyordu.[34] Teorik açıdan sivil ve askerî unvanlar arasında bir ayrım yapılırdı. Sivillerin unvanları çoğunlukla "el-Mülk" veya "ed-Din" (örneğin, "Fahreddin", "İnancın Övdüğü") ile biterken, askerlerin unvanları "ed-Devle" ("Rükneddin", "Devletin/Hanedanın Övdüğü") ile biterdi. Ne var ki bu ayrımın kendi döneminde yapılmamasından ve Türklerin sivillere ayrılması gereken (ve tersine) unvanları kullanmasından Nizâmülmülk yakınır.[35] Unvanlar hem halife tarafından (örneğin, kendi dîvânının üyelerine ve sultana) hem de Selçuklu sultanları tarafından ödül olarak verilirdi.

Merasimler

Saray takviminde sıkça düzenlenen merasimler göze çarpardı. Bu merasimler arasında vasalların hükümdarlarına olan sadakatini vurgulamak üzere düzenlenen ve biri yukarıda zikredildiği üzere İsfahânî tarafından tasvir edilen tahta çıkma törenleri veya yeni bir veliahdın atanması üzerine düzenlenen törenler vardı.[36] Bazı merasimler açıkça daha önce Abbâsîler tarafından düzenlenen örnekleri model alıyordu; örneğin, Şam Selçuklularının özendiğini bildiğimiz[37] hükümdara destek olanlar için günlük olarak düzenlenen merasim bunlar arasındaydı. İran'ın kadim merasimleri de kimi zaman icra edilirdi: Melikşah 484/1091'de, Zerdüştlükteki *sadhak* törenini andıran bir

31 Sıbt, *Mir'ât*, s. 121. Fazlûye'nin toprakları Kavurt tarafından işgal edilmişti. Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 137. Geçmişi için bkz. Claude Cahen, "Fadluwayh le Shavankareh", *Studia Iranica*, 7/i (1978), s. 111-115.

32 Sıbt, *Mir'ât*, s. 250-251.

33 *A.g.e.*, s. 99.

34 Örneğin, İkbâl, *Vizâret*, s. 251.

35 Nizâmülmülk, *Siyerû'l-Mûlûk*, s. 210-212, çev. s. 156-157.

36 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 75.

37 Mouton, *Damas et sa principauté*, s. 154.

uygulamayla, Bağdat'ın gece yarısı kandillerle aydınlatılmasını emretti.[38] Fakat İran takviminde bulunan ve Gazne saray yaşamının önemli bir parçasını oluşturan Sede ve Mihrigân gibi büyük bayram kutlamalarına ilişkin nispeten az şeyle karşılaşıyoruz.[39] Muhtemelen Türk bayramları da vardı, fakat kaynak eksikliği bunlar hakkında da yeterli bilgiye ulaşmamızı engelliyor.

Bazı saray merasimleri, özellikle de itibarlı kişilerin düğünleri aynı zamanda kamusal tüketime yönelikti. Halife Müstazhir 504/1111'de Selçuklu hanedanından İsmet Hatun'la evlendiğinde, "Bağdat süslendi ve [süslemeler] asıldı ve insanların daha önce hiç görmediği türden büyük bir kutlama yapıldı".[40] Melikşah'ın kızı ve Muktedî arasında 480/1087'de gerçekleştirilen daha eski bir Abbâsî-Selçuklu düğününe ilişkin anlatılanlar bu tür şenliklerin neye benzediğine ilişkin bir fikir verir. Melikşah'ın kızının çeyizi 130 deve, 74 katır ve 33 attan oluşan bir kervanla halifelik sarayına nakledildi. Hayvanların hepsi türlü çeşit sırmalı kumaşla süslenirken, tören alayı Bağdat *şihnesi* Sa'düddevle Gevherâyîn ve Porsuk gibi kıdemli Selçuklu emirleri tarafından yönetildi. Alayın geçtiği mahallelerde yaşayan insanlar onların üzerlerine sikkeler ve kıyafetler saçtılar. Sarayın etrafında bulunan Harîm mahallesinde tüm dükkânlar kandillerle aydınlatıldı. Kandillerle aydınlatılan diğer bir büyük tören alayıyla halifelik sarayına getirilen gelin 200 Türk köle kızın arasında bulunan altın süslemeli bir tahtırevanla taşınırken, tahtırevanın önünde Nizâmülmülk ve eşleri gibi Selçuklu devletinin önde gelen kişileri yürüyordu.[41]

☐ Bir Selçuklu taç giyme töreni: Tuğrul "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" oluyor

Selçuklu taç giyme törenleri için elimizde bulunan en iyi kaynak Sıbt İbnü'l Cevzî'nin, Halife Kâim'in Zilkade 449/Ocak 1058'de Tuğrul'a taç giydirdiği tören hakkındaki anlatısıdır. Sultan ordugâhını kurduğu Bağdat'ın dışında Abbâsî halifesinin veziri İbnü'l-Müslime ve halife tarafından gönderilen diğer erkân tarafından karşılandı. Sultanı karşılayan kafile Kâim'in Tuğrul'a gönderdiği hediyeleri taşıyordu ve hediyeler arasında altın işlemeli bir kaftan, altın iplikten bir sarık ve altın eyerli bir at vardı. Tören günü geldiğinde Tuğrul

38 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 294; Daphna Ephrat, "The Seljuqs and the Public Sphere in the Period of Sunni Revivalism: The View from Baghdad", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 151.

39 Mihrigân'a ilişkin nadir bir örnek için bkz. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s. 99.

40 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 483-484.

41 *A.g.e.*, X, s. 160-161.

at sırtında halifelik sarayına girdi, önünde Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlîcâr gibi üst düzey vasallar, Kutalmış, önde gelen komutanlar ve 500 Türk *gulâm* vardı. Sultan, Bağdat'ın tüm erkânının, *nâkib*lerin (peygamber ailesinin soyundan gelenlerin liderleri), kadıların, eşrafın ve şahitlerin hazır bulunduğu büyük avluda (*sahnü'l-selâm*) bekledi. Nihayetinde iç saraya (*bâbü'l-dihliz*) giden kapı açıldı, sultan atından indi ve kendisini büyük salonun iç kısmına götürecek olan İbnü'l-Müslime tarafından karşılandı.

Yerden iki buçuk metre (*zirâ*) yüksekte duran büyük bir tahta oturan halifenin görünebilmesi için perdeler kaldırıldı. Halife, Hazreti Muhammed'in gömleğini (*burda*) giyiyor ve gürz (*kadîb*) tutuyordu, her ikisi de otoritesine ve soyuna işaret ediyordu. Sultan tahtın yanındaki bir koltuğa oturtuldu, yanında tercüme yapacak olan Kündürî duruyordu. Sultan halifenin "hizmetkâr"ı olduğunu ilan etti ve huzurunda yeri öptü, böylece halifenin vasalı olduğunu resmen kabul etti. Kâim sultana onur kaftanlarının (*hil'e*) verilmesi için izin verince, sultan yan odaya götürüldü ve "her zamanki *hil'e*" –Tuğrul halifenin huzuruna döndüğünde yeri öpmesini engelleyecek kadar ağır olan tacın da bulunduğu– giydirildi. Ardından halife ona bizzat kılıç kuşandırdı, ona "doğunun ve batının hükümdarı" olarak hitap etti ve üç sancak daha verdi. Sultan, ellerini öptükten sonra, önünde devlet adamlarıyla yeniden büyük avluya geçti ve burada oturup tebrikleri kabul etti. Bu sırada sancaklar damdan ve balkonlardan dalgalandırıldı. Törenler üç gün sonra sona erdi. Tuğrul halifeye hediye olarak atlı elli Türk köle, 50.000 dinar ve çeşitli türlerde 500 kıyafet gönderirken, halifenin vezirine daha küçük hediyeler gönderildi.[42]

Çok farklı türde diğer bir saray merasimi de bir suçla itham edilen seçkinleri yargılamak üzere bizzat sultanın yönettiği mahkemeydi. Mahkemeye *fukahâ* (tek. *fakîh*, hukukçu) da katılabiliyordu (fakat katılmak zorunda değillerdi).[43] Bu tür mahkemeler sultanın ilahi otoritesini pekiştiren bir ortamda idare edilirdi. Mahkemede bulunan sancaklar Türk ve İran geleneğinde hükümdarlık iktidarını ve adaleti simgelerken, sultanın kendisi ebediyeti simgeleyen süslerle donatılan bir tahtta otururdu. Suçun faili tahtın önünde ceza alırdı ve cezalar arasında bu tür durumlarda çoğu zaman hazır bulunan *seyyâf* (cellat) tarafından gerçekleştirilen idam da vardı. Bu tür mahkemeler gizlice gerçekleştirilirdi: Anlaşılan o ki, özellikle büyük suçlar işleyen

42 Sıbt, *Mir'ât*, s. 25-26. Bu törenin içeriği hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. yukarıda s. 148-149.

43 Bu tanımlamayı Lange, *Justice*, s. 32-37'ye dayandırıyorum, fakat Lange benim yaptığım gibi *yargu* ile benzerlik kurmaz.

failler kamusal cezalarla küçük düşürülebilse de, failin statüsü dolayısıyla sarayda işlenen suçların ayrıntılarının halkın geri kalanına sızmamasına büyük önem veriliyordu. Bu gizlilik kültürü nedeniyle, kronikler çoğu zaman belirli bir bireyin sonu hakkında birbirinden farklı ayrıntılar verirler. Dolayısıyla çok az kişi üst düzey bir seçkinin bu sona nasıl ulaştığı konusunda kesin bir bilgiye sahip olabiliyordu ve söylentiler de hızla yayılıyordu. Kaynaklarımızın nadiren göndermede bulunduğu bu mahkemeler Moğol ve Timur dönemlerinde karşımıza çıkan ve geleneksel bozkır kanununu (*yasa*) uygulayan mahkemeler olan *yargu*yu anımsatır.[44]

Saraylar, çadırlar, köşkler ve kervansaraylar: Selçuklu yönetiminin konumu

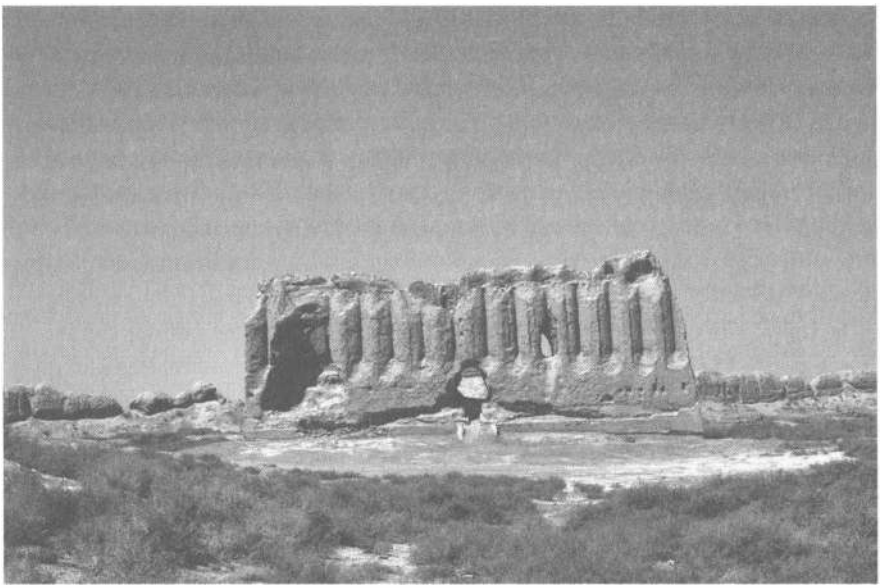
Ortaçağ İslâm dünyasında yönetim genellikle şehir merkezliydi. Sâmânîler, Büveyhîler ve Gazneliler yönetimlerini kentlerde –sırasıyla Buhara, Şiraz ile Bağdat ve Gazne'de– kurdular. Horasan ve Mâverâünnehir'deki kraliyet sarayı ve saraya bağlı yapılar çoğunlukla bir hisara oturtulurdu.[45] Şehirler genellikle *dârülimâre* veya başkentlerde *dârülmemleke* adı verilen bir yapıya sahipti. Bu yapı valinin ikametgâhı ve bir hükümdarın otoritesinin fiziksel belirtisi işlevi görürdü. Tıpkı Şam'da olduğu gibi, kimi zaman batıda da bu yapı hisarda inşa edilirdi, fakat her zaman böyle olup olmadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. *Dârülimâre*de hükümdarın izleyiciler için kullandığı bir taht odası da bulunabiliyordu.[46] Ne var ki Selçuklular, imparatorluğu burada ele alacağımız çok çeşitli ve farklı mevkilerden yönetiyorlardı.

Merv'de Sencer'e atfedilen ve günümüze kalan tek Selçuklu sarayının bugünkü harap ve viran haline rağmen geçmişte geniş ve etkileyici bir yapısı olmalı. Bugün ancak, hükümdarın izleyicileri ağırladığı merkezî avluyu çevreleyen dört geniş eyvanı seçmek mümkün. Diğer odalardaki alçı izleri sarayın özenle işlenmiş süslemelerine işaret eder, fakat bunların dışında izler günümüze ulaşmamıştır. Yakındaki kârgir penceresiz bir yapı (Resim 4.1) kimi zaman saray arşivi, kimi zaman ise hazine olarak yorumlanmıştır, fakat bu

44 *Yargu* ve *yasa* hakkında bkz. Maria E. Subtelny, *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Leiden, 2007), s. 24-28, 95-97; Lambton, *Continuity and Change*, s. 82-90.

45 Jere L. Bacharach, "Administrative Complexes, Palaces, and Citadels: Changes in the Loci of Medieval Muslim Rule", Irene Bierman, Rifa'at Abou-el-Haj, Donald Preziosi (ed.), *The Ottoman City and its Parts: Urban Change and Social Order* (New Rochelle, 1991), s. 111-128. Sâmânîlerde iç kale 10. yüzyılın sonlarında kullanımdan kalkmışa benziyor; bkz. Yuri Karev, "From Tents to Cities. The Royal Court of the Western Qarakhanids between Bukhara and Samarqand", David Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* (Leiden, 2013), s. 99-147.

46 Mouton, *Damas et sa principauté*, s. 154.

Resim 4.1. Sencer'in Merv'de bulunan Şehriyâr-Erk'teki saray kompleksi: arşiv mi, hazine mi (?).

bir tahmindir. Merv iç kalesinin (Şehriyâr-Erk) merkezinde yer alan sarayın çevresinde bir darphane, bir cami, meskenler, hamamlar ve muhafızlar için barakalar gibi idari binalar yer alır. Günümüzde çölün alanı genişlese de, iç kalenin temeli bahçeleri, havuzları, çeşmeleri ve gölleri içerirdi.[47] Gerçekten de Selçuklulara ait bütün meskenlerin çevresinde birkaç yüz hektardan fazla bir alanı kapsayabilen bahçeler (bâğ) yer alıyordu.[48]

Sarayın kalıntıları Sencer'in burada aslında ne kadar vakit geçirdiğini elbette söyleyemez. Sencer'in maiyetinden birinin soyundan gelen bir kişinin kaleme aldığı rapora göndermede bulunan Cüzcânî sultanın yazı Buhara'da, kışı ise Merv'de geçirdiğini söyler.[49] Esasında durum bundan daha karmaşıktı, çünkü Nizâmî-i Arûzî bir bahar mevsimi Tus yakınlarındaki bozkırda Sencer'in ordugâhına rastladığını ve sultanın iki ayını burada geçirdiğini belirtir.[50] Horasan'daki durumu Selçuklu topraklarının diğer ucundaki Bağdat'la mukayese edebilirsek –ki bu oldukça zorlu bir iş–, Şehriyâr-Erk'teki kompleksin aslında daimi bir ikametgâh olarak kullanılmaktan ziyade, kimi zaman törensel bir işleve sahip olduğunu iddia edebiliriz.

47 Bu betimleme Merv'de gerçekleştirilen son arkeolojik çalışmalardan yola çıkar. Bkz. Georgina Hermann, *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum* (Londra, 1999), s. 97-98.

48 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 97-98.

49 Cüzcânî, *Tabakât*, I, s. 260.

50 Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, s. 65.

Muhammed Tapar'ın Bağdat'ta Mücâhideddin Bihrûz'un kendisi için inşa ettiği bir sarayı vardı, fakat saray ancak onun ölümünden kısa süre sonra tamamlanabildi ve üç yıl sonra, 515/1121-1122'de yanıp kül oldu. Muhammed'in halefi Mahmud sarayı terk etti ve yeniden inşa etmeye hiç yeltenmedi, "çünkü babam orada [yaşamaktan] hiç haz duymamıştı".[51] Sarayın inşasından sorumlu olan *memlûk* Bihrûz el-Hâdim istimlak için şaibeli yöntemler kullandığından, sarayın kaderinin bu olduğu düşünülmüş olabilir:

> Aristokratların saraylarının molozlarından [*min enkâd dûr el-nâs*] inşa edildi ve Bağdat halkı, hatta kadılar, soylular ve eşraf orada çalıştırıldı, molozları kendi eşarplarında götürdüler ve tamamlandığında, Bihrûz, halıları, küvetleri ve insanların satın aldığı benzeri şeyleri getirmelerini emretti ... istimlakla inşa edilen tüm evler yıkım tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı.[52]

Selçukluların devraldığı Doğu Bağdat'ta Dicle kıyılarında ayrıca Büveyhîlere ait eski bir saray kompleksi de vardı ve burası Tuğrul tarafından genişletilmişti.[53] Ne var ki Mesud b. Muhammed döneminde Selçukluların Bağdat'taki sarayı kullanımına ilişkin bir analiz, sultanın buraya sadece belirli amaçlar doğrultusunda gittiğini ortaya koyar: *mezâlim*'e başkanlık etmek için, ünlü bir vaizin verdiği vaazı dinlemek için veya emirler ya da halifelik veziri gibi siyasal açıdan önemli kişileri kabul etmek için. Dolayısıyla, saray sultanın adil bir Müslüman hükümdar olarak meşruluğunu alenen teyit eden merasimlerin icra edildiği zemin işlevi görürdü. Bu anlamda sultanın iktidarının bizatihi sembolüydü. Muhakkak sultanın ikametgâhı olmak zorunda değildi.[54]

Saray bir yerleşim yerinin civarına kurulsa bile, sultan genellikle kentin dışına kurulan askerî ordugâh *mu'asker*de kalmayı tercih ederdi. Örneğin, Sencer sefere giderken Beyhak bölgesine geldiğinde, kentte değil, Beyhak ve yakınlardaki Hüsrevcird yerleşimi arasındaki ovada kurulmuş ordugâhta kaldı.[55] Melikşah'ın hükümdarlığının son yıllarına kadar neredeyse sürekli olarak ikamet ettiği İsfahan'da da *mu'asker* sultanın ikamet etmeyi tercih ettiği yerdi.[56] Hazine veya hazinenin bir kısmı yine Şahdiz gibi güçlü hisarlarda muhafaza edile-

51 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 595; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 194; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 23.

52 Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 723.

53 Sıbt, *Mir'ât*, s. 3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 4; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 614.

54 David Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live? A Case Study based on the Reign of Mas'ud b. Muhammad (1134-1152)", *Studia Iranica*, 40 (2011), s. 238-240; Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 334-336.

55 İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 270.

56 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 93-96; Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?", s. 228-230; Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 335-338.

biliyordu. Belki de şehirlerin de benzer bir işleve sahip olduğunu, yani ikametgâhtan ziyade güvenli üsler olduklarını varsaymalıyız.[57] Sultanın belli bir şehirde "bulunduğu" anlatıldığında bile, bu ancak onun şehrin civarında olduğu anlamına gelebilir.[58] Sencer'in Merv'de bulunduğu zamanlara yapılan göndermeler bu muğlaklığa örnek oluşturur, çünkü Merv ismi hem Merv-i Şahican şehrini hem de daha geniş anlamda tüm yerleşim alanını ifade edebilir. Sencer geniş Merv yerleşim alanı içinde bir dizi farklı mevkide, hisar içindeki büyük sarayda, çadırlarda ve *küşk*lerde (köşk) ikamet edebiliyordu.

Sultanlar ve maiyetleri kimi zaman Bağdat'ta bulundukları sırada bile çadırlarda yaşamayı tercih ediyorlardı.[59] Bu çadırlar Doğu Bağdat'taki saray kompleksinde ve bu kompleksin etrafında kurulabiliyordu, çünkü bölgede bolca bağ mevcuttu.[60] 12. yüzyıl sonlarında Irak Sultanlığı'ndan kalan kanıtlar bu çadır komplekslerinin son derece özenle hazırlanabildiğini ortaya koyar. İçlerinde şarabın ve değerli taşlarla süslenmiş içki teknelerinin tutulduğu *şarâbhâne*den seyyar bir hazineye kadar pek çok şey bulunabiliyordu.[61] Fars'ın Cehrum bölgesinde dokunmuş malzemeden yapılan büyük kırmızı çadır (*serâperde-yi surh-ı Cehrumî*) sultanlığın sembollerinden biri olarak görülürken,[62] Tuğrul'un Bağdat dışında kurulan çadırına (*harkâh*) ilişkin bir tasvir onu bir tahtta otururken ve uzun bir başlık (*kalansuva*) ve siyah pelerin (*kabâ*) gibi hükümdarlık kıyafetlerini (daha ziyade geleneksel olarak bizzat Abbâsîlerin imtiyazlarıyla ilişkili olan) giyerken betimler.[63]

Sultanların diğer bir gözde ikamet yeri *küşk*tü (köşk). İsfahan'a ilişkin kaynaklarda birkaç kez *küşk*lerden bahsedilir. Bu *küşk*ler çoğunlukla kentin dışındaki bağlarda inşa edilmişti.[64] Hemedan bölgesinde Mesud b. Muhammed tarafından inşa edilen bazı *küşk*ler de mevcuttu ve bunlar bazen açıkça çayır alanlarda kurulmuştu.[65] Merv'de günümüze kadar ulaşan çok sayı-

57 Kendisi sıkça sefere çıkan Tuğrul, Hemedan'ı hazinesini ve silahlarını tuttuğu bir üs olarak kullanmıştı (Sıbt, *Mir'ât*, s. 31).

58 Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 330-332; Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs", s. 173, 182.

59 Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?", s. 240.

60 *A.g.e.*, s. 233.

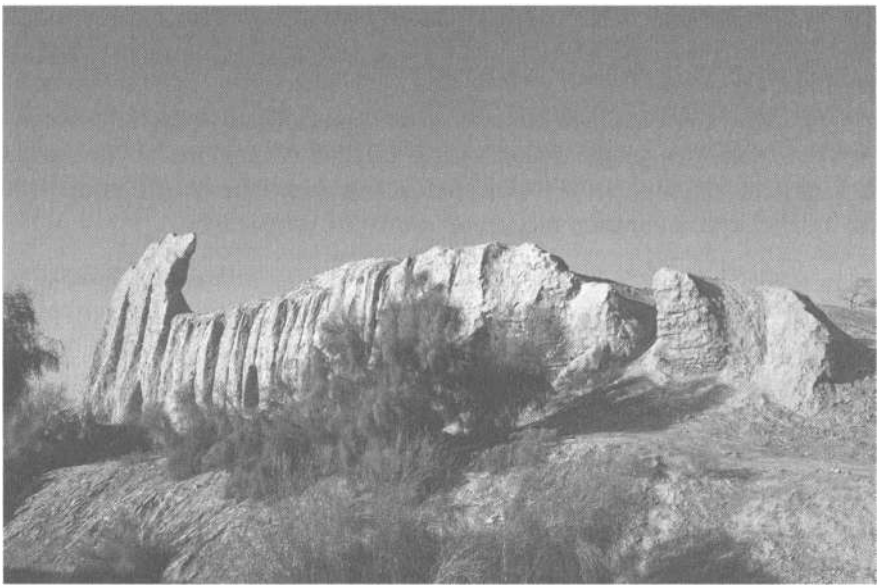
61 Şarâbhâne hakkında bkz. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 137-139. Iran'da içerisinde seyyar birinin de bulunduğu şarâbhâne örnekleri için bkz. Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 261, 300; ayrıca Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs", s. 153, 186. Irak Sultanlığı'ndaki seyyar hazine için bkz. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 157; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 80-81. Ayrıca bkz. Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, I, s. 108, 115.

62 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 170; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 95-96.

63 Sıbt, *Mir'ât*, s. 24; Bosworth, "Courts and Courtiers".

64 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 99. *Küşk*ler hakkında genel olarak bkz. Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs", s. 175-179.

65 Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?", s. 232-233; Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 334; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 174; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 110-111.

Resim 4.2. Muhammed b. Ziyad'ın türbesi yakınındaki harap *Küşk*.

da *küşk* bunların yapısı hakkında genel bir fikir edinmemizi sağlar: İki katlı olan bu yapılarda üst kat ana kullanım alanı işlevi görürken, alt katlar muhtemelen kiler olarak kullanılıyordu. Merv'deki *küşk*ler görünümleri itibariyle kaleye benziyorlardı (Resim 4.2), fakat aslında sağlam bir tahkimata sahip değillerdi ve yoğun taarruzlara değil, ancak küçük çaplı saldırılara direnebilirlerdi.[66] Hemedan veya İsfahan *küşk*lerinden ise geriye hiçbir şey kalmadı ve kaynaklarda bu *küşk*lere yapılan oldukça az sayıda gönderme de bu yapılar hakkında ayrıntılı bir resim çizmemizi engeller. Bütün *küşk*ler illa ki birbirine benzemiyorsa da, tıpkı Merv'dekiler gibi Cibal'de bulunan *küşk*ler de muhtemelen iki katlı yapılardı[67] ve benzer şekilde "binalardan ve bağlardan oluşan kapalı bir alanın odak noktasını oluşturuyorlardı".[68]

Son olarak, destekleyici herhangi bir edebi kaynak yoksa da, kervansarayların (*ribât*) sadece ticaret için değil, yolda olan sultanların ikamet yeri olarak da kullanıldığını varsaymak makul görünüyor. Horasan'da inşa edilen ve "çöldeki saray" olarak tasvir edilen bir dizi kervansaray Merv ve Nişabur arasında seyahat eden üst düzey yolcular için saray benzeri bir rahatlık sunu-

66 Hermann, *Monuments of Merv*, s. 81-82.

67 Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?", s. 239; Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs", s. 175.

68 Hermann, *Monuments of Merv*, s. 81.

yor ve lüks konaklama ve hatta kabul salonu (daha fazla bilgi için bkz. aşağıda s. 308-309 ve Resim 8.2) gibi, tüccarların ihtiyaç duyduğundan daha fazla imkân sağlıyordu.[69]

Ortadoğu ve Avrupa'daki modern öncesi pek çok saray gibi, Selçuklu sarayı da çoğunlukla gezginci olarak tasvir edilir.[70] Râvendî'nin Sultan Arslan b. Tuğrul'un yolculuklarına ilişkin anlatısı hanedanın son dönemlerinde bile bu hareketlerin muntazam mevsimsel niteliğine işaret eder:

> Sultan bahar mevsiminde İsfahan'dan Genduman'a ve Balasan çayırlarına giderdi. Yazın ise Hemedan bölgesine gelir[71] ve yönetim işlerini tamamlardı (*kâr-ı mülk nask û nizâm-ı temâm yâft*). Sultan kışı Sava'da, bazen ise Hemedan'da geçirirken, bazı baharlar Nalbandan ve Çark çayırlarında kalırdı.[72]

Ne var ki bu yolculukların boyutu ve niteliği farklı sultanlara göre değişiklik gösterirdi. Alparslan mütemadiyen hareket halindeyken (yukarıda zikredilen hükümdarların tersine, belirgin bir düzende olmasa da), Mesud b. Muhammed zamanını çoğunlukla Hemedan ve Bağdat arasında geçirir, bazen de Azerbaycan'a seyahat ederdi.[73] Diğer yandan Melikşah ve Muhammed Tapar ise zamanlarının çoğunu (kabaca bir tahmine göre, yaklaşık % 60-65) İsfahan'da geçirirdi.[74]

Dolayısıyla bu gezici yaşam tarzının Selçukluların göçebe mirasının bir kalıntısı olduğunu varsaymanın cazibesine direnmek gerekir. Son derece yerleşik bir geçmişe sahip çok sayıda İranlı hükümdar da Büyük Kiros'tan itibaren gezici bir yaşam tarzı benimsedi. Bir kralın kendi krallığında muntazaman yolculuk yapmasının geçerli sebepleri vardı: Ortaçağ'da Müslüman doğuda kişisel bağların hayati önemi dolayısıyla, hükümdarın olabildiğince çok yerde fiziksel olarak bulunması son derece gerekliydi. Selçukluları seleflerinden ayıran şey gezgincilikleri değil, kentlerden bu denli kaçınan bir yaşamı tercih etmeleriydi. Bunun pek çok gerekçesi olmalıydı. Lojistik açısından yük hayvanları ve orduya eşlik eden sivillerin yanı sıra büyük bir askerî maiyeti pek de karmaşık olmayan otlaklarda barındırmak daha kolaydı.

---

69 Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning* (New York, 1994), s. 343-345.

70 Lambton, "Internal Structure", s. 223; David Morgan, *Medieval Persia, 1040-1797* (Longman, 1988), s. 35; ayrıca bkz. Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 329-330.

71 *Bi-dâr Hemedân*'ın bu tercümesi için bkz. Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?", s. 231-232; Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 332, 340 (fig. 1).

72 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 298; mevkiler için bkz. Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 332.

73 Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?"; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 208.

74 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 75-76, 208, 321-323. Bu hareketler için ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 145 ve bkz. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 208, 221 Bağdat'ın Mesud döneminde kış noktası olduğunu belirtir.

Kent ahalisiyle çatışmadan veya anlaşmazlıktan kaçınma arzusu da önemli bir gerekçeydi; Tuğrul Bağdat'a girdiğinde karışıklık yaratanlar da bu arzuda önemli bir rol oynamış olabilir.[75] Otlaklar, siyasal bağlamda da göçebe bir halka sahip kesimlere uygun, sadakat törenlerinin icra edilebileceği bir yer sağlıyordu. Hepsinden önemlisi, böyle bir yaşam tarzı Selçukluların kendi tercihlerine de son derece uygundu.

Sultanların yaşam tarzı

Sultanlar sefer dışında yaşamlarını avcılık (Resim 4.3), çevgen gibi atlı oyunlar, içkili eğlenceler ve ziyafetlerle geçirirlerdi. *Kâbûsnâme* bir hükümdarın zamanını en iyi nasıl idare edebileceğine dair tavsiyeler verir:

> At binmek, ava gitmek ve çevgen oynamak güçlü adamlar için özellikle gençlik zamanlarında uygun meşgalelerdir; fakat her şeyin bir sınırı, ölçüsü ve usulü vardır. Her gün ava gitme, çünkü bu düzenli bir şey değildir. Haftada yedi gün var. İki gün ava git, iki üç günü içkiye ayır ve bir gün devlet işleriyle uğraş.[76]

Pek çok Selçuklu hükümdarının da benzer bir hafta düzeni benimsemiş olması muhtemeldir. Örneğin, Mesud b. Muhammed hakkında son derece olumlu bir değerlendirme yapan Nişaburî, sultanın takdire şayan diğer niteliklerini sayarken, "O avdan bıkmazdı," der.[77] Mahmud b. Muhammed ise "Selçuklu hanedanının en zeki ve ferasetlisi" olarak methedilir: "Hiçbir sultan işlerin ayrıntılarına onun kadar vâkıf değildi." Fakat Nişaburî onun güvercinlere, doğanlara ve av kuşlarına olan sevgisine de yer ayırıp sultanın altın tasmalı 400 av köpeği beslediğini anlatır.[78] Belki de en etkileyici avcı aynı zamanda bir çevgen meraklısı olan Melikşah'dı.[79] Onun av maceralarına ilişkin yazılı bir kaynak (*şikârnâme*) da mevcuttu. Bu kaynağa göre –eseri gördüğünü iddia eden Nişaburî'nin söylediği kadarıyla–, sultan okuyla bir günde yetmiş ceylan vurmuştu. Tüm Irak ve Horasan'da avlanan ceylanların ve yaban eşeklerinin toynaklarından kuleler inşa etti ve av faaliyetlerinin izlerini tüm topraklarına bıraktı.[80] Sıbt İbnü'l Cevzî de 479/1086'da Irak'a düzenlediği sefer sırasında 4.000, hatta 10.000 ceylan öldürdüğünü anlatır.[81] Ke-

75 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 611-612.
76 Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, s. 94.
77 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 74.
78 *A.g.e.*, s. 70.
79 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 156.
80 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 30.
81 Sıbt, *Mir'ât*, s. 243.

Resim 4.3. 12. veya 13. yüzyıla ait bir çanakta at sırtında resmedilen bir melik, İran (Metropolitan Museum of Art, Accession No. 51.53. © Metropolitan Museum of Art).

sin rakam ne olursa olsun, bir sultanın avcılığı bölgedeki vahşi yaşam için bir çeşit katliamdı.

Ziyafetler ve bilhassa içkili eğlenceler de kralların faziletlerini sergilemenin bir yoluydu. Nizâmülmülk müsrif ziyafetleri için Tuğrul'u över, çünkü

> bir adamın yüce gönüllülüğü ve cömertliği onun hanesini idare etme biçimiyle ölçülebilir. Sultan dünyanın aile reisidir; tüm krallar onun elindedir. Bu nedenle hanesinin idaresi, yüce gönüllülüğü ve cömertliği, masası ve ihsanları devletine uygun olmalıdır ve diğer krallarınkinden daha büyük ve daha iyi olmalıdır.[82]

82 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 171, çev. s. 124-126. Göktürklerden Osmanlılara Türk-Pers kültüründe cömertlik ve ziyafet yapmayla ilgili bazı normatif metin örnekleri için bkz. Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800* (Londra, 2008), s. 28-32.

Sarayda tüketilen yiyecek miktarı da son derece fazlaydı: Belhli Türkmenler Sencer'in mutfaklarına her yıl 24.000 koyun göndermek zorundaydı.[83] Sultanın mutfağını ve erzakını idare etmek büyük bir işti ve *hânsâlâr* adı verilen bir görevlinin sorumluluğundaydı.[84] Sarayın ihtiyaçlarını temin etmek külfete dönüşebiliyordu, fakat bazıları için bir iş fırsatıydı. Yâkût, Merv'de Azizeddin Ebû Bekir Atik ez-Zencânî (veya Atik b. Ebû Bekir) adlı bir kişinin efsanevi kütüphanesini gördüğünü anlatır:

> O Sultan Sencer'in içecek tedarikçisiydi (*fukkâî*). Meslek hayatının başlarında Merv çarşısında meyve ve çiçek satıyordu. Daha sonra şarap tedarikçisi (*şarâbî*) oldu ve [Sencer'in] takdirini kazandı. [Kütüphanesinde] 12.000 cilt vardı.[85]

Bu büyüklükte bir kitap koleksiyonu oluşturmak kayda değer zenginleşme fırsatlarına işaret eder.

Müslüman bir toplum bir yana, herhangi bir toplumun standartlarına göre, içkiye Keykâvus'un önerdiği şekilde haftada iki üç gün ayırmak pek de makul sayılmayabilir, fakat seçkinlerden böyle davranmaları bekleniyordu (Resim 4.4). Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyâseddin Keyhüsrev'e Büyük Selçuklu akrabalarının saray normlarını aktarmak için *Râhatü's-Sudûr*'u kaleme alan Râvendî içkiye de bir bölüm ayırır ve şarap tüketmenin caiz yolları hakkında tavsiyelerde bulunur:

> Irak ve Horasan sultanlarının övgüye değer törelerini taklit etmek kral [pâdişâh] için gerekli ve eğlence ve savaş [*bezm ü rezm*] zorunlu olduğundan, şarap evi [şarâbhâne] yasadışı olmasın diye bunu hazırladım.[86]

Nizâmülmülk de *Siyâsetnâme*'nin kısa bir bölümünü sarhoşlukla ilgili yayınlanan buyrukların tehlikelerine karşı (açıkça söylemek gerekirse, aynı zamanda itidal konusunda yayınlanan buyruklar konusundaki kafa karışıklığına karşı) uyarıda bulunmaya ayırır ve bürokratlara teyit için bunları sultana geri göndermelerini tavsiye eder.[87] *Kâbûsnâme*'nin okuyucusu olacağı varsayılan geleceğin Ziyârî hükümdarından muntazaman sarhoş olması bekleniyordu ve Keykâvus onun bu tür durumlarda kaçınması gereken davranışlarla ilgili bilgece öğütlerle doluydu. Tarihsel kaynaklar da bu resmi teyit eder: Alparslan'ın sarhoşluğuyla ilgili hikâyeler mevcuttu[88] ve Nişaburî'nin anlattığı

---

83 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 61.

84 Bkz. *a.g.e.*, s. 61; Merçil, *Selçuklular'da Saray*, s. 111-112, 114.

85 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut, 1996), V, s. 114 (Merv).

86 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 417.

87 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 118, çev. s. 88.

88 Sıbt, *Mir'ât*, s. 130; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 37-38. Fakat bkz. aşağıda s. 260-261'deki yorumlar.

Resim 4.4. İçki kâsesi tutan kişi heykeli, muhtemelen 12. yüzyıl İran'ı (Metropolitan Museum of Art, New York, Accession No. 68.67. © Metropolitan Museum of Art).

kadarıyla, Melikşah b. Mahmud "içmeye, ava ve cinsel ilişkiye bayılıyordu".[89] İsfahânî, Sencer'in veziri Sadreddin Muhammed b. Fahrülmülk'ün misafiri olarak tadını çıkardığı üç günlük içkili toplantıdan bahseder.[90]

Bu davranış evrensel bir kabul görmüş de değildi. Bazı sultanlar devlet işleriyle uğraşmak yerine zevkusefaya dalmakla itham ediliyordu. İbn Hallikân, Nizâmülmülk'ün sultana "taht ve av"dan başka bir şey bırakmayacak kadar güçlü olduğunu yazdığında, Melikşah'a pek de iltifat etmez.[91] Enûşirvân'ın, Melikşah'ın av köpeklerinin kalitesiyle vezirlerinden daha çok ilgilendiğini düşündüğünü başka bir yerde belirttik (aşağıda s. 216). Yine ona göre, Sultan Mesud b. Muhammed'in dikkati eğlenceyle o kadar dağılıyordu ki, veziri Şemseddin Ebû'l-Necib el-Asam el-Dergüzînî'nin ne yaptığını bile sormuyordu.[92] İsfahânî Mesud'un Bağdat'ta zevkusefa ile geçirdiği kışı betimlerken, İbnü'l Cevzî'nin sultanın halk içinde içki içerkenki rezil görüntüsüne yaptığı gönderme, en azından bu örnekte, İsfahânî'nin çizdiği resmin sadece hasetten kaynaklanmadığını ortaya koyar:[93]

> Sultan [Mesud] o kış Bağdat'ta ikamet ederek zevkusefaya daldı ve arzularını tatmin etti; [şarap] bardakları yakınına getirilirken, şarkı söyleyen kızları elde ederken, soytarılar huzuruna götürülürken ve düşmanları savuşturacak talihe bağlı olarak erdemli insanlar gönderilirken heyecana kapıldı.[94]

89 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 87.
90 Bundari, *Zubda*, s. 366.
91 İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 109.
92 Bundari, *Zubda*, s. 218.
93 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 72, 89.
94 Bundari, *Zubda*, s. 193.

Ne var ki halkın büyük bölümü için Mesud'un Bağdat'ta sefahat içinde geçirdiği kışın en dikkate değer özelliği fil, papağan ve maymundan oluşan ve görgü tanığı İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin dikkat çektiği hayvan koleksiyonuydu.[95]

İçki içmek, ziyafet vermek ve ava gitmek esasında yönetme işinin parçasını oluşturuyordu. Şair Muizzî'nin, hamisi Melikşah'ın Bağdat'ta geçirdiği kış (muhtemelen 479/1086-1087 kışı) hakkındaki betimlemesi, sarayda bulunan bir kişi için bu tür bir davranışın sadece makbul değil, aynı zamanda övgüye değer olduğunu gösterir:

> *Hayırlı talihiyle mübarek bir günde hükümdarların hükümdarı ayrıldı*
> *Bağdat'tan Hükümdarlığın Meskenine (İsfahan) gitmek için.*
> *Muhakemesi ve yüce emeli dolayısıyla altı ay boyunca*
> *bin tane güzel iş yaptı*
> *Bağdat'ı talihinin lütfuyla kadim kalıntıları*
> *güzelleştirdi ve*
> *İram'ın bahçesi gibi geliştirdi.*[96]
> *Kûfe, Hît, Medâin ve Tikrit'in ovalarında avlandı ve*
> *ve yiğitlere adalet götürdü.*
> *Elinde bir fincanla Dicle'nin kıyısına oturdu; onun korkusuyla yakılan ağıtlar*
> *Nil kıyılarına ulaştı.*
> *Ordusunun liderleri Bizans ve Suriye'den geldi, her biri*
> *Kubad gibi rütbesine uygun bir pelerinle kapandı.*[97]
> *Her biri saygısını sundu [hidmet] ve şahın onur kaftanını aldı,*
> *rütbece yükseldi ve mutlu ayrıldı.*
> *Yaşam tarzı ve âdetleri [sîrat ü âyîn] böyle olan bir kral gerçekten mutludur*
> *krallıkta. Çok yaşasın!*[98]

David Durand-Guédy'nin belirttiği gibi: "Meclis (şenlikler ve bilhassa içkili eğlenceler için) ve meydân (çevgen oyunları için) sultanın hem toplumsal hem de siyasal yaşamının iki yeriydi."[99] Râvendî –kendisi de Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in istekli bir *nedîm*'iydi– okçuluk ve at yarışı önerir, çünkü "onlar kâfirlerle savaşmanın ve cihada [girişmenin] nedeni oldukları için helâldirler".[100] Ava gitmek de spor için öy-

95 Hillenbrand, *A Muslim Principality*, f. 175b, s. 135-136.

96 Fars şairler tarafından İran'ın bahçelerinden (Kur'an'da 89. sure, 6-7. ayet) dünyadaki cenneti ifade eden bir teşbih olarak sıkça bahsedilirdi.

97 Bir Sâsânî hükümdarı.

98 Mu'izzî, *Dîvân*, s. 122, no. 89, 11, s. 16-23.

99 Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?", s. 235.

100 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 429.

ledir. Elimizde av gezilerinin siyasal faydalarına örnek oluşturan pek çok anlatı var ve bu anlatılara göre, av gezileri de sarayın gezici doğasına benzer işlevleri yerine getirebiliyordu. Bu tür etkinlikler sultana iktidarını tüm topraklarında kurma, başıboş tebaasını dize getirme, savaş için prova yapma ve kendisine eşlik eden emirler ve devlet adamlarıyla bağlarını pekiştirme imkânı veriyordu.[101] Örneğin Melikşah, Basra ve Ahvaz'ın vergisini toplayan başıbozuk Yahudi vergi tahsildarı İbn Alan'ı yola getirmek için 472/1080'de Güney Irak'a düzenlediği av gezisinden faydalandı.[102] Avlar savaşın ön hazırlığı işlevi de görüyorlardı. Karahanlı Kadir Han Tirmiz civarındaki Selçuklu savunmasını saptayabilmek için bir av partisinden faydalandı; Sencer ise Karahanlıları durdurmak için kendi av partisini başlattı. Nihayetinde Kadir Han yakalandı, Selçuklu sarayına götürüldü ve başı kesildi.[103]

Selçuklu sarayında kadınlar

İslâm saraylarında yaşayan kadınlar geleneksel olarak haremle –dış dünyayla ilişkisi kesilmiş gizemli bir zevk ve ahlâksızlık yuvası olarak tasvir edilir– sınırlanmış olarak betimlenir. Selçuklu kroniklerinde bu tür klişelere prim vermeye yetecek kadar şey var. Nişaburî'nin aktardığı kadarıyla, Mahmud zamanının büyük kısmını haremde (*serâ-yı zenân*) geçirir ve nihayetinde aşırı cinsel ilişkiden hastalanırdı.[104] Keykâvus b. İskender cinsel ilişkiye – özellikle hamamda– çok fazla zaman ayırmanın tehlikelerine karşı da uyarıda bulunur, fakat ilgi nesnelerinin muhakkak kadın olacağını öngörmez.[105] Aşk ilişkileri hakkında yazdığı bölüm daha ziyade, hükümdarın sevgilisinin erkek bir *gulâm* (erkek köle) olacağını varsayar. Bu tür ilişkiler Ortaçağ Müslüman saray kültüründe yaygındı ve Gazneli Mahmud'un *gulâm* Ayaz'a olan aşkı, adanmış sevginin örneği olarak literatüre geçti.[106] Selçuklu döneminde de Sencer, *gulâm*'ı Kaymaz'a olan aşkıyla meşhurdu; bu öyle bir aşktı ki, İsfahânî'nin anlattığına göre, başka bir şeye dikkatini veremiyordu. İsfahânî sultanı içkili bir eğlencede "gözü kölenin gözünde, eli elinde" olarak tasvir eder – fakat Kaymaz, Sencer'in sarhoşluğundan faydalanarak veziri Sadreddin Muhammed b. Fahrülmülk'ü öldürtecek ve eylemlerini onaylamak için

101 Krş. Thomas Allsen, *The Royal Hunt in Eurasian History* (Philadelphia, 2006), s. 217-218; Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty*, s. 26-28.

102 Sıbt, *Mir'ât*, s. 201; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, s. 323.

103 Allsen, *Royal Hunt*, s. 230; Bundari, *Zubda*, s. 262.

104 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 70-71.

105 Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, s. 86-87, 88.

106 Örneğin bkz. Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, s. 55.

sultanın yüzüğünü çalacak kadar ileri gitmişti. Bu gizlenmesi gereken bir skandal olarak görüldü ve Kaymaz da usulüne göre idam edildi.[107] En müsamahalı sultanın bile sınırları vardı.

Ne var ki günlerini haremde geçiren şehvet düşkünü sultanlara ilişkin bu tür klişeler Selçuklu hanesindeki kadınların siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamda oynadığı rolü göz ardı eder. Gerçekte kendilerini pek de harem alanıyla sınırlı tutmayan Selçuklu kadınları çağdaşları olan diğer Müslüman hanedanlardaki pek çok muadillerinden çok daha büyük bir kamusal rol oynuyorlardı.[108] Siyasal ittifakları pekiştirmeye yönelik evlilikler nedeniyle Selçuklu hanedanına mensup kadınların birçoğu aslında diğer hanedanların soyundan geliyordu. Yukarıda (s. 152) Tuğrul'un Abbâsî hanedanından bir kadınla evlenme arzusundan bahsedilmişti, fakat aynı zamanda oğlunu Çağrı'nın kızıyla evlendiren Büveyhî Ebû Kâlîcâr'ın kızıyla da evlendi.[109] Hem Alparslan hem de Melikşah Karahanlı hanedanına mensup kadınlarla evlendi.[110] Selçuklu hanedanından kadınlar da Mekke'ye kadar uzanan bir coğrafyada vasal hükümdarlarla evlendirildi. Gerçekten de neredeyse tüm Müslüman vasal hanedan ve komşular karmaşık bir evlilik ittifakı ağı aracılığıyla Selçuklularla bağ kurdu.[111]

Selçuklu sarayının en etkili kişilerinden biri Melikşah'ın eşi olan Karahanlı Terken Hatun'du.[112] Melikşah'ın kızının Halife Muktedî ile evliliğine ilişkin hazırlıklar yapıldığı sırada, halifenin veziri Fahrüddevle İbn Cehîr, birleşmenin şartlarını doğrudan Terken Hatun'la müzakere etmek zorunda kaldı.[113] Evlilik gerçekleştiğinde Muktedî onur kaftanlarını Terken Hatun'a "ve sarayın tüm hanımlarına (*havâtîn*)" gönderdi.[114] Terken Hatun *Siyâsetnâme*'de Nizâmülmülk'ün şikâyetlerinin hedefi de oldu; Nizâmülmülk'ün kadınların siyasetteki sağlıksız etkisinden yakınması, Terken Hatun'un gücünün vezir

107 Bkz. Bundari, *Zubda*, s. 366-367. İsfahânî kuşkusuz her zaman olduğu gibi intikam duygusuyla hareket ediyordu.

108 Abbâsî ve Selçuklu kadınlarının bir karşılaştırması için bkz. Hanne, "Women, Power", s. 80-110. Selçuklu ve Moğol dönemlerinde hanedan kadınlarına ilişkin faydalı bir genel değerlendirme için bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 258-296; ayrıca Hillenbrand, "Women in the Seljuq Period".

109 Lambton, *Continuity and Change*, s. 261; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 536.

110 Alparslan'ın Karahanlı hanedanından bir kadınla yaptığı evlilik için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 301; Sıbt, *Mir'ât*, s. 123. Daha önce Gazneli Mahmud b. Mesud b. Sebüktegin'in eşi olmuştu.

111 Melikşah'ın kız kardeşi Mekke Şerifi Ebû'l-Hâşim ile evlenmesi kararlaştırılırken (Sıbt, *Mir'ât*, s. 156-157), Ukaylî emiri sultanın süt kız kardeşiyle evlendi (Sıbt, *Mir'ât*, s. 238); bu belki de bu evlilik ittifakları düzenlenirken dikkatle artan rütbelere işaret eder. Selçuklu kadınları belki de hanedanın özel statüsünü muhafaza edebilmek için emirlerle nadiren evlendirilirdi (Lambton, *Continuity and Change*, s. 268-269).

112 Melikşah'la yaptığı evlilik için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 301.

113 Bundari, *Zubda*, s. 72; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 160-161.

114 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 161.

için ciddi bir tehdit olduğunu gösterir.[115] Terken Hatun sultanın ölümünün ardından başlayan taht mücadelesinde de önemli bir rol oynadı (bkz. yukarıda s. 83, 89). Oğlu Mahmud b. Melikşah'ı tahta çıkarma çabaları başarısızlıkla sonuçlanınca evlilik yoluyla konumunu sağlamlaştırmaya çabaladı ve İsmail b. Yâkûtî (Berkyaruk'un dayısı) ve Tutuş'la evlilik ittifakı kurmaya çalıştı.[116] İki evlilik de gerçekleşmemiş olsa da, Terken Hatun kendi koşullarınca önde gelen bir siyasal aktör olmaya devam etti. Onun ölmeden hemen önce hâlâ 10.000 kişilik bir birliğe –gerçekten de son derece büyük bir ordu– komuta ettiğini belirten İbnü'l Cevzî, Terken Hatun'u "ordular kurup önderlik ederek savaşlar yöneten, İsfahan'ın sahibesi" olarak tasvir eder.[117]

Sahip olduğu güce bakıldığında Terken Hatun Selçuklu kadınlarının pek de tipik bir örneği olarak görülmeyebilir, fakat aslında onun oynadığı siyasi ve askerî rol hiç de emsalsiz değildi. Örneğin, Melikşah'ın, yarattığı siyasi tehdit dolayısıyla Nizâmülmülk'ün tavsiyesiyle idam edilen halası Gevher Hatun (bkz. yukarıda s. 80) büyük bir askerî güce komuta etmeyi önererek 467/1074-1075'te Nişabur bölgesini yerle bir etmişti.[118] Kadınlar fırsat buldukça belirli sınırlı alanların dışına çıkmayı da başardılar. Bunun başlıca örneği, *atabeg* Bozaba'nın, kocasının 541/1146-1147'de ölmesinin ardından yirmi bir yıl boyunca Fars'ı kontrolü altında tutan ve yerel bir tarihçinin deyimiyle, "yönetim açısından tam bir denetime sahip olan" (*az râh-i hükm ü fermândehî mülk-i temâm biyandâht*) eşi Zâhide Hatun'du.[119] Kadınlar kendi askerî güçlerinin desteği olmadığında bile büyük bir siyasi nüfuz elde edebiliyorlardı. Tuğrul'un daha önce Hârizmşah'la evlendirilmiş olan eşi Altuncan'ın "bilge, sağduyulu ve kararlı" olduğu söylenir: "Sultan ona kulak verir, onu dinler ve işler için ondan görüş alırdı." Tuğrul'a kendi ölümünden sonra halifenin kızıyla evlenmesini tavsiye eden de Altuncan'dı.[120] Sencer ve Mahmud arasında 513/1119'da yapılan barışa arabuluculuk eden kişi Sencer'in annesi Seferiyye Hatun'du.[121] Sencer'in kızı, Mahmud'la evlendirildi ve onun sarayında büyük nüfuz elde ederek Mezyedî Dübeys b. Sadaka'yı destekledi. Onun ölümünden sonra Dübeys harap oldu.[122] Sencer'in eşi Terken Hatun da (Melikşah'ın aynı

115 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 242-253, çev. s. 179-187. Hatırlanacağı gibi, Nizâmülmülk'ün Terken Hatun'a olan husumeti hiç şüphesiz, baş düşmanı Tâcülmülk tarafından desteklenen Terken Hatun'un kendi oğlu Mahmud'u tahta çıkarmayı sağlama gayesinden ileri geliyordu.

116 Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 127-129; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 224.

117 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 14; Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 127.

118 Sıbt, *Mir'ât*, s. 172, 176.

119 Lambton, *Continuity and Change*, s. 150; İbn Zerkûb, *Şirâznâme*, s. 136-137.

120 Sıbt, *Mir'ât*, s. 75.

121 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 552-553.

122 *A.g.e.*, X, s. 655. Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 70-71'e göre, Mahmud önce Mehmelek Hatun'la ev-

isimdeki eşiyle karıştırılmamalı, fakat o da Karahanlı hanedanındandı)[123] etkin bir kamusal rol oynayarak Horasan'daki yerel eşrafla ziyafetlere katıldı[124] ve Ribât-ı Şeref'teki büyük kervansarayın restorasyonu gibi inşaat işlerini finanse etti.[125]

Hanedana mensup kadınların gücü kısmen kişisel olarak sahip oldukları büyük servetten kaynaklanıyordu. Mahmud'un eşinin (Sencer'in kızı) "sonsuz miktarda değerli taş, mücevher, halı ve giysi"ye sahip olduğu anlatılır.[126] Melikşah'ın kız kardeşi İsmet Hatun İsfahan'da İslâm dünyasının en büyük medreseleri arasında sayılan bir medreseyi kendi başına inşa ettirebilecek kadar zengindi.[127] Bu servet kimi zaman himaye ilişkilerinden kaynaklanabiliyordu: Örneğin, Fahrülmülk b. Nizâmülmülk 488/1095'te (kardeşi Mecdülmülk'ün yerine) vezirliği satın almayı başardı, çünkü valide sultan Zübeyde Hatun'un Mecdülmülk'ten nefret ettiğini öğrenmiş "ve vezirlik [elde etmek] için büyük servet göndermişti".[128] Hanedana mensup kadınlar büyük emlaklara da sahip olabiliyordu: Gevher Hatun (Melikşah'ın aynı isimdeki halası değil, Muhammed b. Mahmud'un eşi) Sümeyrem kentinden gelir elde ediyordu ve buradaki emlakı kendi dîvânı (*el-dîvânü'l-hâtûnî*) tarafından idare ediliyordu.[129] *El-Muhtârât min er-Resâ'il*'de yer alan bir belge, Mahmud'un kızı Zeyneb Hatun'un İsfahan bölgesinde bir köy, bostanlar, çiftlikler ve bir su değirmeninden oluşan büyük miktarda emlakını bir emire sattığını yazar. Söz konusu satış Zeyneb Hatun'un geniş çaplı ekonomik çıkarlarına işaret eder.[130] Bu seçkin kadınlar yardım vakıfları kurmak, binalar inşa ettirmek ve tarımı geliştirmek gibi faaliyetlerle de sıkça meşgul oluyorlardı.[131]

---

lendi, ardından o ölünce, Sencer onun kız kardeşi Amirstti Hatun'u ona gönderdi. Amirstti Hatun muhtemelen Dübeys'in en büyük destekçisiydi.

123 Bundari, *Zubda*, s. 264; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 92, 94.

124 Ibn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 270; Jean Aubin, "L'aristocratie urbaine dans l'Iran seldjukide: l'exemple de Sabzavar", P. Gallais ve Y.J. Rion (ed.), *Mélanges offerts à René Crozet* (Poitiers, 1966), s. 330.

125 R. Hillenbrand, *Islamic Architecture*, s. 334-336; C. Hillenbrand, "Women in the Seljuq Period", s. 112.

126 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 594.

127 Durand-Guedy, *Iranian Elites*, s. 200.

128 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 253. Onun faydalandığı doğrudan belirtilmese de, bu en olası yoruma benziyor. Alternatif bir anlatı için bkz. Bundari, *Zubda*, s. 86 Zübeyde Hatun'un himayesini teyit eder. Siyasi rolü nihayetinde yaşamına mal oldu (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 488; Bundari, *Zubda*, s. 87). Berkyaruk'un annesi olan bu Zübeyde Hatun, Melikşah'ın o sırada Fars'ın Mengübars'ı olan Mesud'la evlendirilen kızı Zübeyde Hatun'la karıştırılmamalı.

129 Bundari, *Zubda*, s. 110.

130 *El-Muhtârât min er-Resâ'il*, s. 458-450.

131 Selçuklu kadınlarının Yezd'deki faaliyetleri için krş. Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz Settlement", s. 115; Lambton, *Continuity and Change*, s. 150-151.

Selçuklu sarayında Türk kültürü

Hanedana mensup Türk kadınları tarihsel kaynaklarda, Selçuklu hanedanından kişilerle evlilik yapmış olan Büveyhî veya Abbâsî kadınlarından çok daha mühim bir rol oynuyorlardı. Bu durum, sahip oldukları önemin bozkır toplumlarında kadınların sahip olduğu üstün statüyle bilhassa ilişkili olduğunu ortaya koyar. Diğer kanıt kırıntıları da, sarayın bozkır kültürünün çoğunlukla zannedilenden daha fazla unsurunu sürdürdüğü yönündeki bu izlenimi pekiştirir.[132] Türkçe sarayın gündelik dili olarak kaldı[133] ve muhtemelen elimizdeki yetersiz kaynakların gösterdiğinden çok daha yaygın şekilde kullanılıyordu. Tuğrul Arapça ve Farsçanın kendisi için Türkçeye tercümesinde veziri Kündürî'ye güveniyordu ve Tuğrul'un halifenin kızıyla düğününde Türkçe şarkılar söylenmişti.[134] Sonraki sultanların, örneğin Mahmud'un Arap dili ve edebiyatını çok iyi bildiği söylenir,[135] fakat o durumda bile kendi aralarında hâlâ Türkçe konuşuyorlardı. Mesud düşüncesizce kışkırtılarak girmiş olduğu savaşta kardeşi Mahmud'la karşılaştığında, ona Türkçe feryat etmişti.[136] Fakat Türkçenin önemine ilişkin en etkileyici kanıt göçmen Karahanlı meliki Mahmud el-Kaşgarî tarafından Halife Muktedî için Bağdat'ta derlenen büyük Türkçe-Arapça sözlük *Dîvânü Lügâti't-Türk*'tür. Kaşgarî'nin yazdığı giriş, hamisi açısından Türkçe öğrenmenin önemiyle başlar. Allah Türklere yönetmeyi bahşetmişti ve bu nedenle

> akıl sahibi her kişi ya onlara katılmalı ya da düşen oklarına maruz kalmalı. Ve onlara yaklaşmanın ana dillerini öğrenmekten daha iyi bir yolu yok; böylece kulaklarına eğilip kalplerine meyledilebilir.[137]

Kaşgarî, insanlara "saltanatları uzun süreceği için Türklerin dilini öğrenmelerini" tembih eden bir hadis naklederek devam eder. Türkçe sarayda ilerlemek için gerekliydi ve Kaşgarî'nin projesi biraz da Türkçenin Arapçaya eşit olduğunu gösterme arzusundan kaynaklanıyordu. Ne var ki *Dîvânü Lügâti't-Türk* dışında Selçuklu döneminde Türkçe yazılmış hiçbir eser günümüze ulaşmadı. Oysa Karahanlı topraklarında üretilen erken dönem Türk edebi-

132 Bu meseleye ilişkin bugüne kadarki en kapsamlı değerlendirme Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s. 17-42'dir.

133 Buna ilişkin kanıtlar Erdoğan Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, 67(248) (2003), s. 111-117'den derlendi.

134 Sıbt, *Mir'ât*, s. 98-99 ve bkz. aşağıda s. 205, n. 37.

135 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 99.

136 *A.g.e.*, s. 96-97; Bundari, *Zubda*, s. 132-133. Sencer'in, iddiaya göre Türkçe konuşan bir zümreyi tercih etmesi hakkındaki yorumlar için bkz. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s. 159.

137 Kāšyarī, *Compendium*, çev. Dankoff, I, s. 70.

yatına ait pek çok örnek muhafaza edilmiştir.[138] *Meliknâme* Türkçe sözlü anlatılardan derlenmiş olmakla birlikte, Farsça ve Arapça olarak kaleme alındı[139] ve yazılı bir Türkçe versiyonunun da derlendiğini gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Nişaburî'nin genç III. Tuğrul için yazdığı neredeyse kesin olan eseri *Selçuknâme*'nin öne sürdüğü gibi, Farsça, hanedan üyelerine bile kendi atalarının yaptıklarının öğretildiği araç haline geldi.

Yine de Türkçe de kimi zaman yazı dili olarak kullanılıyordu. Melikşah'ın, Farsça da yazabiliyor olsa da, *dîvânü'l-inşâ*'sı Kemâleddin Ebû'l-Rıza Fazlullah b. Muhammed'e Türkçe bir mektup yazdığı (*fa-ketebe ilayhi bi'l-Türkiyye*) söylenir.[140] Kaşgarî'nin *Dîvân*'ı pek çok Türkçe şiir örneği içerir ve bu örnekler, yazarlarının Farsça şiirin teamüllerine aşina olduğunu gösterir – Karahanlılara ait Türkçe eserlerde olduğu gibi.[141] Fakat *Dîvân*'daki şiirler aynı zamanda Pers-İslâm etkilerinden bağımsız olarak, Türk temâlara dayanan menkıbelerin bulunduğu Türkçe bir edebi kültürün varlığına da işaret eder.[142]

Bozkır etkileri evliliklerde de belirgindi. Tuğrul Türk örfüne uygun olarak, merhum kardeşi Çağrı'nın dul eşiyle evlendi.[143] Oysa bu İslâm tarafından hor görülen bir uygulamaydı. Alparslan da Tuğrul'un dul eşi Akke ile evlenmişti[144] ve anlaşılan o ki, kendi ölümünden sonra eşinin Kavurt ile evlenmesini istiyordu.[145] Abbâsîler ve Selçuklular arasındaki evlilik sözleşmeleri bile Türklerin kaidelerine dayanabiliyordu: İbnü'l Cevzî Melikşah'ın kızının halifeyle yapacağı evliliğe ilişkin müzakerelerde, kendi deyimiyle "evlilik düzenlemelerinde Türklerin âdeti" (*hâdihi 'âdet el-etrâk 'inda el-tezvîc*) olan gelecekteki bir sütanne için tazminat olarak 50.000 dinar verilmesi gerektiğinden bahseder.[146]

Bazı Selçuklu sultanları görünüşleri itibariyle kendi ayırt edici kalıtımlarını vurguluyorlardı. Alparslan Türk tarzı bıyıklarıyla ünlüydü ve bı-

138 Bkz. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s. 36-38; Robert Dankoff, "Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture", Hasan B. Paksoy (ed.), *Central Asian Monuments* (İstanbul, 1992), s. 73-80. Türkçenin itibarına ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Tourkhan Gandjeï, "Turkish in pre-Mongol Persian Poetry", *BSOAS*, 49/i (1996), özellikle s. 69-70.

139 Peacock, *Early Seljūq History*, s. 28.

140 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 68. Melikşah'ın Farsça yazma becerisi için bkz. Bundari, *Zubda*, s. 59.

141 Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s. 37.

142 Robert Dankoff, "Three Turkic Verse Cycles relating to Inner Asian Warfare", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979-80), s. 151-165; Dankoff, "Qarakhanid Literature"; krş. Gandjeï, "Turkish in pre-Mongol Persian Poetry", s. 68.

143 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 6, 29; Sıbt, *Mir'ât*, s. 97, 102, 108. Bu uygulama hakkında bkz. Jean-Paul Roux, "La veuve dans les sociétés turques et mongoles de l'Asie centrale", *L'Homme*, 9/iv (1969), s. 51-78, özellikle s. 66-69; Musa Şamil Yüksel, "Türk kültüründe 'Levirat' ve Timurlularda uygulanışı", *Turkish Studies*, 5/iii (2010), s. 2028-2058.

144 Sıbt, *Mir'ât*, s. 124.

145 *A.g.e.*, s. 165-166.

146 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 222.

yıkları o kadar uzundu ki, ok atarken onları bağlamak zorunda kalıyordu. Sencer'in de uzun ve geniş bıyıklarının yanı sıra göğsüne kadar inen bir sakalı vardı.[147] Sultanların taç giyme töreni gibi önemli devlet etkinlikleri (bkz. yukarıda s. 175-176) haricinde ne giydikleri hakkında çok az şey biliyoruz. Fakat 528/1133-1134'te Sultan Mesud'un desteği azaldığında ve düşmanları II. Tuğrul ve Dübeys halifenin kendisine olan güvenini yitirdiğini iddia edip dizginleri ele geçirdiğinde, Mesud İsfahan'a "Türkmen giysisiyle" (*fî zayy el-Türkmân*) girerek konumunu yeniden kabul ettirmeye çalıştı.[148]

Türk kültürünün saraydaki etkisi –Nizâmülmülk'ün Türk aristokrasisinin kimi kesimlerini ortadan kaldırma çabalarına rağmen– sürdü mü? Bu cevaplaması oldukça zor bir soru; özellikle de 12. yüzyıl için İbnü'l Cevzî'nin eserine benzer kaynakların eksikliği dolayısıyla daha da zor. Alparslan'dan sonra kardeş eşleriyle evliliğe dair herhangi bir örnekten haberdar değilim, fakat bu durum, çoğunlukla vesayetleri altındaki çocukların anneleriyle –kocalarının ölümü üzerine– evlenen *atabeg*lerin giderek artan gücüne işaret ediyor da olabilir. Türklerin faziletlerini öven ve Selçuklu ailesinin Hazar İmparatorluğu'ndaki köklerini zikreden Arapça eserler Tuğrul ve Alparslan'ın sarayları için kaleme alındı. İbn Hassûl'ün eseri *Kitâbü Tafzîli'l-Etrâk* ve *Meliknâme* Türkçe sözlü geleneklere dayanan bu türden eserlerdi. *Meliknâme* 13. yüzyıla ait pek çok kaynakta da zikredildiği için yayılmaya devam etti.[149] Türklerin haşmetine ilişkin kaleme alınan ve Sencer'e adanan diğer bir kayıp eser bu temaya olan ilginin sürdüğünü gösterir.[150] Ne var ki Nişaburî'nin *Selçuknâme*'si hanedanın Hazarlarla olan bağına hiç değinmez ve Selçuk'un soyunu Müslüman söylencelerinde geçen bilge Lokman'la ilişkilendirir.[151] Dahası, yukarıda da belirtildiği gibi (s .138), Melikşah döneminden itibaren sikkelerde karşımıza çıkan yay ve ok motifi giderek stilize hale geldi ve nihayetinde bütünüyle ortadan kalktı. Nizâmî-i Arûzî'nin, Alparslan'ın oğlu Tuğanşah hakkındaki anlatısı belki de zevkler ve öncelikler konusundaki değişime işaret eder. Tuğanşah kayda değer bir siyasi rol oynamasa da, şairleri *nedîm*i olarak seçerek Fars şiirinin önemli bir hamisi oldu.[152] Dolayısıyla, Pers-İslâm gelenekleri saray kültürünü giderek etkileyecekti, fakat bu tür değişimlerin temposu çoğunlukla yavaş ve inişli çıkışlı olmalıydı. Bir yan-

147 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 21, 69.

148 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 284. Bu olaylar hakkında bkz. yukarıda s. 108-109.

149 Peacock, *Early Seljūq History*, s. 27-31.

150 Gandjeī, "Turkish in pre-Mongol Persian Poetry", s. 69; İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 141, 163.

151 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 5.

152 Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, s. 69.

dan döneme ait bir kaynak Sencer'in saray kütüphanesinin ihtişamına işaret ederken,[153] diğer yandan sultanın arşivcisi tarafından yayınlanan bir belgeye göre, Sencer okuma yazma bilmiyordu.[154] Dahası, Mesud'un destek elde edebilmek için törenlerde Türkmen giysileri giymesi, *tuğrâ'î* ve *atabeg* kurumlarının varlığı ve hanedan içerisinde Türk dili ve isimlerinin kullanılmaya devam edilmesi, Türk kültürü ve kimliğinin en azından kimi yönlerinin sürdüğüne işaret ederken, bizim, sarayın sözlü Türk kültürünü göz ardı eden anlayışımız her zaman kısmi ve eksik kalacak.

Saray ve kültürel himaye

Nizâmî-i Arûzî tüm Selçuklu sultanlarının şiirden hoşlandığına dikkat çekmiştir.[155] Saray için kaleme alınan Farsça dizelerden oluşan geniş külliyat onların kültürel himayeciliğinin en kalıcı anıtıdır.[156] Ta Tuğrul döneminde bile Fahreddin Gürgânî ve Bâharzî gibi Fars ve Arap şairleri sultanı kendisinin anlayamadığı dizelerle övüyordu.[157] III. Tuğrul'un kendisi de iyi bir Farsça şairi olarak nam salmıştı.[158] İmparatorluk, mesleğinde ilerlemeye çalışan bir şair için geniş imkânlar sunuyordu, çünkü potansiyel hamiler sadece sultan ve bürokratlar (emirler şiiri nispeten daha az himaye ediyora benziyor) değildi, Selçuklu vasallarına ve *melik*lerine ait çok sayıda farklı bölgesel saray da onları himaye ediyordu. Şairler bir saraydan diğerine serbestçe dolaşıyordu, hem de sadece Selçuklu topraklarında değil, imparatorluğun dışında da. Örneğin, Am'ak hem Karahanlılar hem de Sencer için şiirler yazarken, Sencer'in saray şairi Enverî hem Selçukluların hem de Gurluların himayesini elde etti.[159] Esasında hamiler arasındaki kişisel husumetler bir şairin kariyeri için pek de engel oluşturmuyordu: Selçuklu methiyecilerinin en büyüklerinden biri olan Muizzî hem Melikşah hem Berkyaruk hem de Sencer için çalıştı, üstelik son iki hükümdar arasında kökleşmiş bir nefret vardı (bkz. yukarıda s. 91).

---

153 Ömer b. Sehlân es-Sâvî, *Risâletü's-Senceriyye fi'l-Kâ'inâti'l-'Unsuriyye*, ed. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, II: Risale-i Senceriyye", *Doğu Dilleri*, 1/iii (1969), s. 23.

154 Bartol'd, *Turkestan v Epokhu Mongolskogo Nashestviya. Chast' 1: Teksty, 38: ma'lūm ast kih mā khāndan u nibishtan nadānīm.*

155 Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, s. 69.

156 Selçuklu edebiyatı için bkz. Daniela Meneghini, "Saljuqs v. Saljuqid Literature", *EI²*; Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, birçok yerde.

157 Bkz. Bâharzî'nin kasidesi, *Dîvân*, s. 143-147. Kündürî'nin Tuğrul'un halife ile yaptığı toplantılardaki tercümanlığı konusunda bkz. aşağıda s. 205, n. 37.

158 Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Gûzîde*, s. 463; Hamdullah, Tuğrul'un dizelerinden bazılarını alıntılar.

159 J. Mattini, "A'maq-i Bokārī", *EI²*; J.T.P. de Bruijn, "Anvari", *EI²*.

Sultanları öven az sayıda Arapça methiye yazılmış olsa da, Arapça şiirin ana pazarı başka yerlerdi. Örneğin, 12. yüzyıl başlarında Arapça yazan şair Arracânî'nin *Dîvân*'ı neredeyse tamamen Enûşirvân b. Hâlid gibi Selçuklu ve halifelik *küttâb*ına ve çeşitli halifelere adanan şiirlerden oluşurken, az sayıda eser bir Selçuklu sultanına adanmıştır. Arapça 11. yüzyılda Cibal'de resmî ve edebi gerekçelerle hâlâ önemli bir yere sahip olsa da,[160] yerini zamanla Horasan'ın dili olan ve sarayın ana edebi dili haline gelen Farsçaya bıraktı. Dolayısıyla çoğunlukla Arapça yazan Gazzâlî gibi bir âlim saray çevresine yönelik eserler yazarken Farsça kullanıyordu. Örneğin, hamilerine yazdığı mektuplar ve *Nasîhatü'l-Mülûk* (bir nasihatname) ve *Kimyâ-yı Sa'âdet* (bkz. s. 136, 266) gibi eserleri bunlar arasındaydı.

Sonraki hanedanların tersine, Selçuklu hanedanı dünyevi nesir yazına, örneğin tarihe çok az ilgi gösterdi. Yukarıda bahsettiğimiz nasihatnameler dışında, diğer çoğu nesir türü dinî veya bürokratik çevreler tarafından ve onlar için üretildi. Hanedanın düşünsel himayesine konu olan başlıca alanlardan biri de bilimdi. Bu alanın en dikkate değer temsilcisi Edward Fitzgerald'ın *rubâ'iyyât* çevirisiyle İngilizce konuşan dünyaya tanıttığı Ömer Hayyâm'dı (tahminen 439/1048-517/1123).[161] Fakat Ömer Hayyâm aslında kendi çağında âlim, filozof, gökbilimci ve matematikçi olarak tanınırdı ve Melikşah'ın İsfahan'da bir rasathane kurmak için görevlendirdiği bir grup âlim arasında yer alıyordu.[162] Rasathanenin hiç şüphesiz, en azından kısmen, pratik bir hedefi vardı: Belirli bir tarihte vergilerin tahsilini kolaylaştırmak. Ne var ki aynı zamanda Selçuklu hanedanı üyelerinin yıldızbilimiyle ilgili meselelere duyduğu genel ilgiden de kaynaklanıyordu.

Nizâmî-i Arûzî, iyi oluşturulmuş bir sarayın kâtiplerden, şairlerden, müneccimlerden ve hekimlerden oluştuğunu belirtir ve genelde saraylardaki durum da buydu.[163] Tuğrul'un kişisel müneccimi ve hekiminin yanından hiç ayrılmadığı anlatılır.[164] Hanedanın çoğu üyesi de yıldızlara düşkündü. Beyhakî, Selçuklular Horasan'ı fethettiğinde, Tuğrul, Çağrı ve Yabgu üçlüsü-

160 Bkz. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 50; Melikşah döneminde, Mâfarruhî'nin eseri *Kitâb Mahâsin Isfahân* Arapça yazıldı. Bazı Arapça belgeler 12. yüzyıl *inşâ* derlemesi *El-Muhtârât min er-Resâ'il*'de karşımıza çıkar. Cibal'de Farsçanın yükselişinin daha fazla incelenmesi gerekir.

161 Onun hakkında bkz. B.A. Rosenfeld, "Umar Khayyām", *EI*^{2}; matematik faaliyetleri için bkz. E.S. Kennedy, "The Exact Sciences in Iran under the Saljuqs and Mongols", J.A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt V: *The Saljuq and Mongol Periods* (Cambridge, 1968), s. 663-666.

162 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 98. Daha fazlası için bkz. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam* (Ankara, 1960), s. 160-166.

163 Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, s. 18. Kendileri de Selçuklu muhitinden gelen Artuklular gibi sonraki Türkmen hanedanlarıyla ilişkili eserler arasında astrolojik imgelemin üstünlüğü de Türklerin astrolojiye olan büyük ilgisini ortaya koyar.

164 Sıbt, *Mir'ât*, s. 31.

nün buna dair kehanette bulunan müneccimin ayağına kapandığını kaydeder. Kutalmış yıldızlar hakkındaki derin bilgisiyle tanınıyordu. Kaynaklarımızın anlattığı kadarıyla, bir şamanın gökyüzü güçlerini yönlendirme becerisine sahip olduğunu iddia ediyordu; bu, bozkır hükümdarlarının bildiklerini sıkça iddia ettikleri büyü bilgisinin bir parçasıydı.[165] Hanedanın yıldızbilim ve gökbilime olan ilgisi sonraki yıllarda da sürdü. Adını Melikşah'ın lakabı Celâlüddevle'den alan yeni Celâlî takvimi 467/1075'te yürürlüğe sokuldu. Bahar gündönümünün tarihini sabitleyen takvim modern döneme kadar İran'ın büyük bölümünde kullanılmaya devam etti.[166] İbnü'l-Esir İsfahan'daki rasathanenin Melikşah'ın ölümünden sonra kapatıldığını söylese de, gökbilimci İbn Hâzinî Sencer'in adını taşıyan *Zîc-i Sencerî* adlı bir gökbilim eseri kaleme aldı. Muhtemelen 530/1135-1136'da Merv'de yazılan eser 1290'larda Yunancaya çevrildi ve batıya ulaştı.[167] Hem Sultan Mahmud'un hem de Enûşirvân b. Hâlid'in himayesi altında olan Ebû'l-Kasım Usturlâbî Bağdat'taki Selçuklu sarayını 524/1129-1130'da astronomik gözlemleri için merkez olarak kullandı.[168] Diğer bilim türleri de açıkça ilgi görmüşe benziyor. Es-Savî'nin Sencer ve sarayının dikkatini çekmek üzere –bilimsel eserlerde çok daha sık kullanılan Arapçanın yerine– Farsça kaleme aldığı meteoroloji üzerine eseri bunun bir göstergesidir.[169] Ne var ki Selçuklu saray himayesinin çoğunlukla gökbilim, tıp ve pratik bilimlere yoğunlaşmış olduğu bir gerçekti ve Ömer Hayyâm'ın "diğer rasyonel bilimler zamanımızda değer görmüyor," şeklindeki yakınmaları da bu gerçeğe işaret ediyordu.[170]

Selçuklu sarayları sanat ve mimariyi de himaye etti, fakat nispeten az sayıda sanat eseri tam olarak tarihlendirilebilir ve Büyük Selçuklu bağlamına atfedilebilir. Müzelerde Selçuklu ismiyle sergilenen parçaların büyük bölümü aslında tahminen 1150-1250 yılları arasına, yani Büyük Selçukluların çökmesinden sonraki döneme aittir. Bu dönem sanatsal üretimde ani bir artışa tanık olmuştur ve bu artış saray himayesiyle pek de ilişkili değildi.[171] Bir araştırmacının belirttiği gibi, Büyük Selçuklu dönemi sanatsal üretim açısından neredeyse bir *terra incognita*'dır (keşfedilmemiş, bilinmeyen

165 Beyhakî, Târîh, s. 958; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 37; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 125.

166 S.H. Taqizadeh, "Djalālī", *EI*^{2}; Kennedy, "Exact Sciences", s. 670-672.

167 Sayılı, *Observatory in Islam*, s. 177-178. Ayrıca bkz. Joseph Leichter, "The Zij-i Sanjari of Gregory Chioniades: Text, Translation and Greek to Arabic Vocabulary", doktora tezi, Brown University, 2004, özellikle s. 2-11.

168 Sayılı, *Observatory in Islam*, s. 175-176.

169 Es-Sâvî, *Risâletü's-Senceriyye*, özellikle s. 23-24.

170 Vaqar Ahmed Rizvi, "Umar Khayyam as a Geometrician - A Survey", *Islamic Studies*, 24 (1985), s. 193.

171 Sonraki döneme ilişkin bir çalışma için bkz. Oya Pancaroğlu, "'A World unto Himself': The Rise of a New Human Image in the Late Seljuk Period", doktora tezi, Harvard University, 2000. Daha fazlası için bkz. aşağıda Sekizinci Bölüm.

topraklar).[172] Örneğin, Selçuklu İmparatorluğu'ndaki saraylar nakışlı dokuma ürünlerini kitlesel olarak tüketiyordu, fakat Ortaçağ'a ait gün ışığına çıkan (özellikle Rey'de) dokuma ürünlerinin büyük bölümünün otantikliği son derece şüphelidir. Otantik Selçuklu metal eşyaları da aynı şekilde neredeyse hiç mevcut değil, fakat geçmişte var olmamaları pek de mümkün değil. Az sayıda Selçuklu elyazması günümüze ulaştı ve bunların da hiçbiri resimli değil.[173] Büyük Selçuklu mimarisine ait çok daha fazla örnek bugüne ulaşmış olsa da, bunların çok azı doğrudan sultanın himayesiyle ilişkilendirilebilir. Fakat hanedanın diğer mensupları bu alanda önemli roller oynayabiliyordu. Örneğin, Ribât-ı Şeref'teki menzil kervansarayı Sencer'in eşi Terken Hatun tarafından restore edildi (daha fazla bilgi için bkz. s. 191, 310). Sadece Sencer'in Merv'de bulunan, büyük mavi kubbesi (bugün artık çinileri bulunmuyor) başşehrin merkezinden yükselen ve bir günlük mesafeden çöldeki seyyahlar tarafından bile görülebilen[174] türbesi (Resim 2.2, yukarıda s. 122) bazı sultanların inşa projelerinin boyutları ve emelleri hakkında bir fikir verir.[175] Ne var ki bunun tipik bir örnek olduğunu söyleyebilmek pek mümkün değil, çünkü diğer sultanların büyük bölümünün ebedi istirahatgâhı bugün bilinmiyor.

172 Oleg Grabar, "The Visual Arts, 1050-1350", J. A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, cilt V: *The Saljuq and Mongol Periods* (Cambridge, 1968), s. 627.

173 Pancaroğlu, "A World unto Himself", s. 28.

174 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s. 114.

175 Bölgedeki diğer Selçuklu mimari eserleri bağlamında türbeye ilişkin bir değerlendirme için bkz. Robert Hillenbrand, "The Seljuq Monuments of Turkmenistan", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 277-308.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜTTÂB: BÜROKRATLAR VE İDARE

"Hükümdarın ve hükümdarlığın iyiliği ve kötülüğü vezire bağlıdır" diye yazar Nizâmülmülk:

> Vezir iyi karakterli ve sağlam muhakemeliyse, hükümdarlık müreffeh, ordu ve köylü mutlu, barışçıl ve tedarikli, hükümdar ise endişeden uzak olur. Fakat vezir kötüyse hükümdarlığa telafisi mümkün olmayan zararlar verilir; hükümdar sürekli olarak kafa karışıklığı ve endişe yaşarken, eyaletler karmaşa halinde olur.[1]

Nizâmülmülk'ün yanı sıra bazı modern araştırmacılara göre de, Selçuklu İmparatorluğu'nu gerçekte idare eden bürokrasiydi – veya daha ziyade vezir.[2] Ne var ki Nizâmülmülk örneği tüm imparatorluk tarihini temsil etmez, çünkü Selçuklu tarihinin büyük bölümünde tek bir merkezî bürokrasi yoktu. Çok sayıdaki Selçuklu sarayı çok sayıda bürokrasi ve çok sayıda vezir gerektiriyordu. Bu bağlamda tüm idare sistemine ölçüsüz bir değişkenlik ve ademimerkeziyet hâkimdi.

Kendi yöntemleriyle iş görmeye devam eden vasal hanedanlar bir yana, eyaletlerde sultan(lar) adına yetkilendirilmiş şaşırtıcı sayıda kişi vardı. *Şıhne* veya kadı gibi temsilcilerinin yanı sıra, re'îs olarak bilinen cemaat önderleri de vergi tahsilinden güvenliğin sağlanması konusunda *şıhne* ile işbirliğine kadar uzanan pek çok alanda görevlendirilebiliyordu.[3] Gence gibi ba-

1 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 31, çev. s. 23.

2 Bkz. Barthold, *Turkestan*, s. 308'deki yorumlar; Lambton, "Internal Structure", s. 247-248.

3 Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 384-387; Jürgen Paul, "Local Lords or Rural Notables? Some Remarks on the ra'îs in 12th Century Eastern Iran", A.C.S. Peacock ve

zı eyaletlere *melik*ler ve onların *atabeg*leri atanırken, Musul gibi diğer bazı kentler *iktâ* olarak sürekli değişen emirlere tahsis ediliyordu. Beyhak, Nişabur ve Buhara gibi bazı şehirler dinî seçkinler tarafından kontrol ediliyordu. Örneğin, Buhara *sadr* unvanını taşıyan Hanefî bir "ulemâ" hanedanına (elbette kendileri de Selçukluların Karahanlı vasallarına) tabiydi.[4] Bağdat'ın aynı anda birbiriyle örtüşen birkaç tür idaresi vardı. Bunlar arasında en önde gelenleri sultanın *şihne*si ve halifenin *dîvân*ıydı, fakat şehir yaşamının farklı unsurlarını kontrol eden, *ayyâr*lar gibi diğer gruplardı (bkz. aşağıda s. 243-245). Her bir alanın kendisine özgü düzenlemeleri vardı ve Selçuklu yetkililerinin büyük şehirlerin ötesine hükmetme seviyeleri yerel koşullara göre değişiklik gösteriyordu.[5]

Mevcut geleneğe bağlılığa değer verilirdi ve arşiv belgeleri de eyaletlere atanan yetkililere *istimâlet*, ikna ve rızayla yönetmelerini tembihlerdi. Sencer'in arşivcisinin Cürcan halkına gönderdiği bir buyrukta belirtildiği gibi, valiliğe henüz atanmış olan *melik* Mesud b. Muhammed,

> ancak deneyimli ve güvenilir kişilerle istişare ettikten sonra harekete geçmeli ki, böylece doğru ve geçerli âdetlerle [*sunan-ı sevâb ve seddâd*] uyumlu olabilsin ve hatalardan ve eksikliklerden korunabilsin. Bir eyaleti yönetmenin ve [tüm] çıkarları tatmin edici şekilde düzene sokmanın temel taşının insanların gönlünü almak [*te'lîf ve istimâlet-i dilhâ*] olduğunu bilmeli ve bir yanda maiyeti ve hizmetkârları, diğer yanda ise sıradan insanlar arasında herhangi bir anlaşmazlığa izin vermemeli...[6]

Yerleşik geleneğe bağlılık aynı zamanda güçlü bir söylemsel araçtı. Atsız, Nişabur'da kendi adına hutbe okunmasını meşrulaştırmak için 1142'de Sencer'in "atalarımızın kadim haklarını ihlal etmiş" (*hukuk-ı kadîm-i eslâf-ı mâ bi-bâd ber dâd*) olduğunu duyuran bir fetihnâme yayınlamıştı.[7]

Selçuklu İmparatorluğu idaresi geleneksel olarak iki parçaya ayrılmış kabul edilir: Bir yanda içerisinde Türk emirlerinin yer aldığı ve "kılıç ehli" olarak bilinen askerî yapı, diğer yanda ise Farsça konuşan bürokratların (*küttâb*) oluşturduğu ve "kalem ehli" olarak bilinen mülki bürokrasi.[8] Bizzat

---

Deborah Tor (ed.), *Medieval Central Asia and the Persianate World: Iranian Tradition and Islamic Civilisation* (Londra, 2018).

4 Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 207-215; C.E. Bosworth, "Âl-e Borhān", *EI²*; O. Pritsak, "Âl-i Burhān", *Der Islam*, 30 (1952), s. 81-96. Beyhak için bkz. Aubin, "L'aristocratie urbaine"; Nişabur için bkz. Bulliet, *Patricians of Nishapur*.

5 Krş. A.H. Morton, "Dinars of Western Mazandaran of some Vassals of the Saljuq Sultan Muhammad b. Malik-shāh", *Iran*, 25 (1987), özellikle s. 85-86.

6 Cüveynī, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 20.

7 Bartol'd, *Turkestan v Epokhu Mongolskogo Nashestviya. Chast'1: Teksty*, s. 43-44.

8 Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s. 14-15; Lambton, *Continuity and Change*, s. 28.

Nizâmülmülk de bu iki alan arasında ayrım yapmanın önemini vurgulamıştır.[9] Kimi zaman sultan adına baskı gücünü haiz *şihne* veya emir-*mukta'* gibi kişilerin temsil ettiği askerî idare ve esas itibariyle gelirlerin tahsiliyle ilgilenen mülki idare arasında bir ayrımın yapıldığı da doğrudur. Esasında bu "bölünmüş" veya "ikili" sistemin, sultanların bir çeşit "kuvvetler ayrılığı sistemi"yle denetim sürdürmesini sağlamak amacıyla bilinçli olarak tasarlandığı iddia edilmiştir.[10]

Ne var ki bu denli net bir tanım aşırı basitleştiricidir. Sorumlulukların yetkiyle donatılmış çeşitli gruplar ve bireyler arasında bölüştürülmesine dair bir sistem hiçbir zaman açıkça tanımlanmadı. Pratikte *iktâ* olarak tutulan bir bölge ile vâlî tarafından yönetilen arasındaki farkın tam olarak ne olduğunu söylemek güç. *Mukta'* kökeni itibariyle vergi tahsildarının sorumluluklarına sahip olsa bile, pratikte her ikisi de çoğunlukla hükümdarın temsilcisi olarak hareket ederdi.[11] Örneğin, Kündürî 360.000 dinar ödemesi karşılığında Kürt Ebû Kâlîcâr Hezâresb b. Benkir'e Basra ve Ahvaz'ın vergilerini tahsil hakkı verdi. Hezâresb'e sadece tüm *iktâ*lar ve vergi tahsil bölgeleri üzerinde tam yetki tanınmadı, aynı zamanda hükümdarlığın vasıflarından biri olan, kendi adına hutbe okutma izni de verildi.[12] Valiler Selçuklu ailesine mensup olsunlar ya da olmasınlar, sikkelere kendi isimlerini de eklerlerdi. Bu da hükümdarlığın diğer bir vasfıydı. Bununla ilgili bazı örnekler –örneğin 12. yüzyıl ortalarının İsfahan'ına ait olanlar– sultanın yönetiminin zayıfladığı dönemlere denk geliyordu,[13] fakat daha eski zamanlara ait çok sayıda örnek de mevcuttu. Alparslan döneminde Şiraz'da Arslan Şah veya Melikşah döneminde Doğu Horasan'da Tekiş bu tür örnekler arasında sayılabilir.[14]

Türk ordusu ve Fars bürokrasisi arasında net bir ayrım yapmak da tatmin edici değildir. Örneğin, kentlerde genel ahlâkın gözetiminden ve adaletin temininden sorumlu olan, dolayısıyla "devlet tarafından atanan polis gücü" gibi hareket edip temel emniyeti sağlayan *muhtesib* Türk de olabiliyordu, ulemâ mensubu da.[15] Ulemâ esasında Selçuklu idaresinin üçüncü direğiydi. Ulemâ mensubu olan kadıların atamaları sultanlar tarafından onayla-

9 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 189-190, çev. s. 139.

10 Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s. 14, 35-36; Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 388. Lambton'ın sonraki çalışmalarının bu yönü vurgulamadığını belirtmek gerekir; aslında *Continuity and Change*, s. 28'de, sivil ve askerî alanlar arasında katı bir ayrımın varlığını reddeder.

11 Krş. Horst, *Staatsverwaltung*, s. 45.

12 Sıbt, *Mir'ât*, s. 1.

13 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 221, 325.

14 Stephen Album, *Checklist of Islamic Coins* (yer bilinmiyor, 1998), s. 85.

15 Bkz. Lange, "Changes in the Office of Hisba", s. 161-163.

nırdı.[16] Türklerin nadiren bürokrat olduğu doğruysa da,[17] bürokratlar, aşağıda da göreceğimiz gibi, askerî işlevleri de sıkça yerine getirirdi.

Kafa karışıklığını artıran bir başka unsur da, aynı unvanı taşıyan bireylere son derece farklı sorumlulukların verilebiliyor olmasıydı.[18] Bu bağlamda, 12. yüzyılda İsfahan'da vâlî sözcüğü, sultan adına baskı gücünü haiz kıdemli emir anlamına gelen *şıhne*nin eşanlamlısı olarak kullanılabiliyordu.[19] Oysa takriben aynı dönemde Hazar eyaleti Mazenderan'da bu iki mevki birbirinden tamamıyla farklıydı; vâlî sivil bürokrat anlamına gelirken, *şıhne*nin askerî yetkisi vardı.[20] Re'îsin ise hükümdarın büyük bir şehirdeki kişisel temsilcisi ya da bir köyün veya kırsal cemaatin başı olarak hareket eden –mevkisi için atama beratına kimi zaman sahip olan, kimi zaman ise sahip olmayan– yerel bir toprak sahibi gibi farklı anlamları olabiliyordu.[21] Bu tür unvanların anlamı yerel koşullara ve belki de hepsinden önemlisi, unvanı taşıyan kişinin bağlantılarına göre değişiyordu. Son derece kişiselleşmiş olan Selçuklu siyasal sisteminde, önemli olan unvan değil, kişisel bağlantılar ve *hidme* bağlarıydı.

Dolayısıyla bu bölümün amacı tüm imparatorlukta Selçuklu idaresine ilişkin genel bir resim çizmek değildir, çünkü bu tür bir genelleme çabası anlamsız olacaktır. Ancak yerel koşullara ilişkin ayrıntılı bir çalışma Selçuklu yönetiminin sahadaki etkisi ve niteliği hakkında fikir verebilir. Biz ise bunun yerine, sultanın saraylarıyla ilişkili bürokrasiyi ve bürokratları (kâtib, çoğ. *küttâb*) ele alacağız. Ne var ki *küttâb* basit idarecilerden çok daha önemli kişilerdi. Onlar dönemin büyük kanaat oluşturucularıydı ve elimizdeki tarihsel ve edebi kaynakların pek çoğunu onlar yazmıştı. Onların husumetleri, değerleri ve yazıları Selçuklular hakkındaki yaklaşımımızı şekillendirmeye katkıda bulunmuştur.

Bürokrasi, işlevleri ve yapısı

Ortaçağ İslâm dünyasında hükümetin amaçları son derece sınırlıydı. Hayırlı işlerle tebaalarının yaşamını iyileştiren hükümdarlar kaynaklarımızda büyük övgüyü haiz olsa da, pratikte yaptıkları en fazla yollarda güvenliği temin etmek ve dış saldırılara karşı koruma sağlamaktı. Sulama sistemlerinin

16 Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 368.

17 Bunun bir istisnası 1122 ve 1124 yılları arasında Sencer'in vezirliğini yapan ve Türk olan Süleyman b. Muhammed Kaşgarî'ydi. Horst, *Staatsverwaltung*, s. 28-29; Lambton, "The Internal Structure", s. 264; İkbâl, *Vizâret*, s. 252-253; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 114-116.

18 Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 370.

19 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 210. Ayrıca bkz. Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 380.

20 Morton, "Dinars of Western Mazandaran", s. 85-86.

21 Paul, "Local Lords".

bakımı, şehir surlarının onarımı ve emniyetin temini gibi işler bile merkezî hükümetten ziyade cemaatlere ve onların önderlerine kalırdı.[22] Hükümetin pratikte temel hedefi gelirleri artırmaktı.

Dîvânların işlevleri de zaten bu sınırlı hedefleri yansıtır. Geleneksel olarak, sultanın sarayıyla bağlantılı idarenin beş dîvâna ayrıldığı düşünülür. Bunların başında vezirin dîvân-ı a'lâsı vardır. Vezir ve dîvân-ı a'lâ diğer birimlerin işleyişini denetlemenin yanı sıra, kendi tasarrufunda bulunan kadı, *muhtesib* ve *şıhne* mevkileri gibi dairelere sultan adına atama yapmakla görevliydi. Diğer birimler ise şunlardı: Gelirlerin artırılmasından sorumlu olan (başkanlığını *müstevfî*nin yaptığı) dîvân-ı istîfâ; bütçelerden ve muhasebeden sorumlu olan (başkanlığını *müşrif*in yaptığı) dîvân-ı işrâf; dîvân-ı tuğra *ve* inşâ (başı *tuğrâ'î* veya *münşî* olarak bilinirdi) veya arşivci ve askerlerin maaşlarından sorumlu olan dîvân-ı arz.[23] Bunun yanı sıra kaynaklar, yine maliye ve gelirlerle ilişkili başka dîvânlardan da bahseder: Dîvân-ı evkâf dinî vakıflardan sorumluyken,[24] eyaletlerdeki vergiler (veya onunla ilgili meseleler) dîvân-ı eyâlet, dîvân-ı vilâyet ve dîvân-ı riyâset olarak bilinen eyalet idaresinin işiydi.[25] *Dîvân-ı riyâset* en azından kimi zamanlar örfi hukukun ('örf) idaresiyle de ilgilenirdi.[26]

Bu dîvânların hepsi zorunlu olarak aynı zamanda mevcut değildi, fakat elimizdeki bilginin yetersizliği dolayısıyla hangisinin ne zaman var olduğuna emin olamıyoruz (bkz. yukarıda s. 26-30). Hatta bazı dîvânların mevcudiyetine ilişkin kanıtlar muğlaktır. Örneğin, bir araştırmacı bir belgedeki tek bir atıfa dayanarak, mali bir işlevi olduğunu varsaydığı dîvân-ı nazarın varlığını saptamıştı, fakat bu, dîvân-ı işrâfa verilen diğer bir isim de olabilir (işrâf ve nazar sözcükleri benzer anlamlara sahiptir).[27] Ne var ki dîvân-ı a'lâ, dîvân-ı

22 Crone, *Medieval Islamic Political Thought*, s. 314; Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 140-146, 260-278. Islâm yönetimini sınırlayan unsurlar hakkında ayrıca bkz. Goitein, "Minority Self-rule".

23 Lambton, *Continuity and Change*, s. 29-30'un temel aldığı eser için bkz. İkbâl, *Vizâret*, s. 22-32. Ayrıca bkz. Horst, *Staatsverwaltung*, s. 30-39; Klausner, *Seljuk Vezirate*, s. 155-159. Dîvân-ı işrâfın en iyi betimlemesi için bkz. Lambton, "Internal Structure", s. 258-259.

24 Bu konuda daha fazlası için bkz. A.K.S. Lambton, "Awqāf in Persia, 6th-18th/12th-14th Centuries", *Islamic Law and Society*, 4/iii (1997), özellikle s. 380.

25 Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 376; Lambton, *Continuity and Change*, s. 30, 39-40; Horst, *Staatsverwaltung*, s. 50-51; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 211-212.

26 Şeriat sadece sınırlı sayıda ihtimali, özellikle şahsi hukuku kapsadığı ve elbette ahenkli bir ceza kanununa benzer herhangi bir şey oluşturmadığı için, İslâm hukukçuları örfün geçerliliğini de kabul ederdi. Aynı ismin ardına sığınmak bozkırın hukuk sistemine (yasa olarak bilindiği ve muhtemelen kodifiye bir sistemden ziyade dağınık bir örf külliyatını andırdığı Moğol döneminde daha iyi belgelenir) de uyuyor olabilir. Bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 29, 69-70, 79-81, 348.

27 Hort, *Staatsverwaltung*, s. 39, 135; Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 67: dîvân-ı istîfâ ve işrâf ve nazar. Aslında bu parçadan yola çıkılarak, bu noktada dîvân-ı istîfâ ve işrâfın tek bir dîvân içinde birleştirildiği öne sürülebilir.

istîfâ ve dîvân-ı tuğrâ ve inşânın mütemadiyen var olduğu anlaşılıyor; sadece dîvân-ı tuğrâ ve inşânın kimi zaman iki ayrı birime bölündüğünü söylemek mümkün.[28] Dîvânların işlevleri ve statüsü muhtemelen bireysel olarak makamın sahibine bağlıydı; bu nedenle *müstevfî* makamı kimi zaman vezir makamından daha güçlü olabiliyordu.[29]

Bir kişinin birden fazla makama sahip olması daha fazla karışıklığa yol açıyordu. Nizâmülmülk de bundan oldukça şikâyetçiydi:

> Bir memura divan tarafından ne zaman iki makam –veya üç veya beş veya yedi– verilse, bu vezirin yetersizliğinin ve kralın ihmalkârlığının bir işaretidir. Bugün on makama sahip kabiliyetsiz adamlar var ve başka bir makam açılsa ona da başvururlar, gerekirse rüşvet verirler ve o makamı alırlar.[30]

Nizâmülmülk bu pasajı muhtemelen baş rakibi Tâcülmülk'e karşı yazmıştı. Melikşah'ın hazinedarı, sultanın oğlunun veziri (*evlâduhu el-mülûk*) ve dîvân-ı tuğrâ ve inşânın yetkilisi olan Tâcülmülk aynı zamanda bazı askerî sorumluluklara da sahipti.[31] Fakat pasajın bahsettiği uygulama elbette oldukça yaygındı ve Selçukluların sonraki dönemleri de buna işaret ediyordu.[32] Dolayısıyla sırf bir kişinin belirli bir makamı işgal etmesi, illa ki o kişinin görevini bilfiil yerine getirdiği anlamına gelmez; bu işleri yerine getirmek üzere genellikle vekiller atanırdı.[33]

Her sarayın muhtemelen oldukça küçük bir bürokrasisi vardı. Elimizde kesin rakamlar olmamakla birlikte, Kummî'nin 1130'lu yıllardan 1180'li yıllara kadar Cibal'de görev yapan *küttâb*la ilgili çalışması bir fikir verir. Kummî bu dönem boyunca çeşitli dîvânlarda çalışan toplam doksan yedi kişiden bahseder. Her birim muhtemelen kendi amirinden –vezir, *müstevfî*, *tuğrâ'î* ve benzerleri– ve bir avuç kâtipten ibaretti. Bu, mensuplarının çoğu birbiriyle ilişki halinde olan küçük bir dünyaydı.[34] Bu bürokrasinin nasıl oluştuğu ve

28 Örneğin, bkz. İsfahan'da yeni bir vezirin atanmasıyla ilgili atama bildirimleri; bu bildirimlerde *müstevfî ve tuğrâ'î*'den bahsedilirken diğerlerinin adı geçmez: Bundari, *Zubda*, s. 129, 189. İki makamın bölünmesi hakkında bkz. aşağıda n. 61.

29 Bundari, *Zubda*, s. 141-142.

30 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 214, çev. s. 158-159; krş. Klausner, *Seljuk Vizierate*, s. 61.

31 Bundari, *Zubda*, s. 61; Safi, *Politics of Knowledge*, s. 69-70.

32 Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 370.

33 Örneğin, Emir Amîd, Gevher Hatun'un veziri olduğunda, makamının gerektirdiği işleri yerine getirmek için Kemâlülmülk es-Sümeyremî'ye bel bağlamıştı. Fakat Irak *amid*i olunca vezirlik makamını bırakmadı, Kemâlülmülk'ü vekili (*nâ'ib fi vizâre*) yaptı; böylece "dergâha katılacak ve varlığıyla onun için adını ve itibarını sürdürecekti" (Bundari, *Zubda*, s. 111). Bu vekiller hakkında daha fazlası için bkz. Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 160-164.

34 Bkz. Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 89. Arşivlerin büyük ölçüde korunduğu az sayıda Ortadoğu devletiyle bir karşılaştırma yapıp örnek vermek gerekirse, 17. yüzyılın başında tüm Osmanlı merkez bürokrasisinin 218 kişiden oluştuğu tahmin edilmiştir (Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty*, s. 256). Tek bir imparatorluk merkezinden yoksun ve çok sayıda dergâha

büyüdüğü hakkında çok az bilgiye sahibiz, fakat (Birinci Bölüm'de de iddia edildiği gibi) 1040'lara gelindiğinde bazı bürokratik yapılar hem Tuğrul'un hem de Çağrı'nın topraklarında zaten mevcuttu. Bu yapıların imparatorluğun genişlemesi ve Nizâmülmülk'ün hâkimiyetiyle birlikte cismen genişlediğini ve karmaşıklaştığını varsaymak akla yatkın görünüyor.

Bürokrasideki en kıdemli kişi genellikle vezirdi. Unvan herhangi bir bürokratik yapının başındaki kişi için kullanılabiliyor olsa da,[35] batı akademisinde genellikle dîvân-ı a'lânın ve dolayısıyla tüm bürokrasinin başına tekabül ederdi; Nizâmülmülk onun için "tüm vergi tahsildarlarının ve memurların başı" (*'âmilân ve mutassarifân*) derdi.[36] İlk vezirler muhtemelen Türkçe konuşan sultan ve etrafındaki geniş dünya arasında genellikle arabulucu görevi görürdü. Örneğin Kündürî, Tuğrul'un halifeyle bir araya geldiği zamanlarda tercümanlık yapardı.[37] İsfahânî onun hakkında şunları yazar: "Sultan onun gözleriyle görür, onun kulaklarıyla duyar ve onun izni ve kanaati sonucunda [adamları] yükseltir ve indirir."[38] Vezirin sorumlulukları hiçbir zaman açıkça tanımlanmamıştı ve bürokrasinin bittiği yer ile sultanın hane halkının başladığı yer arasında kesin bir ayrım yoktu. Örneğin, vergileri ve vergi tahsildarlarını denetlemenin yanı sıra, kısa bir süre Mesud'un vezirliğini yapan Kemâleddin Muhammed el-Hâzin, sultanın hane halkının ihtiyaçları için yapılan harcamaların idaresinden sorumluydu.[39] Aynı şekilde, Melikşah'ın hazinedarı Tâcülmülk'e "[sultanın] saraylarının ve hareminin işlerine nezaret etme [*el-nazar fî umûr dûrihi wa-hüramihi*]" görevi de verildi.[40] Her ne kadar Nizâmülmülk devletin başkenti ve harcamalar için ayrı hazinelerin oluşturulması gerektiğini söylese de, bu muhtemelen onun yorumlarının uygulamadan ziyade ideal olanı temsil ettiği diğer bir örnektir.[41]

Tüm iktidar ve yetki, en azından teoride, sultanın şahsından kaynaklanıyordu ve bu, idarenin sultanın dergâhıyla ve seferlerde ona eşlik eden *mu'asker*'le (askerî ordugâh) yakından ilişkili –aslında bölünmez– olması gerek-

---

sahip Selçuklu örneği daha karmaşıktı, fakat Osmanlılar için verilen rakam büyük bir imparatorluğun muhakkak büyük bir bürokrasiye denk geldiğini düşünmemek için iyi bir örnektir.

35 Bir vezir sultanın kişisel danışmanı veya sultanla ancak dolaylı temas kurabilecek bir dîvânın başı olabilirdi: bkz. Bundari, *Zubda*, s. 86; Lambton, "Internal Structure", s. 226, 247. Bunun dışında, vezir teriminin Selçuklu sultanının eşinin hanesini idare etmekten sorumlu görevliyi veya bir *atabeg*in yardımcısını ifade etmek üzere kullanıldığını da görüyoruz. Örneğin, bkz. Bundari, *Zubda*, s. 89, 100-101, 111.

36 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 230, çev. s. 170.

37 Bundari, *Zubda*, s. 13, 17; Sıbt, *Mir'ât*, s. 25, 60; İbn Hassûl, *Tafdilü'l-Etrak*, s. 45.

38 Bundari, *Zubda*, s. 10.

39 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 64: *kâna yukîmu ma'ûnat el-sultân va-vezâ'ifahu.*

40 Bundari, *Zubda*, s. 61.

41 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 322, çev. s. 239; Horst, *Staatsverwaltung*, s. 22.

tiği anlamına geliyordu. Tuğrul'un veziri Kündürî kendisini "hem kılıcıyla hem kalemiyle bu hanedana hizmet etmiş" (*va-kad cama'a fî hâdihi el-devle hidmat el-seyf ve'l-kalem*)[42] ve Kutalmış b. Arslan İsrail'in isyanını bastırmak için ordu yönetmiş[43] biri olarak tarif ediyordu. Nizâmülmülk de Alparslan'ın 456/1064'teki Kafkasya seferine bizzat katıldı. Kendisine çocuk yaştaki Melikşah'ın sembolik komutası altındaki adamlara refakat etme görevi verilen Nizâmülmülk, taktiksel kararların alınmasında etkin bir rol oynadı.[44] Daha sonra Kaşgar'a ilerleyen Melikşah'a katıldı[45] ve Şabankara lideri Fazlûye'yi Fars'ta bastırmakla görevlendirildi. Tâcülmülk'ün de diğer tüm makamlarının yanı sıra bazı askerî sorumlulukları vardı.[46] Abbâsî veziri olan Fahrüddevle İbn Cehîr 476/1083-1084'te bu görevinden azledildi ve Melikşah tarafından Diyarbakır'da Mervânî hükümdarlarına karşı düzenlenen seferleri yönetmesi için atandı.[47] Aynı şekilde İbn Hübeyre de 12. yüzyıl ortalarındaki Abbâsî seferlerinde önemli bir rol oynadı.[48] Mesud'un talihsiz veziri Kemâleddin Muhammed el-Hâzin aslında bürokratik becerilerinden ziyade askerî maharetinden dolayı bu göreve atanmış ve sultanın Rey'i alma çabalarına karşı etkin bir direniş göstererek Mesud'u kendisine hayran bırakmıştı.[49]

Bürokrasi: Süreklilik mi, değişim mi?

Kökeni Abbâsî halifeliğine dayanan dîvânlar ve vezirlik sistemi Büveyhîler, Sâmânîler ve Gazneliler tarafından da uygulandı.[50] Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'de Melikşah'a hanedanın seleflerinin idari uygulamalarını canlandırmasını defalarca tembihler.[51] Modern araştırmacılar Selçuklu sisteminin bazı ayırt edici özelliklere sahip olduğunu kabul etmekle birlikte, bu bariz süreklilikleri vurgulama eğiliminde olmuşlardır. Örneğin, Lambton dîvânlarda "Türk olmayan ve önceki hanedanların idari geleneğini miras almış adamların çalıştığını"[52] ve "kendisini kılıçla kabul ettiren yeni hanedanla-

42 Bundari, *Zubda*, s. 17.

43 Sıbt, *Mir'ât*, s. 108.

44 Lambton, *Continuity and Change*, s. 30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 38.

45 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 171.

46 Bundari, *Zubda*, s. 61: *favvaza ilayhi amr ba'z al-'askar*, "sultan onu bazı ordu işleriyle görevlendirdi".

47 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 129, 134-135, 143-144.

48 Hanne, *Putting the Caliph in his Place*, s. 173-176.

49 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 134-135; Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 158-159.

50 Lambton, Continuity and Change, s. 28; A. A. Duri, "Dīwān", *EI²*.

51 Nizâmülmülk'ün bu eski hanedanlara hayranlığının örnekleri için bkz. *Siyerü'l-Mülûk*, Bölüm 10, 11, 23, 24, 27, 36, 39, 40, 41, çev. s. 71, 72, 100, 103, 117, 127-128, 131, 156, 173.

52 Lambton, "Internal Structure", s. 247; krş. Lambton, *Continuity and Change*, s. 297-298.

rın idarenin ayrıntılarını genellikle yerel memurların ellerine bıraktığını"[53] belirtir.

Ne var ki Selçuklu bürokrasisi kendisini finanse etme biçimi açısından klasik Abbâsî sisteminden esas itibariyle ayrılıyordu. Abbâsî bürokratlarına ücret ödenirken,[54] Selçuklu makam sahipleri maaş almazdı. İbn Hallikân Selçuklu vezirlerine "topraktan üretilenlerin onda birinin tahsis edilmesi biçiminde" ödeme yapıldığını belirtir.[55] Belirlenmiş *iktâ*nın dışında bir hayli kazanç elde etme fırsatı vardı. Muhammed Tapar'ın İsmâilîlik şüphesiyle halka açık bir yerde idam edilen veziri Sa'dülmülk'ün tatsız sonuna rağmen, onun işi için büyük bir rekabet vardı. İmâdüddin el-İsfahânî'nin kendine özgü yakıcı üslubuyla ifade ettiği gibi, "herkes vezir olmaya çalışıyordu" (*tamaha fi'l-vizâre 'Amr ve-Zeyd*).[56] İmâdüddin el-İsfahânî övgüyü Zengîlerin veziri Cemâleddin el-İsfahânî'ye –bir aile dostu– ayırarak onun tüm devlet gelirlerini Zengî'nin hazinesine aktardığını ve bunun gerçekten de nadir görülen bir özellik olduğunu belirtir.[57] Tâcülmülk ve Nizâmülmülk'ün İsfahan'daki büyük Cuma Camii'nde gerçekleştirdiği inşaat çalışmaları en tepedeki *küttâb*ın sahip olduğu servete işaret eder. Caminin avlusunun her bir ucuna dikilen kubbeler birbiriyle yarışıyordu (Resim 5.1 ve 5.2). (Gelecek kuşaklar bu rekabeti Tâcülmülk'ün kazandığına kanaat getirmiştir, çünkü onun kubbesi mimari ve matematiksel açıdan daha mükemmeldi.)

Makamların satılması yaygın bir uygulamaydı. Şemsülmülk b. Nizâmülmülk 2.000 dinar ödedikten sonra *'ârizü'l-ceyş* yapıldı.[58] Zengin bir tüccar olan İbn Darüst halifenin veziri olmaya o kadar istekliydi ki, maaş yerine normal *iktâ*dan vazgeçmeye ve hatta imtiyazın bedelini ödemeye razı oldu – fakat bu makama uygun olmadığı anlaşılacaktı.[59] Fakat bürokrasinin daha kıdemsiz mensuplarının mali durumu diğerleri kadar iyi değildi. Onlara *iktâ* biçiminde değil, nakden (*rüsûm* veya *mersûmât*) ödeme yapılırdı. Bu ödemeler de düzensizdi ve Irak Sultanlığı'ndaki uygulamaya bakılırsa, bazı kıdemli makam sahiplerinin takdirine kalıyordu: Necmeddin Kummî bazı vezirlerin pintiliğinden yakınır.[60]

---

53 Lambton, *Continuity and Change*, s. 297.

54 Krş. Duri, "Dīwān".

55 İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, s. 380: *kāna iqtā'uhu 'ushr mughall al-bilād 'alā jārī 'ādat wuzarā' al-dawla al-saljuqīya*"; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 62. İbn Hallikân aslında Musullu vezir Cemâleddin el-İsfahânî'yi tartışır. Meybüdî'nin *iktâs*ı için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 437; ayrıca Safi, *Politics of Knowledge*, s. 88.

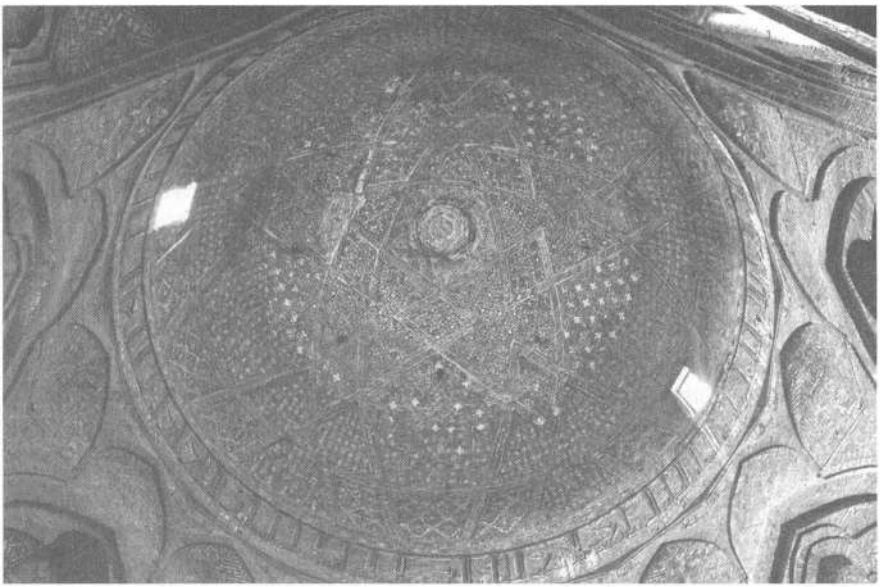
56 Bundari, *Zubda*, s. 96.

57 *A.g.e.*, s. 212; krş. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 254-255.

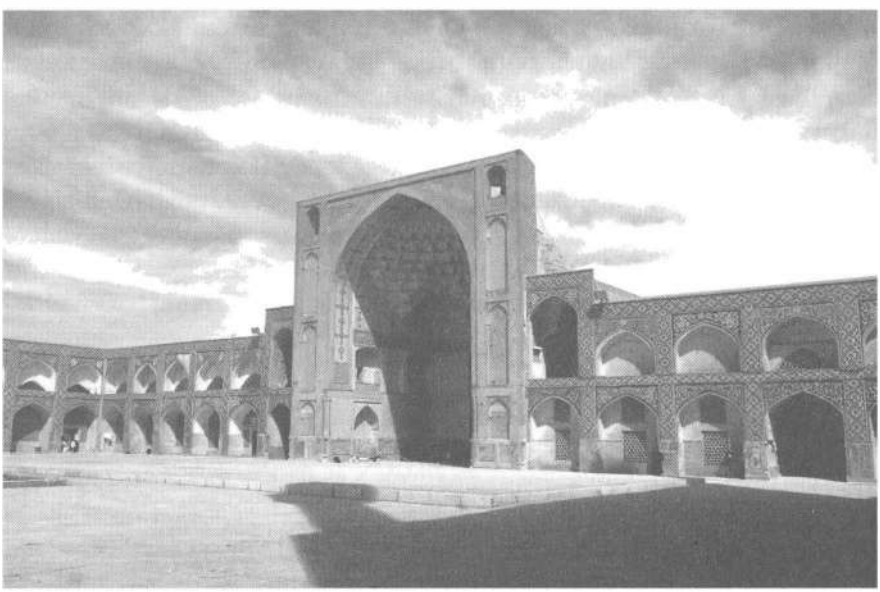
58 *A.g.e.*, s. 100.

59 *A.g.e.*, s. 22-23; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 14, 23.

60 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 191; Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 76-77; Lambton, "Internal Structure", s. 254.

Resim 5.1. Tâcülmülk'ün İsfahan Cuma Camii'nin kuzeydoğu ucundaki kubbesi bürokratik sınıfların servet ve ihtirasının kanıtıydı.

Resim 5.2. Nizâmülmülk ve Tâcülmülk'ün himayesiyle 11. yüzyılın sonlarında büyük ölçüde yeniden inşa edilen İsfahan Cuma Camii'nin genel görünüşü.

Selçuklular kendilerine özgü bazı yeni makamlar yarattılar. *Tuğrâ'î* (genellikle dîvân-ı inşânın parçasıydı, fakat kimi zaman ondan ayrılıyordu)[61] makamı Selçukluların icadıydı. İsfahânî onun idarede vezir ve *müstevfî*den sonra en önemli üçüncü mevki olduğunu belirtir.[62] *Tuğrâ'î*'nin görevi sultanın yazışmalarına sultanın tuğrâ biçimindeki imzasını basmaktı. İsfahânî makamdan küçümseyici bir üslupla bahseder ve "hiçbir beceri gerektirmeyen ve yay şeklindeki hattı [*el-hatt el-kavsî*] [istinsah etmekten] başka bir şeyi kapsamayan bir mevki" olduğu için kabiliyetsiz Abdürrahîm b. Nizâmülmülk'ün buraya atandığını anlatır.[63] Oysa *tuğrâ'î*ler pratikte genellikle tecrübeli bürokratlardan seçiliyordu. Diğer kaynaklar da tuğrâ çizme becerisinin son derece muteber olduğunu ileri sürer. Bunun yanı sıra, *tuğrâ'î*ler arşivci kâtiplerinin çalışmalarını denetlemekten de sorumluydu.[64]

Selçukluların Abbâsîlere ait bürokratik yapıların isimlerini aynen devralmaları, onların içeriklerini de muhakkak devraldıkları anlamına gelmiyordu. Halife Müstazhir'in veziri Sedidülmülk 496/1102-1103'te azledildiğinde, İbnü'l-Esir "onun azlinin ardında yatan neden Halifelik dîvânının kaidelerinden [*kavâ'id*] bihaber olmasıydı, çünkü hayatını sultanlar için çalışarak geçirmişti ve bu kaideleri bilmiyordu," demişti.[65] Bu "kaideler"in niteliği tam olarak bilinmiyor. Bu değişikliklerin daha somut bir örneği 9. yüzyıldan beri var olan *muhtesib*lik makamıydı. *Muhtesib* esas itibariyle pazar yeri müfettişi olarak görev yapar ve bu çerçevede, ağırlıklar ile ölçülerin doğruluğunu ve satılan yiyecek maddelerinin kalitesini denetlerdi. Makam Büveyhîler döneminde büyük ölçüde ortadan kalkmış olsa da, Selçuklular tarafından yeniden canlandırıldı ve *muhtesib*lere, suç işleyen kişilere dayak ve hapis cezaları uygulama yetkileriyle yeni güçler verildi. Bunun sonucunda teşhîr müessesesi (*muhtesib*in suç işleyenleri halk içinde yürütmesi) giderek yaygınlaştı.[66] *Muhtesib*ler 12. yüzyılda hem kabahatleri engellemelerini hem de giderek birer engizitör gibi hareket etmelerini sağlayacak çok daha müdahaleci yetkiler elde ettiler; İsmâilîlik gibi heretik öğretileri denetlemeye başladılar. Dolayısıyla, *muhtesib* klasik Abbâsî döneminin pazar müfettişinden çok daha güçlü ve korkulan bir kişi haline geldi. En azından Bağdat gibi önemli şehirlerde devletin kendi tebaasının özel faaliyetlerine ve inançlarına

61 Bundari, *Zubda*, s. 186; İbnü'l-Adîm, *tuğrâ'i* Hüseyin b. Ali'nin Muhammed Tapar döneminde aynı anda tuğrâ ve inşâ dîvânlarının başı olduğunu gösterir (*Bugyet*, s. 162). Ayrıca Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 66, 71.

62 Bundari, *Zubda*, s. 100.

63 *A.g.e.*, s. 83; İkbâl, *Vizâret*, s. 23; tuğrâ hakkında daha fazlası için bkz. yukarıda s. 137-138.

64 Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 100-106.

65 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 362.

66 Konu hakkında bir tartışma için bkz. Christian Lange, "Legal and Cultural Aspects of Ignominious Parading (*tashhīr*) in Islam", *Islamic Law and Society*, 14/i (2007), s. 81-108.

daha fazla müdahale ettiği giderek artan bir hassasiyet ortaya çıktı.[67] *Muhtesib*ler geç Abbâsî döneminde de istihdam edildiler ve bu konuya ilişkin kanıtların büyük bölümü de bu dönemin Bağdat'ına aitti, bu nedenle artan bu yetkilerin özellikle 12. yüzyılda Selçuklulardan ziyade Abbâsîlerin toplumu şekillendirme çabalarını ne derece yansıttığını kavramak için daha ayrıntılı bir araştırma yapmaya ihtiyaç var.

Selçuklular, Abbâsîlere ve Gaznelilere ait modelleri kimi zaman bilinçli olarak reddettiler. Bunun çarpıcı bir örneği erken Abbâsî döneminde kurulmuş olan ve halifelik yönetiminin en uzak eyaletlerini bile izlemesine imkân veren posta ve istihbarat sistemi *berîd*dir. Sistem hem Büveyhîler hem de Gazneliler tarafından kullanılırken, Gazneliler bilhassa etkili (ve hiç de popüler olmayan) bir istihbarat hizmeti yürütmüştü. Nizâmülmülk'ün ısrarına rağmen Alparslan *berîd*in uygulanmasına karşı çıktı.[68] İsfahânî, sultanın bu kuruma karşı çıkmasını verdikleri bilginin doğruluğu konusunda istihbarat ajanlarına güven duymamasıyla açıklar.[69] İsfahânî onun bu kararını "kapris" olarak görse de, diğer sultanlar da sistemi tesis etmeye kalkışmadılar. Bunun bir nedeni belki de Gaznelilere ait *berîd* raporlarının şifreli (*mu'ammâ*) olmasıydı.[70] Çünkü bu, raporları sadece eğitimli bir bürokratın okuyabileceği anlamına geliyordu. Selçuklular ise *küttâb*a bu denli bel bağlamak istemiyordu.

Dolayısıyla Selçuklu bürokrasisi kimi zaman Abbâsîler ve Gaznelilerdeki öncüllerinin daha az gelişmiş bir versiyonu olarak görülse de, bu açıklama pek de hakkaniyetli olmaz.[71] Terminolojideki yüzeysel benzerlik daha büyük çaplı değişimleri gizler. Dahası, sürekliliğin boyutu imparatorluğun farklı bölgelerinde büyük çeşitlilik gösterir. Gaznelilere ve Samânîlere ait yönetim ve personel yapılarının mevcudiyetini sürdürdüğü Horasan'da Lambton'ın geçmişle sürekliliğe yaptığı vurgu muhtemelen geçerliyken,[72] impa-

67 Bkz. Lange, "Changes in the Office of Hisba", özellikle s. 160-169; fakat ayrıca bkz. Ephrat, "Sunni Revivalism", s. 149-150.

68 Bkz. Adam Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World* (Cambridge, 2007), s. 125-137. Bu tür bir sistemin Muhammed b. Melik Arslanşah döneminde (537/1142-1143'ten 551/1156'ya) Kirman'da da var olduğu iddia edilmektedir (bkz. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 87). Ne var ki pasaj (Kirmânî, *Selçûkîyân va Guz*, s. 394) hükümdarın idealize edilmiş bir betimlemesidir, bu nedenle gerçekteki uygulamayı temsil etme iddiasına şüpheyle bakmak gerekir.

69 Bundari, *Zubda*, s. 66-67; krş. Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, s. 40, çev. Browne, s. 46.

70 Beyhakî, *Târîh*, 976 (*mulattafahâ rasîd mu'ammâ az sâhib-barîd-i Balkh ... tarjuma kardam*: "Belh'teki *berîd*in başından gelen şifreli mektuplar ... onları tercüme ettim").

71 Krş. Lambton, *Continuity and Change*, s. 28, 29.

72 Örneğin, daha önce gördüğümüz gibi (yukarıda s. 48), Selçuklular Gazneli Mesud'un 428/1036'da Serahs, Ebiverd ve Merv'i teslim etmesini istediklerinde, Gaznelilere ait mevcut idari *sâhib-berîd* yapıları açıkça yerinde bırakmayı tasarlıyorlardı; kadılar ve *sâhib-dîvân*lar sultandan ziyade kendilerine verilecek vergileri toplamak için yerlerinde kalacaklardı (Beyhakî, *Târîh*, s. 727).

ratorluğun batısında Selçuklu fethi büyük çaplı bir idari altüst oluşu temsil ediyordu. Yeni ilhak edilen toprakların idaresi –ve hepsinden önemlisi vergilendirilmesi– açısından yerel bilgi hayati önem taşısa da, Selçuklular yerel unsurlardan hâlâ daha alt düzey mevkiler için faydalanıyordu, fakat kıdemli bürokratların yerini Horasanlılar –Kündürî ve Nizâmülmülk gibi kişiler– aldıkça bürokrasinin üst tabakaları da dönüşüme uğradı.[73] Selçuklu istilasına tanık olan Bağdatlı Garsünnime, Vezir Kündürî'nin ağzından Selçuklu yönetiminin sonuçlarına ilişkin şu betimlemeyi yapar ve aslında Irak'ın yerinden edilen elitlerinin yeni rejime ve onun Horasanlı yandaşlarına duyduğu tiksintiyi dile getirir:

> Bunlar düşük seviyeli insanlar, alçaklar ve zavallılardır; bizimle [batıya] geldiler ve bizim soylu hizmetimizde üst makamlara terfi ettirildiler, çünkü toprakların reisleri ve seçkinleri, bu hanedan ortaya çıktığında ondan memnun değildi. Onu hakir gördüler ve kendilerini ondan ayırdılar. Bunun sonucunda mahvedildiler, harap edildiler ve yok oldular. [Selçuklu hanedanının] peşinden ayaktakımı, düşük seviyeli yaşam ve pislik geldi ve teşvik edilip yükseltildiler.[74]

Bürokratlar ve hizipleri

Batılıların Horasanlıların hâkimiyetine duyduğu kızgınlık hizipçiliğe dayanan bir siyasal kültürün oluşumuna katkıda bulundu. Nizâmülmülk bürokrasiye sızdıklarını iddia ettiği Ciballi "heretiklere ve İsmâilîler"e –hiç şüphesiz baş düşmanı Tâcülmülk'ü (aslında Farslı) ima ettiği bir şifre– şiddetle saldırdı.[75] Aslında bürokratik atamaların da kimi zaman bu farklı hiziplerin çıkarlarını dengelemek amacıyla yapılması gerekiyordu. Muhammed Tapar, Sa'dülmülk'ün halefi olarak vezirliğe Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk'ü atadığında, "*hâs*sının kalplerine ahenk getirmek için" batılı Hatirülmülk Meybüdî'yi de *müstevfî*liğe getirdi.[76] Horasanlı-Ciballi rekabeti 11. yüzyıldan sonra azaldı, fakat tamamen ortadan kalkmadı. 12. yüzyılın sonlarında yazan (ve kendisi de bir batılıydı) İmâdüddin el-İsfahânî, Muhammed el-Cüzcânî'nin "herhangi bir insani niteliğinden [*li-hurasâniyyatihi lâ li-insâniyyatihi*] dola-

---

73 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 114, 129; Mouton, *Damas et sa principauté*, s. 378.

74 Garsünnime, *el-Hefevât el-Nâdira*, ed. Salih el-Aşir (Beyrut, 1987), s. 295; hem bu eser hem de yazarı ve ailesi hakkında bkz. C.E. Bosworth, "Ghars al-Ni'ma Hilâl al-Sâbi"s *Kitâb al-Hafawât al-nâdira* and Būyid History", Alan Jones (ed.), *Arabicus Felix: Luminosus Britannicus. Essays in Honour of A. F. L. Beeston on his Eightieth Birthday* (Reading, 1991), s. 129-141.

75 Bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 114-115 ve yukarıda s. 79. Tâcülmülk'ün kökenleri hakkında bkz. Bundari, *Zubda*, s. 61; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 95.

76 Bundari, *Zubda*, s. 96.

yı değil, Horasanlı olduğu için" *tuğrâ'î* olarak atandığını belirtir.[77] 12. yüzyılın başından itibaren Cibal'deki bürokratların çoğu Cibal kökenli olsa da,[78] hizip temelli diğer çatışmalar bölgesel rekabete eklendi ve bir dereceye kadar da onun yerini aldı. Rakip Şâfiî ve Hanefî hukuk okulları arasındaki çekişme bunlar arasında sayılabilir (Yedinci ve Sekizinci Bölüm'de ayrıntılarıyla ele alındı).[79] İsfahânî de Muhammed el-Cüzcânî'nin koyu bir Hanefî olduğunu ve mezhebini sormadan kimsenin selamını bile almadığını anlatır.[80] Râvendî'nin eseri *Râhatü's-Sudûr*'a Hanefî yanlısı bir hizipçilik hâkimdi ve Selçuklu hanedanının düşüşünden defaatle Eş'arîleri (yani, Şâfiîleri) sorumlu tutuyordu.[81] Dolayısıyla, hizipçilik bakiydi, değişen sadece ismi oldu.

Genel olarak Ortaçağ'da Müslüman doğuda toplumsal ve siyasal yaşama hâkim olan himaye ilişkileri bürokrasinin biçimini de etkiliyordu.[82] Vezirler alt kademelerdeki makamlara kendi yakınlarını veya hemşerilerini atamaya çalışıyorlardı. Elli yılda beş vezir küçük Dergüzînî kentinden gelirken,[83] İmâdüddin el-İsfahânî –Dergüzînî boyuna hasımdı– onlardan biri olan Şemseddin Ebû'n-Necib'in vezirlik için yegâne vasfının kökeni olduğunu son derece küçümseyici bir üslupla belirtir.[84] Kummî ise Şemseddin'in amcası Ebû'l-Kasım Dergüzînî'nin kendi eyaletinden olan kişileri himaye ve lütuf (*istinâ' ve in'âm*) konusunda "ayırdığını belirtir: O [cömertliğiyle] suyu bulutta biriken ve dünyaya saçılan bir okyanustu. Bahtının sabahı kendi ahvaliyle gün ışığını müjdeliyordu."[85]

Kendileri veya müttefikleri için makam peşinde koşan rakip bürokratların entrikaları pek çok kâtibin kariyerinin sona ermesinde temel bir etkendi. Kündürî'nin gözden düşmesi hiç şüphesiz Süleyman b. Çağrı'ya verdiği desteğin sonucuydu; fakat kaynaklar, sürülmesi ve öldürülmesinin Nizâmülmülk'ün işi olduğu konusunda hemfikirdir. Nizâmülmülk bir gün yeniden göze girmesi ihtimaline karşı Kündürî'den kurtulmak istiyordu. Kündürî'nin, idamından önce Nizâmülmülk'e kehanette bulunurcasına şunları söylediği iddia edilir:

---

77 *A.g.e.*, s. 101.

78 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 196-197; Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 79-80.

79 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 202-203; Bundari, *Zubda*, s. 220.

80 Bundari, Zubda, s. 101.

81 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 30, 33, 41. Daha fazlası için bkz. Wilferd Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks", *Actas do Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos* (Coimbra-Lizbon, 1968), s. 140, n. 74 (yeniden basım: Wilferd Madelung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam* [Londra, 1985]).

82 Bkz. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership*, birçok yerde; ayrıca yukarıda s. 169.

83 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 283.

84 Bundari, *Zubda*, s. 218.

85 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 45.

Türklerin vezirleri ve dîvânların reislerini öldürmesine alışarak ne büyük kötülük yaptın; her kim bir çukur kazarsa, içine düşer![86]

Mahmud'un *müstevfî*si Azizüddin'in azli ve sonrasında idamı, itibarının iade edilmesi için uğraşan yeğeni İmâdüddin el-İsfahânî'ye göre, günahkâr vezir Ebû'l-Kasım Dergüzînî'nin entrikalarının sonucuydu. Ne var ki diğer kaynaklar Azizüddin'in suçsuz olmak bir yana, 517/1123'te Vezir Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ün öldürülmesini planladığını öne sürer.[87] Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dülmülk'ün 500/1106-1107'de İsfahan'ın kapısına asılarak idam ettirilmesi ise İsfahan kadısı Ubeydullah el-Hatîbî ve re'îsi Mesud b. Muhammed el-Hücandî'nin entrikalarının sonucuydu. Enûşirvân b. Hâlid de Hatîbî'nin entrikalarının diğer bir kurbanıydı, fakat o hikâyeyi anlatabilecek kadar yaşadı.[88]

Ölüm veya malların müsâderesi bürokratların sıkça karşı karşıya kaldığı tehlikelerdi. Hiçbir bürokrat, özellikle de vezirler bu konuda teminata sahip değildi. Kündürî, Nizâmülmülk ve Nâsireddin Tâhir b. Fahrülmülk (Nizâmülmülk'ün 528/1133-1134 ve 547/1152-1153 arasında yirmi yıl boyunca Sencer'in vezirliğini yapmış olan oğlu) gibi bazı vezirler makamlarda yıllarca, hatta on yıllarca kalmış olsalar da, bunlar istisnai örneklerdi. Mahmud ve Mesud dönemlerinde batıda çok az vezir birkaç yıldan fazla görevde kalabiliyordu. Muhammed Tapar bile on üç yıllık hükümdarlığı sırasında en az sekiz vezir görevlendirdi.[89] Ne var ki azledilmek bürokratların kariyerinde muhakkak feci bir son değildi. Azledildikten sonra eski görevlerine geri getirilmeleri de sıkça karşılaşılan bir durumdu: Örneğin, Enûşirvân b. Hâlid üç kez vezirlik yaptı (Muhammed döneminde, 511/1117-1118'de vezir naibi olarak; Mahmud döneminde, 521-522/1127-1128'de; Mesud döneminde, 529-530/1135-1136'da; ayrıca 526-528/1132-1134'te Halife Müsterşid'in vezirliğini yaptı).[90] Dönemin büyük bölümünde iktidar ve taht için mücadele eden adayların fazlalığı kâtiblerin, bir hükümdarın hizmetinden diğerine geçmesini de kolaylaştırıyordu. Bu nedenle, Berkyaruk'un 495/1101-1102'de İsfahan'a düzenlediği kuşatma sırasında Muhammed Tapar'ın şehrin kapılarından birini korumakla görevlendirilen veziri Hatirülmülk Meybüdî gece kaçıp Berkyaruk'un hizmetine girebiliyor,[91] Fahrülmülk b. Nizâmülmülk

86 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 33-34; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 88; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, s. 378; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 25; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 22; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 118.

87 Ayrıntılı bir tartışma için bkz. Peacock, "Imad al-Din al-Isfahani's *Nusrat al-fatra*", s. 80-85.

88 Bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 178-179, 188-189; Bundari, *Zubda*, s. 94-96; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 437.

89 Bkz. Klausner, *Seljuk Vezirate*, s. 106-108.

90 *A.g.e.*; Bosworth, "Anushirvān b. Kāled", *EI*[r].

91 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 336-337.

ise Berkyaruk'un hizmetinden Sencer'in hizmetine geçebiliyordu.[92] Meybüdî, Muhammed Tapar'a ihanet etse de, Berkyaruk tarafından görevlendirilmedi, fakat onun hükümdarlığının sona ermesinin ardından 504/1110-1111 ve 511/1117-1118 arasında vezir olarak yeniden sabık efendisinin hizmetine girdi.[93]

Öte yandan, diğer iki önemli makam olan *tuğrâ'î* ve *müstevfi* nispeten daha fazla güvenceye sahipti. Örneğin, Şihab Esad, Mahmud'un altı vezir değiştirdiği on dört yıllık saltanatının neredeyse tamamında *tuğrâ'î* olarak kaldı. Aynı dönemin büyük bölümünde İsfahânî'nin amcası Azizüddin de *müstevfi*ydi. Mesud ve III. Tuğrul dönemleri arasında (1131-1175) emirler kendi adaylarını vezirliğe getirmeyi çoğunlukla başardılar; bu dönemde vezirlerin hizmet süresinin çok kısa olması emirler arasındaki sürekli nüfuz mücadelesinin sonucuydu.[94] Oysa *müstevfi*ler uzun dönemler boyunca makamlarında kaldılar; atamaları da emirlerin siyasi mücadelesinden genellikle etkilenmemişe benziyor (bu dönemde *tuğrâ'î* hakkında ise çok az şey biliyoruz).[95] Bu durum *müstevfi*lerin işlerini iyi yapabilmeleri için mali durum ve gelirler konusunda özel becerilere ve teknik bilgiye ihtiyaç duymalarından kaynaklanıyor olabilir. Diğer yandan, vezir her ne kadar mali durum hakkında genel bir stratejik idare yetkisine sahip olsa da, esasında siyasi bir görevliydi ve dolayısıyla kolayca yerinden edilebiliyor ve değiştirilebiliyordu.

☐ Bürokrat-edip: İmâdüddin el-İsfahânî ve *Nusretü'l-Fetre*

Selçuklular hakkında el değmeden günümüze ulaşmış en eski Arapça kronik *Nusretü'l-Fetre*'nin yazarı İmâdüddin el-İsfahânî (519/1125-597/1201) bir kalem ehli, şair ve Suriye ile Mısır'ın Eyyûbî hükümdarı Selahaddin'in yazıcısı olarak ün yaptı. İsfahânî, ailesinin de bürokrat olarak seçkin bir yere sahip olduğu Selçuklu topraklarında doğdu. Babası ve amcası Selçuklular ve Abbâsîlere hizmet ederken, hem baba hem de anne tarafından büyükbabaları Selçuklu bürokrasisinde görev yapmıştı – annesinin babası Emineddin Ali, Muhammed Tapar döneminde *müstevfi* olmuştu. İsfahânî ise bürokrasideki kariyerine Bağdat'ta İbn Hübeyre'nin emrinde başlamıştı.[96]

92 *A.g.e.*, X, s. 252, 418; Bundari, *Zubda*, s. 365.

93 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 483; Bundari, *Zubda*, s. 103.

94 Klausner, *Seljuk Vezirate*, s. 106-108.

95 Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 149.

96 Lutz Richter-Bernburg, *Der Syrische Blitz: Saladins Sekretär zwischen Selbstdarstellung und Geschichtsschreibung* (Wiesbaden, 1998), s. 25-34; ayrıca bkz. Houtsma'nın yazdığı giriş bölümü, Bundari, *Zubda*, s. xxx-xxxvii.

Son derece süslü bir belagatle yazılmış olan *Nusretü'l-Fetre* Selçuklu bürokratları arasındaki hizip çekişmesinin şiddetini ortaya koyan hikâyelerle doludur. Bu çekişmeler İran ve Irak'tan gelen pek çok bürokratın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra görev yaptığı Eyyûbî topraklarına da yayıldı. Mahmud ve Mesud dönemlerinde yaşanan olaylar bürokratlar açısından bilhassa travmatik bir etkiye sahipti. Her iki sultana da hizmet eden Enûşirvân b. Hâlid (459/1066-1067-532 veya 533/1137-1139) kendi eylemlerini meşrulaştırmaya ve *küttâb* arasındaki rakiplerini kötülemeye yönelik tarafgir bir çabayla Farsça yazdığı, fakat bugün kayıp olan hatıratı *Nafthatü'l-Masdur*'u kaleme aldı. *Nusretü'l-Fetre* ise İsfahânî'nin buna verdiği cevap ve ailesinin, özellikle de müteveffa amcası Azizeddin'in itibarını kurtarma çabasıydı. İsfahânî'nin, amcasının ölümünden sorumlu tuttuğu Vezir Ebû'l-Kasım Dergüzînî'ye yönelik suçlamaları bilhassa sertti, fakat çok sayıda diğer bürokrat da onun acımasız taşlamalarının kurbanı oldu. İsfahânî ailesinin müttefikleri ise eserde ölçüsüzce methedilir. Enûşirvân, Dergüzînî ve diğer kâtiblerin mirası hakkındaki tartışmalar 12. yüzyılın sonlarında Cibal'de de sürdü. III. Tuğrul döneminde görev yapan üçüncü bir kâtib Necmeddin Kummî de Enûşirvân'ın kayıp eserine bir ek (zeyl) yazdı. Onun eseri de benzer bir anlayışla bu bürokratlar arasındaki hizip çekişmesine ilişkin kısa ve öz bir nesirdi.[97]

Bürokratların geçmişi

Bürokratik makamlara atanmak için önceden belirlenmiş resmî şartlar mevcut değildi. Bürokratların vasıfları ve sorumlulukları hakkında yaptığımız betimlemeler esasında oldukça muğlaktır. Ebû'l-Bereket Mecdeddin'in 549/1149-1150'de Sencer'in vezirliğine atanmasına ilişkin belge bunun iyi bir örneğidir. Vezirlik "kitlelerin çıkarlarından ve halka ait işlerin düzene sokulmasından" (*mesâlih-i cumhûr va menâzim-i umûr-ı halk*) sorumlu bir makam olarak tarif edilir. Dolayısıyla, vezir "dindar, bilge, ehil, iyi huylu ve iyi kalpli [olmalı], kralların yasalarını ve hanedanın geleneklerini bilmeli; kralların biyografilerini okuyup zamanın deneyimlerinden dersler çıkarmalıydı". "[Hükümdarı] Allah'ın hoşuna gidecek, bu dünyada takdire şayan, öbür dünyada ise ödül kazanacak şeyleri yapmaya teşvik etmesi" için seçilmeli ve ayrıca her zaman "Müslümanların çıkarlarını hatırlayacak" biri olmalı. Aynı

97 Bkz. Peacock, "Imad al-Din's *Nusrat al-fatra*" ve Peacock, "Court Historiography of the Seljuq Empire". Diğer bir yaklaşım için bkz. David Durand-Guédy, "Mémoires d'exilés: lecture de la chronique des Saljūqides de 'Imād al-Dīn al-Isfahānī", *Studia Iranica*, 35 (2006), s. 181-202.

belgeye göre, "vezir sultanın [pâdişâh] Yaradanı, Onun mübarek ve yüce olduğunu hatırlamasına, onun cömertliğine, minnetini ifade etmesine ve adalet dağıtmasına yardımcı olmalı".[98]

Belgede ifade edilen ideale belki de nadiren ulaşıldı. İmâdüddin el-İsfahânî, Meybüdî'yi "bedeni tabutundan taşacak kadar şişman, beyni bir örümceğin ağından daha zayıf" (*kâna raculan casîman mala'a el-tâbût va-'akluhu avhan min bayt el-'ankabût*) biri olarak hicveder. Onun anlattığına göre, Meybüdî o kadar cahildi ki, İslâm'ın en temel ilkesi olan, Muhammed'in son peygamber olduğu gerçeğini bile kavrayamıyordu.[99] (İbnü'l-Esir'in, Meybüdî'nin çok daha cazip bir resmini sunduğunu belirtmek gerekir.)[100] Kummî ise İzzülmülk el-Bürûcirdî'yi "akılsız ve cahil" (sefih ve câhil) olarak görür.[101] Muhammed Tapar döneminde görev yapan bürokratların düşük kalitesinden bahseden Enûşirvân'ın şu yorumu yaptığı söylenir:

> Sultana çok hayret ediyorum; av köpeklerini ve çitalarını seçerken çok titiz, aralarından kendi amacına uygun olduğunu düşündüğünü seçiyor, yavrularını, soyunu ve kökenlerini araştırıyor; peki neden dîvânına ve yetki makamlarına ehil, erdemli ve örnek alınacak vezirleri seçmiyor?[102]

Her ne kadar makamların satılması İbn Darüst gibi dışarıdan kişilerin de vezirliğe gelebilmesi anlamını taşısa da, kâtibler kimin kendi sınıflarından geldiğini ve kendilerinin alt düzey mevkileri ellerinde tuttuğunu gayet iyi biliyorlardı. Üst düzey ulemânın veya tüccar ailelerinin mensupları nadiren kâtib oluyordu.[103] Bunun bir istisnası Sencer'in vezirlik yapması için "medreseden getirdiği" Şihabü'l-İslâm Abdürrezzâk'tı, fakat belki de daha önemlisi, kendisi evlilik yoluyla Nizâmülmülk boyuyla ilişkiliydi.[104] Ne var ki bu tür istisnalar dışında çoğu bürokrat nispeten mütevazı kökenlerden geliyordu.[105] Nizâmülmülk'ün yerel seçkin bir aileden (*dihkân*) geldiği söylense de, bu sınıf 11. yüzyıla gelindiğinde zayıflamaya başlamış ve babası da parasını kaybetmişti.[106] Kâ-

98 İkbâl, *Vizâret*, s. 25 (yayımlanmamış olan diğer metin, St. Petersburg *inşâ* koleksiyonundan; bkz. Horst, *Staatsverwaltung*, s. 10, 104).

99 Bundari, *Zubda*, s. 103-104.

100 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 594. Onun hakkında daha fazla bilgi için bkz. İkbâl, *Vizâret*, s. 150-154.

101 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 160; krş. *a.g.e.*, s. 180.

102 Bundari, *Zubda*, s. 102.

103 Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 64-65; Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara", s. 83-90.

104 İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 78; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 324 Selçuklular döneminde onun dışında hiçbir din adamının vezir olmadığını özellikle belirtir (*hîç imâm vezîr nabûd*). Ayrıca İkbâl, *Vizâret*, s. 243 ve Tor, "Sovereign and Pious", s. 52.

105 Mason, *Two Statesmen of Mediaeval Islam*, s. 16, 39.

106 *Dihkân*ların gerilemesi hakkında bkz. aşağıda s. 302; Nizâmülmülk'ün geçmişi hakkında bkz. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 47-48; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 108-109; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 207; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 65-70; İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 73.

tiblere tahsilin yanı sıra belli bir şecere atfediliyordu. İmâdüddin köylü kökenleri dolayısıyla ailesinin büyük düşmanı Ebû'l-Kasım Dergüzînî'yle alay ederken,[107] Kummî, Mesud'un veziri İmâdüddin Ebû'l-Bereket'i, ailesinin Arap Benu Selme aşiretinin mensubu olduğunu iddia ettiği için Selçuklu vezirlerinin en aristokratı olarak metheder.[108]

Şecereye yapılan vurgu bürokrat hanedanlarının oluşumunu da teşvik etti. Örneğin, 11. ve 12. yüzyılın başlarında önemli bir yere sahip olan ve hem Abbâsî hem de Selçuklu saraylarında görev yapan İbn Cehir ailesi böyle bir hanedan oluşturmuştu.[109] Nizâmülmülk'ün oğulları ve torunları da onun hayatta olduğu dönem ve sonrasında önemli mevkilere geldiler ve Sencer döneminin büyük bölümünde Horasan'da vezirlik makamını ellerinde tuttular.[110] Soylarının sadece kendi çıkarlarını gözettiği düşünülmüştür. Hayatını kaybeden Nizâmülmülk'ün yokluğunda işler Berkyaruk için kötü giderken, "onlar [krallığın] [Nizâmülmülk'ün] oğullarından biri sayesinde yeniden düzene [*nizâmihi*] gireceğini düşünüyorlardı" ve bu nedenle yeteneksiz ve sarhoş İzzülmülk b. Nizâmülmülk vezirliğe atandı.[111] Berkyaruk'un rakibi ve kardeşi Muhammed Tapar da Nizâmülmülk'ün soyundan gelen birinin, karşılaştığı sorunların yegâne çözümü olduğunu düşünüyordu. Hatta Muhammed Tapar'ın İsmâilîlik şüphesi nedeniyle idam edilmiş veziri Sa'dülmülk'ün yerine birini ataması gerektiğinde, şunları söylediği ifade edilir:

> "Atalarım Nizâmülmülk'e iltifat ettiler ve onun hizmetlerinden faydalandılar. Onun oğulları da cömertliğimizden yararlanıyor ve onların bir eşi yok." O, babasının unvanlarını (*elkâb*) –Kıvâmüddin, Nizâmülmülk, Sadrü'l-İslâm– taşıyan [Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk] Ebû Nasr Ahmed'in vezirliğe atanmasını emretti.[112]

Nizâmülmülk'ün soyundan gelenler 12. yüzyılın ortalarına kadar hem doğuda hem de batıda bürokraside seçkin bir yer edinmeye devam ettiler.[113]

Kalıtıma verilen değer idari mevkilere yapılan atamalara ilişkin arşiv belgelerinde de görülebilir. Örneğin, Sencer'in arşivcisinin Cürcan halkına hitaben yayınladığı bir belge bunu şöyle dile getirir:

---

107 Bundari, *Zubda*, s. 124.

108 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 121.

109 Eric Hanne, "The Banu Jahir and their Role in the 'Abbasid and Saljuq Administration", *al-Masaq* 20/i, (2008), s. 29-45.

110 Peacock, "Court Historiography of the Seljuq Empire"; Klausner, *Seljuk Vezirate*, s. 107.

111 Bundari, *Zubda*, s. 83.

112 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 437.

113 Bkz. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 209-211; Klausner, *Seljuk Vezirate*, s. 126, n. 45; İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 74-78; İkbâl, *Vizâret*, s. 10-68, 124-147, 163-170, 202-221, 275-278.

> Yetkimizle donatılan Emir Muhammed Yül-Aba'yı Cürcan eyaletine atadığımızda, o bize hizmet ederek, tebaayı koruyarak, sağlıklı kararlar vererek ve yüksek bir hayat tarzı ve kalp sergileyerek doğruluk yolunu izledi. Bu nedenle hayatının başı ve sonu iyilikle mühürlendi ve itibarlı ve iyi dileklerle dolu bir yaşam sürdü. Hayatta daha iyi bir yer ve [yaşadığı] günlerinden daha tatmin edici bir kısmet elde etti. Ölenlerin haklarını yaşayanlara nazaran korumak bizim takdire şayan âdetlerimizden biri olduğu ve bir varisin atalarına ait ayrıcalıklardan mahrum edilmesini doğru bulmadığımız için, onun mevkiini oğlu Hasan'a verdik.[114]

Sadece bürokratların değil, re'îs gibi taşra yetkililerinin ve ulemânın hanedanlar oluşturması da bu zihniyetin doğal bir sonucuydu.[115]

Bürokratların eğitimi

Kıdemli makamlara atanmak için önceden belirlenmiş formal vasıflar bulunmasa da, kâtibler titiz eğitimleri ve resmî belgelerin –ve kendi özel edebi denemelerinin– kaleme alındığı karmaşık nesir yazısındaki (*inşâ*) hünerleriyle övünürdü. Bürokratların diğer bürokratlara ne kadar acar olduklarını göstermek için yazdıkları ve bu tarzın giderek yayılmasına yol açan bir literatür ortaya çıktı. Bürokratlar, sarayın yazın dünyasına Farsçanın egemen olduğu bir çağda Arapça edebiyatın başlıca pazarını oluşturdular (bkz. yukarıda s. 195). Bu dönemde Arap edebiyatının başyapıtı olan ve üstü kapalı söz oyunlarına başvuran, Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Makâmât*'ının Enûşirvân b. Hâlid'in emri üzerine yazıldığı söylenir.[116] Güney Kafkasya'da bulunan Beylakan'ın *müstevfî*si Mesud b. Nâmdâr'ın çabalarına dayanarak, bu denli yoğun, kinayeli ve üstü kapalı Arapça *inşâ* yazma becerisinin sadece sultan saraylarına yazılanlarla sınırlı olmadığı, taşra idarecileri arasında da görüldüğü söylenebilir.[117] Bürokratlar elbette Farsça da kullanıyordu (Enûşirvân'ın kayıp hatıratı ve Kummî'nin ona yazdığı zeyl gibi), fakat –10. ve 11. yüzyılların anlaşılır nesrinin tersine– *inşâ* tarzının popüler olduğu dil ağır bir Arapçayla süslenen Farsçaydı.

Yahudilik'ten ihtida eden ve babası tarafından saray hizmetine hazırlanmış olan Semev'el el-Mağribî (tahminen 520/1126-570/1175) gelecek vaat eden bir

114 Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 17.

115 Re'îs için bkz. Paul, "Local Lords"; ulemâ için bkz. Bulliet, *Patricians of Nishapur*, birçok yerde.

116 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 71; krş. Bundari, *Zubda*, s. 89 Enûşirvân'ın Harîrî ile olan dostluğunu teyit eder. Ayrıca bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, s. 492-493; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 223-224.

117 Dolayısıyla Mesud b. Nâmdâr'ın çabalarının ancak bir editör bulabilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Tıpkıbasım için bkz. Mas'ûd b. Nâmdâr, *Sbornik Rasskazov*.

bürokratın nasıl bir eğitim alabileceği konusunda fikir verir. Kısa bir otobiyografi kaleme almış olan Semev'el'in geç dönem Selçuklu Bağdat'ında on sekiz yaşına kadar aldığı eğitimi anlattığı kısım uzun uzadıya alıntılanmaya değer:

> Babam bana İbranice yazmayı öğretti ve Tevrat ile tefsir çalıştırdı; on üç yaşına geldiğimde bu bilgide ustalaşmıştım. Beni ayrıca Şeyh Ebi'l-Hasan İbnü'd-Daskarî'yle Hint hesabı ve denklem çözümlemeleri, filozof Ebû'l-Berekât Hibetullâh b. Alî'yle tıp çalışmaya ve dayım Ebû'l-Feth İbnü'l-Basrî tarafından uygulanan hastalık teşhisi ve cerrahi operasyonları gözlemlemeye yönlendirdi. On dört yaşına geldiğimde bir yıldan az sürede Hint hesabı ve astronomi cetvellerinde ustalaştım ve aynı zamanda tıp çalışmaya ve hastalıkların teşhisini gözlemlemeye devam ettim. Daha sonra Ebû'l-Muzaffer eş-Şehrezûrî'den idari muhasebe ve ölçme ilminin yanı sıra, o ve kâtip İbn Ebi Türâb'dan cebir ve denklemler üzerine ders aldım. Ardından geometri öğrenmek için Daskarî Hoca'ya ve Ebû'l-Hasan İbnü'n-Nakkaş'a gittim, sonrasında onların çözmeye alışkın olduğu Öklit problemlerini çözdüm. Aynı zamanda tıbba o denli yöneldim ki, bu ilmin yukarıda bahsettiğim iki hocasından alabildiğim kadarını özümsedim...
>
> Bu ilimlere başlamadan önce, yani on iki ve on üç yaşlarında, geçmişin kayıtlarıyla ve hikâyelerle büyülenmiştim ve kadim zamanlarda meydana gelenleri öğrenmeye ve geçmiş çağlarda yaşananları bilmeye hevesliydim. Bu nedenle hikâyelerden ve kıssalardan oluşan çeşitli derlemeleri dikkatle okudum. Ardından bu alandan eğlence ve uzun hikâye kitaplarına; sonrasında Anter, Zelhimme, Battal, İskender Zülkarneyn, Anka ve Taraf b. Ludhan hakkındakiler gibi daha uzun derlemelere geçtim. Bunları okuyarak tarihçilerin eserlerinden gelenlerin [malzemelerin] çoğunu tanıdım. Dolayısıyla, gerçek tarihsel anlatılar arıyordum ve ilgim tarihlere yöneldi, bunun üzerine Ebû Alî b. Miskeveyh'in Milletlerin Tecrübeleri'ni, Taberî Tarihi'ni ve diğer tarihsel eserleri okudum...
>
> Aynı zamanda vezirlerin ve kâtiplerin anlatılarına kendimi kaptırarak tüm bu geniş hikâye ve bildirimlerden onlar hakkında bilgiler elde ettim; onların sözlerinden belagatte ustalık ve üslupçuların övgüsüne, hatiplerin hayranlığına mazhar olan ve ilmi bir disiplin hakkında yazdığım herhangi bir kitabı okuyanların ayırt edebileceği bir hitabet bilgisi kazandım.[118]

Semev'el'in eğitimi kariyer yolunu açık tutarak ona hem bir kâtibin ihtiyaç duyacağı idari muhasebe (*el-hisâb el-dîvânî*) gibi pratik becerileri kazan-

118 Samau'al al-Maghribī, *Ifhām Al-Yahūd: Silencing the Jews*, ed. ve çev. Moshe Perlmann, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 32 (1964), s. 76-77, 77-78, 79; krş. Adnan A. Husain, "Conversion to History: Negating Exile and Messianism in Samaw'al al-Maghribi's Polemic against Judaism", *Medieval Encounters*, 8/i (2002), s. 5-6.

dırmayı hedefliyordu hem de kendisinin gerçek tutkusu olduğunu söylediği daha uzmanlaşmış bir tıp tahsili sağlıyordu. Tıp ve fen bilimleri alanında uzmanlaşmasının yanı sıra, incelikli bürokratik edebi üslupta yetkinleşmesi de onun için gurur kaynağıydı. Erken yaşlarda aldığı eğitime nesir destanların hâkim olduğu İslâm klasikleri damga vururken, daha sonra İslâm tarihine ve ancak on üç yaşından sonra matematik ve fen bilimlerine geçti. Hocalarından bazıları Yahudi olsa da (Ebû'l-Bereket de ihtida edecekti), çoğu Müslüman'dı. Erken yaşlarda aldığı İbranice ve Tevrat tahsilinin dışında, Semev'el'in eğitimi ağırlıklı olarak İslâm'dan ilham alıyordu ve sarayda ilerlemek istiyorsa gereken de buydu. Eğitimi hakkında anlattıkları idareci veya bürokratların –muhasebe gibi pratik beceriler, edebiyat, tarih ve ileri matematiği kapsayan çok geniş bir alanda– alması gereken temel derslere ilişkin bir fikir verir.

Müslüman öğrenciler için dinsel yönü daha ağır basan bir eğitim veriliyordu; bu eğitimde özellikle Kur'an ve hadis incelemeleri ön plana çıkıyordu. Aslında Semev'el de gençliğinde Kur'an okuduğundan bahseder. Bunun nedeni hiç şüphesiz derin bir Kur'an bilgisinin Arap edebiyat kültürüne katılım açısından hayati önem taşımasıydı (Resim 5.3).[119] Pek çok Müslüman bürokrat Selçuklu döneminin hemen öncesinde yayılmaya başlamış yeni öğrenim kurumu medresede tahsil görürdü.[120] Tüm bu medreselerde temel çalışma konusu fıkıhtı (İslâm hukuku). Fıkıh öğretmek bir medreseyi medrese yapan temel unsurdu, fakat elbette tek çalışma konusu o değildi. Kur'an, hadis, Arapça gramer ve hatta *edeb* (edebiyat) incelenebiliyordu. Şâfiî medreseleri ise çoğunlukla Sufi metinleri öğretirdi.[121] Aslında felsefe dışındaki tüm alanlar meşruydu.[122] Dolayısıyla, medreseler ulemâ ve fukahâya özgü, dışlayıcı bir alan değildi.

Tüm medreselerin en ünlüsü olan Bağdat Nizâmiye Medresesi en büyük bürokrat Nizâmülmülk tarafından 459/1066'da kuruldu. Medrese sisteminin yayılması da çoğunlukla onun ismiyle ilişkilendirilmiştir. Daha önce de medreseler ve başka hamiler var olsa da, boyutları açısından Nizâmül-

119 İbn Hübeyre'nin eğitimi için bkz. Mason, *Two Statesmen*, s. 25-28; İmâdüddin el-İsfahânî'ninki için bkz. Richter-Bernberg, *Der Syrische Blitz*, s. 34-59. Hadise ilgi duyan *küttâb* için ayrıca bkz. Daphna Ephrat, *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'ulama' of Eleventh-century Baghdad* (Albany, NY, 2000), s. 100. Nizâmülmülk'ün fıkıh ve hadis çalışmaları için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 302; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, s. 207; İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 90-91; Bosworth, "Towards a Biography of Nizām al-Mulk", s. 303.

120 Genel olarak bkz. Makdisi, "Muslim Institutions of Learning" ile A.L. Tibawi, "Origin and Character of 'al-madrasa'", *BSOAS*, 25/i (1962), s. 225-238 bir arada okunabilir; G. Makdisi, "Madrasa", *EI*^{2}.

121 Margaret Malamud, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *IJMES*, 26/iii (1994), s. 431.

122 Tibawi, "Origin and Character", s. 231.

Resim 5.3. 531/1137'de Muhammed ez-Zencânî tarafından istinsah edilen ve Selçuklulardan günümüze ulaşan bir Kur'an'dan nadir bulunan bir yaprak. Metnin ana gövdesi Selçuklu arşivcisi tarafından yaygınlaştırılan *nesih* tarzını ortaya koyar (Metropolitan Museum of Art, New York, Accession No. 1996.294.2. © Metropolitan Museum of Art).

mülk'ün programı eşsizdi. Nişabur, İsfahan ve İran'daki başka birkaç şehirde daha onun adını (Nizâmiye) taşıyan medreseler vardı ve kurum zamanla batıda Suriye ve Mısır'a da yayıldı.[123] 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bağdat'ta en az otuz medrese vardı.[124] Araştırmacıların medrese sisteminin yükselişini çoğu zaman Nizâmülmülk'ün siyasi hedefleriyle izah etmeye çalışması hiç de şaşırtıcı değildir. Örneğin, Lambton medreselerin Nizâmülmülk tarafından şu amaçla tasarlandığını iddia eder: "Ortodoksluğun akideleri çerçevesinde eğitilen ve eski kâtip sınıfının yerini alıp kendi siyasi politikalarını uygulayacak hükümet yetkilileri [üretmek] ve ikinci olarak, medreselerde eğitilen ulemadan faydalanarak, kitleleri kontrol altında tutmayı ve devletin varlığını tehdit etmeye başlamış İsmâilî mezhebinin yayılmasıyla mücadele etmeyi umuyordu."[125] Medreseleri, toplumsal düzen tesis ederek, bürokratları eğiterek ve bir İslâm birliği duygusunun yaratılmasına yardımcı olarak Selçuklu "devlet ideolojisi" adını verdiği olgunun oluşumuna katkıda bulunan bir unsur olarak gören Safi de yakın zamanda benzer bir görüş dile getirmiştir.[126] Richard Bulliet ise kısmen farklı bir siyasal amaçtan bahseder; ona göre, medreseler "yerel dinî siyasetçiler üzerinde emperyal bir etki oluşturmak", hizipçilikle mücadele etmek ve "tüm soylu sınıfı bir derece merkezî denetim altına almak" üzere tasarlandı.[127]

Ne var ki daha yakından bakıldığında bu tezlerin hiçbiri ikna edici değildir. Semev'el örneğinin de gösterdiği gibi, medrese eğitimi almadan da bürokratik bir kariyer hedeflemek mümkündü. Medreselerde verilen dersler çok çeşitli olmakla birlikte, müfredatın kâtiblerin ihtiyaç duyabileceği pratik becerilerden herhangi birini –örneğin, Semev'el'in dikkat çektiği idari muhasebe gibi– kapsadığını gösteren bir kanıt yok. Dahası, Nizâmülmülk'ün adını taşıyan bütün Nizâmiye medreseleri alenen Şâfiî yönelimliyken, hem hanedan hem de çoğu Türk Hanefî'ydi ve kendi medreselerini kurmuşlardı.[128] Yedinci Bölüm'de göreceğimiz gibi, bu hukuk okulları arasındaki farklılıklar son derece çekişmeli bir niteliğe sahipti. Dolayısıyla, medreseler ve vaizleri toplumsal istikrar ve bağlılığa katkıda bulunmak bir yana, iç kargaşa ve karışıklığı daha da şiddetlendiriyordu. Bilhassa Sünni kitlelerin ağırlık-

123 Sübkî, *Tabakât*, IV, s. 313-314.

124 Ephrat, *A Learned Society*, s. 30; bkz. aşağıda Yedinci Bölüm, s. 262.

125 Lambton, "Internal Structure", s. 214.

126 Safi, *Politics of Knowledge*, s. 93, 96-97; krş. Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 73; Ephrat, *A Learned Society*, s. 130. Medrese fikrinin önemine yönelik eleştiriler için bkz. Ephrat, *A Learned Society*, s. 68-79, 87-88. Fakat bu kitabın bir değerlendirmesi için bkz. Shahab Ahmed, *JAOS*, 123/i (2003), s. 179-182. Nizâmülmülk ve medreselerin kuruluşu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Makdisi, "Muslim Institutions of Learning".

127 Bulliet, "Local Politics", s. 52; krş. Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 73-75.

128 Madelung, "The Spread of Maturidism", s. 138-147 ve aşağıda Yedinci Bölüm.

la Hanbelî olduğu bir şehirde Şâfiî yönelime sahip, tartışmalı Bağdat Nizâmiye Medresesi bunu açıkça ortaya koyar.[129] Şâfiî fıkhına dayanan bir müfredat oluşturmanın merkezî denetimi sağlama amacına nasıl hizmet edeceği pek de açık değil.

Medreseler devlet politikasının bir aracı olmaktan ziyade, himaye alanını genişletmenin bir aracıydı.[130] Sübkî'nin belirttiği gibi, Nizâmülmülk'ün getirdiği yenilik medresenin kendisi değildi, çünkü ondan önce de medreseler vardı. Asıl yenilik ona ait vakıfların öğrencilere maaş vermesiydi.[131] Nizâmülmülk bu sayede özellikle Şâfiî öğrencilere eğitim desteği sağlayarak itibar elde etmeyi bekleyebilirdi. Doğal olarak mütevazı ailevi kökenlere sahip ve haliyle eğitim alması gereken kâtib adayları medreselerin en istekli kullanıcılarıydı – Nizâmülmülk de hiç şüphesiz bürokrasideki Şâfiîler aracılığıyla bir hami olarak kendi nüfuzunu ve statüsünü sağlamlaştırmayı umuyordu. Bu ayrıca bürokrasideki yerini kaybetmiş Ciballi bürokratların rejimle uzlaşmasını sağlayabilirdi, çünkü bu bürokratların önemli bir kısmı Şâfiî'ydi.

İmâdüddin el-İsfahânî'nin kariyerinin de gösterdiği gibi, medrese sistemi sadece eğitim sağlamakla kalmıyordu. On üç yaşındayken Kur'an ve edebiyat (*el-kütüb el-edebiyye*) dersleri almak için Kâşân'daki medresede bir yıl kaldı. Birkaç yıl sonra babasının 434/1139'da Bağdat'a taşınmasıyla birlikte, oradaki Nizâmiye medresesine girdi.[132] İmâdüddin bürokraside ailesinin izinden gitti ve 552/1157-1158'de Vâsıt ve Basra'da halifenin veziri İbn Hübeyre'nin naipliğini yaptı. Efendisinin ölümünün ardından Şam'a gitti. Burada Nizâmiye Medresesi'nden bir arkadaşının babası olan kadı Kemâleddin eş-Şehrezûrî onu Nuriyye Medresesi'ne yerleştirdi ve Nureddin Zengî'nin kâtipliğine atanmasına yardımcı oldu. Receb 567/Mart 1172'de Nureddin tarafından Nuriyye'de ders vermesi için atandı ve medrese bundan sonra İmâdiyye adıyla bilinir oldu. Fakat İmâdüddin ertesi yıl arşivin başına getirildi.[133]

İmâdüddin'in kariyeri medreselerin hem kâtibler için eğitim ve istihdam hem de geçici konaklama imkânı sağlama işlevlerine örnek oluşturur. Ayrıca büyük ulemâ hanedanlarının mensupları genellikle bürokrat olmasalar

129 Örneğin, bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 186 üyelerinin azlığı (*li-killat 'adadihim*) dolayısıyla Bağdatlı Şâfiîlerin Nizâmülmülk'ün desteğini almaya çalıştıklarını belirtir.

130 Krş. Ahmed'in, Ephrat'ın kitabı hakkındaki değerlendirmesi, s. 180: "Medrese Selçuklu devletinde otorite sahibi farklı grup ve bireylerin nüfusun lojistik ve ideolojik açıdan değerli bir kesimi –ulema– arasında kendileri için himaye ağları ve nüfuz yapıları oluşturma araçlarıydı." Ne var ki Ahmad medreselerin hedef kitlesini ulemâ ile sınırlama hatasına düşüyor.

131 Sübkî, *Tabakât*, IV, s. 314; Makdisi, "Muslim Institutions of Learning", s. 50-51; Safi, *Politics of Knowledge*, s. 92-93.

132 Bundari, *Zubda*, s. 181; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, s. 382-386; Richter-Bernburg, *Der Syrische Blitz*, s. 37, 39.

133 Richter-Bernburg, *Der Syrische Blitz*, s. 87-88; Ephrat, *A Learned Society*, s. 113-114.

da, iki grubun kariyer yolları arasında çok keskin bir ayrımın var olmadığına da işaret eder. Sultana hizmet etmek ile medresede ders vermek arasında geçiş yapmak, hatta ikisini bir arada yapmak mümkündü.[134] Bu anlamda Lambton, medresenin "bürokrasi üyelerinin dinî sınıflarla bütünleşmesine neden olduğunu" iddia etmekte haklıydı.[135] Niyet bu olmasa da, sonuç buydu.

Ne var ki medreseler ve işlevleri hakkında çok daha titiz bir dönemselleştirme yapmak zorundayız. 12. yüzyılda geçerli olanın 11. yüzyıl için de doğru olduğunu varsayamayız. Örneğin, *Atabetü'l-Ketebe* Nişabur Nizâmiye Medresesi'ne ve Belh'teki medreselere yapılan müderris atamalarına ilişkin belgeler içerir.[136] 12. yüzyılda Horasan'da dîvân-ı inşânın bu tür belgeler yayınlaması o zamanda ve o yerde medrese ve devlet arasında bir bağlantı olduğuna işaret edebilir, fakat elimizde daha eski zamanlarda da böyle bir bağlantının olduğunu gösteren herhangi bir bulgu yok. İsfahan'a ait kanıtlar 12. yüzyılın başlarında bir değişime işaret eder; bu dönemde, –iktidara gelişinde İsfahani'nin önde gelenlerinin hayati bir rol oynadığı– Muhammed Tapar medreselere vakıf geliri sağlayarak "sadık bir Hanefî cemaati"nin gelişimini teşvik etmeye çabalamıştı.[137] Zamanla Zengî Suriye'si gibi kimi yer ve dönemlerde medreseler kendilerine daha eski zamanlarda atfedilen rolleri yerine getirerek Sünni İslâm'ın resmî bir versiyonunu yaymanın aracı olarak hareket edeceklerdi,[138] fakat bu tüm medreseler için geçerli değildir.

134 Ephrat, *A Learned Society*, s. 117; David Durand-Guédy, "An Emblematic Family of Seljuq Iran: The Khujandis of Isfahan", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 186, 199, n. 14.

135 Lambton, "Internal Structure", s. 214.

136 Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 6-9, 33-37.

137 Durand-Guédy, "An Emblematic Family", s. 192.

138 Örneğin, bkz. Yasser Tabbaa, *Constructions of Power and Piety in Medieval Aleppo* (University Park, 1997), s. 126-128.

ALTINCI BÖLÜM

ASKER: SELÇUKLU ORDUSU

> Allah dedi ki, "Türkler adını verdiğim ve Doğuya yerleştirdiğim bir misafirim var; bir halka gazap duyduğumda, Türkleri onlara egemen kılacağım."[1]

Kaşgarî'nin aktardığı bu hadis Türklerin sadece yenilmez bir askerî güç olarak değil, aynı zamanda Tanrı'nın gazabının bir aracı olarak elde ettikleri korkutucu şöhreti –bunlar Hıristiyan yazarların imrendiği duygulardı– çok iyi ifade eder. Henüz 9. yüzyıla gelindiğinde Türkler hem Müslüman hem de Hıristiyan edebiyatlarında, efsaneye göre Büyük İskender'in büyük bir set inşa ettirerek uygar dünyadan uzak tuttuğu, fakat eninde sonunda bu seddi yıkacak olan günahkâr halklarla sık sık mukayese ediliyordu.[2] Selçuklu propagandası da bu savaşçı değerleri övüyordu. İbn Hassûl'ün Tuğrul'un divanında kaleme aldığı "Türklerin Üstünlüğü Üzerine" (*Kitâbü Tafzîli'l-Etrâk*) Türklerin savaşçı vasıfları ve cesareti hakkında övgülerle doludur.

> Cesaretlerinden bahsederek başlayalım ... Allah onları aslanların suretinde, geniş yüzlü, kalkık burunlu, uzun kol ve bacaklı ve fevri mizaçlı yarattı ... Çöllere ve bozkırlara alışkınlar, zaruret ve zorluğa karşı sabırlıdırlar ve kaygısız bir yaşamın akın yapmaktan ibaret olduğunu düşünürler.[3]

---

1 Kāšyarī, *Compendium*, çev. Dankoff, I, s. 274, küçük değişikliklerle.

2 Ilahi azabın bir aracı olarak Türkler hakkında bkz. Emeri van Donzel ve Andrea Schmidt, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall* (Leiden, 2010), s. 32-33, 39, 73-76. Ayrıca bkz. Michel Balivet, "Un people de l'An Mil: les Turcs vus par leurs voisins", Claude Carozzi (ed.), *An 1000-An 2000: Mille ans d'Histoire médiévale* (Aix-en-Provence, 2002), s. 25-50.

3 İbn Hassûl, *Tafdilü'l-Etrak*, s. 41.

Selçukluların Ortadoğu'ya gelişi modern araştırmacılar tarafından genellikle devlet ve toplumun askerileştirilmesi süreciyle ilişkilendirilir. Selçuklular ve onlara bağlı Türk emirleri dil, kültür ve askerî statü açısından kendilerinden ayrılan sinik tâbi nüfuslara şiddet yoluyla kendi iradelerini dayatan güçler olarak görülürler. Kendi tebaasına yönelik "kale zihniyeti"nin[4] kent tasarımındaki çarpıcı yeniliklere yansıdığından bahsedilir. Bu yaklaşımlara göre, Türk askerî kastı Ortadoğu'da daha önce tahkim edilmemiş kentlerin etrafına artık surlar inşa etmeye başladı. Bu yeni kent tasarımında, merkezde doğrudan kendilerinin hâkim olduğu hisarlar yaptılar; bu hisarlar hem bu askerî kastın halkın geri kalanından ayrıldığının hem de yaratmış oldukları yeni askerî toplumun gözle görülür bir simgesiydi.[5]

Göreceğimiz gibi, 11. yüzyılda bazı alanlarda tahkimat çalışmalarının arttığını gösteren kanıtlar elbette mevcutsa da, yukarıda özetlenen iddialar büyük ölçüde Selçuklu hâkimiyetinin niteliğine ilişkin varsayımlara ve Eyyûbîler ve Memlükler gibi daha geç dönem rejimlerle yapılan analojilere dayanır. Çoğu otoritenin ordunun Selçuklu İmparatorluğu'ndaki rolüne –"savaş ve yayılmaya dayanan askerî bir rejim" olarak nitelendirilmiştir–[6] atfettiği önem dolayısıyla, bu mesele, bürokrasiye gösterilen dikkatin tersine, araştırmacılar tarafından şaşırtıcı şekilde göz ardı edilmiştir.[7] Dolayısıyla bu bölümün amacı Selçuklu sultanlarıyla ve onların idaresiyle ilişkilendirilen başlıca askerî grupların doğasına ilişkin genel bir değerlendirme sunmaktır. Diğer yandan, kitaptaki yer darlığı Selçukluların Karahanlılar veya İsmâilîler gibi vasallarına ve düşmanlarına bağlı çok sayıdaki silahlı grubun daha ayrıntılı şekilde ele alınmasını engelliyor. Önce ordunun mahiyetini inceleyecek, daha sonra ise elimizdeki kaynakların bahsettiği üç önemli ve birbiriyle örtüşen askerî grubu ele alacağız: Türkmenler, *memlük*ler ve emirler. Son olarak ordunun toplumla ilişkisine ve Selçuklular döneminde tahkimatların yayılması meselesine dikkat çekeceğiz.

---

4 Nasser Rabbat, "The Militarization of Taste in Medieval Bilad al-Sham", Hugh Kennedy (ed.), *Muslim Military Architecture in Greater Syria* (Leiden, 2006), s. 85.

5 Genel olarak bkz. *a.g.e.*; Hugh Kennedy, "The City and the Nomad", Robert Irwin (ed.), *New Cambridge History of Islam*, cilt IV: *Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century* (Cambridge, 2010), özellikle s. 280; Bacharach, "Administrative Complexes, Palaces, and Citadels", s. 111-128 ve ayrıca daha fazla referans için bkz. aşağıda n. 132-133.

6 Klausner, *The Seljuk Vezirate*, s. 14.

7 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 155-166 ve Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 217-289 Selçuklu ordusu hakkında genel değerlendirmeler sunar. Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 93-146'daki yorumlar da faydalıdır, fakat özel olarak Selçuklulara ayrılmamıştır; ayrıca Lambton, "Internal Structure", s. 224-230; Lambton, *Continuity and Change*, s. 240-247 ve erken dönem için bkz. Peacock, *Early Seljūq History*, s. 72-98. Selçuklu ordusunun farklı yönleri için bkz. aşağıdaki referanslar.

Selçuklu ordusunun gelişimi ve mahiyeti hakkında genel bir değerlendirme

İlk Selçukluların ordularının klasik Abbâsî döneminin meşhur Türk ordusuyla çok az ilişkisi vardı. İlk fetihler de göçebe Türkmenlerin ailelerinin ve hayvanlarının eşliğinde gerçekleştirdiği büyük göçlerdi. Bunlar Abbâsî veya Sâmânî yönetimi altındaki *memlük* birlikleri tarzında örgütlenen "profesyonel" ordular değildi. Savaş çoğu yetişkin erkek Türkmen için bir yaşam biçimiydi, sadece kadınlar ve çocuklar savaştan muaftı.[8] En azından 11. yüzyılın ortasından itibaren (muhtemelen Bağdat'ın fethinin ardından) *memlük*ler de bir askerî güç olarak Türkmenlerin yanına eklenmeye başladı, fakat hiçbir zaman bütünüyle onların yerini almadı.[9] Nizâmülmülk'e göre, Melikşah dönemine gelindiğinde sultanın emrinde çeşitli askerî güçler vardı: Türkmenler, *memlük*ler, hem nakit hem *iktâ* cinsinden maaş alan düzenli bir ordu, piyadeler ve sultanın kişisel muhafızları.[10] Nizâmülmülk, Melikşah'a bağlı tüm kuvvetlerin yaklaşık 400.000 kişiden oluştuğunu ve sultanın mevcudu 70.000'e düşürmeye yönelik (muhtemelen Tâcülmülk tarafından hazırlanan) tasarruf planlarına şiddetle karşı çıktığını iddia eder.[11] Çoğu zaman olduğu gibi, Nizâmülmülk'ün bu konuda çizdiği resim de bir parça yanıltıcı. İktidarın yayılmasına dikkat çeken kaynaklar tek bir merkezî ordudan ziyade bölgesel Selçuklu ordularından bahsederler: "Diyarbakır ordusu (veya askerleri)",[12] "Horasan emirleri", "Musul ordusu",[13] "Irak ordusu"[14] gibi. Farklı komutanların komutası altında çok sayıda farklı askerî güç mevcuttu: Emirler ve vezirler, tıpkı sultan gibi, kendi *memlük*lerini getirirdi. Bu *memlük*ler en azından teoride, soyut bir "devlet" fikrine, hatta hanedana değil, kendi efendilerine sadakat gösterirdi. Örneğin, el-Hemedânî, Melikşah döneminde Selçuklu topraklarındaki ordunun "ezici çoğunluğu"nun (*cumhur el-asâkir*) kendi kişisel *memlük*leri biçiminde Nizâmülmülk'e bağlı olduğunu belirtir.[15] Devlet

---

8 Peacock, *Early Seljūq History*, s. 83-84; Beyhakî, *Târîh*, s. 712; Sıbt, *Mir'ât*, s. 5.

9 Peacock, *Early Seljūq History*, s. 94-98; Tor, "Mamlūk Loyalty", s. 768-769; yukarıda s. 63-64.

10 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, Türkmenler hakkında, s. 139, çev. s. 102; düzenli ordu ve maaşları hakkında: *a.g.e.*, s. 134-135, çev. s. 99-100; piyade ve sultanın muhafızları hakkında, s. 123, çev. s. 93; ayrıca Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 372-376; Lambton, "Internal Structure", s. 228-229, 233-235.

11 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 223-224, çev. s. 165.

12 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 96: *'asker el-Şâm va-Diyar Bakr*.

13 İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 19: *'asâkir Mevsil*.

14 Bundari, *Zubda*, s. 100: *'asâkir el-'Irak*; *a.g.e.*, s. 101: *el-umerâ' el-Hurâsâniyye*.

15 Hemedanî, *Unvan*, s. 100; David Ayalon, "Aspects of the Mamluk Phenomenon", *Der Islam*, 53 (1976), s. 212-214.

–sultan ve veziri tarafından ete kemiğe büründürüldüğü kadarıyla– zorlayıcı güç üzerinde ne bir tekele sahipti ne de böyle bir tekel oluşturma arayışı içindeydi.[16]

Ordu tam olarak Türklerin tekelinde de değildi: Daha önce de gördüğümüz gibi (yukarıda s. 206), vezirler de ordulara komuta edebiliyordu ve etnik açıdan örneğin İranlı, Kürt ve Arap olan çok çeşitli milis ve silahlı grup mevcuttu.[17] Zaten Nizâmülmülk de sultanın Deylemliler, Şabankaralılar ve Gürcüler gibi farklı etnik grupları kullanarak kendisine bağlı silahlı kuvvetleri dengelemesi gerektiği tavsiyesinde bulunuyordu.[18] Yine de Türk askerleri hâlâ belirgin bir itibara sahipti. Halifenin gücünü sınırlamaya çalışan Selçuklu sultanları hem Muktedî'nin (1078'de Melikşah'ın sultanlığın üstünlüğünü kabul ettirme çabaları sırasında) hem de Muktefî'nin (tahta çıktığı 1136 yılında Sultan Mesud tarafından) Türk köle almasını yasakladı. Muktefî'nin kendisine bağlı milisler için Rumları ve Ermenileri satın almasına hâlâ izin verilirken, onların ikinci sınıf olduğu ve ciddi bir askerî tehdit oluşturmadığı düşünülüyordu.[19]

Bozkırlardan göçebelerin yanı sıra çok sayıda *memlük* geldikçe, kaynaklar kimi zaman her iki gruba da etnik dayanışma duyguları atfeder.[20] Örneğin, Kudüs'ün bir *memlük* olan Fâtımî Türk valisi, şehir 465/1073'te Türkmen kuşatmasıyla karşı karşıya kaldığında "Ben sizden biriyim [*enâ minkum*]; sadece hizmet ettiklerime itaatsizliğe direndim," demiştir[21] Halife Müsterşid'in Türk kuvvetleri 529/1135'te Day-Merc'te Sultan Mesud'un kuvvetleriyle karşılaştığında, "her ırk kendi benzerine meyilli olduğu ve Türkler de Türklere meyilli olduğu için" [*mâle el-cins ilâ el-cins fa-mâle el-Türk ilâ el-Türk*] halife terk edildi.[22] *Melik* Davud b. Mahmud'un Türk emirlerinin 526/1132'de II. Tuğrul'un tarafına geçmesi de "dayanışma hissi"ne (*asabiyye*) atfedilir.[23]

Ne var ki Mesud'un gözdesi Hasbeg Arslan b. Belengerî gibi bazı *memlük-*

16 Krş. Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 93, 136-139.

17 Krş. Stefan Heidmann, "Arab Nomads and the Seljūq Military", Stefan Leder ve Bernard Streck (ed.), *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations* (Wiesbaden, 2005), s. 289-305 Selçuklu kuvvetlerindeki Arap unsurun 11. yüzyılın sonlarından itibaren en azından Cezire'de, bölge Selçuklu siyasi ve askerî yapılarıyla giderek bütünleştikçe önemli ölçüde azaldığını öne sürer.

18 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 136, çev., s. 100.

19 David Ayalon, "The Mamluks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3. seri, 6/iii (1996), s. 305-333. Krş. İbn Hassûl'ün Türklerin Rumlar ve Ermeniler üzerindeki üstünlüğü hakkındaki yorumları: *Tafdilü'l-Etrak*, s. 41-42.

20 Bkz. Ayalon, "Aspects of the Mamluk Phenomenon", s. 210-211'deki tartışma; fakat o, burada önerilenlerden farklı sonuçlara ulaşır.

21 Sıbt, *Mir'ât*, s. 169.

22 Bundari, *Zubda*, s. 177.

23 *A.g.e.*, s. 161.

ler Türkmen kökenli olsa da,[24] diğerleri muhtemelen Türk paydası altında isimlendirilen diğer etnik-dilsel gruplara mensuptu. İslâm hukukuna göre, Müslüman oldukları için Türkmenlerin köleleştirilmesine teorik açıdan izin verilmiyordu. (Ne var ki pagan Türkmenler de var olsa da [bkz. aşağıda s. 256], Müslüman Türkmenlerin *memlûke* dönüştürülmesi konusunda şüphelerin olduğu pek söylenemez – Hasbeg'in de köleleştirilmeden önce Müslüman olması olasıdır.) Örneğin, bazı *memlûk*ler dilleri Türkmen/Guzların dili olarak bilinen *guzî*den ayrılan Kıpçaklardı;[25] diğerleri muhtemelen diğer Türki dilleri konuşuyordu.[26] Türk olmayan az sayıda *memlûk* de vardı; bilhassa Mesud b. Muhammed döneminde etkili olan Habeşliler (Etiyopyalılar)[27] ve daha az tercih edilen Rumlar, Ermeniler ve Hintler bunlar arasındaydı.[28] Bu etkenler dayanışma duygusunun oluşumuna engel olacaktı.

Memlûk, Türkmen ve vasal hükümdarların sağladığı ek kuvvetler arasında bir ayrım yapmak makul olmakla birlikte, gruplar arasındaki sınırlar kimi zaman belirsizleşiyordu ve onları tanımlamak için kullanılan terminoloji de çoğu zaman muğlaktı. Kaynaklar kimi zaman "Türkler ve Türkmenler"den bahsettiğinde, *memlûk*ler ve göçebeleri kastederler, fakat bu iki terim birbirinin yerine eşanlamlı olarak kullanılabiliyordu. *Gulâm* terimi sıklıkla özel olarak asker köleleri ifade etmek üzere, *memlûk*ün muadili olarak kullanılır, fakat diğer bazı durumlarda özgür Türkmenleri de ifade eder ve ayrıca "içoğlanı" anlamında da kullanılabilir.[29]

İsfahânî merak uyandırıcı bir üslupla "Türk usulüyle savaşmak"tan bahseder (*resm kitâl el-Türkmân*),[30] fakat Türkmen ve *memlûk* savaş tarzlarının birbirinden nasıl ayrıldığına dair elimizde kesin bir veri yok. Her iki grup da

---

24 Onun *gulâm* statüsü için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 116; Türkmen kökeni için bkz. *a.g.e.*, XI, s. 163, *kâna sabiyyan türkmâniyyan.*

25 Melikşah'ın kuvvetleri içerisindeki Kıpçaklar için bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 164; İldenizliler dönemi için bkz. Bundari, *Zubda*, s. 302. Daha geç tarihli bir kaynak İldeniz'in kendisinin de Kıpçak kökenli olduğunu söyler. Bkz. K.A. Luther, "Atābakān-e Azarbaijan", *EIr*. Ayrıca bkz. C.E. Bosworth, "Notes on some Personal Names in Seljūq Military History", *Der Islam*, 89/ii (2012), s. 106-107, s.v. Qïfchāq. Kıpçaklar Hârizmliler tarafından daha geniş ölçekte satın alınırdı: bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 13, 15, 247.

26 Bu dönemde Türki diller için bkz. Gandjeï, "Turkish in pre-Mongol Persian Poetry", s. 68; Kāšyarī, *Compendium*, çev. Dankoff, birçok yerde.

27 Bosworth, "Ghulām. II. Persia"; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 243; Bundari, *Zubda*, s. 193-194.

28 Rumlar, Ermeniler ve Türkler Zengî'nin *gulâm*ları arasında bulunurdu: bkz. aşağıda ve Bundari, *Zubda*, s. 208; Melikşah'ın hizmetindeki bir Ermeni *gulâm* için bkz. Bundari, *Zubda*, s. 48.

29 Krş. Nizâmülmülk'ün Türkmen *gulâm*lar hakkındaki görüşleri (*Siyerü'l-Mülûk*, s. 139, çev. s. 102); Sıbt, *Mir'ât*, s. 153 Türkmen *gulâm*lardan bahseder (*min el-Türkmân nahv alf gulâm*). Genel olarak bu terminolojik sorunlar için bkz. David Ayalon, *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study of Power Relationships* (Kudüs, 1999), s. 145, n. 4, 5.

30 Bundari, *Zubda*, s. 283.

atlıydı ve okçuluktaki hünerleriyle ünlüydü. At üstünde isabetli ok atışı yapma kabiliyetleri düşmanlarının ödünü koparıyordu. Hem Gazne hem de Selçuklu kaynakları Gazneli Mahmud'un, komutanı Arslan Câzib'in tavsiyesini reddederek ölümcül bir hata yaptığından bahseder. Bu kaynaklara göre, Arslan Câzib, Mahmud'a başparmaklarını keserek Türkmen sorununu çözmesini önermişti, çünkü böylece ok ve yay kullanamazlardı.[31] Hatta bir araştırmacı, okçuluğun Türkmenlerin Bizanslılar karşısında zafer elde etmelerini ve böylece Anadolu'ya sızmalarını mümkün kılan başlıca teknolojik üstünlük olduğunu öne sürmüştür.[32] Sencer ise Karahıtay hükümdarına gönderdiği bir mektupta askerlerinin "oklarıyla bir saç telini ikiye ayırabileceği"ni söyleyerek böbürleniyordu.[33]

Türkmenler ve ordu

"Türkmenler ... çok eskiden beri bu hanedan üzerinde hak iddiasına sahipler, çünkü hanedanın başlangıcında iyi hizmet ettiler ve çok cefa çektiler ve ayrıca kan bağıyla bağlılar."[34] Selçuklu devletinin İslâm ve İran yöneliminin en büyük savunucusu olan Nizâmülmülk, hanedanın göçebelere olan minnettarlığını itiraf etmeye mecburdu. Daha önce de gördüğümüz gibi (Birinci Bölüm), en azından Nizâmülmülk'ün bu satırları yazdığı dönemde Türkmenler batıdaki Türk yayılmacılığının ardındaki itici güç olmaya devam ediyordu.

Peki Türkmenlerin Melikşah döneminde ve sonrasında Selçuklu İmparatorluğu *içerisinde* oynadığı rol neydi? David Durand-Guédy, Melikşah döneminin ardından imparatorluğun Cibal kısmında, özellikle de geleneksel Rey, Hemedan ve Hulvân ekseninde Türkmenlerden çok az bahsedildiğini belirtir.[35] Durand-Guédy, Melikşah'ın Türkmenleri İran platosundan çıkarıp Kafkasya, Anadolu ve Suriye'deki "oyalama" cephelerine yönlendirmek gibi bilinçli bir çaba içerisinde olduğunu öne sürer. Bu tür bir analiz ilk bakışta Nizâmülmülk'ün Selçuklu devletinin Pers-İslâm yönelimini pekiştirme politikasıyla örtüşür (bkz. yukarıda s 78-82), fakat Durand-Guédy Türkmenler ve hanedan arasındaki bağların sağlam kaldığını da vurgular: Türkmenler İran'ın merkezinde istenmiyor olsalar da, askerî açıdan hâlâ faydalılardı.

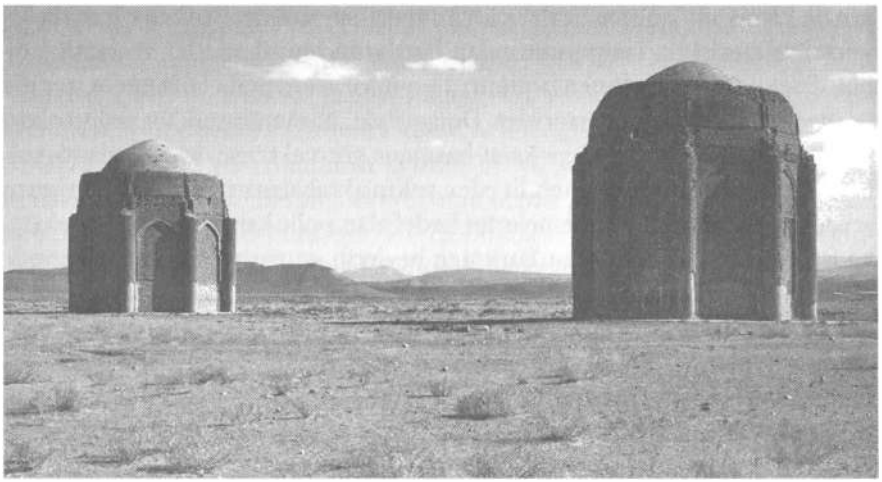
31 *A.g.e.*, s. 5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 475-476; krş. *a.g.e.*, IX, s. 377-378; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 273; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 9.

32 Walter Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, 39/i (1969), s. 96-108; büyük ölçüde *memlûk*lerle ilgili kaynaklar için bkz. Ayalon, "Aspects", s. 218-223.

33 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85.

34 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 139, çev. s. 102.

35 Bkz. Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmen?". Selçukluların "oyalayıcı" seferlerle Türkmenleri kendi topraklarından çıkarmaya çalıştıkları fikri Peacock, "Nomadic Society"de tartışılır.

Resim 6.1. Kuzey Irak'ta yerleşim yerlerinden uzakta boş bir ovada bulunan Harrekan anıtmezarlarının göçebe beyler için yapılan anıtlar olduğu varsayılır. (Fotoğraf: Bernard O'Kane).

Ne var ki Durand-Guédy'nin kendisinin de belirttiği gibi,[36] eldeki kanıtlar başka yorumlara da açıktır: Kaynaklarda Türkmenlerden bahsedilmemesi gerçekliğin kendisinden ziyade, elimizdeki kaynakların mahiyetini yansıtıyor olabilir. Türkmenler hakkında elimizde bulunan en iyi kaynak olan ve Sıbt'ın naklettiği kadarıyla bildiğimiz Garsünnime, Melikşah'ın ölümüyle sona erer. Kronikçilerin en uygun durumda bile göçebelere genel olarak ilgi göstermediği böyle bir sessizlik ortamında, bir bütün olarak Türkmen politikası hakkında varsayımda bulunmak riskli olacaktır. Bazı mimari anıtlar çok farklı bir izlenim verir.[37] Melikşah'ın ölümünün hemen ardından, 486/1093-1094'te Ebû Mansur [?] b. Tegin adlı biri Kuzey Irak'ta bulunan Harrekan'da etkileyici bir kümbet inşa etti. Herhangi bir yerleşim biriminden kilometrelerce uzakta olan kümbet, Alparslan döneminden kalma daha eski benzer bir yapının yanında yer alıyordu (Resim 6.1). Bu anıtmezarları yaptıran kişilerin Türkçe isimlerine ve yerleşim yerlerinden uzaktaki –göçebelerin sık sık girip çıktığı geleneksel Rey-Hemedan ekseni üzerinde muhtemelen göçebe otlağı işlevi gören bir ovanın ortasında– konumlarına bakarak, her ikisi-

36 Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmen?", Sonuç.

37 S.M. Stern, "The Inscriptions of the Kharraqan Mausoleums", *Iran*, 4 (1966), s. 21-27; Blair, *Monumental Inscriptions*, s. 134-136, 172-173. Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmen?", n. 38, Türkmenlerin önemli bir rol oynadığı, Melikşah'ın ölümü üzerine yaşanan taht mücadelesi anlatılarında isimlerinden bahsedilmeyen bu adamların gerçekten de Türkmen beyi olup olamayacağını sorgulamıştır. Ne var ki bu adamların Türk kimliklerine dair şüphe yok; mezarlarının bulunduğu yerler de göçebelikle ilişkilerini açıkça ortaya koyar. Edebi kaynakların son derece parçalı karakteri ve seçiciliği dolayısıyla, kitabelerde bu kişilerin yer almaması ne şaşırtıcıdır ne de bu örnekle kısıtlı (diğer bir örnek için bkz. yukarıda s. 240, n. 96).

nin de hamisinin göçebe beyler olduğunu varsayabiliriz. Türbeler İran'da 11. yüzyıl mimarisinin başyapıtlarından bazılarını temsil ederler ve yazılı kaynak eksikliğinde, Türkmen beylerin 11. yüzyılın sonunda hâlâ güçlü, zengin ve mağrur olduklarını gösterirler. Dolayısıyla, Nizâmülmülk'ün politikalarını genel olarak Türkmenlere karşı hasmane görmektense, kişisel olarak sultanların kendi konumunu tehdit eden yakın akrabalarını, yani eski Türkmen aristokrasisinin en üst kademelerini hedef alan politikalar olarak görmek daha isabetli olur. Bu yaklaşım Türkmen beylerin imparatorluğun merkezinde süren varlığını izah edecektir.[38]

12. yüzyıla ait bazı kayıtlar da Türkmenlerin Cibal'de yaşamaya devam ettiğini doğrular.[39] Kummî, Sultan Mesud'un Hemedan yakınlarındaki büyük bir Türkmen ayaklanmasını bastırmak konusundaki yetersizliğini en büyük başarısızlıklarından biri olarak görür;[40] bu aynı zamanda Türkmenlerin 12. yüzyılın ortasında buradaki kayda değer varlığının kesin bir göstergesiydi. Ne var ki bu Türkmenler Selçuklularla kimi zaman iyi ilişkiler de kurdular. Sultanların Muhammed Tapar döneminden itibaren Hemedan'ı Cibal'deki merkezleri olarak giderek daha fazla tercih etmeleri Türk, Kürt ve Arap her türden göçebe savaşçıdan faydalanma ihtiyacını yansıtıyor olabilir, çünkü bu dönemde Hemedan başlıca asker toplama alanı ve otlaktı.[41] Hanedanın sonuna kadar Cibal'de ve başka yerlerde görev yapan Türkmen askerlerden bahseden kaynaklar bulmak mümkün. Arslan b. Tuğrul "sayısız" Türkmen tarafından kuşatılan Gürcülere karşı cihada giderken,[42] III. Tuğrul'un Türkmenlerin desteğine bel bağladığından pek çok kaynak bahseder.[43]

Melikşah döneminden çok sonra bile önde gelen bazı emirler göçebe Türkmen'di. 513/1119 yılında Mahmud döneminde *emîrü'l-hacc* Ali b. Sökmen

38 İsfahânî'nin, Nizâmülmülk'ün sultanın yakınlarını hedef aldığını aktarması Sıbt'ın kanıtını teyit eder (bkz. yukarıda Birinci Bölüm, s. 81-82). Aslında Nizâmülmülk halifelik topraklarından bazılarını Türkmenlere dağıtmıştı (s. 155, n. 101); bu durum eski Türk seçkinleri, Kavurt ve Gevher Hatun cinayetleriyle dehşete düşmüş olsa da, Nizâmülmülk'ün politikasının bizatihi Türkmenlere karşı olmadığını gösterir.

39 Bundari, *Zubda*, s. 236 (Durand-Guédy farklı bir yorumla aktarır); Hüseynî, *Ahbâr*, s. 131 Lihf'teki Türkmenlerden bahseder; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 179: Türkmenler Hemedan civarındaki bölgeyi harabeye çevirir.

40 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 208-209.

41 Hemedan civarındaki Türkmen yerleşimi hakkında bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 31, 32, 161; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 154. Durand-Guedy Hemedan'ın yükselişini *Iranian Elites*, s. 208-209'da ele alır, fakat buradaki gerekçelere değinmez – Durand-Guédy buranın elverişli ve merkezî konumunun da şüphesiz önemli bir rol oynadığını vurgular. Hemedan civarındaki otlaklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Durand-Guédy, "Where did the Saljuqs Live?", birçok yerde. Hemedan'ın siyasi bir merkez olarak yükselişi hakkında bkz. Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadan*, s. 121.

42 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 159.

43 Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmen?" ve yukarıda s. 130.

adlı biriydi ve "Balduk [Türklerinin] emirlerinden biri"ydi; Balduk ismi bir Türkmen topluluğu oldukları izlenimi veriyor.[44] Daha ünlü bir örnek ise Muhammed Tapar döneminde Bağdat *şıhne*si olan ve nihayetinde Diyarbakır'da Mardin şehrinde kendi yönetimini kuran Artuk oğlu Necmeddin İlgazi'dir (ö. 514/1122). Onun yönetimindeki Mardin 15. yüzyılın başlarına kadar Artuklu hanedanındaki haleflerinin kuvvet üssü olarak kalacaktı.[45] İlgazi'nin sadece kendisi Türkmen değildi, gücünü de büyük ölçüde göçebelerin desteğinden alıyordu. 495/1102'de Bağdat *şıhne*siyken ona bağlı gruplar "Türkmen" olarak adlandırılırken, Mardin'in hükümdarı olduğu dönemde de kendisi, gücünü kentin etrafındaki otlakları kullanan Türkmenlerin desteğine dayandırıyordu.[46] İlgazi ölene kadar Kuzey Suriye, Cezire ve Kafkasya'ya düzenlediği askerî harekâtlar için Türkmen kuvvetlerine bel bağlamaya devam etti.

Türkmenler denetim altında tutması zor bir gruptu. Kontrolsüzce yağmalamaya meyillilerdi ve sadakatlerini başka bir lidere yönlendirmeye her daim hazırlardı. Ne var ki en büyük sorun atları ve büyükbaş hayvanları için gereken otlaklara bağımlı olmalarıydı, çünkü bu bağımlılık hareket alanlarını sınırlıyordu. Selçuklu İmparatorluğu'nu oluşturan geniş coğrafyanın büyük bölümü, özellikle de İsfahan vahasını çevreleyen çöller ve en önemlisi Irak'ın otlaklardan yoksun arazileri göçebe bir orduyu beslemeye ekolojik olarak müsait değildi (bkz. yukarıda s. 63-64). Sıbt İbnü'l Cevzî'nin, Türkmenlerin, Tuğrul'un Bağdat'ın ele geçirilmesinin hemen ardından 1055'te Suriye'ye sefer düzenlemeleri yönünde verdiği emre gösterdikleri tepki hakkında anlattıkları da bu sınırlamalara işaret eder:

> Sultan askerlerine hazırlanmalarını, çadırlarını, çocuklarını ve ailelerini Irak'a göndermelerini ve kendisiyle birlikte Suriye'ye ilerlemelerini emretti. Onlar ise dediler ki: "Bu arazi harabe, ne yiyecek var ne yem. Geride hiç kaynağımız yok. At sırtında [sonsuza kadar] duramayız. Ailelerimiz, atlarımız ve hayvanlarımız gelirse ne olur, peki ya yokluğumuz uzarsa? Ailelerimizi ziyaret etmeliyiz, bu nedenle onlara dönmek ve bizim için belirlenen yere geri gitmek için izin istiyoruz."[47]

Sultanın hapis ve dayak yoluyla onları itaat altına alma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı ve nihayetinde Tuğrul uzlaşmak zorunda kaldı.

Aslında Türkmen beyleri bile kendi askerlerinin karşı karşıya kaldığı bu tür sınırlamalardan etkileniyordu. Hillenbrand'ın belirttiği gibi, Necmeddin

---

44 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 559.

45 Onun hakkında bkz. Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al-Dīn Il-ghāzī", *Der Islam*, 58 (1981), s. 250-292.

46 *A.g.e.*, s. 256-257, 271-275; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 338.

47 Sıbt, *Mir'ât*, s. 5.

İlgazi'nin Türkmenlerle olan ilişkisi "onun kariyerini şekillendirdi, ona aynı anda hem üstünlük sağladı hem de zarar verdi". Türkmenler sadece gerçekten iyi bir ganimet potansiyeli varsa sefere çıkıyorlardı ve savaş kazanılınca ganimetleriyle birlikte Mardin'deki kendi otlaklarına dönmek istiyorlardı. Uzun süren seferlerin Türkmenlerin eve dönme arzuları nedeniyle yarıda kalması gerekiyordu. Dolayısıyla, seferlerin zamanlaması Türkmenlere uygun şekilde planlanmalıydı; bu planlamaya göre, sefer için ilkbaharda Mardin'den ayrılmalı, sonbaharda ise dönüp kışlaklarından faydalanabilmeliydiler.[48] Türkmenlerin bu kısa vadeli ihtiyaçları uzun vadeli bir stratejiyi imkânsız kılıyordu.

Memlükler

Göçebe kuvvetlerin alternatifi ise *memlük*lerdi. Türk ve çoğu zaman göçebe kökenli olsalar da, göçebe bir yaşam sürmedikleri için aynı ekolojik sınırlamalar onları etkilemiyordu. Teoride sadece kendi sahiplerine sadakat borçlu olmaları onları çekici kılan diğer bir özellikti. *Memlükler* geç dönem Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli ordularının bir kısmını oluşturmuşlardı – aslında Gazne hanedanının kendisi de *memlük* kökenliydi.[49]

*Memlük*lerin temin edilme ve eğitim süreçleri konusunda İslâm tarihindeki diğer yer ve dönemlere bakarak çok fazla bilgi edinmek mümkün, fakat doğrudan Selçuklular dönemi bağlamında nispeten az bilgi mevcut. *Memlük*lerin başlıca kaynağı bozkırlara düzenlenen akınlar olmalıdır. Gazne hükümdarı Sebüktegin'in (ö. 387/997) hatıratı olduğu iddia edilen *Pendnâmeyi Sebüktegin* bir *memlük*ün nasıl ortaya çıktığı konusunda fikir verir. Sebüktegin, Barshân boyunun (Kaşgarî'ye göre, modern Kırgızistan'da Issık Kul Gölü civarında yaşıyorlardı) bir mensubu olarak "Türkistan"da yetiştiğini anlatır. On iki yaşındayken diğer bir Türk boyu olan pagan Bahtiyan'a mensup bir grup akıncı tarafından esir alındı ve dört yıl çoban olarak kullanıldı. Ardından onu ve diğer köleleri Mâverâünnehir'deki kentlerden birinde sattılar. Sebüktegin bir tüccar tarafından satın alındı ve Nahşab'a (Nesef) götürüldü; burada okçuluk ve biniciliğin yanı sıra mızrak ve kılıç kullanmayı öğrendi. Daha sonra Sâmânî komutanı Alptegin'e satıldı ve onun hizmetindeyken yükseldi.[50]

Köle tüccarları ve Muhammed Tapar arasındaki ödeme anlaşmazlığına

48 Hillenbrand, "Career", s. 268, 271-273. Türkmen ordularının sorunları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Durand-Guédy, "Goodbye to the Türkmen?".

49 Gazne ordusu hakkında bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 98-128. *Memlük*lerin bu ordulardaki rolünün modern araştırmalarda abartıldığı savunulmuştur: bkz. D.G. Tor, "The Mamluks in the Military of the pre-Seljuq Persianate Dynasties", *Iran*, 46 (2008), s. 213-225.

50 M. Nazim, "The *Pand-namah* of Subuktigin", *JRAS*, 2. seri, 3 (1933), s. 610-614, 621-623.

ilişkin bir anlatıdan öğrendiğimiz kadarıyla, Selçuklular *memlük*leri bu tür satıcılardan alıyorlardı.[51] Keykâvus b. İskender köle satın almanın zor bir sanat olduğundan bahsederek ayrıntılı tavsiyeler verir ve satın alınabilecek farklı Türk grupları da dahil olmak üzere, çeşitli ırk gruplarının marifet ve kusurlarını ele alır (kötü huylu Guzlar ve Kıpçaklar yerine, daha itaatkâr olduklarını söylediği Hotan ve Halaç Türklerini tavsiye eder).[52] Diğer *memlük*ler ise doğrudan akınlarda ve savaşlarda ele geçiriliyordu. Sencer'in Karahanlı çağdaşı Ahmed Han'ın yaklaşık 12.000 Türk *memlük*ten oluşan bir ordusu vardı, çünkü o "[bozkır] Türklerine karşı sürekli akınlar düzenliyor ve iki aylık bir yolculuk mesafesi kat ederek ülke içlerine sızıyordu".[53] Alparslan 456/1064'te Gürcistan'a düzenlediği seferde 50.000 *memlük* ele geçirdi, fakat bu sayının –hiç şüphesiz abartılmıştı– büyük kısmı ordudan ziyade iç hizmetlere ayrılmış olmalıydı.[54] Alparslan'ın Orta Asya'da Türkmenlere karşı düzenlediği akınlar da muhtemelen *memlük* rezervinin oluşumuna katkıda bulundu,[55] fakat kaynaklar bunu açıkça ifade etmez.

Selçuklular döneminde *memlük*lerin aldığı eğitim hakkında elimizde çok az bilgi var. Nizâmülmülk Sâmânîler döneminde ideal için kural oluşturması öngörülen *memlük* eğitim sistemi hakkında ayrıntılı bir tasvir sunar. Buna göre, *memlük*lerin hiyerarşide yükseldiği ve yedi yıl süren bir *cursus honorum* vardı. Bu sistemde, orduya yeni katılan bir *memlük* alt rütbesiyle göreve başlar ve otuz beş yaşına geldiğinde yükselerek tam yetkili bir emir olabilirdi.[56] Fakat Sâmânîler döneminde bile gerçeklik Nizâmülmülk'ün işaret ettiğinden muhtemelen çok daha az katıydı.[57] Selçuklular dönemine ilişkin veriler ise son derece kıttır. İbnü'l-Esir, Aksungur el-Porsukî'nin Melikşah'ın yanında yetiştiğini, sultanın onunla olan arkadaşlığının da bundan kaynaklandığını aktarır.[58] Temel savaş becerileri melikler, *memlük*ler ve *gulâm*lar için büyük farklılık arz etmese de, hepsi büyük ihtimalle bir dereceye kadar beraber eğitiliyordu. Tutuş'un kölesi olan Tuğtegin gibi bazı *memlük*ler azat edilirken,[59] alt seviyedeki bazı *memlük* emirleri köle olarak kaldı.[60] Pratikte

---

51 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 526; Lambton, *Continuity and Change*, s. 240-241.

52 Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, s. 114-115.

53 Bundari, *Zubda*, s. 264; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 92.

54 Sıbt, *Mir'ât*, s. 117.

55 *A.g.e.*, s. 131.

56 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 141-143, çev. s. 103-105; Ayalon, "Aspects", s. 214-216; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 102.

57 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 102; ayrıca bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 242.

58 İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 4.

59 İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, s. 284.

60 Bkz. Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 372; Lambton, *Continuity and Change*, s. 242; Tor, "Mamlūk Loyalty", s. 284, n. 71.

köleler ve özgür kişiler arasında çok az fark vardı ve muhtemelen bu nedenle kaynaklarımız bu konu üzerinde durmaz.

Memlük ordularının büyüklüğü kayda değer çeşitlilik gösterirdi, fakat kaynaklarımızın verdiği rakamlara çoğu zaman şüpheyle yaklaşmak gerekir. Nizâmülmülk'ün "binlerce" *memlüke* sahip olduğuna inanılır; hatta bazı kaynaklar bu rakamı 20.000'e kadar çıkarır.[61] Tuğrul'un ordusunda 2.000 kişilik bir *memlük* birliğinin varlığından bahsedilirken, Alparslan'ın Malazgirt'teki *memlük* ordusunda yaklaşık 4.000 kişi vardı.[62] Fakat muhtemelen biraz daha az sayıda bir rakam makul büyüklükte bir *memlük* ordusunu temsil ediyordu.

*Memlük*ler teoride tıpkı diğer köleler gibi tamamen kendi sahiplerinin emrindeydiler. Hüseynî, Melikşah'ın karpuz çalan bir emiriyle ilgili bir hikâye anlatır. Suçu ortaya çıkınca Melikşah, suçlu *memlük*ü karpuz satıcısına takdim eder; o da onu başkasına satarak 300 dinar gibi hatırı sayılır bir kazanç elde eder.[63] Köse Türk gencinin ideal güzelliği temsil ettiği ve edebiyatta sıkça yüceltildiği bir kültürde efendilerin *memlük*lerini cinsel haz için kullanması da yaygın görülen bir eğilimdi.[64] Sencer'in bilhassa *gulâm*larını tercih ettiği söylenir.[65] Zengî, ileri gelen Türk, Ermeni ve Rumların oğullarını sarayında tutar, iddiaya göre kendisini kızdıranların oğullarını cezalandırmak için hadım ederdi. Ne var ki "bir *gulâm*ı güzel bulduğunda onu köse görüntüsünü sürdürmek amacıyla hadım ederdi".[66] Bu davranış geceleri yanında uyuyan özel muhafızlarının Zengî'ye nefret duymasına yol açtı ve fırsat bulunca onu intikam için sarhoş uykusunda öldürdüler.[67]

Hadım *memlük*ler daha üst mevkileri ellerinde tutuyorlardı.[68] Örneğin, Sultan Mahmud'un Bağdat *şıhne*si olan ve "cihada giren emir" olarak tarif edilen (*el-emîr el-mücâhid Bihrûz el-hâdım el-hasî nâ'ib el-sultân fî Bağdad*) Bihrûz da bir hadımdı.[69] Alparslan'ın kumandanlarından Savtegin'in bile kendi iradesiyle kendisini hadım ettirdiği anlatılır.[70] Ne var ki hadım-

61 Hemedanî, *Unvan*, s. 100 "binler"den bahseder; krş. İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 89, 92, 96; Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 36 ve Hüseynî, *Ahbâr*, s. 67 ise 20.000 rakamını verir. Ayrıca bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 121; Ayalon, "Aspects", s. 212-214.

62 Sıbt, *Mir'ât*, s. 64, 147-148; Ayalon, *Eunuchs*, s. 144-145.

63 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 73.

64 Krş. Bosworth, "Ghulām. II. Persia", *EI*²; ayrıca bkz. Ayalon, Eunuchs, s. 47-48, 54-55, 57-59. Türk *gulâm*larının güzelliği hakkında yazılmış bazı Selçuklu dönemi şiirlerinden örnekler için bkz. Arracânî, *Dîvân-ı Arracânî*, ed. Kadari Mayu (Beyrut, 1998), I, s. 34-37, 66-68.

65 Bundari, *Zubda*, s. 266. Daha fazlası için bkz. yukarıda s. 188.

66 Bundari, *Zubda*, s. 208. İbnü'l-Esir'in Zengîlere duyduğu sempati dolayısıyla bu eğilim hakkında bir şey söylememesi şaşırtıcı değildir.

67 Bundari, *Zubda*, s. 208-209; Ayalon, *Eunuchs*, s. 166-167.

68 Bkz. Ayalon, *Eunuchs*, s. 153-162, 342-344.

69 Bundari, *Zubda*, s. 121.

70 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 30-31; onun hakkında daha fazlası için bkz. Ayalon, *Eunuchs*, s. 156-157; Sıbt, *Mir'ât*, s. 27, 161, 163, 164, 224.

lar muhtemelen her zaman küçük bir azınlığı oluşturuyordu, çünkü hadım etme operasyonundan kaynaklanan ölüm oranının fazlalığı nedeniyle diğer kölelerden çok daha pahalılardı.[71] Hiç *memlük* olmayan bazı hadımlar da vardı. Bunların en ünlüsü erişkinlik döneminde Tuğrul'un hizmetindeyken cinsel kabahat nedeniyle ceza olarak hadım edilen Vezir Kündürî'ydi.[72]

Hem topluluk hem de bireysel isimleri *memlük*lerin tasarrufunun kime ait olduğunu gösterirdi: Nizâmiyye ismi Nizâmülmülk'ün *memlük*lerini ifade ederken, Sökmen el-Kütübî, ismini, sahibi Kutbüddevle İsmail b. Yâkutî'nin lakabından alıyordu.[73] *Memlük* Aksungur el-Porsukî ise ismini kendisi de Tuğrul'un *memlük*lerinden biri olan efendisi Porsuk'tan aldı[74] – *memlük* emirleri çoğu zaman kendi *memlük* birliklerini oluştururlardı. Efendiyle kurulan bu tür bir ilişki evlilik yoluyla da pekiştirilebiliyordu. Melikşah'ın Halep valisi olan *memlük*'ü Aksungur, sultanın sütannesiyle evliydi.[75] Bir kişinin *memlük*leri onun ölümünden sonra da, grup dayanışması duygusu ve ortak çıkarlar çerçevesinde bir arada kalırdı. Örneğin Nizâmiyye, Tâceddin ve Terken Hatun'a karşı engel oluşturdu ve Berkyaruk'un sultanlık iddiasını destekledi (İkinci Bölüm). Müteveffa Sultan Mahmud'un *memlük*leri de onun teorik olarak *velîyyü'l-ahd* (veliaht) olan oğlu Davud'un etrafında toplandılar.[76] Zengî babası Aksungur öldüğü sırada sadece on yaşında olsa da, Aksungur'un *memlük*leri topluca onun yanında oldular.[77] Bu grup dayanışması eğilimi, efendilere ait mevkilerin kimi zaman *memlük*leri tarafından neden miras alındığını izah eder. Örneğin, 531/1136-1137 ve 540/1145 yılları arasında İsfahan valiliği yapan Yürünkuş'un ölümünün ardından yerini alan kişi onun Afrikalı *memlük*ü Cemder Gül Beg'di.[78]

Emirler

Selçuklu devletinde kullanılan diğer unvanlar gibi, emir unvanı da pek çok anlamı olan muğlak bir terimdir.[79] Tuğrul'un unvanı olarak onun en eski sikkelerinde karşımıza çıkıyor olsa da,[80] emir çok geçmeden askerî ko-

71 Ayalon, *Eunuchs*, s. 300-303.

72 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 24-25; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 32; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, s. 278; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 139.

73 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 384.

74 İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 204; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, s. 242.

75 İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 162.

76 Bundari, *Zubda*, s. 160. Bu olgu hakkında bkz. Tor, "Mamlük Loyalty", s. 780-787.

77 İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 15-16.

78 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 325.

79 Bosworth, "Amir", *EI*[r].

80 Bkz. yukarıda s. 49, 138.

Resim 6.2. Bir emiri tasvir eden örnek heykel (Walters Art Museum, Baltimore, Accession No. 24.1. © Walters Art Museum).

mutanı ifade eder bir unvan haline geldi; özgür kişiler, *memlük*ler, hatta göçebe beyler emir olabiliyordu (Resim 6.2).[81] *Emîrü'l-ümerâ* (baş emir) unvanı taşıyan Osman b. Melik Davud da Selçuklu ailesinin bir üyesiydi.[82] Sarayın protokol ve rütbeye yaptığı vurgu dolayısıyla, emirler arasında bugün hakkında son derece sınırlı bilgiye sahip olduğumuz bir hiyerarşinin var olması hiç de şaşırtıcı değildir.[83] Nizâmülmülk katı bir askerî hiyerarşi ihtiyacından bahsetse de, bunun pratikte nasıl işlediği (veya işleyebileceği) konusunda hiçbir ayrıntı vermez.[84] Bazı emirlik mevkilerinin belirli işlevleri yerine getirmeye yönelik olduğunu biliyoruz; örneğin, *emîr-âhûr*, sultanın ahırlarından sorumluydu. Emirlik rütbeleri arasında yükselmek de mümkündü. 11. yüzyıl sonlarında Horasan valiliği (*amîd*) yapan Muhammed b. Mansûr en-Nesevî (ismine bakılırsa ne Türk ne de göçebeydi) kariyerine ordugâhta kasaplık yaparak başlamış, daha sonra yükselerek sultanın ahırlarında çalışmıştı. Bir başka terfi onu sultan için meşale bulmaktan sorumlu bir makam olan *emîr ashâb el-meşâ'il*liğe getirirken, daha sonra Horasan'da vergi tahsildarlığına ve nihayet Hârizm valiliğine yükseldi.[85] Onun bu kariyer yolu pek de olağandışı görünmüyor. Örneğin, diğer bir emir Karategin de kariyerinin başında kasaptı, fakat ismine bakılırsa, Muhammed b.

81 Örneğin, Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 61 Guz liderlerinden *ümerâ* olarak bahseder. Ayrıca bkz. Durand-Guédy, "Good-bye to the Türkmen?"

82 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 59.

83 Örneğin, Hüseynî (*Ahbâr*, s. 129) Muktefî'nin "[Rum ve Ermeni *memlük*lerini] emir yaptığını [*ca'alahum ümerâ'*]" söyler. Ne var ki biri emir yapıldığında ne tür törenlerin gerçekleştirildiğine dair çok az fikrimiz var. Memlük döneminden bir örnek için bkz. Estelle Whelan, "Representations of the Khassakiyyah and the Origins of Mamluk Emblems", Priscilla Parsons Soucek ve Carol Bier (ed.), *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World* (University Park, PA, 1988), s. 219-243.

84 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 163, çev. s. 120-121.

85 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 32-33.

Resim 6.3. *Hâcib* Ebû Şüca'nın 1930'larda Nihavend'de keşfedilen ve aralarında kullandığı kadehin de bulunduğu varlıkları (British Museum, ME OA 1938.11-12.1 (bowl); ME OA 1939.3-13.1-39. © Trustees of the British Museum).

Mansûr en-Nesevî'nin tersine o bir Türk'tü.[86] Sultanın emirleri (*el-ümerâ es-sultâniyye*)[87] muhtemelen diğer emirlerden önce gelirdi. İsfahan benzeri büyük şehirlerin valileri gibi çoğu üst düzey emire *el-emîr el-isfehsâlâr* unvanı verilirdi. 12. yüzyıla gelindiğinde en büyük emirler daha önce sadece Selçuklu hükümdarlarının erkek çocuklarının imtiyazı olan *melik* unvanı üzerinde de hak iddiasında bulunuyordu.[88] Emirlerin rütbeleri ve mevkileri, sonraki zamanlarda da olduğu gibi, sancaklarındaki sembollerle gösterilirdi; en azından sultanın kişisel muhafızları olan *hâssekiyye* mensupları için böyleydi.[89] Dolayısıyla, emir sınıfı *memlük*ten göçebeye, kasaba ve Selçuklu melikine kadar uzanan geniş bir çeşitliliğe sahipti.

Aynı şekilde bir emirin sahip olduğu gücün büyüklüğü de çeşitlilik arz ediyordu. Bu skalanın bir ucunda bulunan Hasbeg b. Belengerî'nin Mesud döneminde etkili bir hükümdarlık (*hüve el-âmir el-nâhî*) yürüttüğü söylenir.[90]

86 Bundari, *Zubda*, s. 129; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 89. Lambton, geçmişine dayanarak Nesevî'nin bir emir olmadığını belirtir, fakat bu yaklaşım kanıtlardan ziyade kimin emir olabileceğine dair bir peşin hükme dayanıyor. Oysa en azından bir noktada emir unvanını açıkça taşıyordu.

87 Örneğin, Hüseynî, *Ahbâr*, s. 13.

88 Lambton, "The Administration of Sanjar's Empire", s. 372; Whelan, "Representations", s. 236, n. 19.

89 Bunun kanıtı bir Selçuklu sultanının değil, Hârizmşah Muhammed b. Tekiş'in uygulamasıdır, fakat o da muhtemelen Selçuklu emsallerine dayanıyordu: bkz. Whelan, "Representations", s. 219-220. Selçuklu döneminde *hâssekiyye* için bkz. örneğin İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 301.

90 Bundari, *Zubda*, s. 198; krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 104, 132.

Onun sahip olduğu bu güç Sultan Mesud'la kurduğu kişisel ilişkiye dayanıyordu; Mesud "ona tutkulu bir sevgi duyuyor, bu da onu [tüm] muadillerine üstün kılıyordu. Büyüdüğünde emirlerin en büyüğü oldu".[91] Irak valisi Mengübars, Sultan Muhammed'in ölümünün ardından onun eşi Nist Ender Cihan ile evlendi ve Irak *iktâ*larının mutlak denetimine sahip oldu (*kâne kad istabadda bi-iktâ'ât el-'Irâk*).[92] Veziri, efendisinin sahip olduğu servet, mücevherat, büyükbaş hayvanlar ve pek çok mal mülkün yanı sıra, vergi gelirlerini sadece nakit olarak 1.300.000 dinara yükselttiğini iddia ediyordu.[93] Mengübars muazzam bir zenginliğe ulaşan tek emir değildi. Örneğin, Savtegin de öldüğü sırada bir milyon dinar, 10.000 kaftan (*tevb*), 5.000 at, 1.000 deve ve 30.000 koyundan oluşan bir servete sahipti.[94] Skalanın diğer ucunda bulunan çok sayıda emirden ise ya çok az bahsedilir ya da isimleri hiç geçmez.

☐ Emirlerin kültürü

Bürokratların ve ulemânın tersine, emir sınıfının hiçbir üyesi kendi kültür ve değerlerine ilişkin yazılı kayıtlar bırakmamıştır. Bu nedenle edebi kaynaklarda yapılan göndermelerden ve arkeolojik kalıntılardan çıkarım yapmak zorundayız. Erken dönemlerde bile bazı emirler İslâm dünyasında doğup büyümüştü. Örneğin, Alparslan'ın emiri Savtegin, Horasan'ın Hakistar köyünde doğmuş ve hatta daha sonra burada bir *ribât* (kervansaray) inşa ettirmişti;[95] bu da onun doğduğu yerle hâlâ yakınlık kurduğunu ve hayır işleriyle orada iz bırakmayı arzu ettiğini gösteriyor. İslâm'a özgü bu tür değerler çoğu zaman eski Türk değerleriyle bir arada varlığını sürdürüyordu. *Hâcib*liği edebi kaynaklarda tasdik edilmemiş Ebû Şüca İncu Tegin'in, 1930'larda Batı İran'ın Nihavend bölgesinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan kişisel eşyaları bu konuda fikir verebilir (Resim 6.3). Ona ait kişisel eşyalar otuz dokuz parça gümüşten oluşuyordu; bunlar arasında kemerler, boncuklar ve Kur'an ayetleri ile tavus kuşu ve aslan resimlerinin işlendiği bir muska kılıfı vardı. Ebû Şüca'nın kıyafetleri, İslâm'ın, dindarları değerli metaller giymekten men eden emirlerine karşın, gümüş süslerle donatılmıştı. Ebû Şüca ayrıca şarap içmenin faziletlerini öven Arapça bir yazının işlendiği altın bir kâseye de sahipti.[96] Bu kâse geleneksel

91 Bundari, *Zubda*, s. 192; krş. Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 163.

92 Bundari, *Zubda*, s. 173.

93 *A.g.e.*, s. 172-173.

94 Sıbt, *Mir'ât*, s. 228-229.

95 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 30; köy hakkında bkz. Bosworth'ün çevirisi n. 119.

96 Bkz. Basil Gray, "A Seljuq Hoard from Persia", *British Museum Quarterly*, 13/iii (1938-1939), s. 73-79.

bozkır dünyasının alkole olan düşkünlüğünü ortaya koyuyordu; zaten sarhoş Türk emiri motifi de kaynaklarda düzenli olarak karşımıza çıkar.[97] Örneğin, kendi taraftarı olan bir yazar, İldeniz Kızılarslan'ı "yiğitliğine (*cevânmerdî*) rağmen, alkole düşkün (*müzmin el-hamr*) ve sürekli içki içip kumar oynayan biri" olarak tasvir eder.[98] Kızılarslan aynı zamanda dönemin resim alanındaki şaheserlerinden birinin (Resim 6.4) hamisi olabilmişti; *mînâ'î* tarzda çizilmiş bu resim, emirleri –belki de Kızılarslan'ın kendisini– Azerbaycan'daki bir kaleye karşı savaşırken, diğer emirleri ise av gibi zevklerle keyif alırken tasvir eder.[99]

Nadiren karşılaştığımız ipuçları, Müslüman kronikçilerin gizlemeye çalıştığı bozkır geleneklerinin sürdüğüne işaret ediyor. 501/1107-1108'de Şam emiri Tuğtegin'in eline geçen Taberiye lordu Haçlı Gervais de Bazioches'un korkunç sonu da onları dehşete düşürmüşe benziyor. Tuğtegin, Gervais'in kafa derisini yüzdürmüştü; kafatasını içki kadehine dönüştürmüş ve şövalyenin uzun beyaz saçını *tuğ* –taşıyana özel güçler verdiğine inanılan özel alamet– olarak mızrağının ucuna yerleştirmişti. Düşmanın kafatasının içki kadehi olarak kullanılması ve *tuğ* antik zamanlardan itibaren bozkır savaşçıları arasında yaygın olduğu kanıtlanan geleneklerdi.[100]

Lambton üç grup emir saptamıştı. İlk grup sarayın ve ordunun idaresiyle ilgili görevleri yerine getiren ve sultanın sarayında yer alan emirlerden oluşuyordu; yukarıda bahsedilen *emîr-âhûr* ile *emîr ashâb el-meşâ'i*lin yanı sıra, hanedan mensuplarının kıyafetlerinden, sultanın zırh ve silahlarından sorumlu emirler bu grup içerisinde yer alıyordu. İkinci grup eyalet valiliğine veya *iktâ*ya sahip olan "topraklı" emirlerdi. Üçüncü grup ise "herhangi birine kişisel bağlılığı olmayan, ancak fırsat çıktıkça farklı liderlere hizmet ederek imparatorluğu gezen" "gezgin emirler"di.[101] Ne var ki kaynaklarımız emirler arasında bu tür bir ayrım yapmaz ve Lambton'ın da doğruladığı gibi, aralarındaki sınırlar son derece değişkendi. Bir emir önce saraydaki bir makamda istihdam edilip –Muhammed b. Mansûr en-Nesevî gibi– daha son-

97 Örneğin, bkz. İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 160; diğer bir örnek için bkz. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 45; Alparslan'ın Halep'teki sarhoşluk maceraları hakkındaki yorumlar için ayrıca bkz. Yedinci Bölüm, aşağıda s. 260-262.

98 Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, II, s. 153.

99 Bu konuda bkz. Renata Holod, "Event and Memory: The Freer Gallery's Siege Scene Plate", *Ars Orientalis*, 42 (2012), s. 195-219.

100 Gervais, Tuğtegin ve bu bozkır gelenekleri hakkında bkz. Carole Hillenbrand, "What's in a Name? Tughtegin: 'The Minister of the Antichrist'?", Omar Alí-de-Unzaga (ed.), *Fortresses of the Intellect: Ismaili and Other Islamic Studies in Honour of Farhad Daftary* (Londra, 2011), s. 459-471.

101 Lambton, *Continuity and Change*, s. 244. Gezgin bir emir örneği için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 241.

Resim 6.4. Savaşa giden emirlerden bir ayrıntı. Freer savaş tasvirli tabak (F1943.3. © Freer Gallery of Art).

ra bir eyaletin valiliğinin kendisine verilmesiyle "topraklı" emir olabiliyordu. "Gezgin" emirler ise belirli bir toprağın yönetimini ele geçirerek ve daha sonra sultan tarafından tanınarak "topraklı" olabilirdi.

Olası efendilerin çokluğu emirlerin gücü açısından temel bir etkendi. Bir efendinin tarafından diğer birine geçmek işten bile değildi ve kaynaklar da emirlerin entrikalarına dair örneklerle doludur.[102] Muhammed Tapar'ın atadığı Bağdat *şıhne*si Necmeddin İlgazi 497/1103-1104 yılında yapılan barış anlaşmasının şartlarına göre konumunu kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalınca Berkyaruk'un tarafına geçti. Berkyaruk'un ölümünün ardından, henüz bebek olan Melikşah b. Berkyaruk'un sultanlığını destekleyerek kendi çıkarlarını korumaya çalıştı, fakat bu çabası başarısızlıkla sonuçlanınca Muhammed'le yeniden uzlaştı – fakat Bağdat *şıhne*liğini kaybetti.[103] Alpkuş es-Silâhî'nin emrinde olan, fakat 529/1135'te Halife Müsterşid'in tarafına geçen emirlerin bunu yapma gerekçeleri pek bilinmiyor, fakat o sırada aynı zamanda II. Tuğrul ile de müzakere ediyorlardı; nihayetinde ise onun rakibi Mesud'un hizmetine girdiler.[104] *İktâ* gibi mali çıkarlar da hiç şüphesiz emirlerin planlarında önemli

102 Daha fazla örnek için bkz. Tor, "Mamlūk Loyalty", birçok yerde.

103 Hillenbrand, "Career", s. 255-258.

104 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 19, 24-26; Bundari, *Zubda*, s. 174-176. Ayrıca bkz. yukarıda s. 159-161.

bir rol oynuyordu. Aynı gerekçeyle tek başına hiçbir hükümdarın kendilerini denetim altına alabilecek kadar güçlenmeyi başarmadığı bir güç dengesi sürdürüyorlardı. Mesud ve II. Muhammed'e olan husumetlerinin önemli bir nedeni de buydu. Ne var ki ani taraf değişikliklerinin ardında yatan gerekçeler elimizdeki kaynakların yetersizliği dolayısıyla her zaman bu kadar açık değildir ve kimi zaman da çok değişken görünebilir. Örneğin, bir kaynak Sencer'in Karahıtaylara karşı savaşma çabalarının, "emirler[in]in aynı fikirde olmaması" (*gayr müttefiki en-niyyât*) dolayısıyla hüsrana uğradığını belirtir.[105]

Her ne kadar emirlerin sadakati hanedanın sonuna kadar değişkenlik arz etse de, sözde bir efendinin varlığı en büyük emirlerin bile meşruiyeti açısından önkoşuldu. Kudretli emir Hasbeg'in Mesud'la olan ilişkisi bu noktaya örnek oluşturur. Bundârî şöyle aktarır:

> Sultan ve Hasbeg beraber seyahat ediyorlardı ve birbirlerinin yanından ayrılmıyorlardı; birbirlerini desteklemek için bir arada kalıyorlardı ve birbirlerinin görüşlerine katılıyorlardı. Hasbeg imtiyazlı konumundan [*kâne ferhan bi-ihtisâsihi*] ve efendisinin kendisine olan sevgisini ve bağlılığını ifade etmesinden memnundu.[106]

Sultana yakın olmak bir güç kaynağıydı, çünkü bütün buyruklar sultanın adına yayınlanırdı ve sultan tüm otoritenin meşru kaynağıydı. Dolayısıyla, uzak *iktâ*lar kimi zaman bir kişiyi saraydan uzaklaştırarak onun nüfuzunu zayıflatmak amacıyla verilirdi. İbnü'l-Esir, Aksungur'un Melikşah üzerindeki etkisinden korkan Nizâmülmülk'ün "onu sultanın hizmetinden uzaklaştırmak amacıyla" Halep *iktâ*sıyla ödüllendirerek komplo kurduğunu aktarır.[107] Kâtipler arasında yaşanan şiddetli husumet emirler arasında da mevcuttu, fakat bunlar belgelere daha az konu olmuştur. Örneğin, Tuğtegin 509/1115-1116'da Franklara karşı elde ettiği başarılar nedeniyle bir grup saray emirinin (*mukademmî el-dergâh es-sultânî*) nefretini üzerine çekti. Saray emirleri sultanı ona karşı doldurmaya ve onu yerinden etmeye çalıştılar; bunun üzerine Tuğtegin mevkiini koruyabilmek için Bağdat'a bizzat gelmek zorunda kaldı.[108]

Askerî faaliyet ve sultanların tebaası

Klasik Pers-İslâm siyaset kuramında sultanların tebaasının (reâyâ) savaşmadığı varsayılırdı. Askerî faaliyet askerin, yani ordunun göreviydi.[109] Kaynak-

105 Hüseynî, *Ahbâr*, s. 92.

106 Bundari, *Zubda*, s. 229.

107 İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 4.

108 Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 192-193.

109 Tartışma için bkz. Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 117-118; Paul, "The Seljuq Conquest(s) of Nishapur", birçok yerde; David Durand-Guédy, "Iranians at War under Turkish

lar ise sivil nüfusun sıkça düzenlenen askerî seferler ve asker talepleri dolayısıyla katlanmak zorunda kaldığı ıstıraba ilişkin örneklerle doludur. Örneğin, Tuğrul ve Besasiri arasında 448-449/1057-1058'de yaşanan mücadele sırasında askerler Musul ve Tikrit halkının evlerinde konakladı ve halk askerlerin bakım masraflarını karşılamak zorunda kaldı.[110] Kent nüfusları çoğu zaman kitlesel asker akışıyla baş etmeye çalışmaktansa kaçmayı tercih etti. Musul zayıflar ve yoksullar dışında neredeyse tamamıyla terk edildi. Bağdat da o denli boşaldı ki, haydutlar çekinmeden hareket edebiliyor ve hatta soylular onlara kurban gidebiliyordu.[111] Terk edilmiş Musul'da askerler yakacak odun için evleri sökerken, Bağdat'ta sultanın adamları paraları almak için güpegündüz zorla dükkânları açıyordu.[112]

Çoğu zaman sultan bile yağmayı kendi maaşları olarak gören askerlerini kontrol edemiyordu. Musul'u işgal eden Tuğrul, şehri *iktâ* olarak müttefiki Hezâresb'e tahsis etti, fakat askerleri ganimetten pay isteyerek "Ya yağmalamamıza izin verirsiniz ya da bırakır gideriz," dedi. Tuğrul ve Hezâresb'in tek yapabildiği yaklaşmakta olan yıkım öncesinde kaçabilmeleri için halka gizlice haber göndermek oldu.[113] Bunların sonucunda sık sık yiyecek sıkıntısı ve enflasyon yaşanıyordu. Berkyaruk ve Muhammed arasındaki iç savaş sırasında Irak'ta yaşanan yıkıma 488/1095-1096'da bir de veba eşlik etti ve Büveyhî döneminin en kötü şehirlerini andıran sahneler yaşandı. Açlık çeken halk leşleri yemek zorunda kalıyordu ve ortalıkta İslâm'a uygun törenlere göre gömülemeyen çok sayıda ceset vardı.[114]

Ne var ki bütün tebaa edilgen kurbanlardan oluşmuyordu. Pek çok kent barışçıl şekilde el değiştirdi. Anadolu'daki kentler çoğu zaman pek de savaş yaşanmadan Türklerin eline geçti ve kendi hükümdarları tarafından askerî yardım karşılığında verildi. Başka yerlerde de Bağdat ve Nişabur gibi mükâfatlar savaş yaşanmadan elde edildi. Uzun süren İsfahan kuşatması muhtemelen istisnaydı.[115] Dolayısıyla, Selçuklular kentlerin çoğunu şiddete başvurmadan devraldılar. Ebiverd, Merv ve hatta Nişabur gibi pek çok kentin Selçuklulara teslimi Gazne yönetiminin yokluğunda önde gelen kent ahalisiyle doğrudan yürütülen müzakerelerin sonucuydu.[116] Şiddet yaşansa bile

---

Dominion: The Example of pre-Mongol Isfahan", *Iranian Studies*, 38 (2005), s. 587-606; Lambton, *Continuity and Change*, s. 224.

110 Sıbt, *Mir'ât*, s. 16, 23, 30.

111 *A.g.e.*, s. 16, 29-30.

112 *A.g.e.*, s. 30, 31.

113 *A.g.e.*, s. 16; krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 628.

114 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 631.

115 Bkz. Birinci Bölüm, s. 56-57.

116 Ebiverd: Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 293; Merv ve Nişabur: Peacock, *Early Seljūq History*, s. 89-94; Paul, "The Seljuq Conquest(s) of Nishapur".

bu illa ki tek taraflı olmak zorunda değildi. Herat halkı kentin fethinden kısa süre sonra, Türk askerlerinin Heratlı kadınlara yönelik kötü muamelesi üzerine kent ahalisi ve askerler arasında yaşanan bir anlaşmazlık sonucunda Selçukluları kovmayı bile başardı. Şehir birkaç yıl boyunca kendi ileri gelenlerinin yönetimi altında varlığını sürdürdü ve Selçukluların kenti almak için her yıl gösterdiği çabaları boşa çıkardı.[117] Kutalmış'ın Türkmen askerlerinin neden olduğu yıkım ise Cezire'deki Sincar halkının Besasiri'ye yönelmesine yol açtı. Tuğrul ertesi yıl saldırdığında, kent sakinleri surlara dikilerek daha önce öldürmüş oldukları Türkmenlerin kafataslarını gösterdi ve ilerlemekte olan düşman askerlerini sözlü olarak taciz etti.[118] Tuğrul Zilhicce 448/Şubat 1057'de Tikrit'e ilerlediği sırada, kentin valisi İsa b. Hamis anlaşma yapmayı istese de, halk buna hiç de istekli değildi. Tuğrul'un elçisini aşağılayarak ona "Bu toprak Besasiri'ye aittir," dediler.[119] Sıbt İbnü'l Cevzî halkın Musul'a kaçma nedeninin "sultanın hisarda bulunan adamlarıyla savaşmaları" olduğunu söyler.[120] Dolayısıyla, sivil halk da etkili şekilde savaşıyor ve direniyordu. Şehirler yüz yıl süren Selçuklu hâkimiyetinden sonra bile kendi kaderlerini belirlemeye devam ediyordu. Horasan'daki imparatorluk çökünce, kentler Hârizmşahlara, Guzlara ve buraları fethetmeye çalışan savaşçı beylere karşı kendilerini bireysel olarak savunuyorlardı.[121]

Kentlerde çeşitli milis ve paramiliter kuvvetler de mevcuttu.[122] Örneğin, Bağdat'taki bir milis kuvvetinin başında peygamberin soyundan gelenlerin temsilcisi (Haşimi *nakîb*) vardı.[123] Fakat kaynaklarda en sık karşılaştığımız kuvvetler *ahdâs* ve *ayyâr* (*ahdâs* terimi Suriye'de yaygın kullanılırken, *ayyâr* Irak, Cibal ve Horasan'da hâkimdi, fakat işlevleri aynıydı) olarak bilinen gruplardır.[124] Bazı araştırmacılar *ayyâr/ahdâs*ı halkın "otoriteye karşı mücadelesi"ni temsil eden gruplar olarak görmüşlerdir,[125] fakat 11. yüzyıla

117 Paul, "Histories of Herat", s. 106-107. Ayrıca bkz. Fâmî, *Târîh-i Herât*, s. 125-127.

118 Sıbt, *Mir'ât*, s. 11; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 625, 630.

119 Sıbt, *Mir'ât*, s. 14.

120 Sıbt, *Mir'ât*, s. 31.

121 Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 119-121; Durand-Guédy, "Iranians at War".

122 Bkz. Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 123-127; Lambton, "Internal Structure", s. 173-174.

123 *Nakîb*in komutası altındaki milisler için bkz. van Renterghem, "Controlling and Developing Baghdad", s. 127.

124 Selçuklu döneminde *ahdâs* ve *ayyâr* hakkında başlıca çalışma hâlâ Claude Cahen, "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen âge, I", *Arabica*, 5/iii (1958), s. 225-250; II, *Arabica*, 6/i (1959), s. 25-56; III, *Arabica*, 6/iii (1959), s. 233-265'tir. Selçuklu öncesi döneme ilişkin faydalı bir tartışma için bkz. D.G. Tor, *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry and the 'Ayyâr Phenomenon in the Medieval Islamic World* (Istanbul ve Würzburg, 2007).

125 Simha Sabari, *Mouvements populaires à Bagdad à l'époque 'abbasside, IXe-XIe siècles* (Paris, 1981), s. 97, 122. Ayrıca bkz. Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 127-130 ve *ayyârla-*

gelindiğinde her iki grup da Sufi yiğitlik ideallerini (*fütüvvet/cevânmerdî*) benimsemişti ve bunlar *Kâbûsnâme*'de de methedilen ideallerdir.[126] Dolayısıyla, bu idealler saray kültürüyle bütünleşti ve pek çok *ayyâr* da aristokrat kökenliydi, fakat zorbalığa başvurarak çoğu zaman sıradan insanları ürküten paramiliter gruplar olarak kaldılar.[127] *Ayyâr* liderlerinin konumları kimi zaman Selçuklular tarafından da resmen onaylandı ve Bağdat *ayyâr*ları *şıhne* gibi Selçuklu yetkilileriyle işbirliği halinde faaliyet gösterdiler.[128]

Aslında tebaa ve Selçuklu hükümdarları arasındaki işbirliği belki de sanıldığından daha yaygındı. Yukarıda (İkinci Bölüm) öne sürüldüğü gibi, emirler sultan karşısındaki konumlarını pekiştirebilmek için yerel nüfuslarla iyi ilişkiler sürdürmeye çalıştılar. Muharip olmayan pek çok kişi orduda yer aldı ve ondan menfaat sağladı. Besasiri'nin ordusu "önlerinde durup tef çalan ve savaş şiirleri okuyan" köle kızlar tarafından Tuğrul'a karşı savaşmaya teşvik edildi.[129] Ordulara gezici çarşılar da eşlik ederdi; örneğin, kasaptan emire dönüşen Nesevî, ticareti böyle bir çarşıda öğrenmişti. 11. yüzyılın sonlarında Suriye'de etkin olan Türkmen el-Türkî'ninki gibi bir Türkmen ordusuna bile kendisine erzak tedarik edecek tüccarlar eşlik ediyordu.[130] İslâm'ın sınırlarında yürütülen askerî seferler beraberinde ucuz köleler gibi ekonomik kazançlar da getirebiliyordu; başarılı bir seferin ardından köle fiyatları çarpıcı şekilde düşebiliyordu.[131] Dolayısıyla, tüm tebaa yabancı bir gücün cefalı edilgen kurbanları değildi.

İç kaleler, şehir surları ve kaleler

Dolayısıyla, toplum çoğunlukla sanıldığından daha askerileşmişti. Biz de bu bölümün başında ele alınan, Selçuklu döneminde manzaranın askerileşmesi meselesini bu bağlamda değerlendirmeliyiz. Arkeoloji çerçevesinden bakıldığında, Selçukluların Suriye işgali ilk bakışta daha önce eşi benzeri görülmemiş bir yoğunlukta iç kalelerin inşasıyla aynı zamana rastlar ve bu iç kalelere Selçuklu ordusunun hâkim olduğu varsayılır. Bir araştırmacı 11. ve 12. yüzyıllar arasında burada ve çevre bölgelerde yüzden fazla iç kalenin in-

---

rın doğası hakkındaki önceki teorilerin eleştirisi için bkz. Tor, *Violent Order*, s. 1-27, 253-263, 286-287, 296.

126 Tor, *Violent Order*, s. 246-250; Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, s. 243-264, özellikle s. 247.

127 10. yüzyılda ve 11. yüzyılın başında hâkim olan, Selçuklu döneminde de süreŋ durum için bkz. Tor, *Violent Order*, s. 253-287, fakat bu konuda daha fazla araştırmaya ihtiyaç var.

128 Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 30-31; Ibn al-Qalanisi, *Dhayl*, s. 194; krş. Tor, *Violent Order*, s. 268-275.

129 Sıbt, *Mir'ât*, s. 12.

130 İbnü'l-Adîm, *Zubda*, II, s. 425: "ona eşlik eden" tüccarlar (*el-tüccâr el-vâsilîn fî suhbatihi*).

131 Sıbt, *Mir'ât*, s. 227.

şa edildiğini hesaplamış ve bunu Haçlılarla yürütülen savaşlarla ilişkilendirilebilecek "bir bölüm" olarak görmüştür.[132] Anlatıldığı kadarıyla, Kuzey Suriye'de Selçuklu örneğinden ilham alan Bedevi emirler de kendi hisarlarını ve iç kalelerini inşa etmeye başlamışlardı.[133]

Asıl şehrin (*şehristân*) merkezinde yer alan bir iç kalenin (*kühendiz*) planı niteliği itibariyle Horasan kökenli olsa da,[134] eldeki veriler bunun Selçukluların Suriye'ye getirdiği bir unsur olduğu fikrini desteklemez. Aslında bir yönetim merkezi olarak iç kale doğuda 10. ve 11. yüzyıllar boyunca çoğunlukla terk edilmişti. Örneğin, Sâmânîler Buhara iç kalesini kullanmayı bıraktı; onların Semerkand'daki halefleri Karahanlılar buradaki iç kalede bulunan sarayı –zamanla giderek daha fazla– kullanmakla birlikte, burası kentte bulunan yapılar ve kent dışındaki çadırlarla beraber, sadece az sayıda kişi için bir iktidar merkezinden ibaretti.[135] Daha önce de gördüğümüz gibi (yukarıda s. 177-178), Sencer'in Merv'de bulunan Şehriyâr-Erk'te (iç kale) bir sarayı olsa da, o da kullandığı pek çok farklı yerden sadece biriydi. Nişabur'daki *kühendiz* (Resim 6.5) Selçuklu döneminde bir ikametgâha dönüştürüldü ve şehrin büyük bölümü de surlardan yoksundu.[136] İsfahan'da 10. yüzyılda inşa edilmiş iç kale ise askerî karargâhın başlıca konaklama yeri olsa da, ne sultanlar ne de Türk valiler için başlıca yönetim merkeziydi.[137] Kafkasya'da, Doğu Anadolu'da ve belki de Horasan'da, en azından kimi Selçuklular tahkimat inşa etmek bir yana, göçebelerin otlakları denetim altına almasının önünde potansiyel bir tehdit oluşturduğu gerekçesiyle onları yıkmaya çalıştılar.[138] Herat'ta Sencer döneminde yazan yerel bir tarihçi, halk tabakasının Selçuklu sultanının emriyle iç kalenin baskısından nasıl kurtulduğunu tasvir eder:

> Derler ki ... Şemiran Kalesi Nuh Tufanı'ndan sonra inşa edilen ilk yapıydı. Sürekli iyi durumda tutuldu ve kullanıldı ve hem eski dinlerden hem de İs-

132 Rabbat, "Militarization of Taste", s. 88.

133 Heidemann, "The Citadel of al-Raqqa", Kennedy (ed.), *Muslim Military Architecture in Greater Syria*, s. 130.

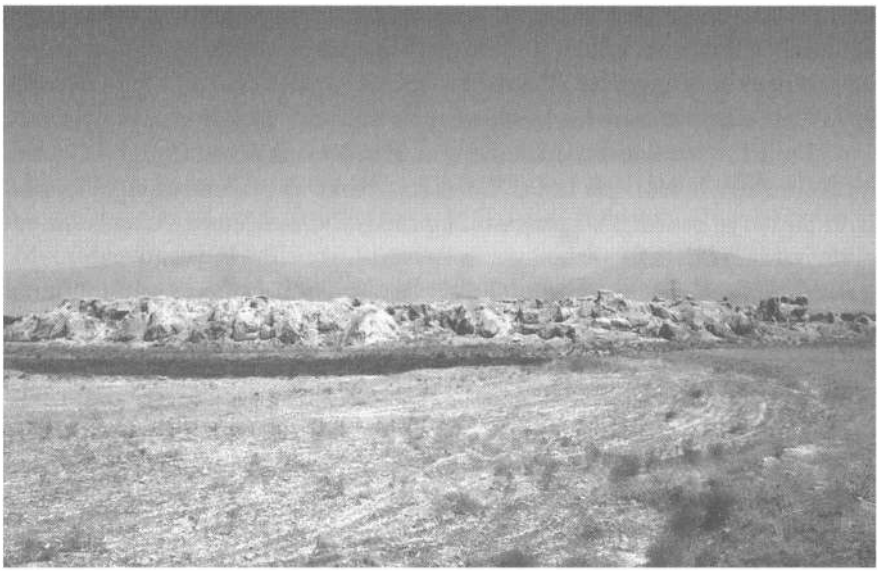
134 Selçuklu öncesi doğu hakkında daha fazlası için bkz. Hugh Kennedy, "From Shahristan to Madina", *Studia Islamica*, 102/iii (2006), s. 301-333. Krş. V. Fiorani Piacentini, "La resa delle grandi città del Khorāsān ai Turchi Selgiuchidi (428 e 429 HG/1038 e 1039 AD: continuità cuturale o rottura delle tradizioni?", *Studia Turcologica Alexii Bombaci Memoriae Dicata* (Napoli, 1982), s. 199-200.

135 Bkz. Karev, "Tents to Cities", s. 109-110, 133-135, 143.

136 Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 6-7, 9; Beyhakî, *Târîh*, s. 882 Nişabur'un fethi sırasında kentin surlardan yoksun oluşunu teyit eder; krş. Rante ve Collinet, *Nishapur Revisited*, s. 55. Sencer döneminden sonra, Şâdyâh kentin merkezinden oluştu ve Müeyyed Ayaba tarafından tahkim edildi (Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 332).

137 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 19, 32, 211.

138 Peacock, "Nomadic Society", s. 219-220; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 149-150; Paul'ün yorumları için bkz. Paul, "Arslan Arghun", s. 107, 111-112.

Resim 6.5. Nişabur *kühendizi* (iç kale).

> lâm'dan olan tüm Herat valileri onu her gün tamir edip güçlendirdiler, böylece kale kanla ayakta kaldı. Gökteki Allah bu kaleden intikamını bir şekilde aldı. Emir Bozgaş Herat valisiyken, en büyük sultanın (*es-sultânü'l-a'zam*) emriyle herhangi bir neden olmadan kaleyi yıkmakla görevlendirildi. Yıkım 498'de [1104-1105] gerçekleşti ve halk onun verdiği zarardan kurtuldu. Sakinleri ondan korundu. Bu, saf hanedanın [Selçukluların] sevaplarından biridir.[139]

Selçuklular hisarları ve iç kaleleri daimi üsten ziyade acil durumlarda geçici üs olarak kullanma eğilimindeydiler ve ordugâhlarını da muhtemelen şehrin merkezinde değil dışında kuruyorlardı.[140] Dahası, bu dönemde Suriye'de kurulan tahkimatlar nadiren Selçuklularla ilişkilendirilebilir. Edebi kaynakların Tutuş'un Şam'da bir iç kale inşa ettirdiğini ortaya koyduğu doğrudur, fakat hepsi de askerileşme sürecinin örnekleri olarak gösterilmiş Halep, Meyyâfârikîn ve Harran iç kalelerinin tamamı Türkler daha Kuzey Suriye'ye girmeden önce inşa edilmişti – Halep'teki iç kale manzum eserlerde methedildiği 10. yüzyılda mevcuttu ve Selçuklulardan önce şehre hâkim olan Arap Mirdâsîler tarafından ana hükümet merkezine dönüştürülmüştü.[141] Harran'da

139 Fâmî, *Târîh-i Herât*, s. 134-135. Bu noktada Sencer, *es-sultânü'l-a'zam* değil, elbette *melik* olacaktır.

140 Bkz. aşağıda n. 146.

141 Rabbat, "Militarization of Taste", s. 88-91; Heidemann, "Citadel of al-Raqqa", s. 130; Tabbaa, *Constructions of Piety and Power*, s. 54-59.

ilk kez yerel halk, Türklerin gelişinden önce 11. yüzyılın başlarında bir iç kale inşa etmeye çalıştı.[142] Mimari kalıntılar Suriye'de bulunan tahkimatların boyutlarında ve niteliğinde görülen büyük çaplı değişikliklerin Selçuklular döneminde değil, 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın başları arasında meydana geldiğini gösterir;[143] Şam, Halep ve diğer şehirlerde bulunan ve günümüze kalan iç kalelerin büyük çoğunluğu bu dönemde inşa edildi.

Dolayısıyla Selçukluların gelişi ve hükümdarın iktidar merkezi olarak kent iç kalesi –Eyyûbî ve Memlük dönemlerinin temel bir özelliği– arasındaki ilişki şüphelidir. Tahkimatların inşası ve bakımı sorumluluğu çoğu zaman, Harran'daki iç kale örneğinde olduğu gibi, bir kentin tebaasına düşüyordu. Amid'de (Diyarbakır) bulunan kitabeler 480/1088'den 486/1092'ye kadar süren ortak bir restorasyon ve yeniden inşa programının kanıtıdır.[144] Ne ilginçtir ki, bu çalışmalar 11. yüzyılın ortalarında yerel Mervânî hanedanının yönetiminde gerçekleştirilen bir yeniden inşa programının da sorumlusu olan aynı kişinin, yani şehir kadısının nezaretinde yürütüldü.[145] Bu örnek halihazırdaki yerel seçkinlerin işbirliğinin önemini ve Selçuklu öncesi dönemde gerçekleştirilen düzenlemelerle olan sürekliliği ilişkisini açıkça ortaya koyar. Horasan'ın Beyhak kentinde bulunan surlar 531/1136-1137'de tüccar Ebû Said Cürcânî'nin masrafları üstlenmesiyle onarıldı. Hükümdarlar da kimi zaman müdahale etse de, farklı Selçuklu hükümdarları kentlerin tahkim edilme biçimleri konusunda farklı politikalar benimsediler. Örneğin, Nizâmülmülk 464/1071-1073'te Beyhak'ın surlarının yükseltilmesini emrederken, Arslan Argun 490/1097'de surları kısalttı. İç kale 531/1136-1137'de restore edildi, fakat on iki yıl sonra Sencer'in eşi Terken Hatun'un emriyle yeniden aşağı çekildi. Nihayetinde 548/1153-1154'te yeniden restore edildi.[146] Dolayısıyla, tutarlı bir iç kale inşa programı yoktu.

Bazı Selçuklu kentleri güçlü bir savunmaya sahipti. İsfahan'da Kâkûyîler tarafından inşa edilen etkileyici bir koruma duvarı vardı, çünkü Nâsır-ı Hüsrev

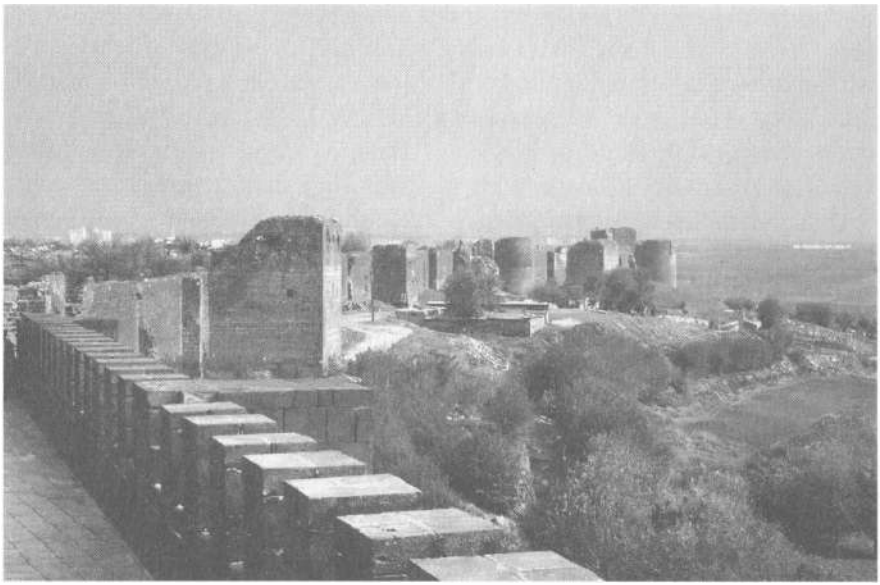
142 Heidemann, "Citadel of al-Raqqa", s. 130.

143 Tartışma için bkz. Scott Redford, "*Mamālik* and *mamālīk*: Decorative and Epigraphic Programs of Anatolian Seljuk Citadels", Scott Redford ve Nina Ergin (ed.), *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks* (Leuven, 2013), s. 305-346 [*Türkiye'de Şehirler ve Içkaleler: Demir Çağından Selçuklulara*, çev. Ezgi Dikici, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016].

144 Sheila S. Blair, "Decoration of City Walls in the Medieval Islamic World: The Epigraphic Message", James D. Tracy (ed.), *City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective* (Cambridge, 2000), s. 489, 504-505. Diyarbakır surlarının biraz daha eski bir betimlemesi için bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 11. Kitabenin metni Şevket Baysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi: Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar* (Ankara, [1987] 2003), I, s. 252-257'de yayınlandı.

145 Blair, "Decoration", s. 505, 522.

146 İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 269; Büveyhîlerin hâkimiyetindeki Kazvin'den benzer bir örnek için bkz. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks*, s. 92.

Resim 6.6. Selçuklu döneminde restore edilen Amid (bugünkü Diyarbakır) surları, Türkiye.

şehrin surlarının ve mazgallı siperlerinin gücünden bahseder.[147] Diyarbakır'ın günümüze kalan surları tahkimatların neye benzediği konusunda fikir verebilir (Resim 6.6). Ne var ki bu tür masif taş yapıların kural olduğunu varsaymamak gerekir, çünkü pek çok tahkimat aslında organize ordulardan ziyade sadece geçici saldırıları ve yerel husumetleri caydırmak üzere tasarlanan dayanıksız yapılardan oluşuyordu. İbn Funduk, Beyhak'ta bir surun bulunduğunu belirtir, fakat bu sur sadece iki adam yüksekliğindeydi, "bundan dolayı mızraklar ona ulaşabiliyordu. Yine de sağlam bir yapısı vardı ve ... muharebenin yürütülebileceği ... yerleri mevcuttu". Merv'in 11. yüzyılda kerpiçten inşa edilen surları[148] (bkz. yukarıda Resim 2.1) da benzer şekilde askerî açıdan sınırlı bir işleve sahipti. Aynı şey Horasan'ın tahkim edilmiş köyleri için de geçerliydi.[149] Suriye ve Irak'taki etkin olan Selçuklu iktidarının sona ermesinden kısa süre sonra bu bölgede seyahat eden İbn Cübeyr, Kûfe'nin surlardan yoksun olduğunu, Hille surlarının balçıktan bir koruma duvarıyla sınırlı olduğunu, Tikrit'teki bir zamanların etkileyici kent savunmasının çürümeye yüz tuttuğunu ve Musul'un surlarının kaba inşaatı nedeniyle kolaylıkla yıkılabileceğini belirtiyordu.[150]

147 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 137; krş. Bosworth, "Dailamīs in Central Iran", s. 79-80.

148 P. Brun ve A. Annaev, "The Fortifications of Sultan Kala", *Iran* 39, (2001), s. 33-42.

149 Paul, "Local Lords".

150 *Rihlet İbn Cübeyr*, ed. Muhammed Zeynhum (Kahire, tarihsiz), s. 176, 177, 191, 192.

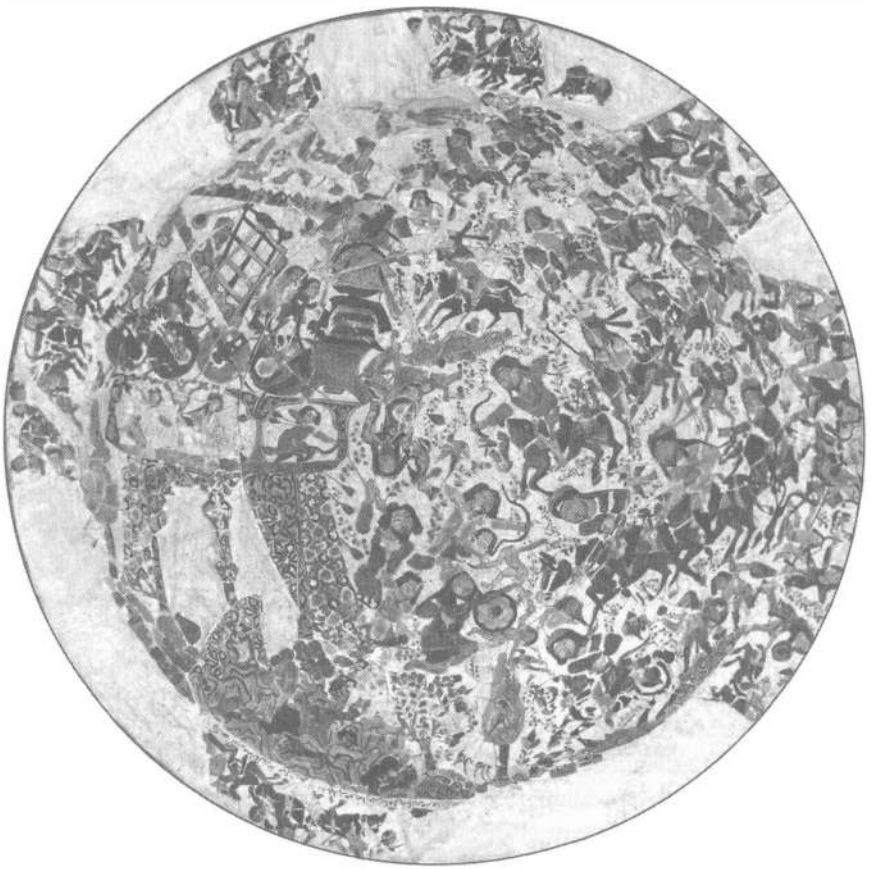
Resim 6.7. İsmâilîlere ait dağ başındaki Alamut iç kalesi, İran.

Selçuklu topraklarında çok sayıda kale de vardı. Bunların çoğu günümüze ulaşmıştır. Ne yazık ki ciddi arkeolojik çalışmaların eksikliği dolayısıyla Selçukluların kale inşaat tarzı ve tasarımı hakkında çok daha kesin şeyler söylemek oldukça zor. Üzerinde en fazla çalışma yürütülmüş olan örnekler aslında özellikle Alamut (Resim 6.7) ve Lamasar gibi İsmâilî kaleleridir, fakat Selçukluların İsfahan yakınlarındaki müstahkem mevkii olan Şahdiz hakkında da daha az olsa da yayınlar yapılmıştır.[151] Mevcut kaynakların ortaya koyduğu kadarıyla, Selçuklulara özgü bir askerî mimari tarzı yoktu ve bu, İsmâilîler gibi Müslüman rakiplerle paylaşılan bir özellikti. Şahdiz gibi çoğu Selçuklu kalesi çok daha eski tahkimatların üzerine inşa edilmişti (Resim 6.8).

Kaleler genellikle dağ zirvelerinde, iç kaleler ise en üst noktada inşa ediliyordu. İsmâilîlere ait kaleler bunun en iyi örneklerini verse de, Şahdiz gibi Selçuklu tahkimatlarında da benzer bir eğilim saptanabilir.[152] Bu tür mevkiler doğal olarak su temini sorunu yaratıyor ve bu sorun da karmaşık kanal-

151 İsmâilî kaleleri için bkz. W. Ivanow, *Alamut and Lamasar: Two Ismaili Strongholds in Iran, an archaeological study* (Tahran, 1960); Peter Willey, *The Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria* (Londra, 2005). Şahdiz için bkz. Caro Minasian, *Shah Diz of Ismaili Fame: Its Siege and Destruction* (Londra, 1970).

152 Ayrıca bkz. İbnü'l-Belhî'nin Firuzabad yakınlarındaki Sahra hakkındaki tasviri: "o büyük bir dağ" (*Farsnâme*, s. 158).

Resim 6.8. Emirler Halhal'da (Azerbaycan) bir hisarı kuşatıyor. Freer savaş tasvir eden tabak (F1943.3. © Freer Gallery of Art).

lar ve su hazneleri sistemleriyle çözülüyordu.[153] Mimarların başarıları bu gibi mevkilerde inşaat yapma, dağın özelliklerini savunma sisteminin parçası olarak kullanma ve daimi su temini sorununu çözme becerileriyle ölçülüyordu.

İsmâilî kaleleri işlevleri itibariyle diğer tahkimatlardan ayrılıyorlardı, çünkü onlar aynı zamanda kültürel merkez işlevi de görüyordu.[154] Kütüphanesiyle ünlü olan Alamut, İsmâilî felsefe çalışmalarının üretildiği bir merkezdi. Oysa bildiğimiz kadarıyla, Selçuklu hisarları sadece müstahkem mevki işlevi görüyordu. Şahdiz örneğinden öğrendiğimize göre, "Sultan uzaktayken, hazine, silahhane, genç köleler ve saray kızları oradaydı [tutulurdu] ve bir

153 Alamut'un su temini için bkz. Willey, *The Eagle's Nest*; Fars kalelerinin su temini için bkz. İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 156.

154 Daftary, *The Ismā'īlīs*, s. 325-327, 367.

grup Deylemli onların muhafızlığını yapardı".[155] Herhangi bir kültürel faaliyetin yürütülmediği bu tür hisarlar sadece sultana ait kıymetli şeylerin güvende tutulması için kullanılırdı. İsmâilîlerde hâkim olan eğilimin tersine –Hasan Sabbah yirmi yedi yıl boyunca Alamut'tan ayrılmadı–, bunlar Selçuklu sultanı ve büyük emirler için hiçbir zaman uzun vadeli ikametgâhlar olmamışlardır.

Çoğu kale sultan veya ona bağlı emirlerden ziyade, yerel beylerin elindeydi. 12. yüzyılın başlarında yazan İbnü'l-Belhî Fars'ta yirmi bir kale bulunduğundan bahseder.[156] Üstelik bu sayıya, denetimsiz İrahistan bölgesinde bulunanlar dahil değildir; ona göre burada "sayılamayacak kadar çok kale vardı, çünkü her köyde ya bir kayanın üzerinde ya bir tepenin başında ya da [düz] arazide bir hisar bulunuyordu".[157] Elimizde bu kaleleri yönetenlerin tam olarak kim olduğuna dair çok az kaynak var, fakat bahsi geçenlerden ikisi kadim Farsça isimlere sahipti: Buhskanatlı Mil b. Bihrast ve İstahbananlı Hasuyah. Bilhassa İrahistan gibi uzak ve girilmesi imkânsız bölgelerde bulunan pek çok kale, iktidarları kendi köylerinin dışına uzanmayan yerel beylerin elinde olmalıydı. Diğerleri ise 11. yüzyılda eyaleti yakıp yıkan ve muhtemelen Kürt göçebelerinin oluşturduğu Şabankara tarafından ele geçirilmişti.[158]

Kalelerin, hakları süzerenleri tarafından teyit edilmiş yerel beyler tarafından yönetildiği bu örüntü Selçuklu topraklarının çoğu için de muhtemelen doğrudur. İbnü'l-Esir'in Musul civarındaki Kürt dağlarını tasvir ederken bahsettiği düzen buna örnek oluşturur: "[Zengî] Musul'u ele geçirdiğinde, [Kürt] bey İsa el-Hamîdî'nin çevre bölgeler üzerindeki otoritesini teyit etti ve onun mevcut haklarına müdahale etmedi."[159] Hârizmli tarihçi Nesevî, Horasan'ın bozkır sınırında bulunan ve kendi atalarından kalan kalenin İslâm'ın ortaya çıkışından beri kendi ailesinin elinde olduğunu anlatır.[160] Askerî mimari ve tahkimatlar Selçuklu İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde bölgesel eğilimlerle geniş çaplı bir sürekliliğe işaret eder. Toplum ve manzara askerileştiyse de, bu kesinlikle 11. yüzyılın başında veya 10. yüzyılda olduğundan daha fazla değildi.

155 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 156.

156 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 156-160.

157 *A.g.e.*, s. 160.

158 *A.g.e.*, s. 158.

159 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 14. Şabankara hakkında V.F. Büchner ve C.E. Bosworth, "Shabānkāra", *EI²* onların Kürt kimliklerini teyit eder. Fakat V. Minorsky, "Kurds. III. History. B. The Islamic Period up to 1920", *EI²* bunu sorgular.

160 Bkz. Jürgen Paul, "Where Did the Dihqāns Go?", *Eurasian Studies*, 13 (2013), s. 23-26.

YEDİNCİ BÖLÜM

DİN VE SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

> [Selçuk] Cend bölgesine ulaştığında, Allah onun kalbini nurla aydınlattı. O eyaletin valisine elçi gönderdi ve dedi ki: "Buraya gelme nedenim İslâm halkının yoluna katılabilmektir. Senden bana mümtaz bir İslâm âlimi göndermeni diliyorum [*yakî az a'yân-ı fukahâ ve mihval-i 'ulemâ'*], böylece o Kur'an'ı, imanın hakikatlerini ve İslâm'ı öğreterek bozkırın günahkâr putperestlerini gerçek inancın kaynaklarına yönlendirebilir." Onun bu isteği kabul edildi ve Selçuk ve taraftarları ve yakınları Müslüman oldu.[1]

Meliknâme'nin Mîrhând tarafından aktarılan versiyonu tahmin edilebileceği gibi Selçuk'u İslâm'a yönlendiren ilahi ilham kaynağının rolünü vurgular. Her ne kadar bir Hıristiyan bağlantısı ihtimalinden de bahsedilmiş olsa da, Dukak ve Selçuk belki de başlangıçta Hazar yönetici elitinin büyük bir kısmı gibi Yahudi inancını benimsemişti.[2] Hanedan mensuplarının isimlerine ilişkin bir adbilim incelemesi bu değişime işaret eder: Selçuk'un oğulları ve torunları Eski Ahit'i anımsatan İsrail, Musa, Mikail, Yusuf ve Davud gibi isimlerle doğarken, bu isimler sonraki nesiller boyunca kayboldu ve yerini Arapça, Türkçe ve kimi zaman Farsça isimlere bıraktı.

Müslüman yazarların tersine, Hıristiyan yazar Bar Hebraeus (o da *Meliknâme* geleneğinden faydalanır) ihtidanın pratik gerekçelerini vurgular:

> [Selçuk] TURAN, yani TÜRKAYE (Türkler) toprağından çıktı ve çobanlık kisvesi altında İRAN, yani PERSLİLERİN toprağına gitti. Pers toprağının İs-

1 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 236-237.

2 Bkz. Cahen, "Le Maliknameh", s. 42, 45-46; Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 259-261; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 34. Hazar topraklarında Yahudilik hakkında bkz. yukarıda Birinci Bölüm, s. 24, n. 20.

lâm'la geliştiğini görünce, bir araya geldiler ve dediler ki: "Eğer [yaşamayı] arzu ettiğimiz ve anlaşma yaptığımız (veya âdetlerine uyduğumuz) ülkedeki Halkın İnancına girmezsek, hiç kimse bize bağlı kalmaz ve biz küçük bir tesanüt halkı oluruz."[3]

Nedeni ister pratik gerekçeler veya ister ilahi kanaat olsun, Selçuk'un İslâm'ı benimseme kararı 11. yüzyıl boyunca pek çoğu Şaman inancına bağlı sayısız Türk'ün öykündüğü bir karardı. Örneğin, İbnü'l-Esir 435/1043'te Türklerden oluşan 10.000 hanenin (çadır, *harkâh*) Karahanlı topraklarının Balasagun bölgesinde ihtida ettiğini ve bunun Kurban Bayramı'nda 20.000 koyunun kesilmesiyle kutlandığını belirtir.[4] Fakat diğerleri eski dinlerini korudular. 12. yüzyılda Sencer'in arşivcisi tarafından yayınlanan kimi belgeler bozkır sınırında, özellikle de Selçukluların eski merkezi Dihistan ve Balkan Dağı civarlarında yaşayan "kâfir" göçebelerden bahseder.[5]

İslâm'ın bu dönemde Türkler arasında nasıl yayıldığına ilişkin bilgimiz oldukça sınırlıysa da, İslâm dünyasının 11. ve 12. yüzyıllar boyunca giderek daha da Müslümanlaştığı bir gerçek. Sadece pagan Türkler değil, aynı zamanda daha fazla sayıda Hıristiyan ve Yahudi de inancı benimsedi. Aynı zamanda İslâm'ın kendisi de hem görünüş hem de içerik itibariyle değişiyordu. İslâm'ın en bariz sembolü olan minare Selçuklu topraklarında giderek yaygınlaşarak İran'dan Suriye'ye yayıldı ve "Ortaçağ İslâm dünyasında hiçbir yerde eşi olmayan ... bir filizlenme"ye tanık oldu.[6] Kalem inceliğindeki klasik biçimi Selçuklu karakterini yansıtır (Resim 7.1).[7] Aynı kurumsallaşma süreci İslâm'ın diğer yönlerini de etkiliyordu; bu dönemde medreseler yayılırken, onun Şii muadili *havza* Irak'ın Necef ve Hille şehirlerinde bir dini eğitim sistemi olarak ortaya çıktı.[8] Tasavvufta yaşanan gelişmeler de inşa edilen

3 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 195.

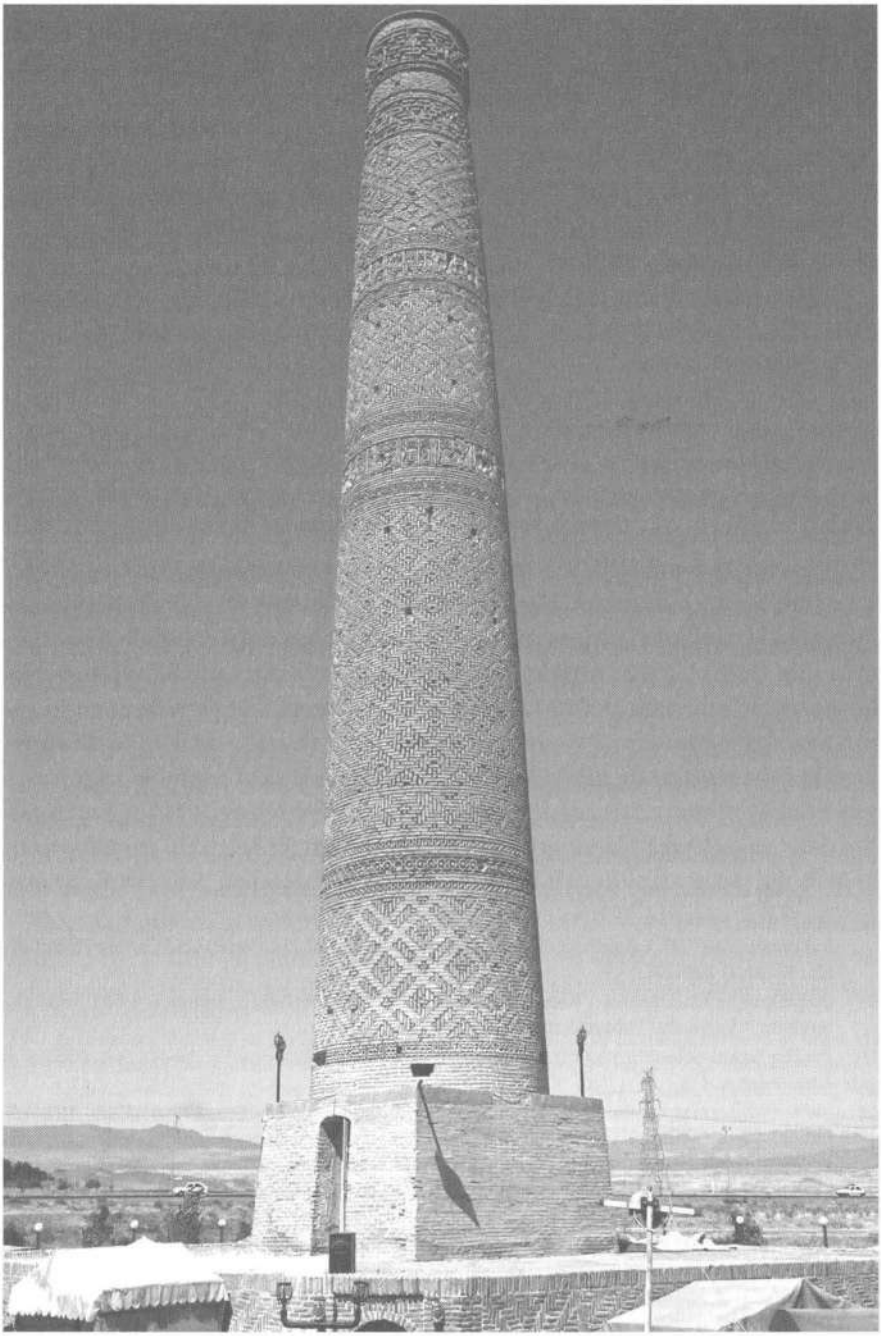
4 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 520-521.

5 Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 19: *dar cihâd-ı küffâr kih dar hudûd-ı Dihistân va biyâbân-ı Mankışlak-and*. Pagan Türkler hakkında bkz. Peacock, *Early Seljūq History*, s. 22-27.

6 Jonathan Bloom, *Minaret: Symbol of Islam* (Oxford, 1989), s. 157.

7 Bu dönemde kaligrafiden mimari süslemeye sanatta meydana gelen geniş kapsamlı diğer değişimler Selçukluların Sünni İslâm'ı yayma programının (Zengîler tarafından sürdürüldü) doğrudan bir sonucuydu. Bkz. Yasser Tabbaa, *The Transformation of Islamic Art During the Sunni Revival* (Seattle, 2001). Ne var ki aşağıda daha ayrıntılı ele alacağımız gibi, Selçukluların bir "Sünni canlanma"yla ne ölçüde ilişkilendirilebileceği konusunda ciddi şüphe var; dahası, araştırmacılar Şii Fâtımî İmparatorluğu'nda da benzer sanatsal gelişmeler gözlemlemişlerdir. Bu da onları destekleyen açık bir ideolojik gündemin varlığının pek mümkün olmadığına işaret ediyor. Bkz. Bernard O'Kane, "A Tale of Two Minbars: Woodwork from Syria and Egypt on the Eve of the Ayyubids", Robert Hillenbrand, A.C.S. Peacock ve Firuza Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Studies on Art, Literature and Culture from Early Islam to the Qajars* (Londra, 2013), özellikle s. 324-325.

8 Medrese için bkz. yukarıda s. 220-223'te verilen referanslar; *havza*nın kökenleri için bkz. Robert Gleave, "Shii Jurisprudence during the Seljuq Period: Rebellion and Public Order in an Il-

Resim 7.1. Horasan'da (İran) bulunan ve Selçuklu kalem tarzı minarenin tipik bir örneği olan Hüsrevcird minaresi (505/1111-1112).

çevre üzerinde etkilerini bıraktı. Tasavvuf ana akım haline geldikçe ilahiyatla uzlaştı ve giderek kurumsallaştı. Bazı tasavvuf müritleri kalıcı veya geçici olarak belirli yapılarda yaşamaya başladılar; onların kullanımına ayrılmış ve *hânkâh*, *ribât* veya zâvîye gibi çeşitli isimler alan bu yapılar kutsal kişilerin (evliyâ, tek. velî) kabristanı olarak da sıkça kullanılacaktı.[9] Bunun yanı sıra Yedi İmamcı Şii Nizârî İsmâilîler de Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde bulunan uzak dağ sığınaklarında kendi itikatlarını, ideolojilerini ve devletlerini geliştirdiler.

Selçuklular eskiden beri Sünniliğe verdikleri coşkulu destekle tanımlanırlar. Bu Selçuklu propagandasının temel bir parçasını oluşturmaktaydı ve hatta bugün de hanedana ilişkin akademik ve popüler algıları etkilemeye devam ediyor.[10] Eski araştırmacılar Selçukluların Şii Büveyhîlerin hâkimiyetinin ardından "Sünni canlanma"ya öncülük ettiğini öne sürerken, yakın zamanda bunun yerini 11. ve 12. yüzyılları, Sünniliğin "yeniden merkeze yerleştirilmesi" süreci –ulemânın özellikle medrese gibi kurumlar aracılığıyla giderek homojenleşmeye çalıştığı bir süreç– olarak gören bir yaklaşım aldı.[11] Aynı zamanda Sünniliğin kendisi de Müslüman doğudaki üç hukuk okulunun (mezhebler) –Hanbelî, Hanefî ve Şâfiî– taraftarları arasındaki keskin anlaşmazlıklar nedeniyle kutuplaştı.[12] Bu mezhepler, daha önce de gördüğümüz gibi (s. 211-213), kâtibler arasında yaşanan hizip temelli anlaşmazlıklar üzerinde etki yaratmakla kalmadılar, aynı zamanda Selçuklu topraklarının neredeyse tüm kentlerinde cemaatleri bölen ve sıkça da fitneye dönüşen keskin husumetleri de etkilediler.[13] İsmâilîlik Selçuklu topraklarında yaşayan Sünniler tarafından çoğunlukla bir musibet ve tehdit (On İki İmam Şiiliği daha az öyleydi) olarak görülse de, her türden Şii Selçuklu topraklarının çoğu bölgesinde azınlıktaydı (Arap Irak'ın kimi bölgeleri, Sava ve Kum ara-

---

legitimate State", C. Lange ve S. Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011), s. 205-207.

9 Bu gelişmeler hakkında bkz. Karamustafa, *Sufism*, s. 116-134; Green, *Sufism*, s. 51-61; van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 180-182.

10 Dindar Sünni Selçuklu imajı için bkz. Tor, "Sovereign and Pious", s. 39-40; Safi, *Politics of Knowledge*, s. 1-3.

11 "Sünni canlanma" tezinin klasik yıkımı için bkz. G. Makdisi, "The Sunni Revival", D. Richards (ed.), *Islamic Civilisation 950-1150* (Oxford, 1973), s. 155-168. Sünniliğin "yeniden merkeze yerleştirilmesi" tartışması için bkz. Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge, 2003), s. 189-202 ve Bulliet, *Islam: The View from the Edge*, s. 126-127, 146-148; van Renterghem, "Controlling and Developing Baghdad", s. 120-123; Ephrat, "The Seljuqs and the Public Sphere", s. 139-140.

12 İsimleri, kurucusu olduğuna inanılan erken dönem fakihlerden geliyordu –Ahmed b. Hanbel (ö. 855), Ebû Hanîfe (ö. 148/767) ve eş-Şâfiî (ö. 820)–, fakat mezhepler pratikte kendi ayırt edici biçimlerini 9. yüzyılın sonu veya 10. yüzyılın başına kadar kazanmadılar. Dördüncü mezhep olan Mâlikîlik Selçuklu topraklarında kayda değer sayıda takipçiye sahip değildi.

13 Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 31; daha fazlası için bkz. Sekizinci Bölüm, s. 320-323.

sındaki Kuzey Cibal toprakları ve Halep On İki İmamcı Şiilerin kayda değer veya çoğunluk nüfusu oluşturduğu önemli istisnalardı).[14] Dolayısıyla, kamu düzenine yönelik en büyük tehdit Sünnilik içerisindeki hizip temelli anlaşmazlıklardan geliyordu.

Fitnenin toplumsal sonuçlarını Sekizinci Bölüm'de daha ayrıntılı şekilde ele alacağız. Bu bölümde ise amacımız Selçuklu sultanlarının ve devletinin kendi topraklarında bulunan çeşitli dinsel gruplarla ilişkisini tartışmak,[15] bu vesileyle de bilhassa Şiilere ve çeşitli mezheplere odaklanarak Selçukluların bu dönemde Sünniliğin "yeniden merkeze yerleştirilmesi" sürecindeki rolünün niteliğini anlamaktır. Selçuklu hâkimiyetindeki gayrimüslim cemaatlerin kaderini de ele alacağız. Fakat öncelikle Selçukluların Müslüman din adamlarıyla karmaşık ilişkisini ve sultanların kendi kişisel dindarlığını masaya yatıracağız.

Selçuklu dindarlığı ve din adamlarıyla ilişkiler

Pek çok kişi Selçukluların Sünniliğini somut politikanın talepleri kadar kişisel dindarlıktan da kaynaklanan bir tercih olarak görmektedir. Örneğin, David Durand-Guédy sultanların medreselere yönelik himaye çabalarından bahsederken, "onları bu dinî yapıları finanse etmeye iten şeyin dinî duyguların samimiyeti olduğuna hiç şüphe yok," der.[16] Deborah Tor ise şöyle ifade eder: "Büyük Selçuklu sultanlarının yaşamları kayda değer düzeyde bir kişisel dindarlığa işaret eder ... bu dindarlık kendisini, kişisel ibadet pratikleri ve inancın –kutsal kişilere ve türbelere gösterilen hürmet ve dinî figürlerin devletle bütünleşmesi yoluyla– dışa vurulmasından kamu politikasının belirlenmesinde kişisel inancın oynadığı faal role uzanan pek çok alanda gösterir."[17]

Bazı sultanların gerçekten de mütedeyyin olduğu (veya en azından zaman zaman) ihtimalini göz ardı edemeyiz, fakat her bir sultanın dindarlığının niteliği veya düzeyi hakkında yorum yapmak oldukça sorunludur. Şayet Sel-

14 A. Bausani, "Religion in the Saljuq Period", J.A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Islam,* cilt V: *The Saljuq and Mongol Period* (Cambridge, 1968), s. 294; J. Calmard, "Le chiisme imamite à l'époque seldjoukide d'après le kitāb al-Naqd", *Le monde iranien et l'Islam*, 1 (1971), s. 52; Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran* (Albany, NY, 1988), s. 83-84. Halep için bkz. Tabbaa, *Constructions of Piety and Power*, s. 7, 25-26, 40-41, 105-124.

15 Selçuklularda din konusunda yapılan ilk çalışmalar büyük ölçüde 11. yüzyıla yoğunlaşır. Genel bir değerlendirme için bkz. Bausani, "Religion"; ayrıca Makdisi, *Ibn 'Aqīl*; Erika Glassen, *Der mitlere Weg: Studien zur Religionspolitik und Religiosität der späteren Abbasidenzeit* (Wiesbaden, 1981); Peacock, *Early Seljūq History*, s. 99-127.

16 Durand-Guédy, "Ruling from the Outside", s. 334. Fakat Durand-Guédy başka yerlerde, dinî meselelere yönelik tutumlarını "nispi ilgisizlik" olarak tanımladığı 11. yüzyıl sultanları ve Muhammed Tapar'ın İsfahan'daki kanıtlarla gözlendiği şekliyle yeni politikası arasında ayrım yapar. Bkz. Durand-Guédy, "An Emblematic Family", s. 192.

17 Tor, "Sovereign and Pious", s. 41.

çuklu hükümdarları da, tıpkı 16. yüzyılın başında Timurlu hükümdar Bâbür'ün yaptığı gibi hatırat bırakmış olsaydı, bir nebze yorum yapabilecek durumda olabilirdik, fakat hiçbiri böyle bir kayıt bırakmadı. Elimizdeki kaynaklar ise kendilerine özgü gerekçelerle hükümdarların dindarlığını övmüş veya dinsizliğini kınamışlardır. Selçukluların güçlü olduğu dönemde tahta çıkan Tuğrul, Alparslan, Melikşah ve Muhammed gibi hükümdarlar dindarlıkları ve bunu gösteren eylemleriyle muntazaman methedilirken, Mahmud, Mesud ve halefleri gibi sonraki hükümdarlar nadiren dindarlıklarıyla tarif edilir ve çoğu zaman da sefahatle suçlanırlar.[18] Bu elbette, henüz fethettikleri Müslüman tebaalarının gözünde yeni hanedanı meşrulaştırmaya çalışan ilk sultanların, dindarlıklarını gerçekten de kamusal düzeyde sergilemeye istekli olmalarından kaynaklanıyor da olabilir; nitekim bu, Selçukluların daha müesses bir yer edinmeleri açısından bir gereklilikti. Ne var ki, bu nitelendirmelerin, başarılı hükümdarları dindar, başarısızları dinsiz olarak tasvir etme eğilimine borçlu olduğu şüphesinden kimi zaman kaçılamıyor; bu ise tarihçilerin çoğu zaman kendi eserleriyle çıkarmaya çalıştıkları ahlâki dersleri pekiştiriyordu.[19]

Aslında ilk sultanların kişisel olarak dindar olduğu yönündeki izlenim bile kendi gündemlerine sahip diğer kaynaklarla çelişebiliyor. Örneğin, Türklerin kendi memleketi Melitene'yi yağmalaması nedeniyle Tuğrul'a belki de mesafeli yaklaşan Bar Hebraeus, Tuğrul'un halifeyi hakir gördüğüne dikkat çeker ve onu Sincar'daki camiyi yakıp kül etmekle suçlar; Sıbt İbnü'l Cevzî de camiye yönelik bu saldırıyı teyit eder.[20] Bar Hebraeus ayrıca Bağdat'ın baş kadısına atfedilen ve Tuğrul'un dindarlığına leke süren bir hikâyeden bahseder ve daha eski bazı Müslüman kaynakların, kroniklere yansıyandan çok daha olumsuz bir Tuğrul tasviri sunduğunu ortaya koyar:

> Bir sefaretle ona gönderildiğimde, Bağdat'a özel bir mektup yazdım; bu mektupta onun hükümdarlığını ve merhametsizliğini ve nasıl Allah korkusuyla değil de, sadece formalite (veya rutin) icabı namaz kıldığını tarif ettim.[21]

Halepli yerel tarihçi İbnü'l-Adîm ise Alparslan'ın kendi şehri Halep'e yönelik kuşatma sırasındaki dizginlenemez sarhoşluğuyla ilgili bir hikâye aktarır.[22] Türkler bol miktarda alkol satın aldığı için (bkz. 185-187, 240), bu hikâye bir ölçüde hakikati yansıtıyor olabilir, fakat İbnü'l-Adîm'in bu yaban-

18 *A.g.e.*, s. 41-48. Mesud hakkında ayrıca bkz. yukarıda s. 112, 187.

19 Bkz. Meisami, *Persian Historiography*, özellikle s. 6-12, 282-283.

20 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 204, 209, 210, 213; Sıbt, *Mir'ât*, s. 22.

21 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 201.

22 İbnü'l-Adîm, *Bugyet*, s. 27-28. Ayrıca bkz. Hillenbrand'ın bu hikâye hakkındaki tartışması, "Ibn al-'Adim's Biography of the Seljuq Sultan, Alp Arslan", s. 240-241.

cı fatihi itibarsızlaştırmaya yönelik bir çabası da olabilir.[23] Sencer'in imajı ise tahmin edilebileceği gibi muğlak: Hiç şüphesiz saltanatının uzunluğu ve divanının ihtişamı açısından en büyük Selçuklu sultanlarından biriydi, fakat Katvan ve Guz ayaklanması felaketlerinin de izah edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla, örneğin Nişaburî bir taraftan Sencer'in dindarlığını ve cihatla olan ilişkisini methederken, diğer taraftan "tüm dünya ona tâbi olmuşken", emirlerinin ve maiyetinin zorbaca davranmaya ve halka zulmetmeye başladığını, bunun da düşmesine yol açtığını ekler.[24] İsfahânî'nin, Sencer'in "servetini ve ruhunu teslim edeceği" *gulâm*lara olan sevgisine ilişkin anlatısı da kuşkusuz aynı ahlâkçı gayeden kaynaklanır.[25]

Sultanların kimi zaman çok genel ifadelerle cami ve medreseleri finanse ettiği söylense de, hem edebi hem de epigrafik kaynaklarda somut olarak onların emriyle kurulmuş yapılara ilişkin şaşırtıcı derecede az kanıt vardır. Bunun bir istisnası Melikşah'ın Bağdat'ta yaptırdığı selatin camiidir (bkz. yukarıda s. 183).[26] Melikşah dönemi ayrıca Şam ve Amid'de (Diyarbakır) büyük camilerin yeniden inşasına tanık oldu. Amid'de inşa edilen caminin kitabesi de inşaatın masraflarının Melikşah'ın kişisel malından (*min mâlihi*) karşılandığını teyit eder [Resim 7.2(a), (b) ve (c)].[27] Ne var ki bunların dışında, sultanların emriyle inşa edilen başka yapılardan nadiren bahsedilir. İsfahan'daki büyük caminin yeniden inşası bile, Melikşah'ın unvanları öne çıkarılmış olsa bile, sultan tarafından değil, Nizâmülmülk ve rakibi Tâcülmülk tarafından gerçekleştirildi (bkz. yukarıda Resim 5.1 ve 5.2).[28] Tuğrul'un 437/1045-1046'da Nişabur'da bir medreseyi finanse ettiği söylenir,[29] fakat 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bağdat'ta bulunan ve hakkında günümüze bilgi ulaşan otuz medreseden sadece ikisi sultanlar –Melikşah ve Mahmud– tarafından kuruldu.[30] İnşaat faaliyetleri Selçuklu bürokratları tarafından ve hatta bazen de hanedan ailesinin mensupları, örneğin hanedandan kadınlar tarafından finanse edilirdi; sultanlar ise bu tür faaliyetleri nadiren finanse ediyordu.[31] Bu durum, bu tür

23 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 312.

24 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 56-57.

25 Bundari, *Zubda*, s. 271.

26 Örneğin, Tuğrul hakkında bkz. Bundari, *Zubda*, s. 27; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 23; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, s. 315. Krş. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 90-91; van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 185-186.

27 Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 256. Şam ve Diyarbakır için ayrıca bkz. Korn, "The Sultan stopped at Halab", s. 112-113.

28 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 92-93; Blair, *Monumental Inscriptions*, s. 160-167.

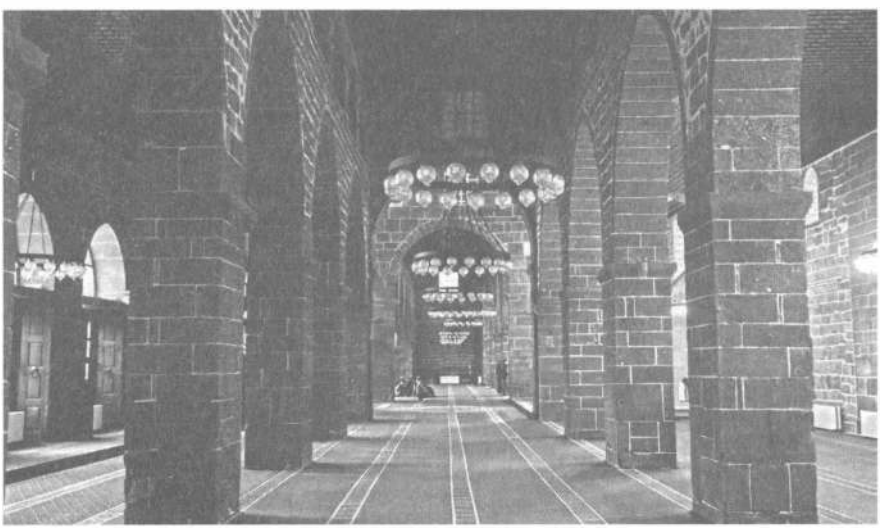
29 Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 252; Ephrat, *A Learned Society*, s. 25.

30 Ephrat, *A Learned Society*, s. 28-29; bu listedeki düzeltmeler için ayrıca bkz. van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 177-178, n. 11.

31 Hamilerin listesi için bkz. n. 30'daki referanslar; ayrıca van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 189-190.

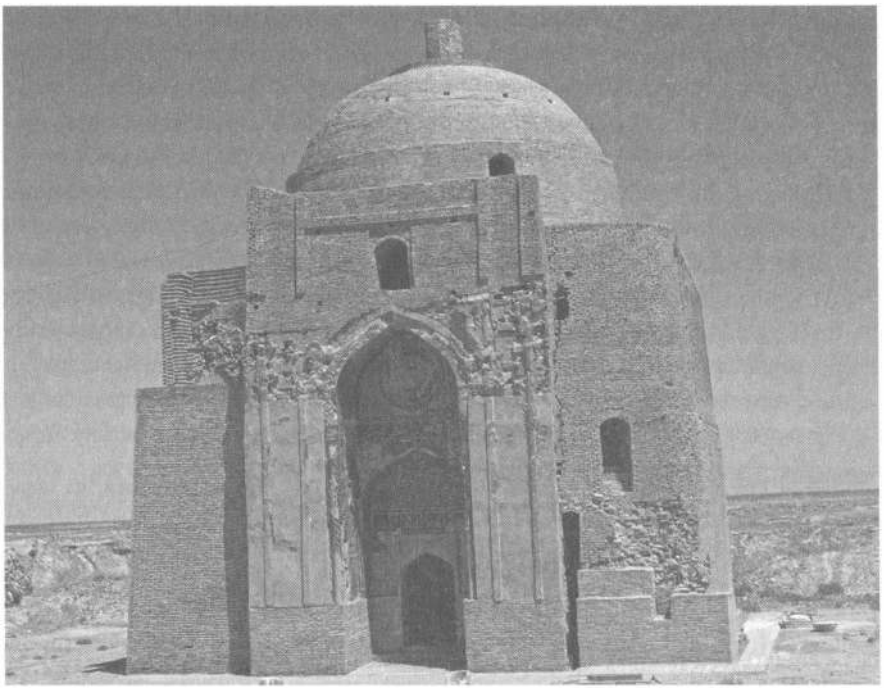

Resim 7.2(a). Melikşah'ın emriyle restore edilen Diyarbakır Ulu Camii'nin dış görünüşü, Türkiye.

Resim 7.2(b). Diyarbakır Ulu Camii'nin iç görünüşü.

Resim 7.2(c). Diyarbakır Ulu Camii: Melikşah'ın caminin restorasyonu için sağladığı mali kaynağı zikreden kitabenin bir kısmı.

Resim 7.3. Selçuklularla yakından ilişkilendirilen Ebû Saîd'in Meyhene'de bulunan ve Timurlular döneminde yeniden inşa edilen türbesi, Türkistan.

inşaat faaliyetlerinin bir anlamda sultanın saygınlığını artıracak eserler olarak görülmesinden kaynaklanıyor olabilir; elbette hem elimizdeki kaynakların bürokratların faaliyetlerine yönelik önyargısı hem de günümüze kalan maddi kalıntıların gelişigüzel seçilmesi de –mevcut mimari ve epigrafik külliyat kuşkusuz buzdağının sadece görünen kısmını yansıtıyor– çizdiğimiz resmi bir parça çarpıtıyor olabilir. Yine de herhangi bir sultanın tüm imparatorluk ölçeğinde Nizâmiyelerle mukayese edilebilecek bir inşaat programı başlattığını öne süremeyiz. Sultanın himayesiyle rahatça ilişkilendirilebilecek dinî vakıfların görece eksikliği oldukça dikkat çekici. Kaynakların sultanların inşaat faaliyetlerine düzdüğü methiyeler gerçekliği yansıtmaktan ziyade onların sofuluğunu vurgulamayı amaçlayan geleneksel bir temaya dönüşmüş olabilir.

Kutsal kişiler ve sultanlar arasındaki bağlar da yine kendilerine özgü gerekçelerle kaynaklar tarafından vurgulanır. Hanedanla fazlasıyla ilişkilendirilen kutsal kişilerden biri, Ebiverd yakınlarındaki Kopet Dağları'nın kuzey bozkırlarında bulunan Meyhene köyünden Ebû Saîd b. Ebi'l-Hayr'dı (ö. 440/1049) (Resim 7.3). Bir evliya menkıbesi Ebû Saîd'in Selçuklu devletinin oluşumundaki rolünü şöyle açıklar:

> Selçuklu ailesi Nur-i Buhara'yı terk edip Horasan'a geldikten ve Ebiverd ile Meyhene civarına yerleştikten sonra pek çok insan onlara katıldı. Sultanın, yani o dönemde Mesud'un ihmali ve yolsuzluğa gösterdiği müsamaha nedeniyle Horasan'ın çoğunu ele geçirdiler ... [Gazneli] Sultan Mesud ... [Selçuklulara] tehditkâr bir mektup gönderdi. Onlar ise "Bu Allah'ın işi, onun istediği olur" diye yanıt verdi. Şeyhimiz Ebû Saîd [b. Ebi'l-Hayr] –Allah onun mübarek ruhunu korusun– idraki sayesinde bundan haberdardı. Daha sonra iki kardeş Çağrı ve Tuğrul saygılarını göstermek için Meyhene'de şeyhi ziyarete geldiler. Şeyh türbede bir grup Sufi'yle birlikte oturuyordu. [Çağrı ve Tuğrul] şeyhin kürsüsünün [taht] önüne geldiler, onu selamlayıp elini öptüler ve ardından kürsüsünün önünde ayakta durdular. Şeyh âdeti olduğu üzere hemen başını eğdi. Daha sonra başını kaldırıp Çağrı'ya dedi ki: "Sana Horasan'ın yönetimini verdik." Ve Tuğrul'a dedi ki: "Sana Irak'ın yönetimini verdik."[32]

Hükümdarlar ve kutsal kişiler arasındaki ilişkiyi vurgulamak her iki tarafa da yarıyordu; hükümdarların dindarlık havasına ve meşruiyetine katkıda bulunurken, kutsal kişilerin otoritesini artırıyordu. Ebû Saîd menâkıbı 12. yüzyılın sonlarında evliyanın torunlarından biri tarafından, Gur hükümdarı Muhammed b. Sâm için derlendi.[33] Metindeki bu tür parçalar kuşkusuz türbeye sağlanacak himayenin yeni hanedana vaat ettiği benzer bir meşruiyetten faydalanmaya yönelikti. Hanedanın sağladığı himaye maddi üstünlük getirmekle kalmıyor –Ebû Saîd'in kendisi de daha ziyade "kır kökenli bir Horasanlı aristokrat" olarak yaşıyordu–,[34] aynı zamanda kutsal kişilerin kendi cemaatleri ve devlet arasında arabulucu olarak giderek artan bir önem elde etmelerine yardımcı oluyordu.[35] Ne var ki bu pazarlık salt pratik gerekçelere indirgenemez. Kuşkusuz pek çok hükümdar kutsal kişilerin dualarının getirebileceği nimetlere (bereket) gerçekten inanıyordu.

Dolayısıyla, birçok hükümdar ve seçkin, Sufileri himaye ediyordu; Sencer ve bir külliyat bırakmış az sayıda kutsal kişiden biri olan Ahmed-i Câm arasındaki yakın ilişkiden evliya menkıbelerinde ve dönemin kaynaklarında bilhassa bahsedilir.[36] Ne var ki evliyalar kudretli kişilerin hiçbir eleştiri getirmeyen dostları değillerdi. Sultan Mahmud'un *müstevfî*si Azizeddin'in manevi rehberi (pîr) Aynülkudât el-Hemedânî (ö. 525/1131) Selçuklu idaresini,

---

32 Muhammed b. Münevver, *Esrârü't-Tevhîd*, I, s. 156.

33 Bkz. G. Böwering, *'Abu Sa'id b. Abi'l-Khayr', EI²; Fritz Meier, Abū Sa'īd-i Abū l-Hayr (357-440/967-1049). Wirklichkeit und Legende* (Tahran ve Liege, 1976); Lambton, *Continuity and Change*, s. 239-240; Safi, *Politics of Knowledge*, s. 137-141.

34 Green, *Sufism*, s. 60.

35 Arabulucu olarak din adamları hakkında bkz. Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 207-210, 247-248; Green, *Sufism*, s. 95-98.

36 Safi, *Politics of Knowledge*, s. 144-156; Tor, "Sovereign and Pious", s. 49-50.

"onun kabahatli sultanları"nı ve Azizeddin'in sorumluluğu altında olan *iktâ* sistemini açıkça kınıyordu.[37] Nizâmülmülk'ün ise kendisini ziyaret eden Nişaburlu Sufi Ebû Ali el-Fârmedî hakkında şu yorumu yaptığı söylenir: "Bu şeyh bana ruhumun kusurlarından ve çektirmekte olduğum eziyetten bahsediyor; ruhum bu nedenle incinmiş ve yapmakta olduğum şeylerin çoğundan vazgeçmişim."[38] Bu tür açık aşağılamalar elbette siyasi elitin dindar Müslüman imajına yardımcı oluyordu. Ne var ki egemen sınıfla bu denli yakınlaşmanın bedeli de vardı, çünkü kutsal kişiler kendi hamileriyle birlikte düşebilirdi. Ebû'l-Kasım Dergüzînî ezeli rakibi *müstevfî* Azizeddin'i öldürtmeyi başarınca, onun pîri Aynülkudât'ı da hapsetti, yargılattı ve idam ettirdi.[39]

Bir taraftan da din bilimleri alanındaki uzmanlığıyla tanınan kişiler olan ulemâ (tek. âlim) vardı. Onların Selçuklularla ilişkisi meselesi de oldukça zorludur. Bazı araştırmacılar onları Selçuklu devletinin meşrulaştırılmasında rolü olan figürler olarak görür;[40] bu, kariyer düşkünü bir âlime peşinden koşabileceği kadı, *muhtesib* veya re'îs olarak atanmak gibi cazip ödüller sağlıyordu.[41] Diğer bir ödül ise açıkçası devlet denetiminde olmasa da (en azından 12. yüzyıla kadar), bilhassa siyasal elitin üyeleri tarafından özel olarak finanse edilen medreselerde müderrisliğe atanmaktı. Rejimle işbirliği yapmaya istekli olan ulemâ bu tür atamalarla ödüllendirilirdi; İsfahan'da 12. yüzyıl boyunca yerel siyasete hâkim olan Hucendî ailesi bunun bir örneğiydi. Ailenin vaaz vermeye eli yatkın olan mensupları çağdaşları tarafından "sanatlar ve yönetimde hünerli" ve "ulemâdan ziyade vezirlere benzer" olarak tarif edilir.[42]

Selçuklu devletiyle ilişkilendirilmek için illa ki dünyevi bir makam elde etmek gerekmiyordu. Çağının en büyük âlimi Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) önce Nizâmülmülk ve daha sonra onun oğlu Fahrülmülk tarafından Bağdat ve Nişabur Nizâmiye medreselerinde müderrisliğe atandı. Selçuklu siyasal elitinin mensuplarına bir çeşit manevi rehberlik yaptı ve özellikle Fahrülmülk'le yakın ilişki kurdu. Siyasi eserleri Selçukluların sultanlığının ilahi yetkiyle donatıldığı fikrini giderek açıkça desteklemeye başladı.[43] Gaz-

37 Safi, *Politics of Knowledge*, s. 173-174, 182-187, 193-194.

38 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 209.

39 Safi, *Politics of Knowledge*, s. 191-199; Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadān*, s. 131.

40 Safi, *Politics of Knowledge*, s. 90-97.

41 Bağdat'tan bazı örnekler için bkz. van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 182-184; İsfahan için bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 115-117, 201-202; Nişabur için bkz. Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 64-68, 71-72.

42 Durand-Guédy, "An Emblematic Family", özellikle s. 190.

43 Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 135-136 ve Kenneth Garden, *The First Islamic Reviver: Abū Hāmid al-Ghazālī and his Revival of the Religious Sciences* (New York, 2014), s. 17-29, 127-130, 138-148. Gazzâlî'nin siyasi seçkinlere yazdığı mektuplar için bkz. Dorothea Krawulsky, *Briefe und Reden des Abu Hamid al-Ghassali* (Freiburg im Breslau, 1971).

zâlî'nin, Sufiliği fıkıh ve kelâm gibi diğer din bilimlerinin üzerinde temel din bilimi olarak teşvik etme yönündeki projesi Fahrülmülk ve Sencer tarafından da desteklendi. Bu yaklaşımını sadece Arapça eseri *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-dîn*'de değil, aynı zamanda onun Farsça özetlenmiş versiyonu olan ve Farsça konuşan siyasal elit için kaleme aldığı *Kimyâ-yı Sa'âdet*'te de telaffuz etti.[44] Selçuklu desteği Gazzâlî'nin, ulemâ mensuplarının kötüleme kampanyasına direnebilmesini sağladı; zira, bazı ulemâ mensupları, onun kendi toplumsal sermayelerinin kaynağını oluşturan uzmanlık alanlarının önemini azaltma çabası dolayısıyla itibarlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı.[45]

Ne var ki her mezhep içinde dünyevi iktidarı doğası itibariyle yozlaşmış kabul eden ve onunla temastan kaçınmaya çalışan âlimler de vardı. Hatta rejimle en yakından ilişkilendirilen hukuk okulunun mensubu olan bazı Hanefî âlimler sultanlarla herhangi bir ilişki kurmayı reddettiler.[46] Gazzâlî de hükümdarlardan uzak durmayı savunuyordu, fakat kendi ilkelerini hayata geçirmekte zorlanmışa benziyor; yine de kadılık gibi devlet atamalarından ve aslında herhangi bir siyasal himayeden kaçınmak da pek çok kişi tarafından takdire şayan görülüyordu.[47] Birçok ulemâ mensubu bir devlet atamasını hiçbir zaman kabul etmedi veya almaya da çalışmadı. Bunun yerine siyasal seçkinlerin himayesinden bağımsız kendi eğitim ağlarını geliştirdiler.[48]

Selçuklular ve Şiilik

Selçuklu Sünniliği, Şiiliğin hem On İki İmamcı hem de Yedi İmamcı biçimlerine karşı bağnaz bir önyargıyla sıkça ilişkilendirilir.[49] Bu motif ikincil lite-

44 Garden, *The First Islamic Reviver*, s. 130-133; Kimyâ hakkında daha fazlası için bkz. Carole Hillenbrand, "The Kimya-yi sa'adat (The Elixir of Happiness) of al-Ghazali: A Misunderstood Work?", Robert Hillenbrand, A.C.S. Peacock ve Firuza Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Studies on Art, Literature and Culture from Early Islam to the Qajars* (Londra, 2013), s. 59-69.

45 Bkz. Kenneth Garden, "al-Māzarī al-Dhakī: al-Ghazālī's Maghribi opponent in Nishapur", *Journal of Islamic Studies*, 21/i (2010), s. 89-107; Garden, *The First Islamic Reviver*, s. 161-168.

46 Peacock, *Early Seljūq History*, s. 107-108.

47 Bkz. Ephrat, *A Learned Society*, s. 134-136; Gazzâlî hakkında bkz. Garden, *The First Islamic Reviver*, s. 17-18, 27-28, 144.

48 Ephrat, *A Learned Society*, s. 126-136; Ephrat, "The Seljuqs and the Public Sphere", s. 140-144; Lange, "Changes in the Office of the Hisba", s. 162.

49 Örneğin, Bausani, "Religion", s. 292. Her ne kadar Calmard, "Le chiisme imamite" bu yaklaşıma ciddi anlamda karşı çıksa da hâlâ yaygın kabul görmektedir. Örneğin, Tabbaa, *The Transformation of Islamic Art*, s. 18: "Selçuklular sadık Sünniler olarak Abbâsî devletini destekleyip oradan meşruiyet elde ettiler ve onların tüm düşmanlarına, özellikle Fâtımîlere ve onların İsmâilî yandaşlarına karşı geldiler." Bir başka örnek için bkz. Heidemann, "Unislamic Taxes", s. 494: "[Selçuklular] Şii öğretisinin orta bölgelerde Müslümanlar arasında hâkim olan kolları ve Şii hanedanların, özellikle de Fâtımîlerin yükselen gücü karşısında, Sünni İslâm'ın yenilenmesi ve Abbâsî Halifeliğinin restorasyonu yoluyla yönetme iddialarını meşrulaştırdılar."

ratürde olduğu kadar birincil kaynaklarda da yer eder. Örneğin, Alparslan'ın orduları ağırlıklı olarak Şiilerin yaşadığı Halep'in dışında beklerken, yerel Mirdâsî hükümdarı Mahmud b. Nasr Haleplileri şöyle uyarıyordu:

> Mısırlıların devleti [yani, Fâtımîler] gitti ve bu yeni bir devlet ve iyi yönetilen bir siyasa; ondan korkuyoruz, çünkü dininizden dolayı [*li-ajl mezhebikum*] kanınızı dökmeyi caiz sayıyorlar. İzlenecek en iyi yol [Abbâsî-Selçuklu] hutbe okumak...[50]

Nizâmülmülk ise şöyle böbürlenir:

> [Gazne sultanları] Mahmud ve Mesud ile Tuğrul ve Alparslan dönemlerinde hiçbir Zerdüşt veya Yahudi veya Râfızî [On İki İmamcı Şii] kamusal bir alanda görünmeye veya bir Türk'ün karşısına çıkmaya cüret edemezdi. Türklerin işlerini yürütenlerin tamamı ortodoks Hanefî veya Şâfiî mezheplerine mensup Horasanlı profesyonel memurlardı. Iraklı heretikler onların huzuruna hiçbir zaman kabul edilmedi veya kâtip ve vergi tahsildarı olarak çalışmalarına izin verilmedi.[51]

Dönemin önde gelen On İki İmamcı Şii âlimlerinden Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin Bağdat'ta gördüğü eziyetten dolayı 449/1057-1058'de Necef'e kaçmak zorunda kalması –Selçukluların şehri Besasiri'den geri almasının hemen ardından– nedeniyle burada önemli bir Şii öğrenim merkezinin (*havza*) ortaya çıkması da kimi zaman bu husumete kanıt gösterilir.[52]

Ne var ki bazı Şiiler rejim hakkında olumlu bir fikre sahipti. Şiiliğe karşı bir Sünni tarafından ortaya atılan nispeten eski bir iddiayı çürütmek üzere tahminen 1165 yılında kaleme alınan ve bugün kayıp olan *Kitâbü'n-Nakd* isimli bir eser de bunu ileri sürmekteydi. Kazvinli Abdülcelil Râzî tarafından kaleme alınan *Kitâbü'n-Nakd* Selçuklu topraklarındaki On İki İmamcı (İmâmî olarak da bilinir) Şiilik konusunda değerli bir kaynaktır. Abdülcelil Râzî, Sünni iddia sahibinin, Nizâmülmülk'ün Rey'deki İmâmî ulemâyı dinlerini terk etmeye zorladığı yönündeki iddiasına karşı çıkar ve vezirin İmâmî cemaate, bilhassa cemaatin liderlerine, seyitlerine veya Ali aracılığıyla Peygamberin soyundan gelenlere maaş ve lütuf bahşettiğini öne sürer.[53] Aslında Abdülcelil tüm eser boyunca, peşi sıra Selçuklu hükümdarlarının ve onların bazıları Şii olan

---

50 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, ed. Sami Dahhan (Şam, 1951-1968), II, s. 381.

51 Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, s. 215, çev. s. 159.

52 Gleave, "Shi'i Jurisprudence", s. 205-206.

53 Abdülcelil el-Hüseyin b. Ebi'l-Fazl el-Kazvinî er-Râzî, *Kitâbü'n-Nakd ma'ruf bih ba'd mathalib el-nevâsıb fî nakd ba'd fedâ'ih el-revâfıd*, ed. Celaleddin Urmevi (Tahran, 1331), s. 108 (bu metnin daha çok tercih edilen ikinci baskısı (Tahran, 1378) bende mevcut değil); Calmard, "Le chiisme imamite", s. 56; ayrıntılı özet için bkz. Yavari, "Nizam al-Mulk remembered", s. 147-154, 174-176.

vezirlerinin İmâmîlere bahşettiği lütfu vurgulamak için büyük çaba harcar.[54] Hatta Abdülcelil, Ali kültünün Türk askerler arasında da büyük rağbet gördüğünü iddia eder ve onu öven şarkıları nasıl alenen söylediklerini aktarır.[55]

Kendi cemaatinin itibarına ve meşruluğuna destek olmaya çalışan Abdülcelil kimi zaman kuşkusuz aşırıya kaçar. Onun eseri her şeyden önce bir iddiaya cevap vermeyi amaçlıyordu. Nizâmülmülk yerel siyasette kayda değer bir rol oynadıkları için önde gelen seyyidleri onurlandırmış olabilir; zaten Sıbt da Ali yanlısı bir yazarın veziri övmek için yazdığı bir şiirden bahseder.[56] Ne var ki gereklilikten kaynaklanan bu tutum Şiiliğe sempati duyulduğu anlamına gelmiyordu. Bu dönemde Sünniler de Ali'nin ailesine hürmet ediyordu.[57] Şehit sekizinci imam Ali er-Rızâ'nın Meşhed'de (Horasan) bulunan ve bugün de Şiiler için en önemli hac noktalarından biri olan büyük türbesi 11. yüzyılın başlarında ateşli bir Şii karşıtı olan Gazneli Mahmud ve önde gelen bazı Gazneli devlet adamları tarafından himaye edildi. Bölge Selçukluların eline geçince de seçkinlerin himayesi sürdü.[58] Melikşah, kardeşi Tekiş'le savaşmak için doğuya ilerlerken burayı bizzat ziyaret ederek veziriyle birlikte dua etti ve yerel Ali yanlılarına armağanlar verdi.[59] Yine Horasan'da Belh yakınlarında bugün Mezar-ı Şerif adıyla bilinen ve Ali b. Ebî Tâlib'in mezarının içerisinde bulunduğu varsayılan türbe 530/1135-1136'da "yeniden keşfedildi" ve Selçukluların Belh valisi Kumac tarafından restore edildi.[60]

Ne var ki mimari eserler ve o eserlere ait kitabeler gibi maddi kanıtlar, Abdülcelil'in Selçuklu döneminde en azından bazı Şiilerin büyük itibar elde ettiğini ve Şii pratiklerinin genel kabul gördüğünü kanıtlamak için öne sürdüğü kimi unsurları teyit eder. Bilhassa Tutuş'un Halep'te inşa ettirdiği minare, Ali'yi ve On İki İmam'ı anan Şiilik kokan bir kitabeye sahip olması açısın-

54 Calmard, "Le chiisme imamite", s. 58-59, 61-63; Bausani, "Religion", s. 292; Yavari, "Nizam al-Mulk Remembered", s. 150-151, 163.

55 Râzî, *Kitâbü'n-Nakd*, s. 77; Madelung, "The Spread of Maturdidism", s. 120-121; krş. Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 30 Selçuklu ordusundaki Şiiler hakkındadır. Bu tür şarkılar bize ulaşmadı, fakat 482/1089'da bestelenen ve Ali'nin savaşlarını hikâye eden Farsça bir şiir onların içeriği hakkında da fikir verir: *'Alî-nâme (Manzûme-yi Kuhan)*, ed. Rida Bayat ve Ebu'l-Fazl Gulami (Tahran, 2010).

56 Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 178. Şiir Ebû Talib Ali b. el-Hasan el-Alevî'ye atfedilir.

57 Bkz. Kazuo Morimoto, "Putting the *Lubāb al-ansāb* in Context: *Sayyids* and *Naqībs* in late Saljuq Khurasan", *Studia Iranica*, 36 (2007), s. 179-181. Seyyidler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aubin, "L'aristocratie urbaine", s. 326-327.

58 Bkz. May Farhat, "Islamic Piety and Dynastic Legitimacy: The Case of the Shrine of 'Ali b. Musa al-Rida in Mashhad (10th-17th centuries)", doktora tezi, Harvard University, 2002, s. 39-53.

59 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 211; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 184.

60 R.D. McChesney, *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889* (Princeton, 1991), s. 27-28. Selçukluların türbeye yaptığı mimari ve epigrafik katkı hakkındaki en ayrıntılı değerlendirme için bkz. Lisa Golombek, "Mazar-i Sharif: A Case of Mistaken Identity", Myriam Rosen-Ayalon (ed.), *Studies in Memory of Gaston Wiet* (Jerusalem, 1977), s. 335-343.

dan oldukça dikkat çekicidir (Resim 7.4).[61] Bu esasında örneğin Mahmud b. Nasr tarafından yayılan ve Selçukluların mezhep temelli bir önyargıya sahip oldukları fikrine dayanan söylentileri reddederek Halep'in Şii nüfusunu yeni rejimle uzlaştırmaya yönelik bir çabaydı. Sünnilerin ağırlıkta olduğu bölgelerde bile Şiiler inançlarını açıkça ifade etmekte özgürlerdi. 12. yüzyıl sonlarında imparatorluk şehri (dârülmülk) Hemedan'ın hemen dışında son derece varlıklı Şii Aleviyan ailesinin –Selçuklu hanedanıyla yakın ilişkileri vardı ve Râvendî'nin hamileriydi– bir üyesi, atalarının kabirlerinin yanında dönemin İslâm mimarisinin başyapıtlarından biri olan bir anıt mezar inşa etti [Resim 7.5(a) ve (b)]. Raya Shani'nin gösterdiği gibi, anıt mezarın süslemeleri ve kitabeleri Aleviyan'ın Şii inancını açıkça ortaya koyar.[62]

Aleviyan ailesi istisnai bir örnek değildi: Şii elitinin mensupları devlette sıkça üst düzey makamlar elde ediyordu. Örneğin, *teşeyyu*'a (Şiilik) açık olduğu söylenen Vezir Enûşirvân b. Hâlid, Ali b. Ebî Tâlib'in mezarının yanına gömüldü.[63] Kâşânlı Şii bürokratlardan oluşan bir hanedan vardı: Bu hanedandan Muhtassülmülk Sencer'in vezirlerinden biri olurken, oğlu Fahrülmülk kısa süreli Süleymanşah döneminde (1160-1161), torunu ise III. Tuğrul döneminde aynı makamda bulundu.[64] Abdülcelil'in cevap vermek istediği kayıp iddia sahibinin "bugün en az on veya on beş İmâmî'nin (Revâfız) bulunmadığı Türk sarayı yoktur; pek çoğu dîvânlarda kâtip olarak istihdam ediliyor" diye yazdığı söylenir.[65] 12. yüzyılda Şiilik yanlısı bir yazar İmâmî Şiiliğin yayılmasını abartılı ifadelerle kutluyordu:

> Irak'ta, elhamdülillah, hazır bir piyasa buldu; Hicaz'da yerleşik ve izinli; Suriye halkının temel bir özelliği oldu ve yağmur bulutları onları kapladı ... Horasan'da Şiiliği kendi âdeti ve inancı olarak görmeyen bir el ve dile veya kılıç ve mızrağa [yani, hem kâtibler hem de asker] sahip kimse kalmadı.[66]

Bu Şii kaynaklarının sunduğu kanıtları aslında bazı Sünni yazarlar da destekler. Bağdat'ta şehrin ağırlıklı olarak Kerh bölgesinde yaşayan Şiilere karşı sıkça ayaklanan ve savaşan Hanbelî kitleler Selçuklu yetkililerini Şii yanlısı görüyorlardı. İbnü'l Cevzî bu tür bir fitne sırasında yaşananları şöyle nakleder:

61 Bkz. Bloom, *Minaret*, s. 163-165.

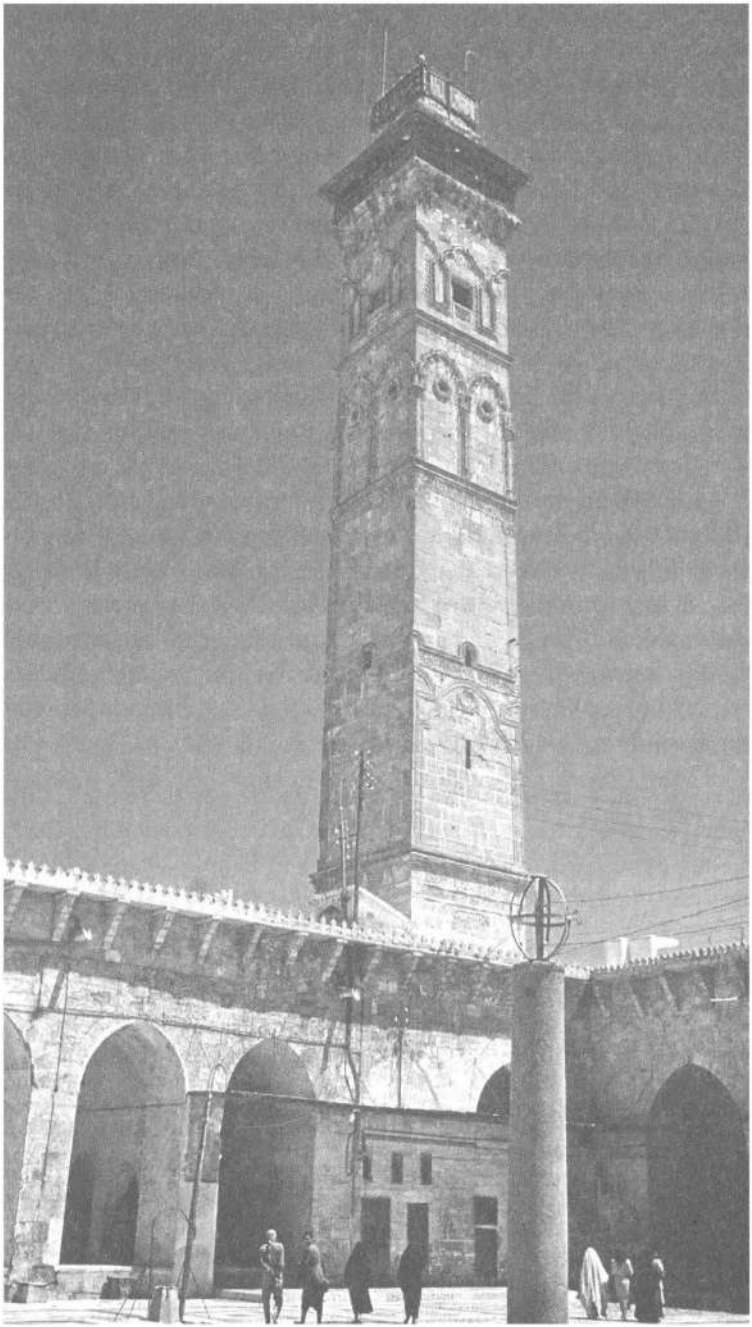
62 Raya Shani, *A Monumental Manifestation of the Shiite Faith in Late Twelfth Century Iran: The Case of the Gunbad-i 'Alawiyān, Hamadān* (Oxford, 1996), s. 119-130, 149-156; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 45. Aile hakkında daha fazla bilgi için bkz. Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadān*, s. 114-115, 123-124, 128-130, 135-136, 175-177. Shani, haminin şehrin re'îsi Fahreddin Alâüddevle Arabşah (ö. 584/1188) olduğunu ikna edici şekilde öner sürer.

63 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 334; ne var ki İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 156 onu Hüseyin'in Kerbela'daki türbesinin yanına gömmüştür.

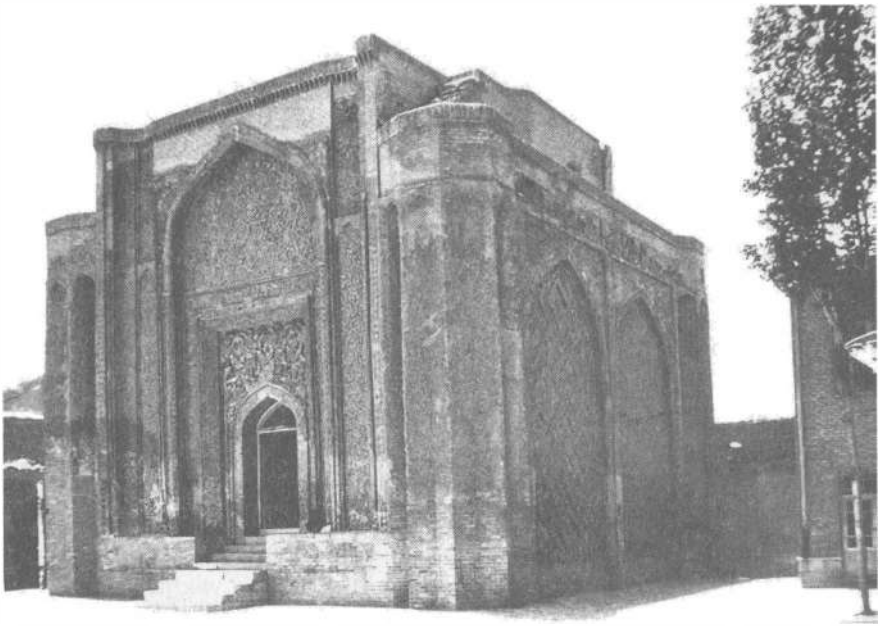
64 Calmard, "Le chiisme imamite", s. 58-59.

65 Râzî, *Kitâbü'n-Nakd*, s. 53-54; Bausani, "Religion", s. 292.

66 Ibn Isfandiyar, *Tarikh-i Tabaristan*, I, s. 116.

Resim 7.4. Tutuş'un Halep'teki (Suriye) Ulu Cami'ye bitişik yaptırdığı ve 2013'te savaşta tahrip edilen minare (Fotoğraf © Bryn Mawr College).

Resim 7.5(a). Kümbet-i Aleviyan, Hemedan, İran, 12. yüzyıl: dış görünüş (Fotoğraf: Raya Shani, *A Monumental Manifestation of the Shi'ite Faith*, fig. 5, yazarın izniyle yayınlanmıştır).

Resim 7.5(b). Kümbet-i Aleviyan, Hemedan, İran, 12. yüzyıl: içeriden görünüş, mihrap (Fotoğraf: Raya Shani, *A Monumental Manifestation of the Shi'ite Faith*, fig. 5, yazarın izniyle yayınlanmıştır).

> Yetkililere karşı söylentiler çoğaldı ve kitleler [avâm] dedi ki: "Din mahvoldu, *sünne* öldü, sapkınlık [*bid'at*] [onun yerine] geldi ve Allah sadece Râfızîlere [Şiilere] yardım ediyor, bu yüzden İslâm'dan dönüyoruz." [Hanbelî âlim] İbn Akil dedi ki: "Camiye gittiğimde şöyle söyledim: 'Müslümanların ve Sünnilerin Allah'a kızgın olduklarını ve şeriatı terk ettiklerini ve dinden dönmeye karar verdiklerini duydum ... bu devlette Sünnilere yapılanlara benzer şeyleri daha önce hiç gördünüz mü? Kerh halkının dini [yani, Şiilik] dışında din yok (*lâ dîn illâ dîn ehl el-Kerh*)!'"[67]

Aslında Selçuklu yetkilileri, taraflar arasında bir denge oluşturmaya çabalıyordu.[68] Örneğin, 479/1086'da Muharrem ve Şevval aylarında iki fitne yaşandı. Selçuklu valisi [*amîd*] Kemâlülmülk ed-Dihistânî ilkinde Kerh (yani, Şii) tarafının yanında yer alırken, ikincisinde onların karşısında durdu.[69] Yine de Kerhliler Kemâlülmülk'ü hâlâ potansiyel bir müttefik olarak görüyordu; 482/1089'da Hanbelîlerin Kerh'e saldırmasıyla yeniden bir fitne patlak verince, Kerhliler *amîd*den yardım istedi.[70] Sultan Melikşah'ın oğlu ve varisi Ahmed'in 481/1088'de ölümü de Kerhlilerin Selçuklu yanlısı duygularını açıkça ortaya çıkardı. "[Bağdatlı] kadınlar çarşıda ağıt yakmaya gittiler ve pek çok kişi yas tutup ağıt yakmak için toplandı. Kerhliler onun için duydukları kederi göstermek amacıyla giriş kapılarını siyahla kapladılar."[71] Bu düşman bir yönetim altında yaşadığını düşünen bir halkın eylemi değildir.

Peki ama Nizâmülmülk'ün kastettiği ve Sünni iddia sahibinin özlem duyduğu Tuğrul ve Alparslan'ın altın çağı neydi? Evet, bürokrasinin en üst kademeleri Kündürî ve Nizâmülmülk gibi Sünnilerin elindeydi. Fakat Tuğrul'un Bağdat'ı işgali Kerh'in İmâmî halkı tarafından memnuniyetle karşılanmışa benziyor;[72] bu belki de İmâmîlerin, Türklerin mehdinin askerleri olduğu yönündeki eskiye dayanan inancından kaynaklanıyordu.[73] Hatta Kündürî, Hanbelîlerin, halifenin fanatik Hanbelî veziri İbn Müslime'nin tahrikiyle Sünni sloganlar atarak Kerh'e bulaşmasını engellemek için müdahale etti.[74] Önde gelen İmâmî âlim Ebû Ca'fer et-Tûsî'ye yönelik saldırılar da Selçuklu yetkililer tarafından değil, Bağdat'ın Hanbelî kitleleri tarafından planlanmışa benziyor. Bu saldırıların ardından Şiilerin yeni merkezi Necef'in ge-

67 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 283.

68 Krş. Erika Glassen'in, Nizâmülmülk ile ilişkilendirdiği "hoşgörü" politikası hakkındaki yorumları: *Der mittlere Weg*, s. 77-78, 125-126.

69 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 157.

70 *A.g.e.*, X, s. 170.

71 *A.g.e.*, X, s. 169.

72 *A.g.e.*, IX, s. 611; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 120.

73 Calmard, "Le chiisme imamite", s. 66 ve devamı.

74 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 6; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 120.

lişmesine izin verilmişti. Şii fıkhı Selçuklu döneminde gelişmeye devam etti.[75] Selçuklular da Mezyedîler gibi Şii hanedanların, vasalları olarak kalmasına izin vermekten son derece memnunlardı.

Muhammed Tapar dönemi bu genel eğilime bir istisna oluşturmuş olabilir. *Kitâbü'n-Nakd* onun saltanatı döneminde Şii kâtiblerin Hanefî inancına bağlılıklarını teyit eden tezkereler almaları gerektiğinden bahseder – her ne kadar bu tür belgeler para karşılığı kolayca elde edilebiliyor olsa da.[76] Batı İran'da Muhammed'in döneminde inşa edilen ve Şiiliği kınayan kitabelerle süslenen Gülpayegan Cuma Camii bu hislerin diğer bir kanıtıdır.[77] Ne var ki bu hisleri doğrudan bir devlet politikasıyla ilişkilendirmek pek mümkün değil: Tüm kanıtlar muhtemelen genellikle olduğu üzere, bu caminin de özel bir birey, büyük ihtimalle yerel bir ileri gelen tarafından finanse edildiğini gösteriyor. Belki de epigrafik yapısı Sultan Muhammed'in tutumu olarak algılandığını yansıtmayı amaçlıyordu; ne var ki aynı şekilde tamamıyla bir bireyin veya en azından bir kentin gündemini yansıtıyor da olabilir. Aslında Şii karşıtı bu tür sloganların varlığı Şiiliğin bu dönem giderek artan popülerliğinin de kanıtıydı.[78]

Muhammed dönemi genel eğilimden bir sapma olabilir, çünkü halk tabanı düzeyinde Şiiliğe karşı yaygın bir önyargı söz konusuysa da, bu önyargı Selçuklu siyasetini şekillendirmedi; üstelik, "Şii olmak, heretikliğin yoluna girmektir" (*Râfızîyî dihliz-i mülhidîst*) gibi sıkça dile getirilen suçlamalara rağmen.[79] Selçukluların çoğu zaman sapkınlık (*ilhâd*) olarak ifade edilen İsmâilîliğe yönelik tavrı daha karmaşıktı. Besasiri döneminde İsmâilîlik yabancı bir güç olan Fâtımîlerle ilişkilendirildi, fakat 11. yüzyılın sonlarından itibaren Selçuklu topraklarında yaşayan İsmâilîler, inancın Hasan Sabbah ve İbn Attâş tarafından yayılan yeni Nizârî biçimini benimsediler (bkz. yukarıda s. 98-101). Selçuklular da bu çerçevede kendi tutumlarını değiştirdiler. İsmâilîlerin baş *dâî*si Abdülmelik b. Attâş, Tuğrul tarafından idamla tehdit edilmesinin ardından inancı inkâr etmeye zorlanmıştı, fakat Melikşah döneminde dava çok daha fazla mürit çekmeyi başardı.[80] Bir kaynak Melikşah döneminde İsmâilîliğin İsfahan'da nasıl canlandığını (*mezheb-i Bâtınîân bi-İsfahân tâza karda bûdand*) "ve [İsmâilîlerin] her yerde görevlerini yerine ge-

75 Gleave, "Shii Jurisprudence".

76 Râzî, *Kitâbü'n-Nakd*, s. 81.

77 Lorenz Korn, "Ein Denkmal seldschukischer Religionspolitik? Inschriften der grossen Moschee von Gulpayigan", Hinrich Biesterfeld ve Verena Klemm (ed.), *Differenz und Dinamik in Islam: Festschrift fur Heinz Halm zum 70 Geburtstag* (Würzburg, 2012), s. 455-471. Camilerdeki Şii karşıtı kitabeler hakkında daha fazlası için bkz. Râzî, *Kitâbü'n-Nakd*, s. 110.

78 Krş. Korn, "Ein Denkmal", s. 468.

79 Râzî, *Kitâbü'n-Nakd*, s. 84, 85.

80 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 102.

tirdiklerini, güçlendiklerini ve güçlü kaleler ele geçirdiklerini" tasvir eder.[81] İsmâilîlik her zaman hedef kitlesini oluşturan eğitimli seçkinlerin yanı sıra, çarşıda çalışan, marangozlar gibi mütevazı araçlara sahip kişiler arasında da yayılmaya başladı.[82]

Daha sonraki dönemlerde yazılan kronikler Selçukluları Sünnilerin korkunç bir sapkınlık olduğu konusunda hemfikir kaldığı bir şeyin ezilmesi sürecinde oynadıkları rol nedeniyle methederken, çağdaşları bu fikirde değildi. Yukarıda da belirtildiği gibi (s. 99-100), İsfahan bölgesinde İsmâilîliğe karşı yürütülen mücadele çoğunlukla Selçuklu sultanları tarafından değil, yerel seçkinler tarafından yürütülüyordu. Selçuklu devletinin üst kademeleriyle kurduğu yakın ilişkilere rağmen, Gazzâlî'nin İsmâilîlik karşıtı eseri *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*'yi bir Selçuklu veziri veya sultanına değil de, Halife Müstazhir'e adamayı tercih etmesi de oldukça anlamlıdır. Gerçekten de Selçuklular bu savaştaki rolleri için çağdaşlarının övgülerine hiç de mazhar olmamışlardır; hatta Sencer kendisini, Halife Müsterşid'e bir mektup göndererek, sapkınlara (*mülhidân*) karşı savaşı savsakladığı yönündeki suçlamaları özellikle inkâr etmek zorunda hissetmişti.[83]

Yine de "Bâtınî" veya "İsmâilî" olmakla suçlanmak oldukça sakıncalıydı, çünkü bu, düşmanları lekelemek için sıkça kullanılan bir yöntemdi.[84] Örneğin, İmâdüddin el-İsfahânî tahmin edilebileceği gibi, ailesinin düşmanı Ebû'l-Kasım Dergüzînî'yi "Bâtınîlik"le itham eder[85] – Dergüzînî'nin muhafazakâr ve gelenekselci Sünni şair ve gizemci Sanâ'î'yi (ö. 529/1131) himaye ettiği düşünüldüğünde bu pek muhtemel görünmüyor. Ne var ki tıpkı 20. yüzyılda Britanya'da kamu yaşamının üst kademelerinde etkin olan komünist köstebekler konusunda ortaya çıkan isteri gibi, söylentiler kimi zaman bütünüyle haklı gösteriliyordu.[86] Örneğin, çağdaşları, İsmâilîliğe geçmekle itham edilen Eş'arî ilahiyatçı ve Sencer'in sırdaşı Şehristânî (ö. 548/1153) hakkındaki şüpheleri dile getiriyordu.[87] Onun İsmâilî etkilerle dolu Kur'an tefsiri *Mefâtîhu'l-Esrâr* hakkında yakın bir okuma, en azından bir yol arkadaşı ve hareketin gerçekten de tam bir üyesi olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ortaya koyar.[88]

---

81 *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, s. 408.

82 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 146-147.

83 Bartol'd, *Turkestan v Epokhu Mongolskogo Nashetsviya. Chast' 1: Teksty*, s. 37.

84 Bir örnek için bkz. Hodgson, *Secret Order*, s. 121-122.

85 Bundari, *Zubda*, s. 144, 145, 146.

86 Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 42-43.

87 Daftary, *The Isma'ilis*, s. 136-137.

88 Al-Shahrastani, Muhammad b. 'Abd al-Karim, *Mafatih al-asrar wa masabih al-abrar*, ed. ve çev. Toby Mayer, *Keys to the Arcana: Shahrastānī's Esoteric Commentary on the Qur'an* (Oxford, 2009); özellikle bu meselelere ilişkin tartışmanın bulunduğu Giriş bölümü için bkz. s. 3-19 ve onun İsmâilîliği için özellikle s. 7, 15.

☐ Hukuk okulları ve hizipçilik

İran ve Orta Asya'daki baskın mezhepler Şâfiîlik ve Hanefîlikti; Irak'ta ise çekişme çoğunlukla Hanbelîler ile Şiiler, daha küçük çapta ise Hanbelîler ile Şâfiîler arasındaydı. Mâverâünnehir'de geleneksel olarak öne çıkan Hanefîlik Selçuklu ailesinin mezhebiydi.[89] Hanefîlik hükümdarın gücünün tatbiki için kayda değer bir serbestlik sağlıyordu, fakat kimin Müslüman olarak görülebileceği konusunda gevşek bir tanım yapması –Kur'an veya hatta İslâm'ın din vecibeleri herhangi bir bilgi gerekmiyordu– henüz ihtida etmiş ve belki de yeni inançlarını çok az kavramış olan Türkler için de cazibe sağlıyordu.[90]

Hukuk okulları sıklıkla belirli teolojik konumlarla ilişkilendirilirdi (ve Hanbelîlik aslında hem hukuk hem de teoloji okuluydu). Hanefîler genellikle Mâtürîdî teolojisine yönelirken,[91] Şâfiîlik Eş'arî teoloji okuluyla yakından ilişkilendirilirdi. Teoloji okulları da hiddetli rakiplerdi. Eş'arîlik doğru düşünen tüm Müslümanların teolojisini temsil etme iddiasındaydı. Eş'arîlik'ten bilhassa hoşlanmayan Hanbelîler ise bu iddiaya olanca güçleriyle karşı çıkıyordu. Hanbelîliğin kalesi, Nâsır-Lidînillâh dönemine kadar halifeler tarafından desteklendikleri Bağdat'tı.

Mezhepler arasındaki farklılıklar hukuki bir karara (fetvâ) varıldığında gözlenecek süreçlere ilişkin anlaşmazlıklardan kaynaklanırdı.[92] Fakat bir okulun fakihleri arasında da çok fazla anlaşmazlık yaşanabiliyordu, bu nedenle bir mezhepten diğerine geçişler mümkündü: 11. yüzyılda ünlü Bağdatlı âlim İbn Akîl, Hanefî bir aileden geliyordu ve çalışmalarına da o mezhepte başlamıştı, fakat daha sonra Hanbelî oldu.[93] Belirli bir mezhebe bağlılık ilke itibariyle verili bir teolojiye bağlılığı gerektirmiyordu (Hanbelîlik örneği dışında).

Mezhepler arasındaki gerçek farklılıklar ve isimlerinde hayat bulan ihtiraslar arasındaki uyuşmazlık bazı araştırmacıları bu anlaşmazlıkların kaynağının hukuki süreçlerin ayrıntılarından ibaret olmadığı fikrine götürmüştür. Richard Bulliet'in Nişabur hakkındaki klasik çalışması, Hanefî ve Şâfiî isimlerinin esasında iktidar ve makam mücadelesi veren iki farklı siyasal grubu temsil ettiğini öne sürer. Bulliet Nişaburlu Hanefîleri aristokratik ve muhafazakâr

89 İran'da Hanefîlik ve Şâfiîlik hakkında bkz. Madelung, *Religious Trends*, s. 26-38.

90 Madelung, "The Spread of Maturidism", s. 122-123.

91 Bkz. *A.g.e.*, s. 117-119.

92 Lange, *Justice*, s. 203.

93 Makdisi, *Ibn 'Aqīl*, s. 387-388.

taraf olarak görürken, Şâfiîler İslâm'daki yeni eğilimlere açıktı ve örneğin Sufiliğe giderek daha fazla ilgi gösteriyorlardı. Her ikisi de soylu gruplardı: Her ne kadar ikisi de muhtemelen alt toplumsal sınıflardan da destek alıyorsa da, aralarındaki husumetin kaynağı nihayetinde Nişabur'un siyasal denetimini ele geçirme çabasıydı.[94] Benzer bir saptama İsfahan için de yapılmıştır.[95]

Selçuklu Hanefîliği ve diğer mezheplere yönelik siyaset

Selçuklu hanesinin ve diğer Türk seçkinlerinin Hanefîliğin "militan" destekçileri oldukları sıklıkla söylenir.[96] Bazı kanıtlar Selçukluların Hanefîliği diğer mezheplerin aleyhine olacak şekilde desteklediğini ima eder. Tuğrul döneminde İsfahan, Rey, Hemedan ve biraz gecikmeyle de olsa Nişabur'a, Şâfiîler bu şehirlerde sayıca üstün olsa da Hanefî kadılar atanmıştı. Sonraki dönemlerde Kudüs ve Şam'da da benzer bir durum ortaya çıktı; üstelik, Hanefîlik bir hukuk okulu olarak Suriye'de varlığını güç bela sürdürüyordu.[97] İthal edilen bu Hanefîler kimi zaman mezhep temelli önyargıları ısrarlı şekilde kışkırtıyordu. Örneğin, Şam'ın Selçuklu kadısı Balasagunî, Şâfiîlerin kâfir olduklarını ve bu nedenle cizye ödemeleri gerektiğini ilan etmişti.[98]

İki vakada Selçuklu politikaları, kurbanlarının *mihne* ("yargılama" veya "eziyet") olarak tanımladığı ve Halife Me'mûn'un 9. yüzyılın başlarında uyguladığı ünlü sorgulamaları anımsatan bir süreçle sonuçlandı. Bu vakalardan ilki 445/1053'te Nişabur'da yaşandı ve Hanefî grubunun geçici olarak re'îs makamı gibi önemli siyasi mevkileri ele geçirmesine imkân verdi. Buradaki hedef görünüşte Eş'arîlerdi, fakat *mihne* hem Ortaçağ hem de modern dönem kaynakları tarafından Hanefîler dışındaki kesimleri üst makamlardan kovmanın bir bahanesi olarak görülür. Fakat bu eziyeti kışkırtan Kündürî bile daha sonra bu bağnazlığını bir kenara bırakmışa benziyor. Şiddetli bir Şâfiî karşıtı olduğu iddia edilen Alparslan'ın tahta çıkması ise aslında Şâfiîlerin Nişabur'daki eski mevkilerini geri almalarını sağladı.[99]

---

94 Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 38-39; ayrıca bkz. Bulliet, "Political-Religious History", s. 73.

95 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 197-204.

96 Madelung, "The Spread of Maturidism", s. 124-129, özellikle s. 126.

97 *A.g.e.*, s. 127-128. İsfahan, Rey ve Hemedan için ayrıca bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 106; Nişabur için bkz. Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 72; Suriye için bkz. Mouton, *Damas et sa principauté*, s. 126-127, 330-332, 354.

98 Madelung, "The Spread of Maturidism", s. 147; Mouton, *Damas et sa principauté*, s. 127.

99 Madelung, "The Spread of Maturdism", s. 131; Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 67, 210-211; Bulliet, "Political-Religious History"; Heinz Halm, "Der Wesir al-Kundurī und die Fitna von Nisapur", *Die Welt des Orients*, 6/ii (1971), s. 205-233; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 109-118.

Eş'arî karşıtı ikinci bir *mihne*nin ortaya çıkması doksan yılı bulmadı. Sencer Karahıtaylar karşısında aldığı yenilginin hemen ardından 537/1142-1143'te Rey'i Mesud'a teslim edince, batı sultanı şehre girdi ve şehirdeki önde gelen Şâfiîleri Eş'arîliği alenen reddetmeye zorladı. Mesud Hanefî ulemânın kışkırtmasıyla sonraki üç yıl boyunca Bağdat ve İsfahan'daki Eş'arîlere karşı başka önlemler de aldı.[100] İsfahânî'ye göre, bunun sonucunda "bir grup, Allah [yani, inanç] dolayısıyla değil, kişisel yükselme arayışı ve korkuyla Ebû Hanîfe'nin mezhebine katıldı".[101]

Her iki *mihne*yi izah etmek de pek kolay değil, çünkü her ikisi de son derece yerel ve kısa süreli gelişmelerdi. Bu gelişmeleri Selçukluların Hanefîleri kayırma siyasetinin bir yansıması olarak değil, yerel siyaset çerçevesinde ele almak gerekir. Her iki vakada da *mihne*nin, Selçuklu topraklarının farklı parçaları arasında muğlak bir sınır statüsüne sahip şehirlerde ortaya çıkması oldukça dikkat çekicidir: Nişabur, daha önce de gördüğümüz gibi (s. 54, 138), Çağrı ve Tuğrul'un toprakları arasında sallantıda dururken, Rey Sencer'in topraklarının batı ucundaki karakol noktasıydı ve ancak onun Horasan'daki konumunun giderek kötüleşmesinin ardından kerhen yeğeninin eline geçti. *Mihne*ler belki de sadakatleri rakip Selçuklu hükümdarlarına yönelmiş yerel seçkinleri tasfiye etmek için münasip bir bahane sağlıyordu.

Birçok kanıt Selçuklu Hanefîliğini "militan" olarak tanımlayan yaklaşımlarla ters düşüyor. Ünlü Şâfiî fakih Ebû Tâhir Abdurrahmân b. Alak 484/1091'de öldüğünde, cenazesine Selçuklu devletinin önde gelen kişileri (*erbâbü'd-devle es-selçukiyye*) de katıldı ve kabri bizzat Sultan Melikşah tarafından ziyaret edildi.[102] Aynı Abdurrahmân kendi memleketi Semerkand'a hükmeden Karahanlıların kötü yönetiminden usanmış ve Melikşah'ın Semerkand'ı fethetmeye ikna edilmesinde önemli bir rol oynamıştı.[103] Her nasılsa bu Şâfiî için, Selçukluların Hanefîliğe bağlı olması onlarla yakın ittifak kurmasının önünde bir engel teşkil etmedi. Selçukluların genel yönetim ilkesi *istimâlet* (s. 200) ile uyuşan yeni bir Hanefî din hiyerarşisi oluşturma çabasının ardında yatan gerekçenin Hanefîleri kayırma hedefi olup olmadığını da tartışabiliriz. Şam'ın ilk Selçuklu kadısı Abdülcelil el-Mervezî aslında bir Şâfiî'ydi.[104] Ne var ki isminden de anlaşılabileceği gibi, Merv'in yerlisiydi; onun bu göreve atanması da tıpkı bürokraside olduğu gibi, Horasanlı bir seçkini dinî makamlara yerleştirme arzusunu yansıtıyor olabilir. Selçuklu hanedanı Hanefîliği ve Mâtürîdî teolojisini desteklese de, yukarıda bahsi ge-

100 Madelung, "The Spread of Maturidism", s. 131-136.

101 Bundari, *Zubda*, s. 194.

102 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 200.

103 *A.g.e.*, X, s. 171.

104 Mouton, *Damas et sa principauté*, s. 353.

çen iki yerel *mihne* haricinde, kendi memurlarını bunları benimsemeye zorladığını gösteren herhangi bir kanıt yok.

Hanefîlik tartışmasız bir üstünlüğe de sahip değildi. Kurumsal açıdan en büyük medrese ağı Şâfiî Nizâmiye medreseleriydi ve o ölçekte bir Hanefî medreseleri ağı hiçbir zaman oluşturulamadı; sadece üst düzey bir Selçuklu devlet görevlisi olan Ebû Sa'd el-Müstevfî, Bağdat'ta Nizâmiye medresesinin kurulduğu yıl olan 459/1066'da hali vakti yerinde bir Hanefî medresesi kurdu.[105] Şâfiîlik Hanefîliğin sadık merkezi Horasan'da bile yayıldı. Örneğin, Merv'in önde gelen âlim ailelerinden birinin mensubu olan fakîh Mansur b. Muhammed b. Abdülcabbar talihinin peşinden gittiği Bağdat'ta Hanefîlikten ayrılıp Şâfiîliğe geçti. Merv'e dönerken, Şâfiîliğe geçmesini protesto eden kitleler (avâm) yüzünden, daha uygun bir muhit olan Nişabur'a kaçmak zorunda kaldı.[106] Hanefîler yerel siyasete de tam manasıyla hâkim olamadılar. İsfahan'da bile Selçukluların Hanefîliğinden fayda sağlayamadılar. 12. yüzyılda İsfahan'da Hanefî ve Şâfiî grupların liderlerinin her ikisi de Selçuklu hâkimiyetinin başlarında şehre yerleşmiş Horasanlı muhacirlerdi, fakat 12. yüzyılın büyük bölümünde Şâfiî Hucendî ailesi hâkim yerel güç konumundaydı. Hanefî Sa'îd ailesi ancak Selçuklu devletinin 590/1194'ten sonra nihai çöküşünün ardından, Hârizmlilerin desteğiyle üstünlük elde edebildi. Dolayısıyla, Selçuklu dönemi İsfahan'da zamanla bir Hanefî nüfusunun oluşumuna tanık olmakla birlikte, bu kısa vadede Hanefîlerin siyasal üstünlük elde etmesini sağlamadı.[107]

Selçukluların diğer mezheplere yönelik tutumu da, dönemin gerilimli ortamına rağmen geniş anlamıyla hoşgörüye dayanıyordu. Gerçekten de sultanlar çoğu zaman mezhepler arasında denge kurmayı ve bir mezhebi diğerine karşı aşırı kayırdıkları imajı yaratmaktan kaçınmayı –tıpkı Sünni-Şii gerilimlerinde yaptıkları gibi (yukarıda s. 272)– amaçlıyorlardı. Nizâmülmülk'ün belirttiği gibi:

> Sultanın politikası ve adalet bir mezhebe diğerinden fazla meyletmememizi gerektirir. Fitneyi kışkırtmak yerine sünneyi savunmak bize daha uygun. Biz bu medrese [Nizâmiye] yapısına anlaşmazlık ve tartışma için değil, sadece âlimleri ve kamu çıkarını korumak için devam ettik. Bizim bu isteklerimize aykırı gelişmeler yaşandığında, kapıyı kapatmak dışında seçeneğimiz kalmadı. Bağdat'ı ve çevresini alt etmeye ve [onun halkının] yerleşik âdetlerini zorla değiştirmeye gücümüz yok, çünkü burada çoğunluk Ebû Abdullâh Ahmed b. Hanbel'in mezhebine mensup.[108]

105 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 54. Bu medrese hakkında daha fazla bilgi için bkz. Makdisi, "Muslim Institutions of Learning", s. 19-21.

106 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 37.

107 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 230-233, 281-286.

108 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 190-191; krş. Sıbt, *Mir'ât*, s. 186-190.

Melikşah'ın Zilhicce 479/Şubat 1087'de Bağdat'a düzenlediği ve Nizâmülmülk'ün de kendisine eşlik ettiği ziyaret bu "denge" politikasını sembolleştirmek üzere tasarlanmışa benziyor.[109] Sultan ve vezir birlikte İmam Mûsâ b. Ca'fer'in (el-Kâzım), Sufi evliya Ma'rûf el-Kerhî'nin, Ebû Hanîfe'nin ve Ahmed b. Hanbel'in türbelerini ziyaret etti. Ayrıca Necef'te Ali b. Ebî Tâlib'in ve Kerbela'da bilhassa Şîa'nın (fakat sadece onların değil) kutsal saydığı oğlu Hüseyin'in mezarları da ziyaret edildi.[110] Bu kabristanlar kutuplaşmış olan Bağdat'ta İslâm inancının Şiilikten Hanbelîliğe, rasyonalist Hanefîlikten gizemci Sufiliğe kadar uzanan geniş bir kesimini temsil ediyordu, fakat ölmüş evliyalar bile hizipçilikten azade değildi. Ali yanlılarına gösterilen hürmet sadece Şiilere özgü bir olgu olmasa bile, Bağdat'ta büyük çekişmelere konu olabiliyordu. Türbe ziyaretleri (*ziyâre*) Sünniler ve Şîa arasında sıklıkla ihtilaf konusu olmuş ve Şiilerin Mûsâ el-Kâzım'ın türbesine girişi kimi zaman engellenmişti.[111] Nizâmülmülk ve Melikşah'ın, bu tür karşıt hizipler tarafından sıkça gidilen türbeleri ziyaret etmeleri salt bir hac ziyaretinden fazlasını simgeliyordu; bu ziyaret daha ziyade sultanın, Bağdat'ı bölen mezhepçi hizipçiliğin dışında veya üstünde kalma arzusunun aleni bir ifadesiydi.

Peki bu bariz barış arzusu medreselerin inşası ve o medreselerde yürütülen faaliyetlerin ortaya koyduğu şiddetli ihtiraslarla nasıl uzlaştırılabilir? Nizâmiye Medresesi, onun Şâfiî ve Eş'arî müderrislerine hasım Hanbelî gruplar arasında sürekli bir rahatsızlık konusu oldu.[112] Nizâmülmülk de Nizâmiye Medresesi'nin yol açtığı fitneden kimi zaman son derece memnun olmuşa benziyor. 470/1078'de bir medrese öğrencisi bilinçli olarak bir isyana yol açarken,[113] diğer bir Horasanlı Eş'arî, eş-Şerîf Ebû'l-Kâsım el-Bekrî 475/1083'de vezirden yazılı izin alarak Nizâmiye Medresesi'nde Eş'arî teolojisi hakkında vaaz vermek için Bağdat'a geldi ve onun gelişi kaçınılmaz olarak daha fazla isyana neden oldu. Şehirden kaçan el-Bekrî sultanın ordugâhına sığındı. Bu kışkırtmaya öfkelenen Hanbelî bir vaiz, Sıbt İbnü'l Cevzî'nin aktardığı kadarıyla, Nizâmiye Medresesi'ni tahrik edici ifadelerle şöyle betimliyordu: "Et-Tûsî'nin –yani Nizâmülmülk– inşa ettiği bu medrese Müslümanların dinini yozlaştıran bir medresedir ve yıkılması ve yok edilmesi gerekir."[114]

---

109 Krş. Glassen, *Der mittlere Weg.*

110 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 155-156.

111 *A.g.e.*, X, s. 469-470. Aynı şekilde Şîa da Sünnilerin Mus'ab b. Zübeyr'in türbesine saygı göstermesini engellemeye çalışmış olabilir.

112 11. yüzyılda Bağdat'ta Hanbelî-Eş'arî çatışmaları hakkında genel olarak bkz. H. Laoust, "Les agitations religieuses à Baghdad", D. S. Richards, *Islamic Civilisation 950-1150* (Oxford, 1973), s. 178-185; ayrıca Sabari, *Mouvements populaires à Bagdad*, birçok yerde.

113 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 107; Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 366-371.

114 Sıbt, *Mir'ât*, s. 217-218; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 124-125; Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 371-375.

Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medresesi'nin bir kargaşa yuvası haline gelmesine izin vermesinin ardında yatan asıl nedenler kuşkusuz karmaşık ve anlaşılması zordur. Ne var ki bunları anlayabilmek için reelpolitiğe bir parça bakmak, vezirin ifadelerine ihtiyatla yaklaşmak gerekebilir. Özellikle İsfahan'ın da kayda değer büyüklükte Şâfiî ve Hanbelî cemaatlere sahip olduğu düşünüldüğünde, Hanbelî-Eş'arî çatışmasının Bağdat'la sınırlı kalmış olması oldukça dikkat çekicidir. Fakat İsfahan Hanbelîleri kapsayan bir cemaatler arası çatışmadan muaf kaldı. İsfahan Nizâmiye Medresesi'nin müdürü hiçbir zaman Eş'arîlikle ilişkilendirilmez ve İsfahan'da canlı bir Eş'arilik geleneğinin varlığına rağmen burada Eş'arî öğretisine izin verildiğini gösteren herhangi bir kanıt da yok.[115] Bu da Ebû Nasr el-Kuşeyrî ve Ebû'l-Kâsım el-Bekrî gibi vaizleri görevlendiren Nizâmülmülk'ün amacının Horasan'da Eş'arîliği teşvik etmek veya Eş'arîlere yaranmak olmadığını ortaya koyar. Şayet amacı bu olsaydı, onların İsfahan'da da vaaz vermelerini beklerdik, oysa vaazları sadece Bağdat'la sınırlı kaldı.

Başlıca fitnelerin zamanlaması da pek tesadüfi değildi. 470/1078 isyanı Nizâmülmülk'ün halifelik veziri Fahrüddevle İbn Cehîr'in görevden alınmasını talep etmesine bahane oluşturdu.[116] Nizâmülmülk'ün Fahrüddevle'yle kötü bir geçmişi vardı ve bir süredir onun kovulması için ısrar ediyordu.[117] 475/1083 olayları da kritik bir anda, Nizâmülmülk (Selçuklular adına) ve Fahrüddevle (halife adına) arasında Melikşah'ın kızının Halife Muktedî ile evliliği konusunda yürütülen müzakerelerin tam ortasında yaşandı; Selçuklu tarafı evliliğe onay verilmesi karşılığında halifeden son derece ağır taleplerde bulunuyordu – halife sonunda bu talepleri kabul etti.[118] Dolayısıyla, Nizâmiye Medresesi'nin tahrik ettiği olaylar Selçukluların müdahale etmesine, dik kafalı Bağdat'ta otoritesini tesis etmesine ve halifeye baskı yapmasına imkân vermiş olabilir. Melikşah döneminde imparatorluğun gerçek başkenti olan İsfahan'da ise, Nizâmülmülk ve efendisinin çıkarına olan, istikrarın muhafazasıydı, bu nedenle Eş'arîler Nizâmiye Medresesi'nden uzak tutuldu.

Selçuklu yönetiminde ehl-i zimme

Selçuklu topraklarında Müslümanlar dışında Hıristiyanlar, Yahudiler, sayıları giderek azalan Zerdüştîler ve birkaç bölgede onunla ilişkili kadim İran

115 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 140-141.

116 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 109-111.

117 Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 168, 169, 170, 191: Nizâmülmülk'ün Halife Kâim'in emlakinin bir kısmını Guzlara tahsis ettiği 466 yılında Nizâmülmülk ve halife hanesi arasındaki ilişkiler kötüleşmişti; Fahrüddevle'yle ilişkileri de kötü olan Nizâmülmülk en azından 467'den itibaren onun devrilmesinde kararlı görünüyor.

118 Bkz. Hanne, "The Banū Jahīr", s. 40 ve yukarıda s. 189.

inancına mensup az sayıda kişi (örneğin, neo-Mezdekî Hürremdiniyye ve Mukanna taraftarları) de yaşıyordu.[119] Zerdüştîlerin bu dönemdeki kaderi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemekle birlikte, sayılarının özellikle 11. yüzyıldan itibaren çarpıcı şekilde azaldığı farz edilir.[120] Bu nedenle bu kısım ehl-i zimmeye, yani Müslüman hâkimiyeti altında İslâm hukukuna tâbi olarak yaşayan ve cizye vergisi, Müslümanlardan ayırt edilmelerini sağlayacak kıyafetler giymelerini şart koşan yasalar ve ibadet yerlerinin inşasına veya restorasyonuna ilişkin kısıtlamalar gibi ayrımcı uygulamalara maruz kalan Yahudilere ve Hıristiyanlara odaklanacak.

Selçuklu topraklarında birçok bölgede zimmîler çoğunluğu oluşturuyordu. Her ne kadar elimizde bu dönem hiçbir bölge için cemaatlere ilişkin istatistikler bulunmasa da, Hıristiyanlar Suriye (özellikle kuzeyde), Cezire ve Irak nüfusları içerisinde kayda değer bir unsurdu.[121] Ne var ki gayrimüslimlerin faaliyetleri, ancak Müslüman yetkililerle, halifeyle veya sultanla temas kurduklarında Müslüman kaynaklarımızın çoğunun ilgisini çekiyordu. Selçuklu topraklarındaki gayrimüslimler hakkında, Hıristiyanların ve Yahudilerin siyasal açıdan daha önemli bir rol oynadığı Fâtımî İmparatorluğu'ndakilere göre daha az şey biliyoruz. Fakat şans eseri günümüze ulaşan büyük bir Yahudi arşivi (Kahire Genizası) zimmî bir cemaatin gündelik işleyişi hakkında eşsiz bir kaynak sunar. Müslüman doğu için ise bu tür bir kaynağa sahip değiliz. Bu nedenle zimmîler hem elimizdeki kaynakların çoğunda hem de akademik literatürde çok az temsil edilir. Yine de bazı Hıristiyan ve Yahudi kaynakları resmi tamamlamamıza yardım eder.

Selçuklu İmparatorluğu'nun Yahudileri

Bağdat dünya çapında Yahudi cemaatinin merkezi olsa da, 12. yüzyıla gelindiğinde ünlü âlim İbn Meymûn'un liderliğinde bir Yahudi cemaate sahip olan Mısır'ın gölgesinde kalmıştı. Yine de Müslüman dünyanın en uzak parçalarında, örneğin Yemen'de yaşayan Yahudiler dinsel öğreti meselelerinde

119 Bkz. Crone, *Nativist Prophets*, s. 178-188. Ne var ki en azından bazı örneklerde Mezdekîliğe yapılan göndermeler kuşkusuz, tıpkı İsmâilîlik suçlamaları gibi, muhalifleri itibarsızlaştırma aracı olarak kullanılır. Örneğin, İmâdüddin, Dergüzin halkını Mezdekîlikle suçlar (Bundari, *Zubda*, s. 124); bu hiç şüphesiz bölgenin dinî kompozisyonunun gerçek yansımasından ziyade onun Dergüzînî boyuna duyduğu nefretin bir ifadesidir. Bu kaynak dolayısıyla iddia Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s. 451, s.v. "Darkazîn"de yer bulur.

120 Bkz. Choksy, *Conflict and Cooperation*, s. 91-93, 95, 99, 107-109.

121 Suriye için bkz. Nehemia Levtzion, "Conversion to Islam in Syria and Palestine and the Survival of Christian Communities", Michael Gervers ve Ramzi Jibran Bikhazi, *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries* (Toronto, 1990), s. 289-311. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 143-162 Selçuklu Bağdat'ındaki durum hakkında genel bir değerlendirme sunar.

cemaatin Bağdatlı liderlerine danışmaya devam ediyordu.[122] Elimizde Selçuklu topraklarında yaşayan Yahudi cemaati hakkında döneme ait iki kaynak var: 12. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu topraklarını gezen Yahudi seyyah Haham Tudelalı Benjamin ve yaklaşık aynı dönemde yaşayıp ihtida eden bir Yahudi olan Semev'el el-Mağribî. Yüzeysel olarak bakıldığında Benjamin'in çizdiği tablo oldukça olumludur. Bağdat'ta "büyük Halifenin yönetimi altında emniyet, refah ve onurla ikamet eden" 40.000 Yahudi vardı. Başlarında yüzyıllardan beri aynı soydan gelen Exilarch (Arapçada Re'sülcâlût olarak bilinirdi) vardı ve halife ona Yemen'den Çin'e kadar doğudaki tüm Yahudiler üzerinde yetki vermişti. Benjamin şunu iddia eder:

> Büyük Halifeye ziyarete gittiği her beşinci gün ona atlılar ve Yahudilerin yanı sıra Centiller* de eşlik ederdi. Elçiler önde duyururdu: "Efendimiz Dâvûd'un oğluna gerektiği gibi yol verin."[123]

Tıpkı Exilarch gibi, Bağdatlı Yahudiler zengin, saygıdeğer ve bilge kişiler olarak tasvir edilir. Bağdat'ta yirmi sekiz sinagog vardı. Benjamin, İran ve Irak'ın diğer kentlerindeki büyük Yahudi cemaatlerinden de bahseder: Hille'de 10.000, Kûfe'de 7.000, Anbar'da 3.000, Huzistan'da bulunan Susa'da 7.000 ve geleneksel bir Yahudi hac yeri olan Ester'in mezarına ev sahipliği yapan Hemedan'da 30.000 kişi.[124] İranlı Yahudilerin Exilarch'a tâbi olan başı İsfahan'da bulunan Haham Sar Şalom'du. İsfahan ve Şiraz'ın da sırasıyla 15.000 ve 10.000 kişiden oluşan Yahudi cemaatlerine sahip olduğu öne sürülür. Daha doğuya gidildikçe sayılar şaşırtıcı boyutlara ulaşıyor. Gazne'de 80.000, Semerkand'da ise 50.000 Yahudi'nin ikamet ettiği söylenir.

Benjamin'in Horasan Yahudileri hakkındaki şaşırtıcı anlatısı oldukça merak uyandırıcı. Onun iddiasına göre, onlar

> Yahudi olmayanların yönetimi altında değiller, adı Levilerden [Haham] Yosef Amarkala olan kendi prenslerine tâbiler. Aralarında âlimler var... Rüzgâra tapınıp vahşet içinde yaşayan ve ne ekmek yiyip ne şarap içen, pişmemiş, çiğ etle beslenen Kofar-al-Turak [Arapçası *küffâr et-Türk*, Türk kâfirleri] ile işbirliği yapıyorlar ... Hem temiz hem de temiz olmayan hayvanları yiyorlar ve İsraillilere dostane yaklaşıyorlar.[125]

122 Bağdat ve Kahire'deki Yahudi liderler arasında üstünlük mücadelesi hakkında bkz. Sarah Stroumsa, *Maimonides in his World: A Portrait of a Mediterranean Thinker* (Princeton, 2009), s. 168-171.

(*) Yahudi olmayanlar – ç.n.

123 *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, s. 99-100. Exilarch hakkında bkz. Moshe Gil, "The Exilarch", Daniel H. Frank (ed.), *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity* (Leiden, 1995), s. 33-66.

124 *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, s. 102-106, 108, 113.

125 *A.g.e.*, s. 115. Selçuklu topraklarındaki Yahudiler hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Mos-

Benjamin'in anlatısı Türklerin burunlarının olmadığı gibi açıkça masalsı unsurlar da içeriyor. Fakat anlatının tarihsel bir temeli de var: Bu Türkler Guzlardı ve Benjamin onların "on beş yıl önce büyük bir orduyla Pers ülkesini istila edip Rey şehrini aldıklarını" anlatır. Bu ifade Sencer döneminin sonlarındaki Büyük Guz ayaklanmasını ima eder. Benjamin bağımsız Yahudi prensliğinin Guz müttefiklerine yardım ederken nasıl Sencer'i yatıştırmaya çalıştığını da betimler.[126] Günümüze ulaşan başka hiçbir kaynak ne bu ittifaktan ne de Horasan'da bir Yahudi prensliğinin varlığından söz eder. Ne var ki Selçuklu idaresinin son derece ademimerkezî doğası ve Guzlara ilişkin yorumların açıkça tarihsel niteliği göz önünde bulundurulduğunda, ileri düzeyde özerkliğe sahip bir Yahudi cemaati fikrinde bir doğruluk payı olması olası görünüyor. Herat'ın doğusunda bulunan dağlık Gur bölgesi de 12. yüzyılda büyük bir Yahudi nüfusa sahipti; ayrıca Belh, Nişabur ve Gazne'de de dikkate değer büyüklükte Yahudi cemaatleri mevcuttu.[127]

Açıkça inanılmaz ve masalsı bazı unsurların da gösterdiği gibi, Benjamin'in anlatısı olduğu gibi alınamaz. Diğer bir Yahudi seyyah Haham Regensburglu Petahya, Benjamin'den birkaç yıl sonra aynı topraklardan bazılarını gezdi. Petahya Bağdat'ta yalnızca 1.000 Yahudi bulunduğunu belirtir – ki bu çok daha inandırıcı bir rakamdır.[128] Mısır'da olduğu gibi, Irak ve İran'da da Yahudiler nüfusun % 1'den belki biraz altında bir kısmını oluşturuyordu, fakat Bağdat gibi büyük şehirlerdeki oran muhtemelen çok daha yüksekti – belki % 10.[129] Ne var ki Petahya, Benjamin'in anlatısındaki ana unsurları destekler. Batıdan gelen bir ziyaretçinin gözünde, Selçuklu yönetimi altındaki Yahudiler son derece müreffeh ve saygın bir cemaat oluşturuyordu.

Ne var ki Benjamin'in, kendisini mesih ilan eden Yahudi David Elroy'un ayaklanması hakkındaki anlatısı Selçuklu yönetimindeki Yahudilere ilişkin bu olumlu anlatının altını oyar. Bağdat'ta eğitim almış David "Tal-

---

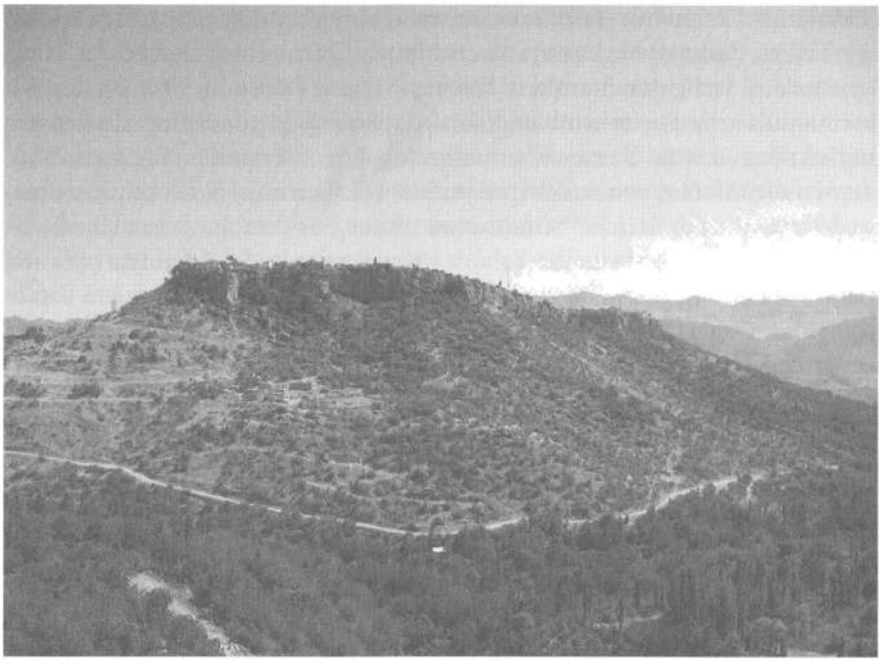
he Gil, *Jews in the Islamic Countries in the Middle Ages*, çev. David Strassler (Leiden, 2004), s. 491-532.

126 *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, s. 115-117. Benjamin'in anlatısına ilişkin tarihlendirme sorunlu; bu tarih onun 1170 civarında ziyaret ettiğini gösterir, fakat Bağdat'taki Selçuklu sultanlarına yaptığı göndermeler onun Selçukluların çöküşünden önceki, belki de 1130'lar ve 1140'lara ait bilgilere dayandığına işaret ediyor.

127 Bkz. Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 530-531.

128 Petahya of Regensburg, Elkan Nathan Adler (ed. ve çev.), *Jewish Travellers in the Middle Ages: Nineteen First Hand Accounts* (New York, [1930] 1987), s. 64-91. Bkz. Arnold E. Franklin, *This Noble House: Jewish Descendants of King David in the Medieval Islamic East* (Philadelphia, 2013), s. 1-7.

129 Selçuklu toprakları için güvenilir istatistiki bilgiler mevcut değil ve bu sayılar, hakkında çok daha kesin rakamlara sahip olduğumuz ve daha iyi bildiğimiz Mısır'la kurulan benzerliğe dayanan tahminleri yansıtır. Bkz. Franklin, *This Noble House*, s. 32; Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 491.

Resim 7.6. Amediye, Irak Kürdistanı, David Alroy'un Selçuklulara karşı başlattığı mesih isyanının merkezi.

mud'un yanı sıra İsrail Yasası ve Halaçah ve Muhammedîlerin tüm bilgeliği konusunda uzman"dı.[130] David, Musul'un kuzeyindeki dağların üzerinde kurulu uzak bir kale kent olan Amediye'de[131] (Resim 7.6) kendisini Yahudilerin kralı ilan etmiş ve dindaşlarını Selçuklu sultanına karşı ayaklanıp Kudüs'ü almak için ilerlemeye sevk etmişti. Benjamin'in anlatısına inanacak olursak, bu komplo Selçuklu sultanını son derece telaşlandırdı ve Exilarch'ı "İmparatorluğundaki bütün Yahudileri katletmekle" tehdit etti.[132] Exilarch "kefaret zamanı[nın] henüz gelmedi[ğini]" gerekçe göstererek mesihlik iddiasından vazgeçmesi için David'e umutsuzca yalvardı. David bunu reddetti, fakat rüşvet almış kayınpederinin ihanetine uğrayıp onun tarafından öldürüldü. Yahudi cemaati, sultanı Amediye Dağları'ndaki Yahudilere karşı giriştiği seferden vazgeçirmek için ek bir tazminat ödemek zorunda kaldı.

Bu anlatılanların hiçbiri Müslüman kaynaklarında yer almaz; aslında Arapça ve Farsça kaynaklarda, Benjamin'in sadece Yahudiler için değil, Sel-

130 *Itinerary of Benjamin of Tudela*, s. 111.

131 Amediye hakkında bkz. İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 64.

132 *Itinerary of Benjamin of Tudela*, s. 112.

çuklular için de büyük bir kriz olarak tasvir ettiği bu gelişmeye ilişkin en küçük bir ima bulmak bile imkânsız görünüyor. Yahudi mühtedi Semev'el el-Mağribî'nin Arapça kaleme aldığı *İfhâm el-Yahûd* (Yahudilerin Susturulması) adlı Yahudi karşıtı eseri olmasaydı, bu hikâyeyi bir kurgu olarak göz ardı etmek cazip gelebilirdi. Semev'el teolojik iddiaların yanı sıra, Yahudilerin "saçma olanı kabul etme ve imkânsız olana inanma" eğilimini ifşa eder; "Musul bölgesinde ortaya çıkan bir düzenbazın, İbnü'r-Rûhî olarak da bilinen Menahem b. Süleyman isimli genç bir Yahudi'nin" başlattığı ayaklanmayı ise buna kanıt olarak gösterir.[133] Onun bahsettiği bu kişi açıkça David Alroy'du: Amediye'yi kendi merkezi yaptı ve "Yahudileri Müslümanların elinden kurtaracağını" ilan etti. Semev'el, bu düzenbazın ölümüne (onun aktardığına göre, Amediye valisinin ellerinde) rağmen, Hoy, Meraga, Tebriz ve bilhassa Amediye Yahudi cemaatlerinin mesih olarak ona inanmaya devam ettiklerini belirtir. Benjamin'in birkaç yıl sonra müreffeh ve istikrarlı olduklarını yazdığı Bağdat Yahudileri bile kendilerini Kudüs'e uçuracağını iddia eden sözde mesihin sahte mesajlarının etkisindeydi:

> Bağdat Yahudilerinin hepsi dirayetli oldukları iddialarına ve kurnazlıklarıyla gurur duymalarına rağmen buna inanmaya sürüklendi. Kadınları iki yaşlının hak ettiklerini düşündüğü kişilere yardım olarak kendi adlarına dağıtılsın diye paralarını ve mücevherlerini getirdi. Yahudiler bu şekilde servetlerinin büyük kısmını harcadılar. Yeşil elbiseler giydiler ve meleklerin kanatları üzerinde Kudüs'e uçacaklarını umarak o gece çatılarda toplandılar. Kadınlar bebekleri için gözyaşı dökmeye başladılar. Ya kendileri bebeklerinden önce veya bebekleri kendilerinden önce uçarsa ne olacaktı? Çocuklar yemekleri geciktiği için acıkabilirlerdi. O sırada oradaki Müslümanlar Yahudilerin başına gelenlere o kadar hayret etmişlerdi ki, beklentilerinin beyhude olduğu ortaya çıkana kadar onlara engel olmaktan kaçındılar. Yahudiler sabah, hayal kırıklıklarını ve rezilliklerini ortaya çıkarana kadar uçuş için bir araya gelmeye devam ettiler. Fakat o iki düzenbaz Yahudilerin servetlerinden alabildikleri kadarıyla kaçtı. Ardından Yahudiler dalavereyi ve nasıl kandırıldıklarını anladı. Daha sonra o yıla "uçuş yılı" adını verdiler ve eski ve yeni yıllarını o yıldan itibaren hesaplamaya başladılar: O Bağdat Yahudilerinin şimdiki zamanı tarihidir. Bu olay üzerlerindeki utanç ve yüz karasının daima kalmasına yetmeli.[134]

David Alroy'un 1160 ve 1167 arasında öldüğü öne sürülmüştür, fakat onun hareketi bir defaya mahsus değildi. 1090'lar ve 1160'lar arasındaki tüm

133 Samau'al, *Ifham*, çev. Perlmann, s. 72. Bu döneme ilişkin analiz için krş. Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 425-426; Franklin, *This Noble House*, s. 147-148.

134 Samau'al, *Ifham*, çev. Perlmann, s. 73-74.

bir dönem mesihçi hareketin en parlak dönemi olarak görülmüştür. David Alroy'un babasının da 11. yüzyılın sonlarında Musul bölgesinde mesihçi bir harekete önderlik ettiğini gösteren bazı kanıtlar mevcut.[135] Kahire Genizası'nda bulunan bir mektup ise Bağdat'taki Yahudi cemaatinin 1120-1121'de başka bir mesihçi hareket deneyimi yaşadığını ortaya koyar. "Hekim Yakub" adlı birinin dindar kızı, dindaşlarına İlyas Peygamber'i rüyalarında gördüğünü ve onun kendisine, İsrail'in kurtuluşunun yakın olduğunu söylediğini ilan etti.[136]

Bu mesihçi hareketler ne sadece aşırıcı bir grubun işiydi ne de bir beklentinin –Kudüs'teki İkinci Tapınak'ın yıkılmasının bininci yılı olan 1070'te bir mesihin ortaya çıkacağı inancı gibi– karşılanmamasıyla engellenebildi. Vahiysel beklentiler her yerdeydi. Büyük İbn Meymûn'un kendisi de kehanetin 1215/1216'da gerçekleşmesinin muhtemel olduğunu iddia etti.[137] Mesihçi hareketler Yahudilere özgü bir olgu da değildi ve hem Hıristiyanlıkta hem de İslâm'da ortaya çıktı. Birinci Haçlı Seferi vahiysel öngörülerden etkilenirken,[138] mesih beklentisi Şiiliğin tüm kollarında oldukça yaygındı ve bu dönemde birkaç Müslüman kendisini mehdî ilan etti.[139] Örneğin, 483-484/1090-1091'de "yıldızbilimde usta olan Tilya adlı bir adam Basra'ya geldi ve İmam el-Mehdi olduğunu iddia ederek pek çok insanı hataya sürükledi". Tilya hiç de zararsız biri değildi, çünkü iddia ettiği vahiy çerçevesinde ünlü kütüphanesi de dahil olmak üzere Basra'yı yakıp kül etti.[140] Bu beklentiler Selçukluların ve Abbâsîlerin siyasal söylemini de beslemeye başladı. Pek kabul görmeyen Sultan Süleymanşah ve Halife Nâsır-Lidînillâh saray şairleri tarafından İmam el-Mehdi ilan edildi.[141]

Ne var ki en azından bazı dönemlerde Yahudiler üzerindeki baskının artması ve bu mesihçi hareketlerin ortaya çıkması arasında doğrudan bir ilişki vardı. Bu noktada bu mesihçi unsurları büyük ölçüde görmezden gelen Müslüman kronikler[142] boşlukları doldurur. 1090'larda yaşanan karışıklıklar Ha-

135 Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 422-428 bu olayların en ayrıntılı analizini sunar.

136 S.D. Goitein, "A Report on Messianic Troubles in Baghdad in 1120-21", *Jewish Quarterly Review*, 43/i (1952), s. 57-60 (İbranice metin, s. 73-76); krş. Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 421-422; Franklin, *This Noble House*, s. 150-152 bu olayın tarihsel gerçekliğine daha şüpheyle yaklaşır.

137 Franklin, *This Noble House*, s. 130-146; Joel L. Kraemer, *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds* (New York, 2008), s. 236-237.

138 Vahiysel düşüncenin Birinci Haçlı Seferi'ndeki rolü hakkında bkz. Jay Rubenstein, *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for the Apocalypse* (New York, 2011).

139 Bkz. Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 233-242; Franklin, *This Noble House*, s. 152-157.

140 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XVI, s. 289, 292. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 183-184.

141 Süleymanşah için bkz. Enverî, *Dîvân*, s. 385; Nâsır için bkz. Sibt b. Ta'widhi, *Dîwân*, s. 158, l. 5.

142 Yahudilerin [muhtemelen Kudüs'e] uçacaklarını hayal edip uçacakları araçları [*et-teyrân*] beklerken sahip oldukları her şeyi hediye etmeleri, dolayısıyla alay konusu olduklarından

life Muktedî'nin zimmîlere daha sıkı kısıtlayıcı yasalar dayatmasının hemen ardından ortaya çıkarken, 1120-1121'deki İlyas Peygamber rüyaları, hem sultan hem de halifenin elde edebilecekleri tüm nakit para için Bağdatlı Yahudileri sıkıştırmasından sonra görüldü. Sultan Mahmud Bağdatlı tüccarlara vergi getirmiş, halife ise Yahudilere yeniden kısıtlayıcı yasalar uygulamıştı; bu kısıtlayıcı yasalar arasında, kendilerini Hıristiyanlardan (siyah giymek zorundaydılar) ve Müslümanlardan ayıracak sarı kıyafetler giyme zorunluluğu da vardı. Bu tür yasalar uzun süre var olmakla birlikte, düzensiz surette uygulandı; uygulandığında ise, amacı çoğunlukla muafiyet satarak gelir elde etmek oldu, çünkü kaynaklarda anlatıldığı kadarıyla, Yahudi cemaati bunun için Müsterşid'e 4.000 dinar, Mahmud'a ise 20.000 dinar ödeyerek buna son vermişti.[143]

Sahte mesihlerin neden olduğu hayal kırıklığının ve Yahudilere karşı kimi zaman patlak veren kitlesel şiddet olaylarının[144] yanı sıra kısıtlayıcı yasalara ve keyfî vergilere yönelik kızgınlık (bu tüm cemaatlerin bir dereceye kadar karşı karşıya kaldığı bir gerçeklikti) pek çok Yahudi arasında güven krizi yaratmış olmalı. Cemaate yönelik en kötü dayatmalardan bazılarını savmayı başaran, Halife Müsterşid'in Türk eşinin kâtibi Ebû Ali b. Fadlân da dahil olmak üzere üst düzey Yahudi bürokratlar da vardı elbette.[145] Fakat bir Yahudi'nin bu dünyada ilerleyebilmek için Müslüman kültürünü ve edebiyatını, örneğin Kur'an'ı iyi bilmesi gerekiyordu: Semev'el Müslüman klasikler alanında aldığı eğitimle övünürken (s. 219), büyük Yahudi düşünür İbn Meymûn dindaşlarını Müslüman tarih literatürünü okumanın tehlikeli etkisi konusunda uyarır ve böylece onun yaygınlığını ortaya koyar.[146] Bu tür bir literatür doğal olarak İslâm'ın üstünlüğünü övüyordu ve Semev'el de ihtida eden tek kişi değildi. Onun hocalarından biri, dönemin önde gelen filozofu Ebû'l-Bereket de Yahudilikten ayrılıp İslâm'a geçmişti; aynı şeyi Bağdat'taki okul arkadaşı Isaac ben Abraham ben Ezra da yaptı (fakat o bundan büyük pişmanlık duydu).[147] Ebû'l-Bereket'in İslâm'ı benimsemesi hanedana mensup bir hastanın ellerinde ölmesinin sonuçlarından duyduğu korku veya bir gayrimüslim olarak çevresinden işittiği hakaretlere duyduğu kızgınlık gibi çeşitli gerekçelere dayandırılır. Bağdatlı Hanbelî günlük yazarı İbnü'l-

---

bahsedilen 487/1094 yılı istisnaydı: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 237; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 14.

143 Goitein, "A Report on Messianic Troubles", s. 61-65; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 198; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 595.

144 Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 416-428.

145 *A.g.e.*, s. 417; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 30. Ayrıca bkz. Makdisi, "Autograph Diary, IV", s. 301-302, 140-141.

146 Husain, "Conversion to History", s. 3-34 bu meseleleri ele alır.

147 Samau'al, *Ifham*, çev. Perlmann, s. 16.

Bennâ'nın, gelecekteki halife Muktedî'nin bir oğulun doğması üzerine 461-1069'da yazdığı dizeler Yahudilerin gündelik hayatta karşı karşıya kalabilecekleri türden husumetleri son derece iyi yansıtır. İbnü'l-Bennâ kutlamalar arasında Yahudi karşıtı bir hakarete de yer ayırır:

> *Güzel havadis geldi bu yeni doğan bebekle,*
> *Hizaya getirecek düşmanları ve kıskananları.*
> *Ey uğurla peyda olan devlet,*
> *Ebedi varlığın ve devamlılığın hiç son bulmasın,*
> *Bazı berbat ve nankör insanlara rağmen;*
> *Bu uğurun güzel havadisini ver...*
> *Hizmet edilen bir ordunun ihtişamıyla kal her zaman*
> *Allah'ın iyi alametiyle, ey Kur'an'ın sözlerini söyleyenlerin ve* şuhûdu *iletenlerin cemaati!*
> *Ve Allah'ın laneti Yahudilerin üstünde olsun!*[148]

12. yüzyılın sonlarında veya 13. yüzyılda Farsça yazılmış makâlât-fırak (*heresiography*) eseri *Tebşirât el-Avamm* Yahudileri Müslümanlara "en düşman" halk olarak tarif eder.[149] Kısıtlayıcı yasalar da kimi zaman sadece para kaynağı sağlama aracı olarak değil, sofu kesimlerin taleplerine cevap olarak uygulanırdı. Örneğin, Ramazan 450/1058'de Bağdat'ta:

> Abdüssamed taraftarı olarak bilinen dindar kitleler nedeniyle zimmîlere yönelik kısıtlayıcı yasalar yenilendi. İbn Sukkara olarak bilinen Hâşimî bir adam dîvâna katıldı ve bu konuda [halifenin veziri] Reisürrüesa'ya seslenerek zimmîlerin sahip olduğu özgürlüklerden bahsetti. Onunla kaba saba konuştu ve onun [bu duruma] öfke duymasını sağladı.[150]

Böyle bir havada, Avrupa'yla mukayese edildiğinde İran ve Irak'ın nispi faziletleri her ne olursa olsun, Müslüman olmak Yahudi olmaktan çok daha güvenli ve rahat bir şeydi. Dahası, şartlar konusunda müzakere imkânı vardı. Ebû'l-Bereket ihtida etmenin koşulu olarak, kızlarının İslâm miras hukukuna göre değil, Yahudi hukukuna göre miras almasına izin verilmesini şart koşabildi.[151] Pek çok kişinin de bu örneği izlemesi şaşırtıcı değil.

---

148 Makdisi, "Autograph Diary, IV", s. 300, 137.

149 Seyyid Murtezâ b. Dâ'î Hasanî er-Râzî, *Tebşirât el-Avamm fî Ma'rifet Makâlât el-Anam*, ed. 'Abbas Ikbal (Tahran, 1364), s. 23.

150 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 30. İbn Sukkara hakkında alternatif bir anlatı için bkz. Makdisi, "Autograph Diary, IV", s. 292-293, 108, 110.

151 Bu ihtidalar hakkında bkz. Sarah Stroumsa, "On Jewish Intellectuals who Converted in the Middle Ages, Daniel H. Frank (ed.), *The Jews of Mediaeval Islam: Community, Society and Identity* (Leiden, 1995), s. 179-188; Gil, *Jews in the Islamic Countries*, s. 468-475.

Selçuklu İmparatorluğu'nun Hıristiyan halkları

Hıristiyanların sayısı azalmakla birlikte Hıristiyanlık Suriye, Irak ve Orta Asya'da yaygındı.[152] İsa'nın ilahi ve insani doğası konusundaki fikirleriyle birbirlerinden ayrılan üç Hıristiyan cemaati vardı: Melkâîler, Yakubîler ve Nestûrîler. "Doğu Kilisesi" olarak da bilinen Nestûrîler baskın gruptu ve Türk bozkır halklarının Hıristiyanlığı kabul etmesinde büyük ilerleme kaydetmişti.[153] 1007'de –Selçukluların İslâm'ı benimsediği dönem– bir Türk grubu kitlesel olarak Hıristiyanlığa geçti. Bu grup eskiden beri Keraitler olarak isimlendirilmiştir, fakat onların aslında Oğuz oldukları da öne sürülmüştür.[154]

Horasan ile Orta ve Batı İran gibi ana Selçuklu topraklarında Hıristiyanlık hakkında henüz çok az bilgi gün ışığına çıkarılmıştır. Herat'ta 11. yüzyılda, Sistan'da ise 12. yüzyıla kadar hâlâ Yakubî piskopos vardı.[155] 11. yüzyıla ve belki de daha geç bir döneme kadar Hârizm'de Melkâîler mevcuttu.[156] Daha batıda, İsfahan bir piskoposluktu; Urmiye ve Cündişâpûr da öyle.[157] Muhtemelen çok daha büyük bir Hıristiyan cemaate sahip Irak hakkında ise daha fazla bilgiye sahibiz, fakat sayıları konusundaki bilgiler hâlâ çok kesin değil. Irak'ta, bilhassa Bağdat'ta Hıristiyanlık hakkında elimizde bulunan en değerli kaynak Nestûrî patriği Mâri'nin *Kitâbü'l-Mecdel* adlı Arapça kroniğidir. Eser ağırlıklı olarak Nestûrîler arasında kimin Katolikos –Bağdat merkezli kilisenin başı– olması gerektiği konusunda aralıksız süren kavgaya ilişkin olsa da,[158] Hıristiyanların Selçuklu yönetimi altındaki yaşamları hakkında da bilgi içerir. Bağdat'ın Hıristiyan nüfusu için temel meslekler *mâristân*da (hastane) doktorluk, tüccarlık ve kâtiblikti.[159] Nestûrî ve Yakubî Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler zayıftı ve iki grup arasında neredeyse hiç evlilik görülmezdi.[160] Müslüman yetkililerin Nestûrî Katolikos'u Melkâîler ve Yakubîler de dahil ol-

152 Bu dönemde Suriye'de cizye gelirinin azalması hakkında bkz. Heidemann, "Unislamic Taxes and an Unislamic Monetary System", s. 493-494; Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 332-334.

153 Bunun hakkında bkz. Wilhelm Baum ve Dietmar W. Winkler, *The Church of the East: A Concise History* (Londra, 2003); Irak'ta bkz. Jean-Maurice Fiey, *Chrétiens syriaques sous les Abbassides: surtout à Bagdad (749-1258)* (Louvain, 1980).

154 Erica C.D. Hunter, "The Conversion of the Kerait to Christianity in 1007", *Zentralasiatische Studien*, 22 (1989-1991), s. 158-176; Erica C.D. Hunter, "The Church of the East in Central Asia", *Bulletin of the John Rylands Library*, 78/iii (1996), s. 129-142.

155 N. Sims-Williams, "Christianity in Central Asia and Chinese Turkestan", *EI*[r].

156 *A.g.e.*

157 Mari b. Sulayman, *Akhbar Fatarikat Kursi al-Mashriq min Kitab al-Majdal*, ed. Henricus Gismondi, *Maris Amri et Slibae De Patriarchis Nestorianum Commentaria* (Roma, 1898), s. 152-153.

158 *A.g.e.*, s. 120 ve devamı. Selçuklu hâkimiyetinde Iraklı Nestûrîler hakkında ayrıca bkz. Fiey, *Chrétiens syriaques*, s. 198-260.

159 Mari, *Kitab al-Majdal*, s. 125.

160 *A.g.e.*, s. 125; Fiey, *Chrétiens syriaques*, s. 205-207; George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-century Historian of Baghdad, III", *BSOAS*, 19/i (1957), s. 43, 92, 301.

mak üzere tüm Hıristiyanların temsilcisi olarak tanıması kuşkusuz durumu daha da kötüleştiriyordu. Tıpkı Exilarch gibi, Katolikos da makamını halifelik atamasına borçluydu ve cizyenin toplanmasından sorumluydu.[161]

Hıristiyanlar da Yahudiler gibi ayrımcı yasalara tâbiydi ve ihtida etmeleri için alttan alta sürekli bir baskı vardı – bu baskı Irak'ta Hıristiyanların çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde çok daha azdı şüphesiz. Musul piskoposu Mekkîhâ'nın İsfahan'daki Hıristiyan cemaatine göndermek üzere 1085 ve 1092 yılları arasındaki bir tarihte yazdığı mektup Kilise'nin maruz kaldığı "yakışıksız şeyler"e (*el-umûr el-şenî'a*) işaret eder ve yüzyıllar boyunca bir eşi daha görülmemiştir.[162] Bu şeylerin ne olduğu ise çok açık değil: Mektubun tarihi Halife Muktedî'nin zimmîlere yönelik kısıtlayıcı yasaları yeniden yürürlüğe soktuğu döneme denk gelse de, bu pek de emsalsiz değildi. Mektup Musul'da "ünlü kâtipler ve vezirler olan, krallar ve sultanlar tarafından tanınan" üç Hıristiyan'ın yakın zamandaki şehadetinden de bahseder. Bu üç devlet görevlisinin daha önce ihtida etmiş, fakat daha sonra eski dinlerine irtidatları dolayısıyla şehit edilmiş oldukları öne sürülmüştür – ölüm irtidat için verilen mutat bir cezaydı.[163] Yahudi cemaatinde olduğu gibi, Hıristiyan entelektüeller ve bürokratlar da ihtidanın cazibesine kapılıyordu – ve kuşkusuz bazıları bunu yapmaktan pişmanlık duyuyordu. Diğerleri inançlarını cansiperane korudular. Örneğin, Halife Muktedî'nin kâtibi İbn Mevsileye Hıristiyanlıktan dönmeye mecbur kaldı. Onun ihtidasına temel oluşturan asıl koşullar tümden açığa çıkmış olmasa da, hem Tilya'nın mesih hareketinin Basra'yı yakıp yıkmasının hem de Selçukluların Bağdat'ta mali konularda vekilliğini yapan Yahudi İbn Samhâ'nın bulaştığı ve aleni hale gelen bir anlaşmazlığın hemen sonrasında ihtida ettiğini biliyoruz. Muktedî'nin zimmîlere yönelik kısıtlayıcı yasaları uygulamaya sokmasının ardından bir Hıristiyan'ı böyle üst düzey bir makama getirmek artık uygun değildi. Bunun sonucunda İbn Mevsileye bizzat halife tarafından ihtida ettirildi ve ardından kâfirlere karşı cihadı savunan son derece coşkulu bir niyaz yazarak yeni inancı benimsediğini duyurdu.[164]

Döneme tanık olan kimileri mühtedilerin gerekçelerine şüpheyle yaklaşsa da, ihtidada tek itici gücün pratik gerekçeler olduğunu varsaymak doğ-

161 Mari, *Kitab al-Majdal*, s. 133 ve devamı.

162 Gianmaria Gianazza, "Lettre de Makkīḫā (†1109) sur la vérité de la religion chrétienne", *Parole d'Orient*, 25 (2000), s. 493-555, sayı 11.

163 *A.g.e.*, Nos s. 139-142. Mekkîhâ ve mektubuyla ilgili daha fazla ayrıntı için bkz. David Thomas ve Alex Mallet (ed.), *Christian-Muslim Relations: A Biobibliographical History*, cilt 3: *1050-1200* (Leiden, 2011), s. 323-327'de verilen kaynakça.

164 İbn Mevsileye hakkında bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, s. 421-422; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 186-187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 292; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 47-48; Hillenbrand, *Crusades*, s. 165.

ru olmaz.[165] Semev'el el-Mağribî'nin Hıristiyan emsali olan hekim İbn Cezle (ö. Bağdat, 483 veya 493/1100) ihtida etmiş ve ardından eski inancına yönelik bir reddiye kaleme almıştı.[166] Hakkında anlatıldığı kadarıyla, "o Mu'tezile [filozof] Ebû Ali b. Velîd ile çalışmaya alışkındı ve onun topluluğunda kaldı; Ebû Ali b. Velîd onu İslâm'a çağırmaktan ve ona Yüce Allah'ın onu [İslâm'a] yönlendirdiğinin açık kanıtlarını göstermekten vazgeçmedi".[167] Abbâsî döneminde olduğu gibi, Bağdat'ta Müslüman ve Hıristiyan entelektüeller arasında kamuya açık tartışmalar yapılmaya devam edildi ve İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî gibi Müslüman yazarların eserleri de muhtemelen bu ortamda ortaya çıktı.[168] Müslümanların siyasi hâkimiyetiyle pekişen İslâm düşüncesinin nüfuz ettiği bir toplumda, bazıları İslâm'ın iddialarını kendi inançlarından kaçınılmaz olarak daha ikna edici bulacaktı.

Ne var ki Hıristiyan cemaatleri Selçuklu hâkimiyeti altında amansız bir çöküş içinde resmetmek yanlış olacaktır. Hem İldenizliler hem de Alparslan gibi erken dönem Selçuklular (s. 67-69, 128, 293) cihat söylemini kullansa da, bu söylemin imparatorluğun sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan nüfusa yönelik saldırılara dönüştüğüne dair çok az kanıt var. Esasında Türk askerleri ve *şihne*nin temsilcileri gibi üst düzey yetkililer Nestûrî Katolikos'un tesisinde görev alacaktı.[169] Hıristiyanlık pek çok açıdan dinç kaldı, hatta yayılma arzusunda oldu. Nestûrî patriği II. Elias (ö. 1133) bir inanç savunusu kaleme alarak Hıristiyan öğretisini sadece Nestûrîlere değil, aynı zamanda Yakubîlere, Yahudilere ve Müslümanlara açıklamayı amaçladı.[170] Doğu Kilisesi'nin tarihini abideleştirmek üzere de Arapça eserler yazıldı; 1137'de Irak'ta istinsah edilen *Muhtasar Ahbâr el-Bi'a* ve Mâri'nin eseri bunlardan ikisiydi. Süryanice edebiyat ve entelektüel yaşam da canlandı; Selçuklu dönemi "Süryani rönesansı" olarak nitelendirilen bir dönemle aynı zamana rastlıyordu.[171] 11. ve 12. yüzyıllarda Bağdat'taki Katolikos'un himayesi altında Türklere Hıristiyan misyonu gönderilmeye devam edildi. Tuğrul döneminde Bağdatlı Nestûrîler Horasan ve Sistan'a bir metropolit gönderdi, fakat metropolit nihayetinde Çin'e gitti ve orada öldü.[172] 1170'lerde Kaşgar'a iki metropolit daha atandı.[173]

Kafkasya'daki Hıristiyanlar Irak'takilerden farklı bir konumdaydı; onlar bölgenin pek çok yerinde kayda değer büyüklükteki Türkmen iskânına rağ-

165 Bkz. Fiey, *Chrétiens syriaques*, s. 203.

166 Thomas ve Mallet, *Christian-Muslim Relations*, s. 152-154.

167 İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, s. 224-225.

168 Thomas ve Mallett, *Muslim-Christian Relations*, s. 123, 158.

169 Mari, *Kitab al-Majdal*, s. 130, 154.

170 *A.g.e.*, s. 418-421.

171 Herman Teule, "La renaissance syriaque (1026-1318)", *Irenikon*, 75/ii-iii (2002), s. 174-194.

172 Mari, *Kitab al-Majdal*, s. 125; Hunter, "Church of the East", s. 137.

173 Hunter, "Church of the East", s. 137.

men, hâlâ çoğunlukla Selçukluların vasalı olan Hıristiyan hükümdarların hâkimiyeti altında yaşıyordu.[174] Gürcistan'da Kaheti Kralı Ahsartan krallığının denetimini elinde tutabilmek için ihtida etmek zorunda kalsa da, Ermeni ve Gürcü hükümdarlara İslâm'ı dayatmaya yönelik tutarlı bir politika söz konusu değildi.[175] Aslında Selçuklu döneminde Gürcü monarşisi özellikle 12. yüzyılın başlarından itibaren güçlendi. İslâm'ı benimseyen ve neredeyse 400 yıldan beri Müslüman şehri olan Tiflis gibi çarpıcı yerler 1121'de Gürcü Kralı Kurucu Davit'in (1089-1125) ordularının eline geçti.[176] Ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı Arran eyaletinde bulunan Gence, Selçukluların büyük merkezlerinden biri olsa ve bölgenin *iktâsı melikler* olarak Muhammed Tapar ile II. Tuğrul'un elinde bulunsa da, Gürcülerin ilerleyişi iç anlaşmazlıklarla meşgul olan Selçukluların çok az tepkisiyle karşılaştı. Fakat Nahçıvan'ı merkez edinen İldenizlilerin yükselişiyle birlikte, 12. yüzyılın sonlarında Gürcistan'a karşı cihat, yeni ortaya çıkan emirleri meşrulaştırmak için kullanıldı ve Esireddin Ahsiketî gibi şairler tarafından abideleştirildi.[177] Ne var ki yerel Hıristiyan tarihçiler Türk hükümdarlar hakkında çoğu zaman olumlu bir izlenime sahiptirler, bilhassa Hıristiyanlara iyi muamele etmesiyle tanınan Melikşah hakkındaki görüş budur. Gürcü Vakayinamesi onu şöyle tasvir eder: "Hem imparatorluğunun eşsiz büyüklüğü hem de büyüleyici davranış biçimi ve nezaketiyle en mükemmel adamdır. Pek çok başka fazileti de bilinir – Hıristiyanlara olan adaleti, merhameti ve sevgisi."[178]

Selçuklu sultanları cihat söylemini kullanmaları bir yana, dinsel uyum sağlamaya çalışmadılar. Kündürî'nin Nişabur *mihnesi* veya Kral Ahsartan'ın ihtidası gibi örnekler kuraldan ziyade istisnaydı. Selçukluların üst düzey makamlarda Şii ve Yahudi görevlileri istihdam etmesi, Şehristânî'nin Sultan Sencer'in burnunun dibinde İsmâilî davasını teşvik etmesi ve çeşitli sultanların İsmâilîlerle ittifak yapması gibi etkenler, Selçukluların dinsel farklılık meselesine peşin hükümlü değil, pragmatik bir çerçevede baktığını gösterir. Bu elbette Selçuklu döneminin dinler arası bir barış ve hoşgörü dönemi olduğu anlamına gelmez. Ayrıca Selçuklu ile Abbâsî politikaları arasında

174 Robert W. Thomson (çev.), *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles: The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation* (Oxford, 1996), s. 307-313; Peacock, "Nomadic Society"; Peacock, *Early Seljūq History*, s. 128 ve devamı.

175 Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 313; krş. Hüseynî, *Ahbâr*, s. 44.

176 Bu dönemde Gürcistan hakkında bkz. Donald Rayfield, *Edge of Empires; A History of Georgia* (Londra, 2012), s. 85-97.

177 Ahsiketî, *Dîvân*, s. 80-84; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 156-162; İldenizlilerin Kafkasya'ya müdahalesi için bkz. Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti*, s. 56-67, 105-110; Rayfield, *Edge of Empires*, s. 102-103, 112-113. Ayrıca Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 245-247.

178 Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 312. Krş.. Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades*, s. 137, 153.

da ayrım yapmak gerekir. Halifeler İslâm'ın koruyucuları olarak konumlarını ve dolayısıyla dünyevi otorite iddialarını pekiştirmek amacıyla, şarap içmek gibi İslâm dışı uygulamaların üzerine gitmek (yukarıda s. 182) ve Bağdat'ın zimmî nüfusunu hedef almak gibi pek çok önlemi dayatmaya çalıştılar. Dolayısıyla, gayrimüslim ve belirli koşullar altında Şâfiî veya Şii olmak rahatsız edici olabiliyordu. Ne var ki kanıtlar, bunun daha ziyade Selçukluların gelişinden önce başlamış daha geniş kapsamlı eğilimlerin bir ürünü olduğunu gösterir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU TOPRAKLARININ EKONOMİK VE TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİ

İbnü'l-Esir, Çağrı için kaleme aldığı vefat yazısında Mikail b. Selçuk'un iki oğlu arasında kendi topraklarının durumu hakkında yaşanan sert atışmaları şöyle hikâye eder:

> [Çağrı] faziletli ve adil biri olmasının yanı sıra takdire şayan bir yaşam sürüyordu; Yüce Allah'ın ona olan lütfunun farkındaydı ve bu nedenle ona minnet duyuyordu. Bunun bir göstergesi Serahs kadısı Abdüssamed'i [bir mesajla] kardeşi Tuğrul'a göndermesiydi. Şöyle diyordu: "Senin fethettiğin ve ele geçirdiğin toprağı mahvettiğini ve o toprağın halkının kaçtığını duydum. Bu kuşkusuz O'nun kulları ve toprağı nazarında Allah'a karşı koymaktır. [Bu tür davranışların] kötü bir şöhrete yol açtığını ve halkı [*raiyye*] dehşete düşürdüğünü biliyorsun."
>
> Tuğrul ise şöyle yanıt verdi: "Ey kardeşim, sen müreffeh bir toprak olan Horasan'ı ele geçirdin ve oraya sabit şekilde yerleştiğin için orayı zenginleştirmen gerekirken mahvettin. Ben ise seleflerimin zaten mahvetmiş ve benden önce gelenlerin harabeye çevirmiş olduğu bir toprağa geldim. Düşmanlarım etrafını sarmışken onu zenginleştiremezdim ve gereklilik [beni] orayı orduyla geçmek zorunda bıraktı; verilen hasarı engellemek mümkün de değildi."[1]

Selçukluların yönettikleri ekonomiler ve toplumlar üzerindeki etkisi bugün de aynı derecede tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar Selçuklu döneminin ekonomik bir çöküşe tanık olduğunu veya hatta ona yol açtığını canhıraş iddia ederken, diğerleri 11. ve 12. yüzyılların bir ekonomik canlanma ve patlama dönemi olduğunu savunur.

1 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 6-7.

Tuğrul'a atfedilen alıntının da gösterdiği gibi, Selçuklu etkisi ancak işgal ettikleri ve büyük çeşitlilik arz eden toprakların eskiden gelen koşulları göz önünde bulundurularak anlaşılabilir.[2] Bazı kanıtlar, özellikle de Mâverâünnehir ve İran platosu için olanlar 9. ve 10. yüzyıllarda şehirciliğin muazzam düzeyde genişlediğine ve kent sakini yeni bir zengin Müslüman burjuvazinin ortaya çıktığına işaret eder. Bu ekonomik büyüme iddia edildiği üzere pamuk üretiminde yaşanan artıştan besleniyordu.[3] Ne var ki uzun dönemli eğilimler giderek büyüyen bir kent ekonomisine işaret etmekle birlikte, Selçuklu istilaları yaşanmaya başladığında Horasan'daki büyük şehirler kuraklık, kıtlık ve aşırı vergilerden mustaripti.[4] Batıdaki hikâye ise çok farklıydı. Bağdat hâlâ büyümeye devam etse de, çevresindeki kırsal bölgeye ilişkin kanıtlar Irak'ta geç antik çağdan beri süren ekonomik ve demografik gerilemenin devam ettiğini, Büveyhîler tarafından desteklenen ve tarım arazilerini ordunun elinde toplayan *iktâ* sisteminin ise bu durumu daha da kötüleştirdiğini gösterir. Huzistan da Selçukluların gelişinden çok önce başlayan şiddetli bir ekonomik gerileme içerisindeydi. 10. yüzyıl göçebe hanedanların hâkimiyeti altında kalan Cezire ve Kuzey Suriye de kent yaşamındaki çöküşten mustaripti.[5]

Bazı araştırmalar Selçuklu istilalarının hemen öncesinde tüm Ortadoğu ve Orta Asya'da iklimde yaşanan şiddetli soğuma eğilimine işaret etmiştir. Bilhassa Horasan'a odaklanan Richard Bulliet bu feci soğumanın tarı-

---

2 Bu dönemde şehircilikte yaşanan gelişmelerin bir değerlendirmesi için bkz. Paul Wheatley, *The Places where Men Pray Together: Cities in the Islamic Lands, Seventh to Tenth Centuries* (Chicago, 2000), özellikle s. 95-102, 136-143, 172-190, 270-278, 305-320. Ayrıca bkz. Christensen, *Decline of Iranshahr*.

3 Orta Asya için bkz. G.A. Pugachenkova, "Urban Development and Architecture. Part One: Transoxiana and Khurasan", C.E. Bosworth ve M.S. Asimov (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, cilt IV: *The Age of Achievement: ad 750 to the End of the Fifteenth Century. Part Two. The Achievements* (Paris, 2000), s. 507-556. İran platosu için bkz. Bulliet, *Islam: The View from the Edge*, s. 67-79; pamuk üretiminde artış tezi için bkz. Richard Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History* (New York, 2009), s. 8-68; alternatif bir yorum için bkz. Andrew Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World* (Cambridge, 1983). Bkz. Decker'ın aşağıda n. 14'te zikredilen çalışması.

4 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 258-260; Bulliet, *Cotton, Cimate and Camels*, s. 80-84; bkz. yukarıda s. 50.

5 Irak kırsalına ilişkin arkeolojik kanıtlar için bkz. Robert M. Adams, *The Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains* (Chicago, 1965) ve Huzistan için bkz. Pyne, "The Impact of the Seljuq invasion on Khuzestan". Khidr Jasmin Duri, "Society and Economy of Iraq under the Seljuqs (1055-1160 a.d.) with Special Reference to Baghdad", doktora tezi, University of Pennsylvania, 1970 edebi kaynaklara dayanarak 11. yüzyılda Irak'ın ekonomisi hakkında daha olumlu bir izlenim sunar. Kuzey Suriye ve Cezire için bkz. Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 1-23; İsfahan için bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 226-229; Anadolu ve bazı genel değerlendirmeler için bkz. Peacock, *Early Seljūq History*, s. 156-163. Büveyhîlerde *iktâ* politikaları için bkz. Tsugitaka Sato, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallahun* (Leiden, 1997).

mın küçülmesine ve doğu ekonomisinin ana dayanak noktası olan pamuk endüstrisinin çökmesine yol açtığını öne sürmüştür. Aslında Bulliet soğumanın Selçukluların gelişine bile neden olduğunu ileri sürer, çünkü soğuma Selçukluların bel bağladığı develer için bilhassa tehlikeliydi ve dolayısıyla onları Kuzey Horasan'ın ve İran platosunun daha sıcak toprakları için Hârizm'den ayrılmak zorunda bıraktı. Göçebe akışının ekonomiye ve Horasan'ın pamuk endüstrisine daha fazla zarar verdiği söylenir. Bu teze göre, soğumanın yanı sıra Selçuklu istilalarının neden olduğu ekonomik altüst oluş 12. yüzyıla kadar sürdü ve İranlı seçkinlerin büyük bölümünün daha elverişli diyarlarda şanslarını denemek üzere göç etmelerine yol açtı.[6] Bu dönemde hem Selçuklu istilaları hem de daha geniş çaplı bir ekonomik çöküşle bağlantılı olarak iklimde yaşanan ani soğuma fikri, büyük ölçüde Doğu Akdeniz'e ait kanıtlardan yola çıkan Ronnie Ellenblum tarafından da savunulmuştur.[7]

Ne var ki bu kanıtlar kesin değildir. Kronikçiler 11. ve 12. yüzyıllarda ortaya çıkan bir dizi sert iklim olayından bahseder. Örneğin, İbnü'l-Cevzî 515/1121-1122'de tüm Irak'ta olağandışı şekilde şiddetli yağışların yaşandığını ve bu yağışların palmiye ağaçlarını, üzümleri, meyveleri ve tahılı tahrip ettiğini yazıyordu. Bağdat'ta yağan kar "caddeleri ve yolları doldurdu ve yaklaşık bir *zirâ* yüksekliğe ulaştı; *ahdâs* kardan kurtlar ve filler yaptı".[8] İbnü'l-Cevzî o yıl yaşanan olayların müstesna olduğunu belirtir, hem de bu soğuma döneminde:

> Bu kitapta [halifeler] Râşid, Muktedir, Mu'temid, Tâi, Mutî, Kadir ve Kâim'in [dönemlerinin] pek çok yılında kar yağdığından bahsettik, fakat buna benzeyeni hiç duymadık. [Kar] on beş gün erimeden kaldı ve narenciye, limon ve portakal ağaçları harap oldu. Bitkiler ve sebzeler de tamamen tahrip oldu ve bu yıl dışında Basra'da hiç kar görülmedi.[9]

Ne var ki Bağdat'ta görülen bu şiddetli soğuk 3./9. yüzyılın başlarından itibaren –aslında kaynaklarımızın bu meselelere ilgi göstermeye başladığı andan itibaren ve Selçukluların İslâm dünyasında görülmeye başlamasından uzun zaman önce– muntazaman kaydedilir.[10] Dolayısıyla 11. yüzyıl başlarında genel eğilimde Selçuklularla ilişkilendirilebilecek ani bir değişim olmamışa benziyor. Esasında bilimsel araştırmalar, kroniklerin aktardığı anek-

6 Bulliet, *Cotton, Cimate and Camels*, birçok yerde.

7 Ronnie Ellenblum, *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate and Change and the Decline of the East, 950-1072* (Cambridge, 2012), özellikle s. 64.

8 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 196.

9 *A.g.e.*, XVII, s. 197. Krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 595-596.

10 Bkz. Fernando Domínguez-Castro ve diğerleri, "How Useful could Arabic Documentary Sources be for Reconstructing Past Climate?", *Weather*, 62/iii (2012), s. 76-82.

dotsal kanıtların tersine, bu dönemde Ortadoğu'daki iklim koşullarının sıcak –nemli olsa bile– olduğunu gösterir.[11] İklim değişikliği yaşanıyorduysa bile, bu göçebelerin kesinlike yer değiştirmesine yol açmayacaktı, çünkü çoğu göçebe şayet mümkünse değişen koşullara uyum sağlamayı tercih edecekti.[12] Hârizm'in göçebe gruplar için Selçuklu döneminin sonlarına kadar başlıca otlak alanlarından biri olarak kalması, buradaki koşulların, çevre bozkırları Türkmenler açısından yaşanamaz hale getirecek kadar çarpıcı bir değişim geçirmediğini ortaya koyar.[13]

Ellenblum ve Bulliet'in çöküşü açıklamak için öne sürdüğü diğer iddialar da sorunludur. Erken dönem Müslüman İran'da pamuk üretiminde çarpıcı bir artış yaşandığına dair kanıtlar oldukça zayıf. Horasan'daki dokuma endüstrisinin çöküş yaşadığı ise kesin değil.[14] Bulliet, İranlı âlimlerin Selçukluların gelişiyle ve "Büyük Donma"yla birlikte değil, 12. yüzyılın sonlarında göç ettiğini belirtir.[15] Dolayısıyla, onların göçü Hârizm döneminde yaşanan karışıklıklarla ve Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan Zengîler ve daha sonra Eyyûbîler gibi devletlerin İran dışında sunduğu yeni fırsatlarla izah edilebilir, çünkü bu yeni devletler içerisinden çıktıkları Selçuklu Sultanlığı'nın pratiklerini ve itibarını taklit etmeyi arzuladıkları için onlara pek çok fırsat sunuyorlardı. Aslında beyin göçü tek yönlü değildi. Mısırlı usta zanaatkârların da 12. yüzyılın sonlarında İran'a göç ettikleri ve beraberlerinde yeni teknikler getirdikleri ileri sürülmüştür.[16] Elbette 12. yüzyılın sonlarında ve 13. yüzyılın başlarında sanatsal üretim sadece sarayın himayesi altında gerçekleşmedi, toplumun çok daha geniş kesimlerine hitap etti.[17] Sanat piyasası, özellik-

11 Tarihsel bağlamda Ortaçağ İklim Anomalisi üzerine bir tartışma için bkz. Victor Lieberman, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context*, cilt I: *Integration on the Mainland* (Cambridge, 2003), s. 101-112, 156-157, referanslarıyla birlikte ve daha yakın geçmişte Henry F. Diaz ve diğerleri, "Spacial and Temporal Characteristics of Climate Change in the Medieval Period Revisited", *Bulletin of the American Meteorological Society*, 92/xi (2011), s. 1487-1499; Jessie Woodbridge ve Neil Roberts, "Late Holocene Climate of the Eastern Mediterranean Inferred from Diatom Analysis of Annually-laminated Lake Sediments", *Quarternary Science Review*, 30/xxiii-xxiv (2011), s. 3381-3392. Ne Bulliet ne de Ellenblum iklimbilimcilerin kendi tezlerini destekleyecek çok fazla araştırmasını zikreder: Bulliet'in gösterdiği tek bilimsel kanıt Moğolistan'daki bir grup ağaç halkasından gelir. Fikirlerini göz ardı edemem, fakat bilimsel araştırmalarla test edilmeleri gerekiyor.

12 Bkz. Peacock, *Early Seljūq History*, s. 44-45'te yürütülen tartışma, referanslarıyla birlikte.

13 Bkz. Paul, "The Role of Hwārazm", s. 1-17; ayrıca Paul, "Sanjar and Atsız", s. 88.

14 Bulliet'in İslâm topraklarında pamuk üretiminde ani bir patlamanın yaşandığı tezini sarsan Sâsânî İmparatorluğu'nda pamuk üretimi için bkz. Michael Decker, "Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agricultural Revolution", *Journal of World History*, 20/ii (2009), s. 197-200, 205. Selçuklu dokuma endüstrisi için bkz. aşağıda s. 301, 311, 313.

15 Bulliet, *Cotton, Climate and Camels*, s. 117-120. Bkz. Michael Morony'nin *Speculum*, 85/iv (2010), s. 944-945'te yaymnlanan değerlendirmesi.

16 Oliver Watson, *Persian Lustre Ware* (Londra, 1985), s. 28.

17 Grabar, "The Visual Arts", s. 648; Oleg Grabar, "Les arts mineurs de l'Orient musulman à partir du milieu du XIIe siècle", *Cahiers de civilisation médiévale*, 11(42) (1968), s. 190; Pancaroğ-

Resim 8.1. Mînâ'î, 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek rağbet gören lüks lüstür seramikler (British Museum, image AN3418000. © Trustees of the British Museum).

le de incelikli lüstür (*mînâ'î*) seramiklerin (Resim 8.1) piyasası,[18] siyasal çalkantılara rağmen İran ve Irak'ta geniş bir alanda ongunluğa işaret eder.

Daha fazla araştırma yapmayı gerektiren bu tartışmaları çözümlemek bu bölümün kapsamının dışındadır. Arşiv kaynaklarının yokluğunda uzun dönemli ekonomik eğilimler için başlıca kaynağımızı oluşturan arkeoloji Selçuklu İmparatorluğu topraklarının büyük bölümünde hâlâ emekleme döneminde. Diğer yandan, iktisat tarihi için diğer bir temel kaynak olan Selçuklu

lu, "A World unto Himself", s. 190-195; Lorenz Korn, "Saljuqs, VI. Art and Architecture", *EI²* ("Minor Arts" başlığı altında); Rebecca Ward, *Islamic Metalwork* (Londra, 1993), s. 72.

18 Watson, *Persian Lustre Ware*'e ek olarak, bkz. Melanie Gibson, "The enigmatic figure: ceramic sculpture from Iran and Syria, 1150-1250", *Transactions of the Oriental Ceramic Society* 73 (2008-2009), s. 39-50.

nümismatiğine ilişkin ciddi çalışmalar da henüz başlamadı.[19] Benim bu bölümdeki amacım imparatorluktaki ekonomik ve toplumsal yaşamı anlamamıza katkıda bulunacak üç temel meseleye ilişkin mevcut kanıtların sentezine dayanarak bazı ön sonuçlara ulaşmak: Türkmenlerin tarım ve ekonomi üzerindeki etkisi, ticaretin rolü ve bu dönemde şehircilik. Fakat öncelikle bir Selçuklu eyaletinin ekonomik örgütlenmesine ilişkin elimizde bulunan az sayıdaki ayrıntılı birincil kaynaktan birini ele almak faydalı olacaktır.

Bir Selçuklu eyaletinin portresi: 12. yüzyıl başlarında Fars

Selçuklu devletinde görev yapan İbnü'l-Belhî 12. yüzyılın ilk on yılında Güney İran'daki memleketi Fars eyaletini betimleyen bir eser kaleme aldı ve bu eseri Sultan Muhammed Tapar'a ithaf etti.[20] Ahamenişlerin ve Sâsânîlerin kadim başkentlerine ev sahipliği yapan Fars, Büveyhîler döneminde siyasal açıdan önemli hale gelmiş ve bir Büveyhî hükümdarı, baş şehri olarak Şiraz'a yerleşmiştir. İbnü'l-Belhî, Büveyhî döneminin sonlarının büyük karışıklıklara tanık olduğunu belirtir. Ardından ilk olarak daha önce kimsenin bilmediği gizemli Şabankara göçebeleri burada ortaya çıktı.[21] 10. yüzyılda Büveyhî döneminin Adudüddevle'nin hükümdarlığı zamanındaki en parlak devrinde askerler için bir toplanma noktası olan İrahistan gibi bölgeler daha sonra soygunculuğa ve eşkıyalığa yatkın hale geldiler; sonraki hükümdarlar da bu bölgeleri ordugâh kurmak için fazla uzak ve elverişsiz buldular.[22] Adudüddevle tarafından inşa edilen barajlar da harabeye dönmüştü.[23] İbnü'l-Belhî bu gerilemeden her şeyden önce Fars'ın son Büveyhî hükümdarı Ebû Sa'd'ın uyguladığı baskıyı sorumlu tutuyordu.[24]

İbnü'l-Belhî'nin, hamisi olmasına rağmen Selçuklu yönetimi hakkındaki yaklaşımı da mahcubiyetten uzaktı. Şabankara beyi Fazlûye ve Kavurt arasındaki savaşta Şiraz'a büyük hasar verildiğini belirtir. Melikşah döneminde bölgenin güvenliği artsa da, kent sonraki Şabankara saldırıları, "Türkler ve Türkmenler" arasındaki savaş ve müsâdere nedeniyle zarar gördü. İbnü'l-Belhî'nin şehrin yeniden refaha ulaşması umudunu dile getirmesi onun dö-

19 Heidemann'ın eseri *Die Renaissance der Städte* nümismatik verilerden faydalanarak Selçuklu ekonomi tarihini anlamaya yönelik tek kayda değer katkıdır, fakat sınırlı bir alana odaklanır. Selçuklu nümismatiği hakkındaki eserlerin bir kaynakçası için ayrıca bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 306-308.

20 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 2.

21 *A.g.e.*, s. 164. Şabankara hakkında bkz. yukarıda s. 253, n. 159'da daha fazla referans.

22 *A.g.e.*, s. 140-141.

23 *A.g.e.*, s. 129.

24 *A.g.e.*, s. 142, 145, 146.

neminde şehrin bu tahribattan henüz kurtulmadığını gösterir.[25] Hâlâ viran halde bulunan çok sayıda yerden bahsedilir.[26] Yazarımız ayrıca Selçuklu valisi Rükneddin Humartegin'in politikalarını eleştirir ve Siraf Limanı'nın önemini kaybetmesinden onun yetersizliğini sorumlu tutar.[27]

İbnü'l-Belhî son zamanlarda kaydedilen, örneğin vaktiyle ongun bir kent olan fakat Ebû Sa'd döneminde gerileyen Nubanjan kentinin canlanması gibi kimi ilerlemeleri ise birkaç kez *atabeg* Çavlı Sakavu'ya atfeder.[28] *Atabeg* İrahistan'ın sıkıntılı sakinleri arasında düzeni bir kez daha sağlamış, Şabankara'yı bastırmış ve Adudüddevle'nin Kür Nehri üzerinde inşa ettirdiği barajları yeniden yaptırmıştı.[29] Cehrum'daki pamuk ve dokuma endüstrisinden bahsederken "artık gelişiyor" (*aknûn âbâdân-ast*) der.[30] Birkaç bölgede daha pamuk üretiminden bahsedilir. Örneğin, Kâzerûn pamuğu (*karbâs*) özellikle Selçuklu sarayının tüketimine ayrılmıştı; üreticilerin makul fiyatlar ve muntazam teamüller konusunda *dîvân* ile anlaşma yapması,[31] bu malzemenin 12. yüzyılın başlarında seçkinler arasında rağbet görmeye devam ettiğini gösterir.[32] İpek de üretiliyor ve tarım önemini koruyordu. Örneğin, Meybud kenti ipek ve dokuma ürünlerinin yanı sıra meyveleriyle de bilhassa ünlüydü. Eyalette ayrıca geniş bir alanda buğday da üretiliyordu.[33] İbnü'l-Belhî, Fars'ın otlaklarını da uzun uzadıya tasvir ederken, burada yapılan hayvancılığın (başkaları tarafından da yapılsa da, özellikle Türkmenlerle ilişkilendirilen bir faaliyet) ekonomik önemini teyit eder. Kimi zaman belirli bir otlağın mülk (özel mülkiyet) ve *iktâ* arasında bölündüğünü belirtir. Dolayısıyla, hayvan otlatmak her zaman çatışmaya açık bir faaliyetti, fakat İbnü'l-Belhî bu otlatma hakları üzerinde yürütülen rekabetin Fars'ta yaşanan karışıklıklarda büyük rol oynadığını gösteren herhangi bir kanıt sunmaz.

Moğol dönemi yazarı Hamdullah el-Müstevfî'nin, Fars'ın Selçuklu döneminde elde ettiği gelirlerin Büveyhî dönemindekiyle aşağı yukarı aynı olduğuna dair ifadesi uzun dönemli sürekliliğe işaret eden resmi teyit eder.[34]

25 *A.g.e.*, s. 133.

26 Örneğin, Bilad-ı Şapur (*a.g.e.*, s. 147).

27 *A.g.e.*, s. 137.

28 *A.g.e.*, s. 145.

29 *A.g.e.*, s. 128, 141, 146.

30 *A.g.e.*, s. 131.

31 *A.g.e.*, s. 145. Fars'ta pamuk üretimine ilişkin diğer örnekler için bkz. *a.g.e.*, s. 132, 134. Dokuma endüstrisine ilişkin 12. yüzyıla ait kanıtlar için bkz. Wheatley, *The Places Where Men Pray Together*, s. 148-149.

32 Pace Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels*, s. 90-91 pamuğun 11. yüzyıla gelindiğinde demode olduğunu iddia eder.

33 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 122.

34 Lambton, "Aspects", s. 121; Hamdallah Mustawfi, *The Geographical Part of the* Nuzhat al-Qulūb *Composed by Hamd Allāh Mustawfī of Qazwīn in 740*, çev. G. Le Strange (Londra, 1919), s. 113.

14. yüzyıla ait *Şîrâznâme* de Selçuklu yönetimine ilişkin makul bir olumlu yaklaşım sunar. Rükneddin Humartegin'in başarısızlıklarını kabul etmekle birlikte,[35] sonraki valilerin medreseler inşa ederek ve hayır işleri yaparak Şiraz'ı yeniden canlandırdığından bahseder. Daha önceki gibi hasarlar Selçuklu politikalarından ziyade, Ebû Sa'd'ın uyguladığı baskının veya Şabankara'nın yarattığı karışıklıkların sonucuydu.

İbnü'l-Belhî de Kâzerûn bölgesi hakkındaki yorumlarında tek tek şehirlerin kaderinden yola çıkarak geniş ölçekli eğilimler hakkında çıkarımlar yapmanın zorluklarına işaret eder: "Baş şehri viran halde, fakat aynı zamanda gelişmekte olan pek çok kırsal araziye sahip" – fakat güvenlik sorunları da öyle bir raddeye ulaşmıştı ki, başlıca yapıların [saray] tahkim edilmesi gerekiyordu.[36] Dolayısıyla, eyalet içerisinde kayda değer bir çeşitlilik söz konusuydu. Aşağıda daha ayrıntılı şekilde ele alacağımız gibi, Siraf'ın tahribatı gibi uzun dönemli gibi görünen ekonomik eğilimler bile ilk bakışta göründüğünden çok daha az önemli olabiliyor ve terk edilmelerinden ziyade ticaret yollarındaki bir değişime işaret edebiliyordu. Ne var ki Selçuklu İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden elde edilen kanıtlar taşra toplumunun doğasında meydana gelen değişimleri ortaya koyar. Erken dönem Müslüman İran'da son derece önemli olan toprak sahibi soyluları ifade eden *dihkân* terimi 11. yüzyıldan itibaren kaynaklarda çok daha az görülür. Görüldüğünde ise önemini giderek yitiren ve basit bir çiftçiye yaklaşan bir statüye işaret eder.[37] 10. ve 11. yüzyıllar boyunca kimi yerlerde kır soylularının kentlere göç ettiğini gösteren kanıtlar mevcut.[38] Her iki süreç de Türklerin gelişinden önce zaten işliyordu, fakat Selçuklular döneminde daha dikkat çekici hale geldi. Ne var ki her zaman olduğu gibi, değişen terminolojiye dayanarak alelacele hüküm vermekten sakınmak gerekir. *Dihkân*ların işlevlerinin re'isler tarafından devralınmış olması da olası.[39] Diğer bir deyişle, kırsal aristokrasi varlığını sürdürdü, fakat farklı bir isimle. Örneğin, İbnü'l-Belhî'nin bahsettiği İrahistanlı kale yöneticileri de Büveyhî yönetiminden Selçuklu yönetimine geçerken belirgin bir değişim geçirdiler (yukarıda s. 252).

Türkmenlerin tarım ve ekonomi üzerindeki etkisi

Selçuklular döneminde ekonominin ve özellikle de tarımın çöktüğünü savunanlar bundan özellikle Türkmenleri sorumlu tutar. Andrew Watson 11.

35 Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, s. 132.

36 *A.g.e.*, s. 145.

37 Paul, "Where did the Dihqāns Go?", s. 20, 22-23.

38 Aubin, "L'aristocratie urbaine", s. 325.

39 Paul, "Where Did the Dihqāns Go?", s. 23, 26-34; Paul, "Local Lords".

yüzyılda İslâm dünyasında tarımın kaderi hakkında çizdiği resimde göçebelere karşı bir tutum takınır:

> İstilacılar toprağın yoğun kullanımının sınırlı olduğu bölgelerden geldikleri için erken dönem İslâm dünyasında mükemmel şekilde yaratılmış türde bir tarıma bütünüyle yabancılardı ... Pek çok bölgede yerleşik tarım ve göçebe yaşam dengesi toprak kullanımının göçebe biçimi lehine değişti. Yerleşimler terk edildi. Birkaç yüzyıldan –veya binyıldan– beri işlenen topraklar çöle döndü.[40]

Benzer çizgide bir iddiaya sahip Bulliet de Türkmen varlığının sulamaya ve dolayısıyla tarıma yapılacak yatırımları caydırdığını savunur.[41]

Bazı yazılı kanıtlar da sulama çalışmalarının yer yer azaldığını teyit eder. Coğrafyacı Yâkût 13. yüzyılın başlarında Bağdat ve Vâsıt arasındaki bölgelerden bahsederken şöyle yazar:

> Nahrevan'ın [kanalın] yıkılması nedeniyle Selçuklu krallarının zamanından beri harap olmuşlardı. Nahrevan Nehri tıkandı ve krallar savaşları nedeniyle onu onarmayı ve yeniden kazmayı ihmal ettiler. Askerleri onu hor gördü ve bölge tamamıyla harap oldu.[42]

12. yüzyıl başlarında Güney Kafkasya'da Arran'da görev yapan Selçuklu *müstevfî*si Mesud b. Nâmdâr da harap halde bir kırsal kesim resmi çizer ve "yıkık molozların ve karmaşa içindeki eyaletlerin (*fî yadayya tilâl hariba wa-a'mâl muztariba*)" başına geçirilmekten yakınır.[43] İsfahan'da ekonomik gerileme Mesud'un hükümdarlığı sırasında başlamışa benziyor. Moğol istilalarından önce bölgede tarihi bilinen son yapı 529/1134-1135'te inşa edildi (fakat tarihsiz olanların 12. yüzyılda daha sonra yapıldığı öne sürülmüştür). İsfahan 530'lar/1135-1145'ten itibaren ve 12. yüzyıl boyunca şiddetli kıtlıklarla karşı karşıya kaldı ve bu kıtlıklar Selçuklu tahtı üzerinde hak iddiasında bulunan adayların ve Türk emirlerin sürekli askerî seferleri nedeniyle daha da kötüleşti.[44] Güney İran'da Arracan ve Sistan gibi bölgeler Selçuklu dönemi boyunca ekonomik darboğaz yaşadı.[45]

---

40 Watson, *Agricultural Innovation*, s. 143. Watson'ın Selçuklu dönemi için zikrettiği ikincil literatür (*a.g.e.*, s. 210, n. 13), Adams'ın Diyala Ovası hakkındaki eseri dışında, neredeyse tamamen edebi kaynaklara dayanır.

41 Bulliet, *Islam: The View from the Edge*, s. 139-140.

42 Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 181.

43 Minorsky ve Cahen, "Le recueil transcaucasien", s. 117; Mas'ûd b. Nâmdâr, *Sbornik Rasskazov*, s. 169, f. 200b.

44 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 226-229; krş. Christensen, *Decline of Iranshahr*, s. 147-148.

45 Arracan: Heinz Gaube, *Die Sudpersische Provinz Arrağān/Kūh-Gilūyeh von der arabischen Eroberung bis zur Safawidenzeit: Analyse und Auswertung literarischer und archäologischer Quellen zur historischen Topographie* (Viyana, 1973), s. 74-75, 81-82. Sistan: Christensen, *Decline of Iranshahr*, s. 237-238; Bosworth, *Saffarids*, s. 393.

Ne var ki gerilemenin vuku bulmuş olması, bunun nedenini Türkmenlere atfetmemizi sağlamaz. Aslında Arran dışında bu bölgelerin hiçbirinde çok fazla Türkmen yerleşimi yoktu, çünkü bu bölgeler onlar için ekolojik açıdan elverişli değildi (bkz. yukarıda s. 233-234). Lambton da Türkmenlerin yıkıcı bir güç olmadığını ve aslında ekonomiye olumlu bir katkı yaptıklarını savunmuştur:

> Selçuklu istilası genel olarak konuşmak gerekirse bir altüst oluş yaratmadı; tersine, sınırlı sayıda göçebenin sürüleriyle birlikte Pers topraklarına girmesi ülkenin refahına katkıda bulunmuş olmalıdır. Kentlerin süt ürünleri, et ve yün ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı oldular ve belki ticaret alanında da ulaşım açısından katkı sağladılar.[46]

Lambton'ın gözlemlediği gibi, göçebe bir nüfus ile refah arasında her zaman bir çelişki olmak zorunda değildir.[47] Göçebeler bazen kısmen kendi ihtiyaçlarını karşılamak için,[48] fakat aynı zamanda kâr elde etmek amacıyla tarımsal üretimi gerçekten de teşvik edebilirler. Navekiyye Türkmenlerinin 464/1071'de Suriye'deki eylemleri hakkında neredeyse aynı döneme denk gelen bir anlatıda da tasvir edildiği gibi:

> Türkmenler Suriye'nin tamamının kontrolünü ele geçirdiler ve tek bir insanın bile yaşamadığı harap Ramla'ya geldiler; çarşının kapıları yoktu. Oraya köylüleri getirdiler ve zenginleştirdiler. Mevcut zeytin ağaçlarından sultanın payını 30.000 dinara aldılar ve kentin vergi borcunu yarıya düşürdüler.[49]

Türkmenlerin ekonomik önemi Sencer'in arşivcisi tarafından yayınlanan ve *Atabetü'l-Ketebe*'de yer alan bir belgeye de yansır:

> Onların ticari ürünleri (*metâcir*) ve faaliyetleri (*mekâsib*) servetin, huzurun ve tüm çağdaşları için faydanın artmasına neden oldu. Ve bu sevaplar ve nimetler, hem seçkin hem avam, herkesin yararına.[50]

---

46 Lambton, "Aspects", s. 124, krş. s. 115. Ayrıca bkz. Claude Cahen, "Nomades et sedentaires dans le monde musulman du milieu du moyen âge", D.S. Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150* (Oxford 1973), s. 102-103.

47 Watson'a yönelik bir eleştiri için bkz. Jean-Luc Krawczyk, "The Relationship between Pastoral Nomadism and Agriculture: Northern Syria and the Jazira in the Eleventh Century", *JRŪR*, 1 (1985), s. 15-20 (yeniden basım, Michael Morony (ed.), *Production and the Exploitation of Resources* (The Formation of the Classical Islamic World, 11) (Aldershot, 2002)).

48 Örneğin, Türklerin tarımsal üretime dayanan ve 11. yüzyılda rağbet gören gıda maddeleri için bkz. Buell, "The Mongol Empire and Turkicization", s. 203.

49 Sıbt, *Mir'ât*, s. 153, krş. *a.g.e.*, s. 180. Ayrıca bir tartışma için bkz. Krawczyk, "The Relationship between Pastoral Nomadism and Agriculture", s. 12-13. Ayrıca İbnü'l-Esir'in Türk yönetiminin Musul'da meyve üretiminde nasıl bir patlamaya yol açtığına ilişkin yorumları: İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 78. Guz lideri Melik Dinar'ın Kirman'ı zenginleştirme çabaları hakkındaki yorumlar için bkz. Bosworth, "Political History", s. 174.

50 Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, s. 31, çev. Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljuq Relationship", s. 48-49, *a.g.e.*, s. 33; Lambton, "Aspects", s. 109.

Karahanlılara ait nasihatname *Kutadgu Bilig* de göçebeler konusunda benzer bir olumlu yaklaşım sunar:

> [Onlar] bize yiyecek ve giyecek sağlıyor: ordu için atlar ve nakliye için yük hayvanı; kımız [mayalı kısrak sütü] ve süt, yün ve tereyağı, yoğurt ve peynir ve ayrıca halılar ve keçeler ... Onlar faydalı bir insan sınıfı ve onlara iyi davranmalısınız.[51]

Türkmenler yerleşik dünya ile iş yapabilmek için çok uzak mesafelere göçebiliyorlardı. 556/1161'de "Nişabur'a Fars'tan çok sayıda Türkmen geldi ve beraberlerinde satmak için büyük miktarda koyun getirdiler. Onları satıp parasını aldılar ve yola koyulup Tebes Gilaki'nin iki menzil uzağında kamp kurdular", fakat orada Kuhistanlı İsmâilîlerin saldırısına uğradılar.[52] Dolayısıyla, Türkmenlerin Fars ve Horasan arasında kat ettiği güzergâh onları geniş ve yaşamaya pek de elverişli olmayan Deşt-i Kebir Çölü'ne götürüyordu ve Tebes buradaki ana yerleşim yeriydi. Dolayısıyla, bu tür zorlu koşullarla gerçekleştirilen uzun bir yolculuğun zahmete değer olması bu dönemde Nişabur ekonomisinin canlılığının bir kanıtıdır.

Atabetü'l-Ketebe'de yer alan diğer belgeler Kürtlerin ve Türkmenlerin geçen kervanların yolunu kesip soygun yapmasını engelleme gereğinden ve belli belirsiz bir şekilde onların "şiddet veya tehdit" eylemlerine girişme eğiliminden bahseder.[53] Kuşkusuz bu tür vakalar son derece yaygındı, fakat bizim kaynaklarımızda çok fazla yer almazlar. Mesud b. Nâmdâr 12. yüzyılın başlarında Beylakan civarında bulunan Türkmenlerin yıkıcı etkilerinden yakınır, fakat hiçbir kronik bundan bahsetmez.[54] Türkmenlerin faaliyetlerinin muğlak doğası İbnü'l-Esir'in, *sub anno* 496/1102-1103'te Sökmen b. Artuk tarafından Tikrit'e gönderilen bir grup Türkmen hakkındaki anlatısına da yansır. Buna göre, Türkmenler Tikrit'te yerel halka peynir, tereyağı ve bal sattılar. Fakat bu sadece bir aldatmacaydı, çünkü gece ayaklandılar, kent muhafızlarını alt ettiler ve Sökmen'in kenti ele geçirmesini sağladılar.[55] Hikâ-

---

51 Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadghu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*, çev. Robert Dankoff (Chicago, 1983), s. 184; krş. Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljuq Relationship", s. 33-34. Türkmenlerin ekonomik faaliyetleri hakkında daha fazlası için bkz. Agadshanow, *Der Staat der Seldschukiden*, s. 233-235; Kuzey Suriye için bkz. Krawczyk, "The Relationship between Pastoral Nomadism and Agriculture", s. 17-18.

52 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 280. Tebes Gilaki hakkında bkz. G. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur* (Cambridge, 1930), s. 259-260. Kuhistan'da göçebelik hakkında daha fazlası için bkz. Lambton, "Aspects", s. 121.

53 Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljuq Relationship", s. 50, 52-53.

54 Minorsky ve Cahen, "Le recueil transcaucasien", s. 101, 109, 123. Diğer bir örnek için bkz. Sıbt, *Mir'ât*, s. 131.

55 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 355.

ye kent halkının göçebelerle iş yapmaya alışkın olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Dolayısıyla, Türkmenler yerleşik nüfusla karşılıklı bir bağımlılık ilişkisine sahipti; onlara hayvani ürünler satıyor, sonrasında tahıl satın alıyorlardı. Bu çok açık şekilde mutlu bir ilişki olmasa da, eldeki kanıtlar Lambton'ın göçebelerin olumlu bir ekonomik güç olduğu yönündeki iddiasını ekseriyetle teyit eder. Orta Asya, Cürcan ve Kuzey Suriye gibi ağırlıklı olarak Türkmen nüfusa sahip bölgelerde kentleşmede genişleme ve ekonomide büyüme eğilimleri gözlendi.[56] Zengin otlakları sayesinde büyük bir Türkmen yerleşim merkezi olan Azerbaycan da, başka yerlerdeki kadar bir kentsel genişlemeye tanık olmasa da gelişmişti.[57] Guzların 12. yüzyılın ortalarında Horasan'da neden olduğu yıkım bile nihai bir darbe olmadı. Örneğin, Nişabur 548/1153'te yaşadığı yağmanın etkilerini Müeyyed Ayaba döneminde üzerinden hızla attı. Kent, Müeyyed Ayaba tarafından tahkim edilen eski meskûn mahal Şadyah'a taşındı ve Yâkût'un aktardığı kadarıyla eskisinden daha müreffeh bir yere dönüştü, "çünkü o doğuya giden bir geçitti ve kervanlar ona uğramayı göz ardı edemezdi".[58]

Selçuklu İmparatorluğu'nda ticaret

Selçuklu İmparatorluğu Çin'i Akdeniz'le birleştiren ve antik dönemden beri faal olan İpek Yolu'nun kara kervan yollarına hükmediyordu. Hem dönemi ekonomik gerileme süreci olarak gören araştırmacılar hem de karşıt görüşü savunanlar Selçuklular döneminde ticarette yaşanan büyümeye işaret etmişlerdir. Heidemann'ın Kuzey Suriye için verdiği bulgular bölgede 12. yüzyılın başlarından itibaren Bizans bakır parasına muazzam bir talep olduğunu gösterir – bu durum mevcut paraların –özellikle Cibal ve Bağdat'tan ithal edilen altın sikkelerin– doldurmayı başaramadığı büyük bir ekonomik büyüme olduğunu ortaya koyuyor. Bu Bizans sikkeleri Kuzey Suriye'de Bizans topraklarında olduğundan çok daha değerliydi.[59] Bulliet de kıymetli altın sikkelerin yaygınlığına dayanarak, Selçukluların tarım yerine ticarete odaklandığını savunmuştur.[60]

Kaynaklarımız tüccarlardan nadiren bahseder, fakat büyük servetlerin kazanıldığı yeterince açık. Bağdatlı Hanbelî tüccar İbn Cerrede (ö. 476/1084)

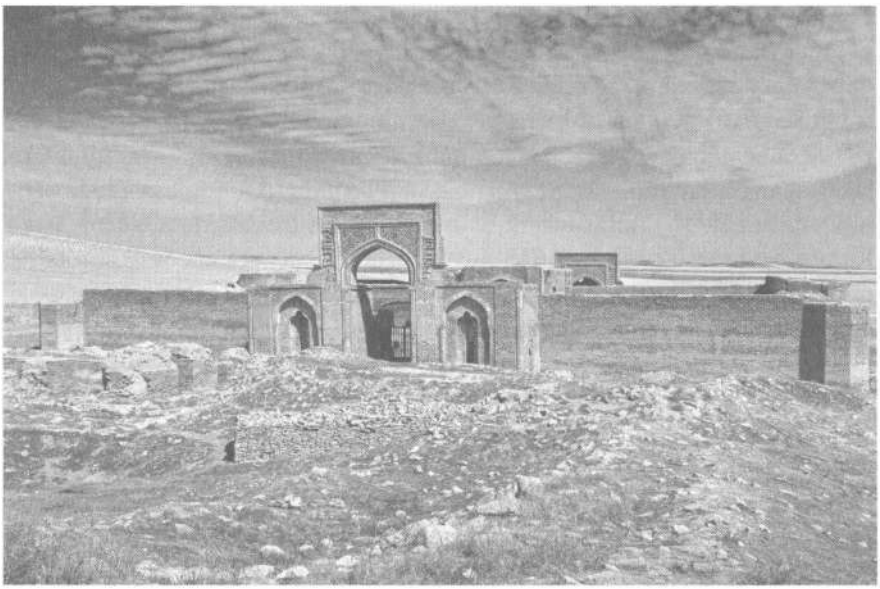
56 Bkz. Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljuq Relationship", s. 50; Lambton, "Aspects", s. 110; Heidemann, *Die Renaissance der Städte*. Orta Asya'da şehircilik için aşağıya bakın.

57 Azerbaycan için bkz. Christensen, *Decline of Iranshahr*, s. 209-211; Lambton, "Aspects", s. 119-120.

58 Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 332.

59 Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 355-435, 446-447.

60 Bulliet, *Cotton, Climate and Camels*, s. 121-123.

Resim 8.2. Ribât-ı Şeref, Horasan, İran (Fotoğraf: Bernard O'Kane).

öldüğünde serveti yaklaşık 300.000 dinara ulaşmıştı. Bağdat'taki konutunda yaklaşık otuz bina (*dâr*), bir bahçe, bir hamam ve iki özel cami vardı; Besasiri'nin müttefikleri Bağdat'a saldırdığında onlara rüşvet vermiş ve Tuğrul'un minnetini kazanabilmek için Kâim'in Selçuklu eşi Hatice'yi kendi evinde korumuştu.[61] Fakat İbn Cerrede'nin hangi iş kollarında faaliyet gösterdiğini bilmiyoruz. 12. yüzyılda yaşayan Siraflı (Fars kıyılarında) milyoner Ramişt hakkında ise daha fazla bilgiye sahibiz. Uzakdoğu'yla deniz ticaretinde uzmanlaşmış Ramişt, Mekke'de her türden hayır işi yapmış ve hatta Kâbe'yi paha biçilmez Çin kumaşıyla kaplatmıştı.[62]

Bernard Lewis'in hâlâ etkili olan iddiasına göre, Fâtımîler kazançlı Hint Okyanusu ticaretini Kızıldeniz'deki kendi kıyı bölgelerine çekmeye çalışıyorlardı. Irak'ın Büveyhîler döneminde yoksullaşmasıyla birlikte, Fâtımîler 11. yüzyıla gelindiğinde Kızıldeniz'i Hint ve Uzakdoğu ticareti için önemli bir merkeze dönüştürmeyi başarmışlardı.[63] Ne var ki Ramişt örneği eski Hint Okyanu-

61 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 232-233; van Renterghem, "Le sentiment d'appartenance", s. 240-241.

62 Bkz. S.M. Stern, "Ramisht of Siraf, a Merchant Millionaire of the Twelfth Century", *JRAS*, 99/i (1967), s. 10-14.

63 Bernard Lewis, "The Fatimids and the Route to India", *Revue de la faculté des sciences économiques de l'université d'Istanbul*, 14 (1953), s. 50-54; C.E. Bosworth, "Saldjukids.V. Administrative Social and Economic History. 1. In Persia and Iraq", *EI²*.

su güzergâhlarının, batı istasyonları olarak kullanılan belirli limanlardaki akışa karşın Selçuklular döneminde de geçerliliğini koruduğunu gösterir. Siraf tahminen 1000 yılına gelindiğinde önemini yitirmeye başlamış olsa da, Körfez güzergâhı yok olmadı.[64] Siraf'ın yerini ise önce Kiş (veya Kays), daha sonra Hürmüz aldı. Kiş'in Siraf'tan çok daha küçük bir alana inşa edildiği doğru, fakat ticaretin büyüklüğünün göstergesi bu değildir. Aslında Uzakdoğu seramiklerinin çok büyük bir kısmının arkeolojik araştırmalarda Siraf'tan ziyade Kiş'te saptanmış olması,[65] Çin'le yürütülen Körfez ticaretinin Selçuklu döneminde bilakis yükselişte olduğunu gösterir. Siraflı tüccarların ticaret yapmak için Kiş'e taşınmış olmaları olasıdır. Ticareti yapılan ürünlerin büyük bir bölümü muhtemelen kolay bozulabilen ve dolayısıyla arkeolojik kayıtlarda yer almayan gıda ürünlerinden, özellikle de baharatlardan oluşuyordu.

Ortadoğu'yu karadan Çin'le birleştiren doğu-batı kervan güzergâhlarında da değişiklikler yaşandı. 10. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında Merv civarındaki güzergâhlar –bugüne kadar en etraflıca incelenmiş olan alan– boyunca seyyahlara barınma imkânı sağlamak üzere, birbirine 10-30 kilometre uzaklıkta çok sayıda kervansaray inşa edildi. 12. ve 13. yüzyıllarda artan kuraklık su kuyularının kurumasına neden olunca bazı güzergâhlarda değişiklik yapıldı, fakat Selçuklu dönemi ve sonrasında yürütülen inşaat faaliyetleri ticaretin ekonomik öneminin sürdüğünü kanıtlar.[66] Daha az bilinen fakat yine önemli olan bir başka ticaret yolu ise Hârizm'den Volga'daki Türk Bulgar Prensliği'ne uzanan güzergâhlardı; bu güzergâhlar henüz açığa çıkarılmamış kimi koşullar altında çökmeden önce 12. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldı. Rusya'dan getirilen ve Bulgarların uzmanlık alanı olan kürkler İslâm dünyasında bilhassa değerliydi ve seramik, taş boncuk, biber ve kılıçla değiş tokuş ediliyordu. İran'dan sağlanan kılıcın imalat merkezinin Zencan, Tebriz ve İsfahan olduğundan bahsedilir.[67]

---

64 Bkz. Jean Aubin, "La ruine de Siraf et les routes du Golfe Persique aux XIe et XIIe siècles", *Cahiers de civilisation médiévale*, 2 (1959), s. 295-301. Liman hakkında ayrıca bkz. David Whitehouse, *Sīrāf: History, Topography and Environment* (Oxford, 2009).

65 Moira Tampoe, *Maritime Trade between China and the West: An Archaeological Study of the Ceramics from Siraf (Persian Gulf), 8th-15th Centuries AD* (Oxford, 1999), s. 113 ticareti yapılan malların faydalı bir listesini verir.

66 Ortaçağ kervan güzergâhları ve kervansarayları hakkında bkz. Buchard Brentjes, "Caravan Routes through Central Asia", *Annales archéologiques arabes syriennes*, 43 (1999), s. 215-228; bu makale aynı yazara ait "Karawanwege durch Mittelasien", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 25 (1992), s. 247-276'nın İngilizce kısaltılmış bir versiyonudur.

67 Janet Martin, "Trade on the Volga: The Commercial Relations of Bulghar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1980), s. 85-97; ayrıca bkz. Roman K. Kovalev, "The Infrastructure of the Northern Part of the 'Fur Road' between the Middle Volga and the East during the Middle Ages", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11 (2000-2001), s. 25-37; Roman K. Kovalev, "The Infrastructure of the Novgorodian Fur Trade in the pre-Mongol Era (ca. 900-1240)", yayımlanmamış doktora tezi, University of Minnesota, 2002.

Resim 8.3. Dinlenmekte olan bir kervan. Selçuklu İran'ında üretilen, ünlü bir Arapça edebi eserden, Harîrî'nin *Makâmât*'ından bir resim. Yahya b. Mahmud el-Vâsıtî tarafından istinsah edildi ve resmedildi (MS 1237, Bibliothèque nationale de France, MS Arabe 5847, f. 11a).

Uzun mesafeli ticarete uygulanan vergilerin ilk kez Selçuklularla ortaya çıktığı anlaşılıyor.[68] Peki Selçuklu hükümdarları, ticareti vergilendirmenin ötesinde ne ölçüde bilinçli olarak teşvik ettiler? Deniz ticareti için ayrı bir politikanın benimsendiğini gösteren çok az kanıt var, fakat kara ticareti konusunda daha sağlam verilere sahibiz. Teoride Müslümanların faydalanmasına yönelik bir hayır işi olarak görülen kervansarayların inşası devletin ticarete verdiği desteğe işaret ediyor olabilir, fakat bazı kervansarayların büyüklüğü ve gösterişliliği, seyahat eden sultanların ikametgâhı olarak da (hatta esas olarak bunun için) düşünüldüklerini ortaya koyar (bkz. s. 181). Aslen 12. yüzyılın başlarında inşa edilen Ribât-ı Şeref, Guz isyanının hemen sonrasında Sencer'in eşi Terken Hatun tarafından restore edildi; dolayısıyla, bu tür yapılar sultanın itibarıyla da yakından ilişkiliydi.[69] Bu geniş sultan kervansarayları Horasan'da oldukça yaygındı, fakat Selçuklu topraklarının geri kalanında benzer yapılar hakkında yeterli bilgi mevcut değil. Hanedan üyeleri Irak'tan Mekke'ye uzanan çöl güzergâhı üzerinde hacılara barınma imkânı sağlayacak yapılar gibi başka hayır işleri de yaptılar, fakat bunlar çok daha küçük boyutlardaydı.[70]

Selçuklu şehirciliği

Selçuklu dönemi şehirleri neredeyse tamamıyla yok oldu. Bağdat ve İsfahan gibi bazıları sonraki nesiller tarafından o kadar kapsamlı şekilde inşa edildi ki, az sayıda mimari anıt dışında,[71] 11.-12. yüzyıllardaki biçimlerinden çok az şey günümüze ulaştı. Diğerleri ise 12. yüzyılın sonları ve 13. yüzyılın başlarında yaşanan karışıklıklar nedeniyle terk edildi; şehircilik eski halini aldığındaysa bu çoğunlukla başka mahallerde gerçekleşti. Nişabur, Merv ve Ebiverd gibi şehirlerde yaşanan durum buydu, fakat bugüne kadar yürütülen arkeolojik araştırmaların boyutlarının sınırlılığı ve yapı malzemelerinin sonraki dönemlerde yapılan inşaatlarda yeniden kullanılması nedeniyle, terk edilmiş bu Selçuklu yerleşim birimleri bile kent yapıları hakkında çok parçalı bir resim sunabiliyor. Selçuklu dönemi arkeolojisinin henüz emekleme aşamasında olması dolayısıyla büyük ölçüde edebi kaynaklara bel bağlıyoruz. Bu ise o kadar riskli bir yol ki, şehirlerin büyüklüğü hakkında kabaca bir tahminde bulunmak bile sorunlu. Bulliet yaklaşık 1000 yılına gelindiğinde Nişabur şehrinin nüfusunun 110.000-220.000 ol-

68 Heidemann, "Unislamic Taxes".

69 Bkz. Hillenbrand, *Islamic Architecture*, s. 338-340.

70 *A.g.e.*, s. 342; Bundari, *Zubda*, s. 69-70.

71 İsfahan için bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 123'teki liste; kentte iki yapıdan bahseder: Cuma camii ve Cihil Duhteran'ın minaresi.

duğunu belirtirken, Bosworth 50.000 rakamını verir.[72] Durand-Guédy'nin Batı İran'ın en büyük şehri İsfahan için verdiği rakamlar ikisinin arasında, 11. yüzyılda 65.000-130.000 civarında.[73] Merv'deki başlıca Selçuklu kent bölgesi Sultankale'nin (Resim 8.4) nüfusunun 150.000 olduğu tahmin edilmiştir.[74] 11. yüzyılın sonlarındaki Bağdat için 500.000 ila 1.000.000 arasında bir rakam verilmekle birlikte, bu aralığın üst sınırı oldukça fazla görünüyor.[75] Kesin rakam ne olursa olsun, tüm bu şehirler ortalamanın oldukça üstündedir. Ayrıca tüm dönem boyunca şehirlerin büyüklüğü illa ki sabit kalmamıştır. Örneğin, demografik baskı, tarımdaki çöküş ve Türkmenlerin neden olduğu tahribatın felaketle sonuçlandığını savunan Bulliet Nişabur'un nüfusunun 12. yüzyılın sonuna gelindiğinde % 85 azaldığını öne sürmüştür.[76]

Pek çok Selçuklu şehri çöllerin eşiğinde veya deprem bölgelerinde bulunmaları nedeniyle güç bela hayatta kalabiliyorlardı. Türkmenler dışında Arap göçebeler de sorunlara neden olabiliyor ve siyasal otoritedeki herhangi bir zafiyetten faydalanıp yakın şehirleri yağmalayabiliyorlardı. Bedevi aşiretler Tuğrul'un 456/1064'teki ölümünün ardından tahta kimin çıkacağı konusunda yaşanan belirsizlikten faydalanarak Bağdat'ın dış mahallelerini yağmalarken, Melikşah'ın ölümünün ardından Bedevi Benu Hafece, Kûfe'ye girdi ancak Bağdat'tan gelen bir ordu tarafından buradan çıkarıldı.[77] Şehirler doğal afetler veya tahrip edici yangınlar nedeniyle de sıkça yıkıma uğruyordu. Bu tür bir yangın 485/1092'de Bağdat'taki birkaç mahalleyi yakıp kül etmişti.[78] 467/1075'te şehrin Nahr el-Mualli mahallesindeki bir fırında başlayan diğer bir yangın felaketi ise sadece evleri değil, 180 dükkânı da tahrip etti.[79] Sultanın Bağdat'taki sarayı 515/1121'de, köle bir kızın bir gece kına yakarken hasırın üzerine mumu dikkatsizce dayaması sonucunda yandı ve bu yangın sonucunda halılar, mücevherler ve bir milyon dinar değerinde kıymetli eşya tahrip oldu. Bundan bir hafta sonra İsfahan'daki büyük cami de alevler içinde kaldı ve ahşap iç mekânda meydana gelen bir milyon dinar değerindeki hasarın yanı sıra, 500 nüsha Kur'an yok oldu; iddiaya göre, bu Kur'an'lardan

72 Bulliet, *The View from the Edge*, s. 73; Richard Bulliet, "Medieval Nishapur: A Topographic and Demographic Reconstruction", *Studia Iranica*, 5 (1976), s. 88; Bosworth, *The Ghanazvids*, s. 161-162.

73 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 25-26.

74 Agadshanow, *Der Staat der Seldschukiden*, s. 211.

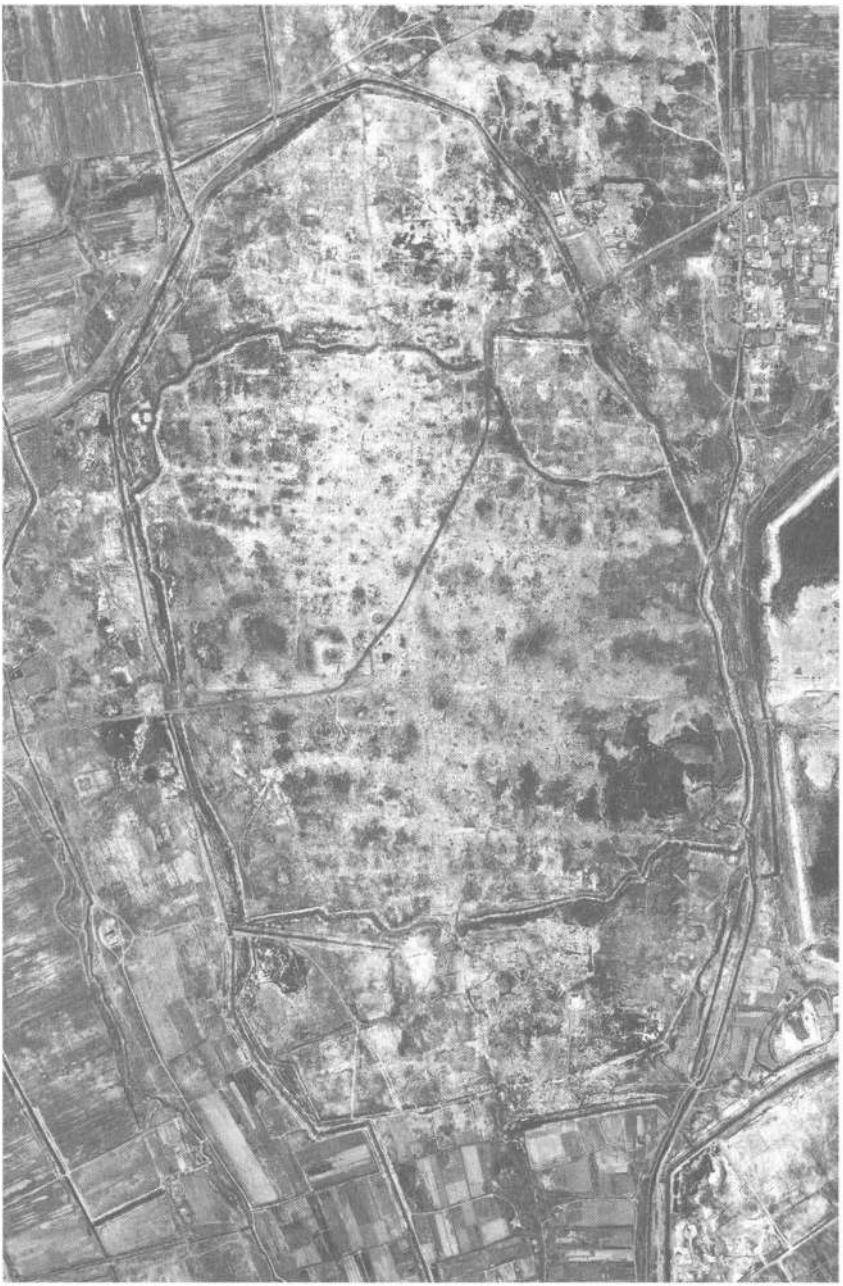
75 Duri, "Society and Economy", s. 95-119.

76 Bulliet, *Islam: The View from the Edge*, s. 141; Bulliet, "Medieval Nishapur", s. 88-89.

77 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 301. Kürtlerin ve Arapların faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Duri, "Society and Economy", s. 123-127; Lambton, "Aspects", s. 121-122.

78 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 299; diğer bir örnek için bkz. *a.g.e.*, XVII, s. 145 (510 ah).

79 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 97.

Resim 8.4. Merv şehri. Surların içerisindeki halka Selçuklu şehri Sultankale'yi gösterir; sağ üstte Sencer'in sarayının ve yönetim binalarının bulunduğu Şehriyâr-Erk yer alırken, merkezde Sencer'in anıt mezarı bulunur. Nisan 2001'de çekilen bir IKONOS uydu görüntüsünün parçası (Courtesy of the UCL Ancient Merv Project'in izniyle).

biri sahâbî Übey b. Kâ'b'ın elyazmasıydı.[80] Depremler de sıkça vuruyordu. Kuzeydoğu İran'da bulunan Beyhak'ın halkı 444/1052 yılında kenti harabeye çeviren bir dizi deprem dolayısıyla evlerinden kırk gün ayrılmak zorunda kaldı.[81] Veba da her an yaşanabiliyordu.[82]

Şehirler çoğu zaman son derece hassas su temin ve sulama sistemleri kullanıyordu. Nişabur 9. ve 10. yüzyıllar boyunca çevredeki 65 köyü de kendi içerisine katarak hızla büyümüştü.[83] Geniş tarımsal hinterlandı 2.000 köyden oluşuyordu, fakat bu bile ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu ve yakınlardaki Serahs ve Kûçân'dan gıda ürünleri ithal edilmesi gerekiyordu. Bölgede tarımsal üretim yeraltı kanallarıyla desteklenen kanat sulama sistemine dayanıyordu. Bu sistem geniş bir alanda pamuk üretimine de imkân veriyordu. Nişabur bu sayede seramik ve ipeğin yanı sıra, dokuma endüstrisiyle de tanınır hale geldi. Bölgenin kumaşları Bağdatlı seçkinler arasında modaydı ve büyük çaplı ihracatı yapılıyordu.[84] Ne var ki kanat sisteminin işleyişindeki herhangi bir aksaklık son derece yıkıcı olabiliyordu. Kıtlığın bölgedeki yıkıcı etkisi hakkında pek çok şey okuyoruz. Yaşama elverişli olmayan bir çölle çevrili geniş bir vahaya kurulmuş olan Merv çok daha vahim sorunlarla karşı karşıya kalıyordu. Şehrin hayatta kalması karmaşık bir su arzı sistemine bağlıydı; bu sistem hem Murgab Nehri'nden şehre su taşıyordu hem de civardaki vahanın ekilip biçilmesini sağlıyordu. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek Ortaçağ dönemi olan 10. yüzyılda sulama çalışmalarının sürdürülmesi için 10.000 kişilik bir işgücüne ihtiyaç vardı. Fakat şehir hem Murgab Nehri setleri parçaladığında ani taşkınlara hem de nehir ve sulama sistemleri işlemediğinde kuraklığa eğilimliydi. Kumlar da sürekli olarak kanalları tıkıyordu. Tüm bunlara rağmen sulama sistemi pamuk üretimine imkân verecek kadar dirençliydi. Merv bilhassa hoş ve neredeyse ipek kalitesindeki pamuklarıyla ünlüydü[85] ve dokuma endüstrisi şehrin zenginliğinin temelini oluşturuyordu. Aslında Merv yaşamın son derece tatsız olduğu bir yerdi. Aşırı sıcak havası, otoritenin en ufak bir zayıflamasıyla birlikte Guz saldırılarına maruz kalan sert bir çöl bölgesinin eşiğinde bulunan tehlikeli konumu ve yazın aşırı sıcaktan, kışın ise aşırı soğuktan mustarip olması gibi etkenle-

80 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 194; Sıbt, *Mir'ât*, ed. Ghamidi, s. 722-724. Diğer bir örnek için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 156 (511 ah).

81 İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 267. Bölgedeki depremler hakkında daha fazla bilgi için bkz. N.N. Ambraseys ve C.P. Melville, *A History of Persian Earthquakes* (Cambridge, 1982).

82 Örneğin, İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 16-17 (Bağdat, 449 Hicri). Ayrıca Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 216.

83 Tasvir: Christensen, *Decline of Iranshahr*, s. 193-195.

84 R.B. Serjeant, *Islamic Textiles: Materials for a History up to the Mongol Conquest* (Beyrut, 1972), s. 91-92.

85 *A.g.e.*, s. 89-90.

rin dışında, suyunun tuzluluğu ve acılığı dillere destandı; sıtma ise daimi bir tehlikeydi.[86] Dolayısıyla, Sencer'in saray ahalisinin bu yerden usanmasında ve daha makbul bir iklime sahip olan Buhara'ya taşınmak için sultana yalvarmasında şaşılacak bir şey yoktu.[87]

Tüm bu sıkıntılara rağmen Selçuklu İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde şehirlerin hızla genişlediğini gösteren kanıtlar mevcut. 11. ve 12. yüzyıllarda şehirlerde en çarpıcı büyümeyi saptadığımız yerlerin tam da göçebelerin en fazla sayıda bulunduğu yerler olması belki de şaşırtıcıdır. Bugün Kazakistan'da bulunan Siriderya Nehri'nin orta kısımlarında yürütülen arkeolojik araştırmalar 11. ve 12. yüzyıllarda bazı yeni şehirlerin inşa edildiğini gösterir. Bu şehirler Siriderya ve Aris nehirlerinin birleşme noktasına yakın bir bölgede, velî Ahmed Yesevî'nin Türkistan kentindeki büyük türbesinin civarında yoğunlaşmaktadır ve dolayısıyla çoğunlukla Selçukluların Karahanlı vasallarının toprakları içerisindedir. Dahası, mevcut kentler de genişledi. Yine Karahanlı toprakları içerisinde yer alan Semireçye'de, özellikle de kuzeydoğusunda şehirciliğin genişlemesi çok daha çarpıcıydı. Burada 9. ve 10. yüzyıllarda çeşitli büyüklüklerde yaklaşık on yerleşim yeri varken, 11. ve 13. yüzyılın başları arasında bu sayı yetmişe yükseldi.[88] Boyutlar da büyük çeşitlilik arz ediyordu. Kent olarak sınıflandırılan bazı yerler 1.500 kişilik nüfuslarıyla bize köylerden biraz daha büyük görünebilirken, İsficab gibi belki de 40.000 nüfusa sahip diğerleri çok daha büyüktü – Horasan'ın daha büyük yerleşim yerlerinden bazılarıyla muhtemelen boy ölçüşürdü.

Bu kentler pek çok açıdan bozkır dünyasının parçasıydı. Kimi yerlerde evlerin avlularına daimi çadırların kurulması kent sakinlerinin göçebe yaşam tarzıyla olan bağlarını sürdürdüğünün kanıtıdır.[89] Ayrıca bozkırdan at, yün, deri, süt ürünleri, et ve köle alıyor, buna karşılık yerleşik ekonominin ürünlerini –kuşkusuz her şeyden önce tarım ürünleri, ayrıca kentlerdeki atölyelerde üretilen seramikler ile madeni eşyalar ve ithal edilen mücevher ve ipek gibi lüks ürünlerin ticareti kent ekonomisinin temelini oluşturuyordu– veriyorlardı.[90] 11. yüzyıla gelindiğinde kentler bozkırların sakinlerine tanıdık görünüyor olmalıydı. Elbette önceki dönemlerde de göçebeler yerleşik dün-

86 Christensen, *Decline of Iranshahr*, s. 189-193.

87 Cüzcânî, *Tabakât*, I, s. 260-261. Cüzcânî, Rûdakî'nin Buhara'nın çekiciliği (*bû-yi jû-yi Mûliyân âyad hamî*) hakkındaki ünlü kasidesini Mu'izzî'ye atfederek sultanın maiyetinin onu Merv'den ayrılmaya ikna edecek bir şey yazması için kendisine yalvardığını iddia eder.

88 Karl M. Baypakov, "Culture urbaine du Kazakhstan du sud et du Semiretchie à l'époque des Karakhanides", Vincent Fourniau ve diğerleri (ed.), *Études karakhanides (Cahiers d'Asie Centrale 9)* (Taşkent ve Aix-en-Provence, 2001), s. 145.

89 *A.g.e.*, s. 153.

90 *A.g.e.*, s. 155-171.

yayla alışveriş yapıyordu, fakat artık çok daha fazla kent göçebelerin arka kapısındaydı. Arkeoloji çalışmaları 11. ve 12. yüzyıllardaki bu kentlerin klasik anlamda çok daha İslâmi olduğunu gösterir,[91] çünkü hem camiler ve hamamlar gibi ayırt edici yapılara hem de şehir surları içerisinde giderek daha yoğun nüfuslara sahiplerdi.[92]

Sovyet arkeologlara göre, Horasan ve Mâverâünnehir'de Ceyhun Nehri üzerindeki Tirmiz'den Şâş'a (Taşkent) uzanan Selçuklu ve Karahanlı topraklarında mevcut kent merkezleri de genişliyordu.[93] Merv hakkında yapılmış yeni bir çalışma da bu resmi teyit etmiştir; bu çalışmaya göre, kent Sencer döneminde hızlı bir genişlemeye ve kayda değer bir refaha tanık olmaktaydı.[94] Merv 12. yüzyılda artık bu refahın doruğuna ulaşmıştı, fakat Yâkût'un 13. yüzyılın başlarında üç yıl yaşadığı şehrin ihtişamı hakkında yazdıkları, Guzların istilasının yarattığı sarsıntıya rağmen Moğol fethine kadar son derece zengin bir şehir kaldığını gösterir.[95] Onun iddiasına göre, vahanın kırsal bölgeleri kent bölgelerinden çok daha şatafatlıydı (*fa-ammâ rustâk Merv fa-huva ajall min el-mudun*).[96]

İran platosuna ilişkin maddi kanıtlara ulaşmak çok daha zor. Çoğu Selçuklu şehrinin modern binaların altında gömülü olması arkeolojik araştırmaları imkânsız kılıyor. 1930'larda Amerikalı ekipler tarafından bazı arkeolojik çalışmaların yürütüldüğü Nişabur ve Rey gibi kentler konusunda bile yayın kalitesi oldukça yetersiz. Sınırlı arkeolojik çalışmalar Rey ve Cürcan'ın Selçuklu hâkimiyeti altında büyüdüğünü tereddütle gösterir; edebi kaynaklar da 12. yüzyılın ilk çeyreğinde İsfahan için aynı büyüme ve refah resmini çizer.[97]

Irak'ta bile Yâkût'un çizdiği kasvetli resme rağmen yeknesak bir gerile-

91 *A.g.e.*, s. 163.

92 *A.g.e.*, s. 164-166.

93 Bkz. Agadshanow, *Der Staat der Seldschukiden*, s. 211-212.

94 Georgina Herrmann, *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum* (Londra, 1999), s. 114; ayrıca bkz. Tim Williams, "The City of Sultan Kala, Merv, Turkmenistan: Communities, Neighbourhoods and Urban Planning from the Eighth to the Thirteenth Century", Amira K. Bennison ve Alison L. Gascoigne (ed.), *Cities in the Pre-modern Islamic World: The Urban Impact of Religion, State and Society* (Londra, 2007), s. 42-62.

95 Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 114-115.

96 *A.g.e.*, V, s. 115.

97 Rey: Rocco Rante, "The Topography of Rayy in the Early Islamic Period", *Iran*, 45 (2007), s. 177; Ortaçağ şehri hakkında bkz. 1934-1936 yılının yayımlanmamış kazı çalışmalarının bulgularına dayanan bir sergi kitabı: Tanya Treptow ve Donald Whitcomb, *Daily Life Ornamented: The Medieval Persian City of Rayy* (Chicago, 2007). Rocco Rante, *Rayy: from its Origins to the Mongol Invasions* (Leiden, 2014), bu kitabın hazırlık sürecinin sonlarında yayımlandı. Cürcan için: M. Kiani, *The Islamic City of Gurgan* (Berlin, 1984) ve İsfahan için: Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 184-186. Nişabur için başlıca yayınlar: Charles Wilkinson, *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration* (New York, 1986) ve çok daha yeni kazılara dayanan Rante ve Collinet, *Nishapur Revisited*.

me örüntüsü yoktu (yukarıda bkz. 303). Bağdat'ın kimi bölgeleri terk edilse de, diğer bölgeler hızlı bir genişlemeye sahne oldu.[98] 14. yüzyılda yaşayan Hamdullah el-Müstevfî'nin gördüğünü iddia ettiği bir Selçuklu belgesi, Arap Irak'tan toplanan gelirin onun zamanındakinden yaklaşık on kat fazla olduğunu gösterir.[99] Yâkût'un Güney Irak'taki gerileme konusundaki tanıklığının ayrıntılarıyla izah edilmesi gerekir. Yâkût Mezyedîlerin kendi müreffeh başkentleri Hille'yi 495/1101'de kurduklarını belirtir.[100] Aslında Yâkût'un, Selçukluların İskâf'taki ihmallerine yönelik suçlamalarına rağmen, İbnü'l-Cevzî Selçuklu *şıhne*si Bihrûz'un Nahrevan kanalını eski haline getirmek için 522/1128 ve 536/1141-1142 arasında büyük çaba harcadığını belirtir.[101]

Suriye ve Cezire'deki durum da inişli çıkışlıydı. Harran tecrit edilmiş bir garnizon kentinden ibaret hale gelip aslında gerilerken, Rakka gibi kentler hızlı bir yapılanmaya ve genişlemeye sahne oldu. Heidemann da Selçuklu döneminin, Zengîler ve Eyyûbîler döneminde kentlerde yaşanan büyümeye temel oluşturan "kentsel, siyasal ve ekonomik [bir] rönesans"ı temsil ettiğini belirtmekteydi.[102] Dolayısıyla, Selçuklu hâkimiyeti Suriye'den Orta Asya'ya uzanan geniş bir coğrafyada şehirlerin büyümesiyle aynı zamana denk geldi. Bunun sultanların bilinçli politikasının bir sonucu olduğu yönünde çok az kanıt var. İbnü'l-Esir, Tuğrul'un harap halde bulduğu Rey'in eski haline getirilmesini emrettiğini belirtir. Biz de başka bir yerde (yukarıda s. 61), fetihten sonra İsfahan'ın refahını artırma çabalarından bahsettik.[103] Rıdvan gibi yerel Selçuklu hükümdarları ve Tuğtegin gibi emirler de Halep ve Şam'da nüfusun artırılmasına yönelik politikalar uyguladılar.[104] Stefan Heidemann Selçuklu devletinin refahı güvence altına alan ve 12. yüzyılın ikinci yarısında daha fazla büyümeye temel oluşturan bir anahtar olarak proaktif bir rol oynadığını belirtir.[105] Ne var ki bu tür bir yorum, devletin sahada kendi ik-

98 Van Renterghem, "Controlling and Developing Baghdad", s. 123-124; van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 171-174, 190-191; Duri, "Society and Economy", s. 49-95. Ayrıca bkz. Lambton, "Aspects", s. 117.

99 Lambton, "Aspects", s. 121-122; Mustawfi, *The Geographical Part of the* Nuzhat al-Qulūb, s. 47-48.

100 Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 294; Makdisi, "Notes on Hilla and the Mazyadids", s. 249-262; Duri, "Society and Economy", s. 22-26.

101 Duri, "Society and Economy", s. 176-177; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 250 (522 ah), XVIII, s. 3 (534 AH), XVIII, s. 17 (536).

102 Stefan Heidemann, "Charity and Piety for the Transformation of Cities: The New Direction of Taxation and Waqf and Policy in Mid-twelfth Century Northern Syria and Mesopotamia", Miriam Frenkel ve Yaacov Lev (ed.), *Charity and Giving in Monotheistic Religions* (Berlin, 2009), s. 154; Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, özellikle s. 289.

103 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 507-508.

104 Heidemann, *Die Renaissance der Städte*, s. 315-316.

105 *A.g.e.*, s. 97-353, özellikle s. 315-318; daha kısaca, "Unislamic Taxes", s. 494: "Selçuklular İslâm dünyasındaki ikinci filizlenmenin siyasi ve ekonomik temellerini atmıştır"... "Selçuklular

tidarını etkili şekilde yansıtma becerisine sahip olduğunu varsayar; oysa, bu Selçuklu tarihinde hiçbir zaman görülmemiş bir beceridir. Yine de yukarıda iddia edildiği gibi (s. 85, 91-92), bireysel *muktalar* açısından kendi *iktâlarını* müreffeh hale getirmek hem gelirlerini hem de siyasal otonomilerini güvence altına almanın en iyi yoluydu. Kentlerdeki bu canlanmanın boyutu, bunun sonuçları ve hem Müslüman hem de gayrimüslim komşu bölgelerdeki durumla kıyaslaması üzerinde daha fazla durmak gerekiyor.

Kent yaşamının örgütlenmesi

Horasan ve Mâverâünnehir'de şehirler bir şehir içi (*şehristân*) tarafından çevrelenen iç kale (*kühendiz*) planını izlerlerdi. Ayrıca çoğunlukla surlarla kaplı olan *şehristânın* dışında *rabad* bulunurdu.[106] Her ne kadar surlarla çevrili olmasa da *rabad* aslında sıklıkla kentin ekonomik merkeziydi ve daha önce bahsettiğimiz gibi, *kühendizin* askerî rolü de 11. yüzyılda yer yer geriliyordu (s. 246-247). Modern Ortadoğu şehirlerinde olduğu gibi, cemaat camii şehrin merkezinde bulunurken, belirli mahalleler veya caddeler belirli mesleklerin kullanımına ayrılmıştı: Kumaş imalatçıları, nalbantlar, metal işçileri ve benzerleri için birer *sûk* (çarşı) olabiliyordu. Araştırmacılar arasında bu mesleklerin Avrupa'daki "loncalar"a benzer şekilde düzenlenip düzenlenmediği konusunda bir tartışma yürütülmüştür. Bu dönemde tam olarak "lonca"ya karşılık gelen Arapça veya Farsça bir terim yoktur, fakat dolaylı kanıtlar her bir zanaatın içerisinde bir başkanın ve bir tür çıraklığın bulunduğu, en azından gevşek ve enformel bir çeşit örgütlenmeye sahip olabileceğine işaret eder.[107] Bu tür örgütlenmelerden doğrudan bahsedilmemesi, hatta onlar için belirli bir kavramın kullanılmaması, elimizde son derece sınırlı miktarda sosyo-ekonomik veri varken bile, nispeten az öneme sahip olduklarını gösterir.[108]

Neredeyse en yetersiz temeller dönemin iç mimarisinden kalmıştır: Merv'de "zengin adamın evi"ndeki incelikli alçı işçiliği, bazılarının lüks bir yaşam sürebildiğini ortaya koyarken, sakinleri hakkında hiçbir şey bilmiyo-

hüküm süren toplumsal ve ekonomik düzeni geliştirmek için gereken siyasi ve ekonomik düzenlemeleri yapmaya başladılar."

106 Kennedy, "From Shahristan to Madina".

107 Bkz. Abbas Hamdani, "*The Rasa'il Ikhwan al-Safa* and the Controversy about the Origin of Craft Guilds in Early Medieval Islam", Nelly Hanna (ed.), *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean* (Londra, 2002), s. 157-173 eski literatüre ilişkin genel bir değerlendirme de sunar. Lambton, "Internal Structure", s. 276-277 lonca terimini daha serbest kullanır, fakat aslında aynı ürünlerin ticaretini yapan tüccar gruplarını kasteder. Ayrıca bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 343.

108 Örneğin, önemli bir sosyo-ekonomik rol oynayan *ahdâs* ve *ayyâr* gibi diğer örgütlenmeler kaynaklarımızda muntazaman ele alınır. Dolayısıyla, bu sadece bir veri eksikliği meselesi değildir.

ruz.[109] 12. yüzyıldan kalan ve en azından İran'da tipik bir evin neye benzediği konusunda genel bir izlenim veren bir dizi dikkat çekici cilalı seramik modeli ise daha açıklayıcıdır (Resim 8.5). Bu nesnelerin işlevi açığa çıkarılmış değildir –muhtemelen Nevruz veya düğün gibi etkinliklerde tören armağanı olarak kullanılıyorlardı–, fakat büyük ihtimalle orta sınıflara ait tipik evleri açıkça tasvir ederler. Genellikle tek renkli bir cilası olan bu seramikler son derece ucuzdu ve lüks ürün olarak görülmüyordu. Tasvir edilen evlerin hepsi açık bir avlu etrafında kurulan ve çoğunlukla dikdörtgen biçimindeki tek bir kata sahiptir; avlunun etrafında bir çeşit çit bulunur. Çoğu zaman avlunun iç köşelerine kalıp halde dökülmüş insan figürleri de tasvir edilir; bunların sayısı genellikle sekiz veya on civarındadır. Avluda nadiren de olsa şarap küpleri ve masalar gibi başka nesneler de resmedilir. İnsan figürlerinden bazılarının sarhoşlardan veya müzisyenlerden oluşması özel günlerde gerçekleştirilen şenliklere işaret eder; zaten bu seramik modelleri de o etkinliklerde armağan edilmek üzere yaratılmış olabilir. Bu modeller Selçuklu İran'ındaki tipik bir evin, Orta İran'daki Yezd'de bulunan ve günümüze ulaşan çok daha geç tarihli evlere benzediğini ortaya koyar.[110] Yezd'de olduğu gibi (Resim 8.6), evlerin birkaç pencereden oluşan dışı muhtemelen oldukça düzdü. Bu kerpiçten meskenlerle kaplı dar ve dolambaçlı yollar kimi zaman bir caminin veya anıt mezarın bulunduğu meydanlara açılır, fakat toplumsal yaşamın odak noktası ya evin avlusudur ya da çarşı – ve çarşının büyük ölçüde erkeklerin alanı olduğunu varsayabiliriz.

Toplum son derece katmanlıydı. Seçkinler teoride bürokratik, askerî ve dinî sınıflara ayrılıyordu, ayırt edici kıyafetler, başlıklar ve ikametgâhlar ise bu ayrımları ortaya koyuyordu. Kaynaklar bu farklı toplumsal sınıfların mensuplarının birbirine karışmasını eleştirir, fakat aynı zamanda bu eleştiriler bu düzenlerin her zaman katı şekilde uygulanmadığını ima eder.[111] Örneğin, İbnü'l-Cevzî şaşırtıcı bir ifadeyle, Bağdatlı zengin İbn Cerrede'nin servetine rağmen "tüccarların giyeceklerinden veya yiyeceklerinden asla vazgeçmediğini" belirtir.[112] Bu tür ayrımlar belki de Bağdat ve İsfahan gibi kayda değer bir bürokratik ve askerî varlığa sahip büyük imparatorluk merkezlerinde çok daha önemliydi. Horasanlı ailelerin Selçuklu fetihlerinin hemen ardından toplumda mühim konumlar elde etmesiyle birlikte bu seçkinlerin yapısı da değişti.[113] Ne var ki çoğu kentte baskın kişiler re'îs makamını elinde tutma eği-

109 Hermann, *Monuments of Merv*, s. 114.

110 Margaret S. Graves, "Ceramic House Models from Medieval Persia: Domestic Architecture and Concealed Activities", *Iran*, 46 (2008), s. 227-251.

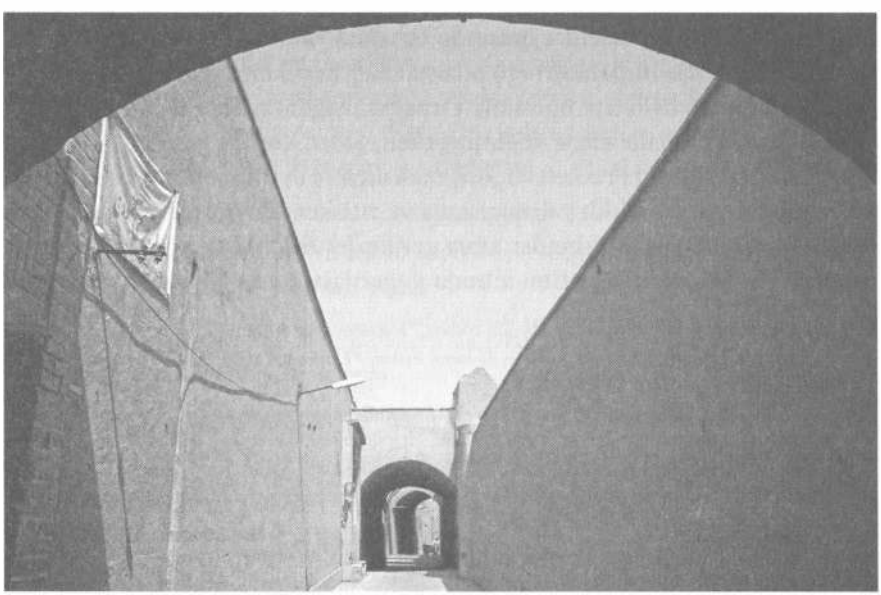
111 Van Renterghem, "Le sentiment d'appartenance", s. 232-234, 235-237.

112 *A.g.e.*, s. 240-241; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 232-233.

113 Van Renterghem, "Le sentiment d'appartenance", s. 232; van Renterghem, "Social and Urban Dynamics", s. 181-182; Durand-Guédy, "An Emblematic Family", s. 183-186.

Resim 8.5. Bir Selçuklu evi modeli, İran (Burrell Collection Glasgow, No. 33/235. © CSG CSC Glasgow Museums Collection).

Resim 8.6. Modern Yezd'de bütün binaların içeriye doğru baktığı çamur caddeler bir Selçuklu şehir manzarası izlenimi verir.

liminde olan yerel "kentli aristokrasi"ydi (bu konuda bkz. yukarıda s. 202). Bu kentli aristokrasinin yapısı bölgeden bölgeye çeşitlilik arz ediyordu, fakat bu tür ailelerin konumu çoğu zaman geniş arazilerin veya ticari çıkarların denetiminden ziyade (her ne kadar aslında tüccarlar ve toprak sahipleriyle evlilik ilişkisi kurabiliyor olsalar da), peygamberin soyundan gelen kişiler olarak toplumsal sermayelerine veya ulemâ statülerine dayanıyordu.[114] Hakkında ayrıntılı yerel kanıtlara sahip olduğumuz az sayıda yerde bu aristokrasi değişim içerisindeydi. Nişabur'da önce Hanefî, daha sonra ise Şâfiî önde gelenler sırayla sivrilirken, aristokrasinin ağırlıklı olarak seyitlerden oluştuğu Beyhak'ta 11. ve 12. yüzyıllarda yeni seyit aileleri etkinlik kazandı.[115]

Dolayısıyla, kentli aristokrasi daha genel bir ölçekte topluma da yansıyan rekabetlerle bölündü; bu rekabet her şeyden önce mezhep temeline dayanıyordu. Rakip mezhepler arasındaki gerilimler belki de daha geniş bir toplumsal ve ekonomik altüst oluş sürecinin ifadesi olarak 10. yüzyıldan itibaren artış göstermişti.[116] Fakat bunun dinsel bir yönü de vardı, çünkü rakip bir mezhebin ayinlerinin ve cemaat ibadetlerinin geçersiz olduğu düşüncesi her mezhebin ayrı camilere sahip olması gerektiği anlamına geliyordu. 12. yüzyılda Rey'de Eş'arî ve Hanefî ulemâ kendi taraftarlarının diğer mezhebin ibadetlerine katılmasını yasaklayan fetvalar yayınladı.[117] Merv'de Selçuklulardan önce bile Hanefîlerin ve Şâfiîlerin ayrı camileri vardı ve bu oldukça yaygın bir eğilimdi.[118] Nizâmülmülk Nişabur'da sadece Şâfiîler için bir cami inşa ederken, İsfahan'daki büyük caminin kimin tarafından kullanılacağı meselesi Şâfiîler ve Hanefîler arasında tartışma yarattı.[119] Tüm bunların neticesinde Selçuklu İmparatorluğu'nda şehirler rakip mezheplerin mensuplarının yaşadığı mahallelere bölündü. Örneğin, Bağdat'ta Hanbelîler Bâbülezec ve Bâbülbasra mahallelerine yoğunlaşırken, Şiiler Kerh'te yaşıyordu.[120] Benzer şekilde Nişabur da Hanefî ve Şâfiî mahallelere ayrıldı. Bu mekânsal ayrışma mezheplerin karşılıklı yabancılaşma ve zıtlaşma duygusunu daha da şiddetlendirmiş olmalı. Mezhepler arası gerilimler Selçuklular öncesi döneme dayansa da, Selçuklu yönetimi altında yoğunlaştı. Örneğin, İsfahan'da hem

114 Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 21-26; Aubin, "L'aristocratie urbaine".

115 Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 26 ve devamı; Aubin, "L'aristocratie urbaine"; Morimoto, "Putting the *Lubāb al-Albāb* in Context".

116 Bkz. Cl. Cahen, "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen âge, II", *Arabica*, 6/i (1959), s. 27-29; Paul, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler*, s. 131-136.

117 Calmard, "Le chiisme imamite", s. 46; krş. Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 13, bir mezhebin üyelerinin, rakiplerini ihbar etmesi türünden aşırılıkları eleştirir (Hanefî taraftarlığı göz önünde bulundurulursa, biraz ironik şekilde).

118 Madelung, "The Spread of Maturidism", s. 138, n. 72.

119 *A.g.e.*, s. 139, n. 73; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 200; Hüseynî, *Ahbâr*, s. 125; krş. Hemedan: Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadān*, s. 125-126.

120 Bağdat'ta mezheplere göre medreselerin konumu hakkında krş. Ephrat, *A Learned Society*, s. 25.

azınlık Hanefîler hem de Şâfiîler şehirde uzun bir geçmişe sahipti, fakat bu durum Selçuklu fethi sırasında nüfus içerisinde özel bir ayrışma yaratmamıştı. Oysa 12. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kutuplaşma şehrin fiziksel planına yansıdı ve Hanefîler ile Şâfiîler ayrı mahallelere yerleşti.[121]

Taraflar arasındaki anlaşmazlıklar sık sık şiddetle, isyanlarla veya elimizdeki Ortaçağ kaynaklarının kullandığı ifadeyle söylemek gerekirse fitneyle sonuçlanıyordu. Büveyhî döneminin sonlarında Bağdat'ta neredeyse her yıl fitne baş gösteriyordu. Bu karışıklıklar Selçuklu yönetiminde de sürdü. Daha doğuda İsfahan, Nişabur ve diğer büyük şehirler de fitneyle tahrip edildi. Fakat bu tür bir çekişmeye sahne olduğuna dair çok az şey okuduğumuz, hatta hiçbir şey görmediğimiz çok sayıda kent de var. Cezire esasen barış içerisinde görünüyordu. İran'da da Tebriz ve Şiraz gibi büyük şehir merkezlerinde fitneye ilişkin herhangi bir kanıt yok. Bunun gerçekten de bir bölgesel çeşitliliğe mi işaret ettiğini, yoksa kaynakların dengesizliğini mi yansıttığını kestirmek güç, çünkü pek çok şehir için yerel tarihlere sahip değiliz.[122] İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Adîm'in ayrıntılı Şam ve Halep kronikleri buralarda aynı yaygınlıkta bir çekişmeden bahsetmez, fakat elbette zaman zaman yaşanıyordu.

Edebi kaynaklara göre, İran'da şehirciliğin gerilemesinin başlıca nedeni iklim değişikliği, Selçukluların kötü idaresi veya aşırı vergilendirmesi, Guzların yarattığı tahribat, hatta Hârizmşahlıların gaddarlığı bile değil, fitneydi. Buna göre, yerel nüfus korkunç hizip çatışması sırasında kendi şehirlerini tahrip etmişti. Örneğin Yâkût, İsfahan için şöyle yazar:

> Mahalleleri Şâfiîler ve Hanefîler arasındaki çok sayıda iç çatışma ve tarafgirlik vakaları ve iki taraf arasındaki sürekli savaşlar nedeniyle son zamanlarda mahvedildi. Taraflardan biri diğeri üzerinde ne zaman üstünlük sağlasa, diğerinin mahallesini yağmalar ve yakıp yıkar ... kırsal mahalle ve köylerde de böyle, hepsi şehirler gibi.[123]

İbnü'l-Esir Nişabur için bu resmi teyit eder ve Sencer'in düşüşünden sonra Guz akınları için şu yorumu yapar:

> *ayyâr*lar [yani, yerel kent milisleri] da Nişabur'u yağmaladı, hem de Guzlardan daha şiddetli ve Guzlardan çok daha kötü davrandılar.[124]

---

121 Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 200-204, 233.

122 Ne var ki fitne 11.-12. yüzyıllar Cezire'si konusunda elimizdeki iki ana şehir tarihinde neredeyse hiç karşımıza çıkmaz: İbnü'l-Ezrak'ın *Târîhu Meyyâfârikîn*'i ve Ebû Hafs Ömer b. Hıdır İbnü'l-Türkî'nin *Târîhu Düneyser*'i, ed. Ibrahim Salih (Beyrut, 1992).

123 Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 209; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 200-204, 271, 300; Rey için bkz. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 117; Nişabur için bkz. Bulliet, *Patricians of Nishapur*, s. 76-81; Bulliet, "The Political-Religious History of Nishapur", s. 90-91; Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 182; Kummî, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, s. 318-319.

124 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 182.

Nişaburî'ye göre, aynı şey Merv için de doğruydu:

> Guzlar gittiğinde [şehri 548/1153'te yağmaladıktan sonra], şehir sakinleri arasındaki mezhep farklılığı dolayısıyla eskiden kalan nefretler vardı. Her akşam bir mahalleden bir grup toplanıp rakip mahalleye ışık tutardı; bu, Guzlardan kalan harabeler tamamıyla yıkılana kadar sürdü. Kıtlık ve veba da onları o kadar sarmıştı ki, kılıç ve işkenceden kurtulanlar yoksulluktan ölüyordu.[125]

İbn Funduk'un Beyhak hakkındaki kroniği fitne ve Selçuklu otoritesinin gevşemesi arasında kurulan ilişkiyi teyit eder. İbn Funduk kroniğinde Melikşah'ın ölümünün hemen ardından kentte patlak veren ve ardından Berkyaruk ve Muhammed arasındaki savaş sırasında kentteki rakip gruplar arasında tam bir çarpışmaya dönüşen iç kargaşayı betimler.[126]

Kaynaklarımızın Horasan'da, Nişaburî'nin deyimiyle, bu "kadim nefretler"den (*hakâ'id-i kadîm*) kaynaklanan yıkım hakkında çizdikleri resmin kuşkusuz, gelecekte yapılacak ve uzun dönemli ekonomik eğilimleri anlamak açısından nümismatikle birlikte en iyi potansiyele sahip arkeolojik çalışmaların ışığında yorumlanması gerekecek. Fitne yoluyla kentsel yıkım olgusu, bilhassa Cibal ve Horasan'ın temel özellişği olarak ortaya çıkıyor, fakat temel dinamikler daha genel olarak tüm Selçuklu topraklarına uygulanabilir. Ekonomik ve toplumsal koşullar nihayetinde herhangi bir vezirin veya sultanın uyguladığı politikalardan ziyade, cemaatlerin kendileri tarafından belirleniyordu. Fetih sürecinde Selçuklulara şehir kapılarının açılmasına veya direnç gösterilmesine karar veren de her şeyden önce bu cemaatlerdi. Bunun yanı sıra, bu rekabetlerin ancak imparatorluk çöktükten sonra tam bir yıkımla sonuçlanması, Selçuklu yetkililerinin, toplumsal düzeni sağlama konusunda kaynakların çoğu zaman yansıttığından çok daha etkili ve bununla ilgili olduklarını gösteriyor. Bağdat'ta gözlenebilen denge ve sınırlama politikasının (yukarıda s. 271-434) daha genelde var olması, devletin erişim kapasitesi çoğu zaman sınırlı olsa ve yerleşik âdetler idari yeniliklerden daha tercih edilir bulunsa bile, Selçuklu yönetiminin işleri bütünüyle kendi haline bırakmadığını ortaya koyar.

125 Nishapuri, *Saljuqnama*, s. 65-66.

126 Aubin, "L'aristocratie urbaine", s. 328-329; İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, s. 265, 275.

SONUÇ

SELÇUKLU MİRASI

III. Tuğrul'a yakın tarihçi ve edip Râvendî, son sultanın ölümünün ardından nasıl bir buhran içerisinde kaldığını ve bu buhranın rüyasında gizemli bir ses kendisine seslenene kadar sürdüğünü aktarır:

> Müjde sana! Selçuklu hanedanı sultanlığının beşli *nevbe*si hâlâ bu dünyada ve dünyaya sığınan bir kral Selçuklu takımyıldızından bir ay gibi ışıyor hâlâ; atalarının mevkiini almak için ivedilikle krallık arayışında. Sultanın yedinci nesilden dedesi, [Selçuklu] kardeşlerin en büyüğü ve onların üstü olan [Arslan] İsrail'in soyundan gelen bir Selçuklu hanedanı yükseldi ... İsrail'in soyundan gelen bir sultan Süleyman'ın idaresiyle, Enûşirvân'ın hikmetiyle, Ömer'in adaletiyle ve Keyhüsrev'in erdemiyle yükseldi; böylece, hem insanlar hem de doğaüstü yaratıklar [âdemî ve perî] onun emrine tâbi.[1]

Keyfi yerine gelen fakat şaşkına dönen Râvendî'nin kafası, Hemedan'da "Selçuklu hanedanı taraftarı" (*dûstdârî ve hevâhvâhî-yi hândân-ı Âl-i Selçûk*) Anadolulu tüccar Cemâleddin Ebû Bekir b. Abi Ala kendisine Anadolu sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev'in erdemlerinden bahsettiğinde hâlâ karışıktı. Cemâleddin "Irak emirlerinin, dinî erkânın ve önde gelenlerin" huzurunda sultanın Bizanslı kâfirler karşısında elde ettiği harikulade zaferleri anlattı "ve Irak emirlerinin içini dünyanın efendisi [Gıyâseddin] konusunda coşkuyla doldurdu".[2] Râvendî'nin kendi coşkusu da onu Hemedan'dan Gıyâseddin'in

1 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 460-461. Bir hükümdarlık sembolü olarak *nevbe* için bkz. yukarıda s. 171-172. Enûşirvân ve Keyhüsrev İran'ın efsanevi krallarıdır, Ömer ise ikinci halife (ö. 23/644).

2 *A.g.e.*, s. 462.

sarayının bulunduğu Orta Anadolu kenti Konya'ya uzun bir yolculuğa çıkmaya itti; Selçuklu sultanları hakkındaki tarihi *Râhatü's-Sudûr* için yeni bir hami arıyordu. Kitap Gıyâseddin'e Irak Selçuklu sultanlarının uygulamaları konusunda yol göstermeyi ve yazarı için *nedîm*lik makamı dilemeyi amaçlıyordu.[3] Aslında Râvendî, Gıyâseddin'i "sancakları Türklerin topraklarının uçlarına, Hıta'ya [Çin] ve Hotan'a kadar uzanan ve bu toprakları kendi hizmetkârlarına tahsis eden" bir dünya hükümdarı olarak görüyordu.[4] Dolayısıyla, Gıyâseddin sadece Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın meşru halefi değildi, aynı zamanda Hârizm baskısından kurtulmak için en büyük umuttu.

Mikail b. Selçuk'un soyundan gelenler –Tuğrul ve Çağrı– ve Arslan İsrail'in soyundan gelenler arasındaki derin husumet düşünüldüğünde, Arslan İsrail'in Anadolulu torunlarının Irak sultanlığının yandaşları için meşru Selçuklu hâkimiyetinin sancaktarları olarak ortaya çıkmaları oldukça ironiktir. Gerçekte Anadolu Selçukluları uzak Irak topraklarına hiçbir zaman ilgi göstermediler – aslında buraya en son bir asır önce, 500/1105'te Kılıçarslan b. Süleyman kısa süreliğine Musul'u ele geçirdiğinde ve sultanlık üzerinde hak iddia etmek için Bağdat'a ilerlediği yönünde söylentiler yayıldığında gelmişlerdi.[5] Fakat Irak sultanlığının çökmesinin ardından İsrail'in torunları kendilerini Büyük Selçuklu mirasının varisi olarak sunmaya başladılar. Uzak ve gelişmemiş bir sınır siyasasının hükümdarları konumunda oldukları 12. yüzyılda Anadolu'da bulunan birkaç Türk devletinden –yani Navekiyye beyleri–[6] sadece biriydiler, fakat önce Büyük Selçukluların, ardından Irak sultanlığının çökmesi Anadolu Selçuklularının Anadolu'daki önde gelen Müslüman devlet olarak ortaya çıkmaları ve Doğu Akdeniz'de büyük bir güç olmalarıyla aynı döneme denk geldi. Anadolu Selçuklu sultanları 13. yüzyılın başlarından itibaren kendi hanedan tarihlerini anıtsallaştıran geniş şiirsel destanlar –Selçuknâmeler– sipariş etmeye başladılar.[7] Hanedan Ortadoğu'daki Moğol istilalarının kurbanı olarak yüzyıl içerisinde çökse de, Selçuklularla özdeşleştirilmek Anadolu'daki Müslüman hükümdarlar için temel bir meşruiyet vasfı olarak kaldı. Pek çok kişi Selçuklu soyundan geldiğini iddia ederken, Osmanlı saray tarihçileri, son Selçuklu sultanının kendi atalarına yönetme hakkını bizzat verdiği efsanesini yayarak, Osmanlı hanedanının muğlak kökenleri meselesini örtmeye çalıştı. Fakat aynı

3 Daha fazlası için bkz. Yıldız, "A Nadîm for the Sultan", s. 91-111.

4 Rawandi, *Rahat al-Sudur*, s. 464.

5 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 431. Bu söylentilerin, Muhammed Tapar'ın ordusundaki İsmâilîler tarafından İsmâilî kalelerine yönelik bir seferden onu vazgeçirmek için yayıldığı söylenir.

6 Navekiyye ve Anadolu'da erken dönem Selçuklu yönetiminin niteliği hakkında bkz. Peacock, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya".

7 Bkz. Peacock, "Seljuq Legitimacy", s. 81-82. Ne yazık ki o döneme ait bu nazım Selçuknâmelerin hiçbiri günümüze el değmeden ulaşmadı.

silah Osmanlılara karşı da kullanılabilirdi ve zaten Anadolu'da Selçuklu soyundan geldiğini söyleyerek üstün meşruiyet iddiasında bulunan kişiler 16. yüzyıla kadar ayaklanmalara öncülük ettiler. Bu fikrin etkisi ta 18. yüzyıla kadar izlerini bıraktı.[8]

Daha önce Büyük Selçuklulara tâbi olan topraklarda Selçuklu mirasına verilen tepkiler çok daha çeşitliydi. Batıda, bilhassa Suriye ve Cezire'de Selçukluların hemen ardından gelen haleflerin çoğu hanedanla bir şekilde ilişkiliydi ve kendi hâkimiyetlerini meşrulaştırmanın yolu olarak bu bağları vurgulamaya çalışıyorlardı. Sonradan görme askerî seçkinler gibi onlar da kendilerini sultan unvanını kullanabilecek güçte hissetmiyordu. Dolayısıyla, Selçuklu iktidarı Arapça konuşan Suriye'de ortadan kalktıktan çok sonra bile, Zengî hükümdarları Cibal'de Selçuklu saraylarındaki Farsça unvanları kullanmaya devam ettiler.[9] Selçuklu batısındaki çok sayıda diğer hanedan –Farslı Salgurlular, Luristanlı Hezâresbîler, Azerbaycanlı İldenizliler ve Meragalı Ahmedîlîler– gibi, onlar da, korumaları gereken bir Selçuklu *melik*i var olmadığında bile, Selçuklu İmparatorluğu'yla olan bağlarını vurgulayabilmek için *atabeg* unvanını kullandılar.[10] Zengî hükümdarları tahta çıkarken düzenlenen törende bu bağlantının diğer bir sembolü olarak Tutuş'un tahtına oturtulurlardı.[11] Selçuklu mirasına yönelik bu büyük ilgi Zengîlerin topraklarında popüler olan İran kökenli mimari ve sanatsal üsluplarda da ifadesini bulurdu.[12] 13. yüzyıl Doğu Akdeniz Müslüman devletlerinin en dikkat çekicisi olan, Suriye ve Mısır'daki Eyyûbî İmparatorluğu da Selçuklu kökenlerine sahipti. Eyyûbîlerin ataları Selçuklu ordusunda hizmet etmişti ve Selahaddin de babası Necmeddin Eyyûb'un Selçuklu askerî valisi olduğu Tikrit'te doğmuştu. Selçuklu İmparatorluğu'nun ademimerkezî yapısının Kürt Eyyûbîleri de etkilediği öne sürülmüştür; orada da devlet, hükümdar ailesinin farklı mensupları tarafından kontrol edilen mülklerden oluşan benzer bir sistemle idare ediliyordu. Selçuklu etkileri, Selçuklu topraklarından gelen çok sayıda göçmenin bürokraside istihdam edilmesi yoluyla da Eyyûbî devletine sızdı; İmâdüddin el-İsfahânî de buna örnek oluşturur.[13]

8 *A.g.e.*, s. 86-91.

9 Bkz. Nikita Elisséeff, "La titulature de Nur ad-Din d'après ses inscriptions", *Bulletin d'études orientales*, 14 (1952-1954), s. 155-196.

10 Bunlar hakkında bkz. Cl. Cahen, "Atābak", *EI²*.

11 Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, ed. İbrahim Şemseddin (Beyrut, 2002), II, s. 208.

12 Hillenbrand, "Eastern Islamic Influences".

13 Selçukluların Eyyûbî devleti üzerindeki etkileri hakkında bkz. R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (Albany, NY, 1977), s. 67-71, 190; Hirschler, "He is a Child", s. 33, 37-38; Peacock, "'Imad al-Din al-Isfahani's *Nusrat al-fatra*", s. 85-88.

Ne var ki Selçuklu olan her şeye gösterilen bu büyük ilgi her yerde aynı şekilde paylaşılmıyordu. Daha önce belirttiğimiz gibi (s. 131), çağdaşı III. Tuğrul'a husumet duyan Curfâdakânî, Selçukluların tarih tarafından unutulduğunu, çünkü onların yönetimi altında ilim adamlarının gelişmediğini küçümser bir üslupla söylüyordu.[14] Curfâdakânî hiç şüphesiz Selçuklu sonrası dönemde kendisine uygun bir hami bulma arzusuyla bunları söylüyor olsa da, Selçukluların siyasi mirası ilk bakışta imparatorluğun Cezire ve Suriye gibi periferi bölgelerinden ziyade İran ve Orta Asya'da boğulmuşa benziyor. Zengîlerin ve çoğu Eyyûbînin tersine, Hârizmşahlılar ve Gurlular gibi yeni hanedanlar sultan unvanını kullandılar ve yine onların tersine, kendilerini Selçuklu mirasıyla bağlarını vurgulamak zorunda hissetmediler. Yine de özellikle Hârizmşahlılar örneğine bakılacak olursa, Selçuklu öncülleri, örneğin arşiv uygulamalarında etkisini hissettirmeye devam etti.[15] Hüseynî'nin muhtemelen 13. yüzyılın başlarında Hârizmşahlıların yönetimi altındaki Nişabur'da –yazarın kendisi de Hârizmşah bürokrasisinde görev yapıyordu– bir Selçuklular tarihi kaleme alması hanedana olan ilginin sürdüğüne işaret eder. Hüseynî'nin eseri son derece idealize edilmiş bir Selçuklular görüşü sunar; amacı belki de onları varsayımsal bir Hârizmli hamiye model olarak sunmaktı.[16] Bu idealize edilmiş Selçuklu imajı Moğol hâkimiyeti sırasında da sürecekti. 14. yüzyıl başlarında İran'a hükmeden İlhanlı Moğol hanedanı yönetiminde yazan bürokrat Hamdullah el-Müstevfî diğer hanedanların sapkınlık eğilimlerini veya muğlak kökenlerini eleştirirken, Selçukluları Abbâsîlerin bile üzerine koyuyordu:

> İslâm döneminde var olan hanedanların her biri bir kusurla lekelenmiştir: Emevîler sapkınlık, ayrılık ve Hâricîlikle (*zandaka ve i'tizâl ve hâricîyat*), Abbâsîlerden bazıları Mutezilelikle (*i'tizâl*), Saffârîler ve Büveyhîler Şiilikle (*rafz*) ve Gazneliler, Hârizmşahlılar ve Salgurlular ise köken olarak aşağıdan gelmeleriyle. Oysa Selçuklular tüm bu kusurlardan azadeydi. Saf din ve hüsnüniyetle Sünni, tebaalarına karşı da hayırsever ve şefkatliydiler; bu nedenle herhangi bir isyanla altüst edilmediler.[17]

Hamdullah bu konuda yalnız değildi. Büyük İlhanlı veziri Reşîdüddîn tarafından methedilen Selçuklular ayrıca, Yezdî'nin 14. yüzyılda kaleme aldığı

14 Curfâdakânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, s. 9. Yorumlarım hakkında daha fazlası için bkz. Peacock, "Court Historiography", s. 336-337.

15 Bkz. Lambton, *Continuity and Change*, genel olarak Selçuklu dönemi ve İran'daki sonraki dönemler arasındaki süreklilikler hakkındadır; özel olarak Hârizmşahların idari örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin Selçuklulardaki öncülleri hakkında bkz. Horst, *Staatsverwaltung*, fakat ihtiyatlı okunmalı. Gurlular hakkında bkz. Bosworth, "Ghurids". Ne var ki iki hanedan da etraflıca incelenmedi ve işleyiş biçimleri hakkındaki bilgimiz sınırlı.

16 Bkz. Peacock, "Court Historiography", s. 332, daha fazla referans ile birlikte.

17 Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 426.

ve Nişaburî'nin kroniğinin yeniden parlatılmış ve genişletilmiş bir versiyonu olan eseri *el-Urâda fi'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye*'de de yüceltildiler. Vezir modeli olarak Nizâmülmülk'ün anısı da Moğol döneminde yüceltildi.[18] Moğol efendileri İslâm'ı benimsedikten ve Pers-İslâm hükümdarlık geleneklerini sahiplenmeye çalıştıktan sonra yazmaya başlayan İlhanlı bürokratları arasında yaygınlaşan Selçuklu yanlısı ilgi belki de Selçukluların bir bozkır hanedanının kültürel uyum sürecine örnek teşkil etmelerinden kaynaklanıyordu. Selçukluların Sünni hükümdarlar olarak meşruiyetlerine odaklanan bu idealize edilmiş bakış, gerçeği yansıtmaktan ziyade, bu 14. yüzyıl bürokratlarının hayal gücüne dayanıyordu; yine de modern araştırmalar üzerinde sağlam temellere dayanmayan bir etki bırakmayı başardı.[19] Ne var ki emsal tamamen hayalî de değildi. Moğol veziri Reşîdüddîn'in, Selçuklu *Meliknâme*'nin Arapça ve Farsça versiyonlarına öykünerek kaleme aldığı büyük kroniği *Câmi 'u't-Tevârîh*'te efendilerinin köklerini arama çabaları, hanedanın bozkıra dayanan hafızasını muhafaza etme arzusundan kaynaklanıyordu ve okuryazar bir Müslüman topluluğa hitap eden bir dile ve biçime tercüme edildi.[20]

Dolayısıyla, Selçuklular üç yönlü bir siyasal miras bıraktılar. İsimlerinin itibarı hanedan ortadan kalktıktan çok sonra bile özellikle Anadolu'da meşru hâkimiyet iddialarını şekillendirmeye devam etti; Selçuklularla ilişkilendirilmek imparatorluğun batı topraklarında halef devletleri meşrulaştırdı ve Selçukluları mükemmel Sünni hanedan olarak gören icat edilmiş imaj onları (pratikte olmasa da, teoride) sonraki dönemlerin bozkır hanedanları için modele dönüştürdü. Kurumların daha somut mirası açısından bakıldığında kesinliği tarif etmek oldukça zor. 11. ve 12. yüzyıllarda tüm Ortadoğu'yu etkisi altına alan muazzam toplumsal ve demografik değişimlerden hangisinin doğrudan Selçuklu hâkimiyetinden kaynaklandığını saptamak daha güç. Sufiliğin yükselişi, ihtida ve doğuda Farsçanın giderek artan hâkimiyeti her halükârda gerçekleşecekti, fakat muhtemelen aynı tempoda veya o sırada olduğu biçimiyle değil. Peki Selçuklu İmparatorluğu olmasaydı Türkler Ortadoğu'ya yerleşirler miydi? Muhtemelen yerleşirlerdi: Anadolu ve Suriye'deki Selçuklu yerleşimlerini yönlendiren Irakiyye ve Navekiyye genellikle sultanların doğrudan denetiminin dışında hareket ediyorlardı. Ne var ki bu gruplar (bilhassa Suriye'dekiler) kimi zaman sultanlardan bir miktar destek ve cesaret alıyorlardı ve bu kuşkusuz Türk yerleşimlerinin bölgede pekişmesinde önemli bir etkendi. Dahası, itibarlı bir aristokratik soyla –ki bu daha eski Türk imparatorluklarında Aşina boyu biçiminde kendisini gösteren temel bir unsurdu ve artık Selçuklularla somutlaştırılıyordu– ilişkilendirilmeden,

18 Krş. Cook, "Were the Ismaili Assasins the First Suicide Attackers?", s. 101-102.

19 Krş. Safi, *Politics of Knowledge*, s. 6, 36.

20 Krş. Peacock, "Court Historiography", s. 345.

11. yüzyıldaki Türk akınlarının ardında sadece yıkım bırakarak başarısızlıkla sonuçlanması kuvvetle muhtemeldi; zaten 12. yüzyılda Guzların ve aslında 11. yüzyılın başlarında Irakiyye'nin yaşadığı tam olarak buydu.

Sonraki dönemlerde ortaya çıkan bozkır hükümdarlarının etkisi belirli bir Selçuklu mirasının izini sürmeyi güçleştiriyor, çünkü zaten ortak pratiklere sahiplerdi. Örneğin, hanedan mensuplarının kanları dökülmesin diye yay kirişiyle öldürülmesi uygulaması Osmanlılar döneminde de mevcuttu, fakat Moğollarda da aynı tabu vardı. Benzer şekilde, 20. yüzyıla kadar yaygın kullanılan bir sembol olan tuğrâ Ortadoğu'ya ilk kez Selçuklular tarafından getirilmiş olsa da, muhtemelen Selçuklularla bağı olmayanlar da dahil olmak üzere çoğu Türki hükümdar tarafından da kullanılıyordu; hatta günümüze ulaşan en eski örneklerinden biri 14. yüzyılda Delhi'yi yöneten Türk hükümdarların arşivinden kalmadır.[21] *Atabeg* uygulaması Osmanlılarda lala biçimini aldı ve Osmanlılar Selçukluların toprakları *melik*lere *iktâ* olarak tahsis etme uygulamasına öykünerek benzer bir sistemi 16. yüzyıla kadar sürdürdüler.[22] Tüm bu kurumlar ve uygulamalar Ortadoğu'ya ilk kez Selçuklularla gelmiş olmakla birlikte, hayatta kalmalarının hanedanla ilişkili olduğunu kesin bir dille söyleyemeyiz. Daha ziyade, önemleri Moğollar veya 14.-15. yüzyıllarda hâkim olan birkaç Türkmen hanedanı gibi sonraki hanedanlar tarafından pekiştirildi. Bu dönemde Türk hanedanları, hem Osmanlılar hem de Akkoyunlular gibi Türkmen hükümdarları bozkır kökenlerini vurgulamaya özellikle ilgi gösterdiler; bu ilgi Cengiz Han'la birleşen Türklerin efsanevi atası Oğuz Han'da ortak bir soy (görünüşe göre Selçuklularla da paylaşılan) arayan hikâyelere yansıdı.[23]

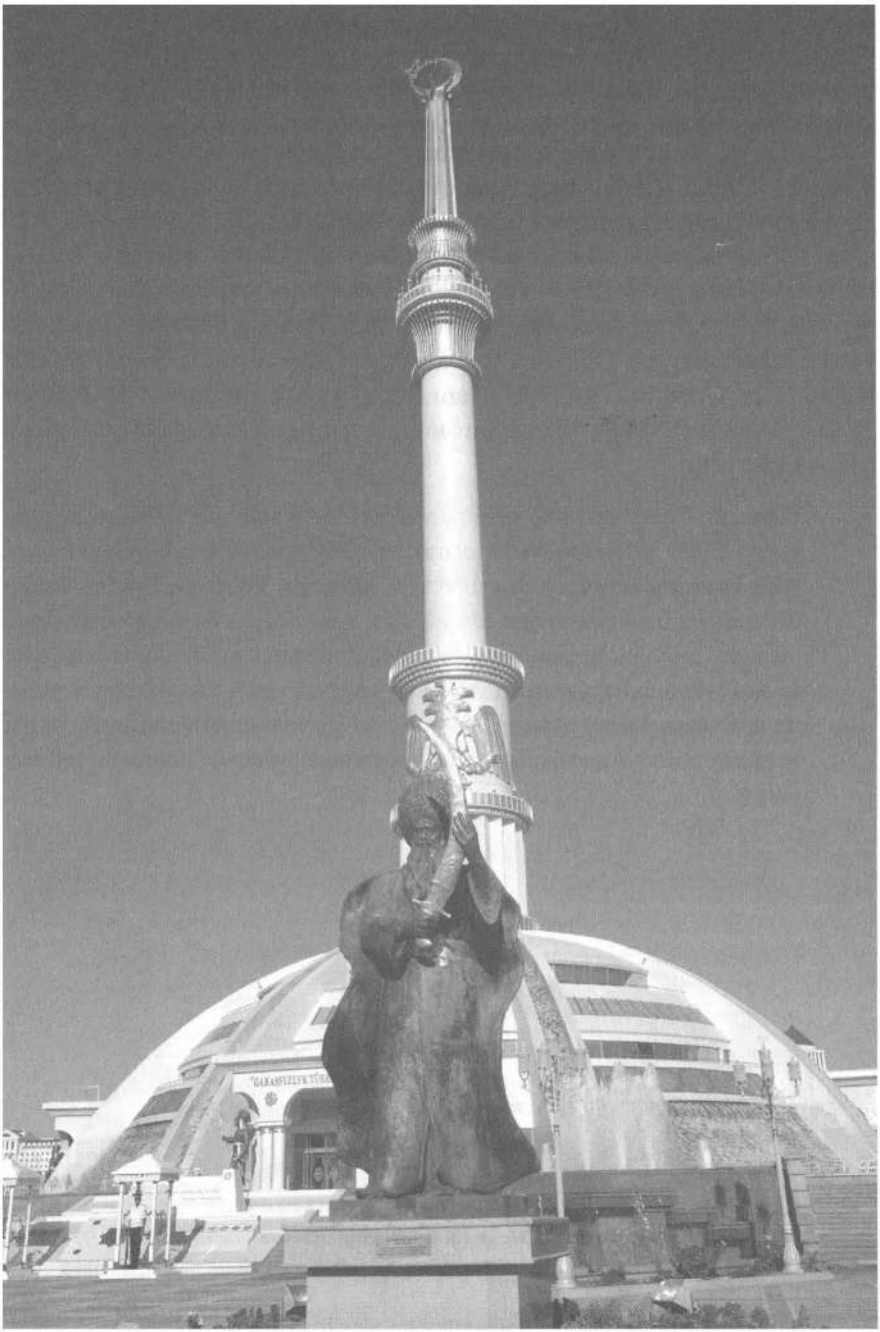
Dolayısıyla, Selçuklu mirasının en açık şekilde ayırt edilebildiği alan somut kurumlardan ziyade, siyasal açıdan meşru hükümdarlık sembolüydü. Bu miras modern zamanlara kadar yankılanmaya devam etti. Ne ironiktir ki, 17. yüzyıl şecere uzmanı ve Türkmen tarihçisi Ebülgazi, Selçukluların "kendi boyları veya insanları için bir işlevi olmadığını"[24] söyleyip onların bozkır soyunu Pers krallığının debdebesine bırakırken, Selçuklular bugün Türkmenistan Cumhuriyeti'nin hizmetine koşulmuştur. Türkmenistan'da 5 manatlık banknotun üzerinde Sencer resmi bulunur. Ayrıca, başkent Aşkabat'ın merkezinde, Tuğrul'un Nesa'daki ilk *iktâ*sının birkaç kilo-

21 Soudavar, "Mongol Legacy".

22 Osmanlı İmparatorluğu'nda bozkır geleneği hakkında bkz. Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty*, özellikle s. 19-39, 77-79; Fletcher, "Turko-Mongol Monarchical Tradition"; Leslie Pierce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York, 1993), özellikle s. 28, 273-275 [*Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016].

23 Bkz. İlker Evrim Binbaş, "Oghuz Khan Narratives", *EIr*. John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Salt Lake City, 1999).

24 Peacock, "Seljuq Legitimacy", s. 80.

Resim S.1. Bağımsızlık Anıtı'nda Türkmen ulusal kahramanlarından biri olarak tasvir edilen Selçuk'un heykeli, Aşkabat, Türkmenistan.

metre uzağında, mermer ve altından yapılmış bağımsızlık anıtı (yapı malzemeleri Sovyet sonrası Orta Asya'dandı) Türkmen kahramanlarının heykelleriyle süslendi; önde gelenler arasında Selçuk, Tuğrul ve Çağrı'nın heykelleri de vardır (Resim S.1).

Selçuklular Türkiye Cumhuriyeti'nde de tarihçiler (ve aslında siyasetçiler) açısından, devlet ideolojisinde Anadolu'daki ilk Türk devletinin kurucuları olarak hayati bir rol oynuyorlar. Anadolu Selçuklu Sultanlığı modern Türkiye'nin doğrudan bir atası olarak görülürken, Büyük Selçukluların Türklerin eşsiz olduğu varsayılan devlet inşa becerilerini ortaya koyduğu düşünülüyordu.[25] Bu tür görüşler cumhuriyetin ilk yıllarında bilhassa vurgulanıyordu, fakat Selçuklu geçmişi siyasi amaçlar doğrultusunda bugün de hâlâ kullanılıyor. Örneğin, Türk Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan,* 26 Ağustos 2013'te Malazgirt Savaşı'nın yıldönümünde yaptığı konuşmada şu ifadeleri kullandı:

> Malazgirt Zaferi, üzerinde yaşadığımız bu coğrafyanın aziz milletimizin anavatanı haline gelmesine vesile olarak Anadolu'nun kaderinin yeniden tayin edilmesini sağlamıştır. Aziz milletimiz, Malazgirt Zaferi sayesinde, Anadolu'da asırlar boyunca devam edecek olan barış, kardeşlik, hoşgörü ve dayanışmaya dayalı bir medeniyetin de temellerini atmıştır... Bu düşüncelerle bize Anadolu'nun kapılarını ardına kadar aralayan ve bu toprakları aziz milletimizin vatanı kılan Malazgirt Zaferi'nin 942. yıldönümünü kutluyor, büyük komutan Sultan Alparslan'ı ve aziz şehitlerimizi rahmetle, minnetle yad ediyorum.[26]

---

25 Strohmeier, *Seldschukische Geschichte und türkische Geschichtswissenschaft.*

(*) Recep Tayyip Erdoğan 28 Ağustos 2014 tarihinden beri Cumhurbaşkanlığı görevini sürdürmektedir – e.n.

26 http://www.haberler.com/basbakan-erdogan-dan-malazgirt-mesaji-4981339-haberi (erişim tarihi: 15 Ekim 2013). Muharebenin modern Türkiye'de algılanışı hakkında bkz. Hillenbrand, *Turkish Myth.*

Ekler

EK 1

Selçuklu Sultanlarının, Abbâsî Halifelerinin, Hârizmşahların ve *Atabeg*lerin Hükümdarlık Tarihleri[1]

Büyük Selçuklu Sultanları (428/1038-552/1157)

Tuğrul (429/1038-455/1063) (İran ve Irak, başlangıçta emir unvanını kullanıyor)

Çağrı (429/1038-451/1059) (Horasan, *melikü'l-mülûk*, fakat sultan unvanını kullanmaz)[2]

Alparslan b. Çağrı (455/1063-465/1073) (Çağrı'nın ölümünden itibaren Horasan'ın, 455/1063'ten itibaren tüm Selçuklu topraklarının hükümdarı)

Melikşah b. Alparslan (465/1073-485/1092)

Mahmud b. Melikşah (485/1092-487/1094) (sultanlık için Berkyaruk ile rekabet etti)

Berkyaruk b. Melikşah (485/1092-495/1105) (sultanlık için Mahmud, Tutuş ve Muhammed Tapar ile rekabet etti)

Tutuş b. Alparslan (487/1094-488/1095) (sultanlık için Berkyaruk ile rekabet etti, çoğunlukla Suriye ve İran'ın bazı bölgelerinde tanındı)

Muhammed Tapar b. Melikşah (495/1105-511/1118) (492/1098-1099'dan itibaren sultanlık iddiasında bulundu)

Sencer b. Muhammed Tapar (511/1118-552/1157) (490/1097'den itibaren *melik* olarak Horasan'ı yönetti)

Mahmud Han, Sencer'in yeğeni (552/1157-557/1162) (Horasan, imparatorluğun tamamında meşru Selçuklu hükümdarı olarak kabul görmedi)

---

1 Burada verilen tarihler büyük ölçüde C.E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual* (Edinburgh, 2004) adlı eserde verilen tarihlere dayanır, Selçuklu hükümdarları konusunda bazı değişiklikler yapılmıştır. *Atabeg*ler ve Hârizmşahlar için, sadece bu kitabın temasıyla doğrudan ilişkili sayılar hakkında temel bilgiler verildi.

2 Çağrı'nın tarihleri için bkz. Özgüdenli, "Selçuklu paralarının ışığında".

Irak Selçuklu Sultanları

II. Mahmud b. Muhammed Tapar (511/1118-525/1131)

Davud b. Mahmud (525/1131-526/1132; ö. 538/1143) (II. Tuğrul ve Mesud ile rekabet etti)

II. Tuğrul b. Muhammed Tapar (526/1132-529/1134) (Davud ve Mesud ile rekabet etti)

Mesud b. Muhammed Tapar (529/1134-547/1152) (527/1132-1133'ten itibaren halife tarafından sultan olarak tanındı)

II. Melikşah b. II. Mahmud (457/1152-458/1153)

(458/1153) Süleymanşah b. Muhammed Tapar, II. Muhammed b. II. Mahmud ve Arslan b. Tuğrul farklı emirler tarafından sultan ilan edildi, nihayetinde II. Muhammed galip geldi

II. Muhammed b. II. Mahmud (548/1153-555/1160)

Süleymanşah b. Muhammed Tapar (555/1160-556/1161) (548/1153'te Sencer'in esir edilmesiyle kısa süreliğine sultan ilan edildi, fakat Horasan'dan kaçmak ve iddiasından vazgeçmek zorunda kaldı)

Arslan(şah) b. II. Tuğrul (556/1161-571/1176)

III. Tuğrul b. Arslan (571/1176-590/1194) (ayrıca Sencer b. Süleymanşah, 586/1190'da Kızılarslan tarafından kısa süreliğine sultan ilan edildi)

Selçuklu Döneminde Abbâsî Halifeleri: Bağdat'ta Abbâsî Hanedanı (750-1258)

Kâim (422/1031-467/1075)

Muktedî (467/1075-487/1094)

Müstazhir (487/1094-512/1118)

Müsterşid (512/1118-529/1135)

Râşid (529/1135-530/1136)

Muktefî (530/1136-555/1160)

Müstencid '555/1160-566/1170)

Müstazî (566/1170-575/1180)

Nâsır-Lidînillâh (575/1180-622/1225)

Hârizmşahlar (Hârizm 490/1097-628/1231 ve 12. Yüzyılın Sonu ve 13. Yüzyılın Başında Orta Asya'nın Büyük Bölümü ve Ortadoğu'da)

Anuştegin Garçeî (Melikşah'ın *memlûk*ü, Hârizm valiliğine atandı, tahminen 470/1077)

Arslantegin Muhammed b. Anuştegin (490/1097-521/1127) (Sencer'in sadık vasalı)

Atsız b. Arslantegin (521/1127-551/1156) (Sencer'e sık sık isyan etti)

İlarslan b. Atsız (551/1156-567/1172) (Hârizm'in genişleme sürecini başlattı)

Alâeddin Tekiş b. İlarslan (567-596/1172-1200) (genişlemeyi sürdürüp kendisini sultan ilan etti ve Irak Selçuklu Sultanlığı'nın kalıntılarını yok etti)

Alâeddin Muhammed b. Tekiş (596/1200-617/1220)

Nahçıvan'ın İldenizli *Atabeg*leri (Tahminen 530/1135-622/1225)

İldeniz (530/1135-1136-571/1175) (Arslan b. II. Tuğrul'un *atabegi*)

Muhammed Cihan Pehlivan b. İldeniz (571/1175-582/1186) (III. Tuğrul b. Arslan'ın *atabegi*)

Kızılarslan b. İldeniz (582/1186-587/1191) (ölümünden kısa süre önce kendisini sultan ilan etti)

Kutluğ İnanç (tarihler belirsiz, 1090'larda etkin) (Muhammed Cihan Pehlivan'ın üvey oğlu, onun toprakları bölmesiyle Cibal'i aldı)

Ebû Bekir b. Muhammed Cihan Pehlivan (587/1191-607/1210) (sultan unvanını kullandı)

Muzafferüddin Özbek (607/1210-622/1225)

Selçuklu Döneminde Zengî *Atabeg*leri:

Musul, Cezire ve Suriye (521/1127-631/1233)

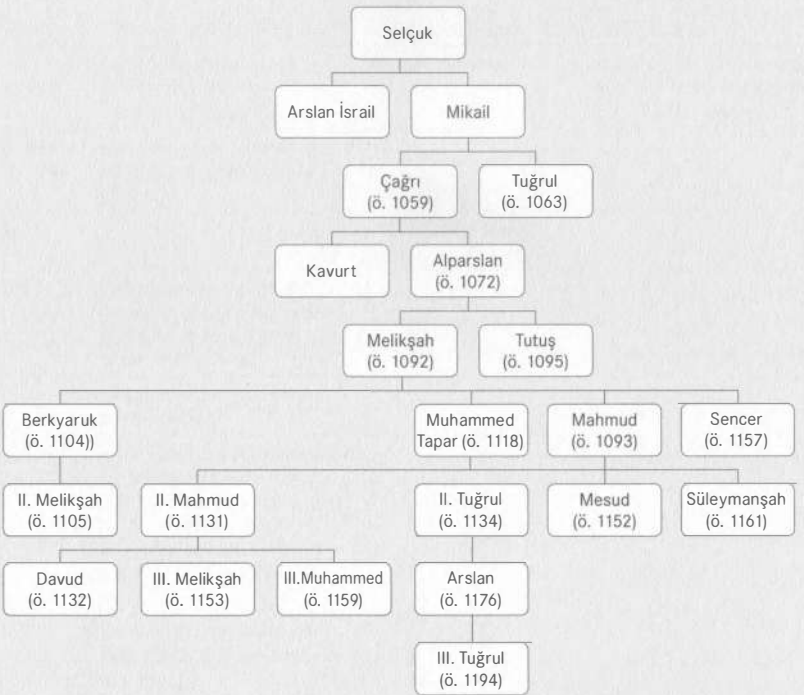
Aksungur, Melikşah'ın *memlük*ü, Halep valisi (480/1087-487/1094)

İmâdüddin Zengî b. Aksungur (ö. 541/1146) (Irak valisi 516/1122-521/1127, Musul valisi 521/1127, Kuzey Suriye ve Cezire'nin büyük bölümünü kontrol etti. II. Mahmud'un oğlu Alparslan'ın *atabegi*)

Nureddin Mahmud b. İmâdüddin Zengî (541/1146-569/1174)

EK 2

Selçuklu Sultanlarının Soyağacı

EK 3

Kronolojik Taslak

Tarih	*Orta Asya ve Avrasya bozkırı*	*İran platosu ve Irak*	*Suriye ve Anadolu*
10. yüzyılın sonları	Hazar İmparatorluğu'nun çöküşü; Mançurya'da Karahıtayların yükselişi	Büveyhî yönetimi	Suriye'de Fâtımî yönetimi; Bizans'ın Doğu Anadolu ve Ermenistan'a yayılması
Yaklaşık 985-986	Selçukluların ve takipçilerinin Hazar topraklarından Cend'e göçü		
991		Halife Kadir'in tahta çıkması	
999	Mâverâünnehir'de Sâmânî devletinin çöküşü, toprakların Karahanlılar ve Gazneliler arasında bölünmesi		
1009	Selçuk'un ölümü için verilen geleneksel tarih		
1020'ler	Arslan İsrail b. Selçuk Karahanlı siyasetine müdahale ediyor; ardından Gazneli Mahmud tarafından hapsediliyor; nihayetinde Selçuklu lideri olarak yerini Tuğrul ve Çağrı alıyor		
1030	Gazneli Mahmud'un ölümü; oğlu Mesud'un Gazne tahtına çıkması		
1030		İlk Irakiyye akınlarının Batı İran'a ulaşması	Bazı Irakiyye'nin Doğu Anadolu'ya ulaşması

Tarih	*Orta Asya ve Avrasya bozkırı*	*İran platosu ve Irak*	*Suriye ve Anadolu*
1031		Halife Kâdir'in ölümü; Kâim'in halife olması	
1034-1035	Selçukluların Mâverâünnehir'den Hârizm'e, ardından Horasan'a göç etmesi		
1038	Selçukluların Nişabur, Merv ve Horasan'daki diğer şehirleri fethi; Gazneli denetimi zamanla yeniden sağlanıyor		
1040	Dandanakan Savaşı; Selçukluların Horasan'ın yönetimini kesin olarak alması		
1040'lar		Selçukluların İran platosunu fethi; Kavurt'un Kirman'a yerleşmesi	Bizans'ın 1045'te Ermeni Ani Krallığı'nı ilhakı; Selçuklu seferleri Doğu Anadolu'ya ulaşıyor
1055		Tuğrul Bağdat'ı işgal ediyor; Büveyhî devletinin sonu	
1058-1059	Çağrı'nın ölümü, 1059	Bağdat Fâtımîlerin desteklediği Besasiri tarafından işgal edilir; İbrahim Yınal'ın Tuğrul'a karşı büyük isyanı	
1063		Tuğrul'un ölümü; Alparslan, Kutalmış ve Süleyman b. Çağrı ile girdiği mücadeleden zaferle çıkıyor	
1064		Kavurt'un isyanının başarısızlıkla sonuçlanması	Alparslan, Ani'yi Bizanslılardan alıyor
1067		Kavurt isyan eder	
1071			Malazgirt Savaşı, Bizanslıların yenilmesi; Atsız b. Uvak Kudüs'ü geçici bir süre ele geçirir
1072	Alparslan'ın ölümü; Melikşah'ın tahta çıkması		
1073		Kavurt'un idamı	Atsız b. Uvak yeniden Kudüs'e saldırır
1076-1077			Atsız'ın Kahire'ye başarısız seferi

Tarih	*Orta Asya ve Avrasya bozkırı*	*İran platosu ve Irak*	*Suriye ve Anadolu*
1081	Selçuklu meliki Tekiş isyan eder		Süleyman b. Kutalmış Batı Anadolu'da Nikaia'yı ele geçirir; Anadolu (Rum) Selçuklu Sultanlığı'nın kuruluşu için verilen geleneksel tarih
1089-1090	Melikşah Karahanlıları vasal konumuna getirir ve doğuya, Kaşgar'a kadar sefer düzenler	1090, Hasan Sabbah Alamut'u ele geçirir, İsmâilî devletinin başlangıcı	
1092		Melikşah, Nizâmülmülk ve Muktedî'nin ölümü	
1092-1097	Arslan Argun b. Alparslan Horasan'ın kontrolünü ele geçirir	Berkyaruk ve Mahmud, ardından Tutuş arasında sultanlık için taht savaşları	Rıdvan 1096'da Suriye'de Tutuş'u takip eder, Selçuklu ailesinin Suriye kolunun ayrılması
1097	Sencer Horasan'da melik oldu		Birinci Haçlı Seferi Antakya'ya ulaşır
1098-1105		Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında, Selçuklu İmparatorluğu'nun bölünmesiyle sonuçlanan iç savaş; İsmâilîler İsfahan bölgesinin büyük bölümünün kontrolünü ele geçirir	
1104			Atabeg Tuğtegin Dukak'ın ölümü üzerine Şam'ın denetimini ele geçirir; Böriler hanedanının kuruluşu
1105		Muhammed Tapar'ın tahta çıkması	
1107		Muhammed Tapar'ın kuvvetleri İsfahan yakınlarındaki Şahdiz Kalesi'ni İsmâilîlerden alır	
1118	Sencer Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine en büyük sultan olur	Mahmud batıda tâbi sultan olarak Muhammed Tapar'ın halefi olur; Irak Sultanlığı'nın kuruluşu	
1126		Mahmud Bağdat'ı kuşatır	
1128			Musul emiri Zengî Halep'in denetimini ele geçirir; Cezire ve Suriye'de Zengî devletinin kuruluşu
1131-1132	Karahanlı isyanı	Mahmud'un ardından Mesud, Davud ve II. Tuğrul arasında taht kavgası	

Tarih	Orta Asya ve Avrasya bozkırı	İran platosu ve Irak	Suriye ve Anadolu
1134-1138	Karahıtaylar Müslüman Orta Asya'ya ilerler	II. Tuğrul'un ardından Davud ve Mesud arasında taht kavgası	
1138	Sencer, Atsız'ın isyanını bastırmak için Hârizm'e yürür		
1141	Sencer Katvan'da Karahıtaylara yenilir		
1142	Atsız Nişabur'u kısa süreliğine ele geçirir ve egemenliğini ilan eder		
1143	Sencer'in Hârizm'de Atsız'a karşı ikinci seferi		
1144			Zengî Haçlı Edessa Kontluğu'nu ele geçirir ve İkinci Haçlı Seferi'ne yol açar
1152	Guz isyanı Belh'te başlar	Mesud'un'un ardından II. Muhammed, III. Melikşah ve Süleymanşah arasında taht kavgası	
1153	Guzların Merv'i ve Sencer'i ele geçirmesi		
1157	Sencer'in ölümü; Selçuklu İmparatorluğu'nun Horasan'da çökmesi	II. Muhammed'in başarısız Bağdat kuşatması	
1157-1182	1162, Horasan'da son Selçuklu taht adayı Mahmud Han'ın öldürülmesi; Hârizm, Gur ve Karahıtay imparatorlukları doğuya hâkim oluyor	Emirler arasındaki savaş İldenizlilerin zaferiyle sonuçlanır ve "ikili" yönetim sistemi başlar	
1183	Alâeddin Tekiş Hârizm sultanı ilan edilir		
1186		İldenizli Cihan Pehlivan'ın ölümü üzerine başlayan anlaşmazlık; III. Tuğrul kendisini sultan ilan eder; Selçuklu Kirman'ı Guzlara teslim olur	
1194		Birleşik Hârizm ve İldeniz kuvvetlerine karşı yürütülen savaşta III. Tuğrul'un ölümü	

A.= Arapça
F.= Farsça
T.= Türkçe

ahdâs (A.): çoğunlukla fütüvvet ideallerinden ilham aldıklarını iddia eden paramiliter gruplar, milisler
âlim, bkz. ulemâ
amîd (A.): vali, çoğunlukla vergi tahsilatından sorumlu
asker (çoğ. **asâkir**) (A.): askeriye, ordu
atabeg (T.): *melik*in koruyucusu, çoğunlukla üst düzey emir
ayyâr (A.): bkz. **ahdâs**
bâğ (F.): bahçe
bârgâh (F.): izleyici salonu
beg (T.): Türkmen beyi
berîd (A.): istihbarat ve posta servisi
cevânmerdî (F.): bkz. *fütüvvet*
dâ'î (A.): propagandacı, çoğunlukla İsmâilî misyoner
dava (A.): propaganda, misyoner faaliyeti, özellikle İsmâilî hareketin misyoner faaliyeti
dârülimâre (A.): saray veya yönetim kompleksi
dârülmemleke (A.): saray veya yönetim kompleksi, çoğunlukla başkentte
dârülmülk (A.): hanedanın sürekli ikametgâh olarak kullandığı Merv ve Hemedan gibi şehirlere verilen bir sıfat
dergâh (F.): hükümdarın sarayı
devle (A.): hanedan, devlet
dihkân (F.): toprak sahibi soylular
dîvân (A., F.): (1) bir yönetim dairesi veya bakanlık; (2) şiir derlemesi
dîvân-ı a'lâ (F.), **dîvânüla'la** (A.): diğer tüm dairelerin sorumluluğuna sahip ana yönetim dairesi

dîvân-ı arz (F.), **dîvânülarz** (A.): askerlerin maaşlarının ödenmesinden sorumlu yönetim dairesi
dîvân-ı inşâ (F.), **dîvânülinşâ** (A.): arşiv
dîvân-ı istîfâ (F.), **dîvânülistîfâ** (A.): gelirlerin artırılmasından sorumlu yönetim dairesi
dîvân-ı işrâf (F.), **dîvânülişrâf** (A.): bütçeler ve muhasebeden sorumlu yönetim dairesi
dîvân-ı tuğrâ (F., T.): *bkz.* **dîvân-ı inşâ**
ehl-i zimme: *bkz.* **zimmî**
emîr (A.): (1) askerî komutan; (2) *melik*, hükümdar unvanı; (3) Türkmen beyi (bu anlamda *beg*le eşanlamlıdır)
es-sultânü'l-a'zam (A.): "en büyük sultan", Sencer tarafından kullanılan unvan
es-sultânü'l-mu'azzam (A.): "büyük sultan", Tuğrul ve halefleri (Irak sultanları da dahil) tarafından kullanılan unvan
fakih (çoğ. **fukaha**): fıkıh uzmanı hukukçu
ferseng (F.), **fersah** (F., A.): bir uzaklık ölçüsü, yaklaşık 6 kilometre
fetihnâme (F.): zafer bildirgesi
fıkıh (A.): İslâm hukuk ilmi
fitne (A.): iç çekişme, karışıklık
fütüvvet (A.): Sufi temelli yiğitlik idealleri veya örgütlenmesi
gulâm (A.): (1) asker köle, *memlük*le eşanlamlı; (2) herhangi bir erkek köle; (3) genç erkek, içoğlanı
hâcib (A.): mabeyinci
hâkân (T., F.): Türklerde en üst hükümdarlık unvanı, Türkçe kağandan gelir
hânkâh (F.): Sufilerin toplanma yeri
hânsâlâr (F.): vekilharç, saray için yemek düzenlemeleri ve *fiid*den sorumlu memur
hârkâh (F., A.): çadır, özellikle Türk göçebeler tarafından kullanılan keçe kaplı çadırlar
hâss (A.): seçkinler, hükümdara *hidme* bağıyla bağlı insanlar
hâtûn (çoğ. **havâtîn**) (T., F.): hanedan soyundan gelen kadın
hil'e (A.): onur kaftanı, çoğunlukla bir hami tarafından *hidme* töreninin parçası olarak bir vasala verilir
hutbe (A.): Cuma günleri öğlen namazı sırasında verilen vaaz; bir hükümdarın adının hutbede geçmesi onun egemenliğinin ve meşruiyetinin tanındığını gösterir
iktâ (A.): arazi tahsisi (çeşitli boyutlardadır, fakat bazen tüm bir eyaleti veya bölgeyi oluşturur)
inşâ (A.): resmî yazışmalar için arşiv tarafından kullanılan ve bürokratların modaya uygun şekilde kişisel olarak yazdıkları süslü ve çoğunlukla kafiyeli nesir
istimâlet (A., F.): gönül alarak yönetme
kâtib (çoğ. **küttâb**) (A.): bürokrat, yönetim yazıcısı
kelâm (A.): diyalektik ilahiyat
hidme (A.): seçkin gruba mensup kişileri vasallık türü ilişkilerle bağlayan, yeminler ve törenlerle kurulan hizmet ve himaye bağları
kühendiz (F.): iç kale
küşk (F.): köşk, çoğunlukla iki katlı şehir dışı saray
lakab (A.): sultan veya halife tarafından verilen unvan
meclis (A.): edebi bir suare de dahil olmak üzere herhangi bir toplanma biçimi (özellikle sarayda); fakat Selçuklu bağlamında özellikle içkili toplantı

medrese (A.): belirli bir mezhebin fıkhını öğreten eğitim kurumu
mehdî (A.): kıyamet gününde gelmesi beklenen kurtarıcı
melik (A.): prens, özellikle bir Selçuklu sultanının oğlu
memlük (A.): köle, özellikle asker köle
menşûr: atama belgesi
meydân (A.): açık alan; çevgen sahası
mezâlim (A.): sultan veya vekili tarafından başvuru sahibinin zararını telafi etmek üzere kurulan, halka açık toplantı
mezheb (A.): hukuk okulu, özellikle Sünni İslâm'ın dört fıkıh okulundan her biri: Hanefî, Hanbelî, Mâlikî ve Şâfiî
mihne (A.): eziyet, özellikle dinî temelli eziyet
mînâ'î (F.): mineli çok renkli seramik
mu'asker (A.): ordugâh, çoğu zaman Selçuklu sarayıyla eşanlamlı
muhtesib (A.): çarşı müfettişi; genel ahlâkı korumaktan sorumlu şehir görevlisi
mukta (A.): *iktâ* sahibi, bazen valiyle eşanlamlı
müstevfî (A.): gelirlerden sorumlu en üst düzey görevli, *dîvân-ı istîfâ*'nın başı
nâ'ib (A.) (çoğ. **nüvvâb**): vekil, özellikle bir vezirin veya yönetimdeki diğer makam sahiplerinin vekili
nakîb (A.): *seyyid*ler cemaatinin başı
nedîm (A.): yakın arkadaş
nevbe (A.): bir hükümdarın huzurunda çalınan ve onun egemenliğinin bir sembolü olan davul
Nevrûz (F.): İran'da bahar gündönümünde kutlanan yeni yıl
rabad (A.): bir şehrin surlarla çevrili olmayan bölümü
Râfızî (çoğ. **Revâfız**) (A.): Şii, heretik
re'âyâ (A.): sultanın veya hükümdarın tebaası
re'îs (A.): sultanlar, görevliler ve halk arasında aracılık yapan cemaat lideri
ribât (A.): (1) kervansaray; (2) *hânkâh*
serâperde (F.): sultanın kırmızı renkli büyük çadırı, hükümdarlıkların sembollerinden biri
seyyid (A.): Hz. Muhammed'in soyundan gelen biri
sünne (A.): Hz. Muhammed'in yaptıkları ve alışkanlıkları
sürâdık (A.): *bkz.* **serâperde**
şâhenşâh (F.): ("krallar kralı") İran'da İslâm öncesi Sâsânî hükümdarları tarafından kullanılan unvan, 10. yüzyılda canlandı ve Selçuklu sultanları tarafından kullanıldı
şarâbhâne (F.): sarayın şarap mahzeni
şehristân (F.): asıl şehir, bir şehrin surlarla çevrili bölümü
şıhne (A.): vali; sultan tarafından zorlayıcı yetkiler verilen emir
teşhîr (A.): suç işleyenin aşağılanmak amacıyla halk içinde yürütülmesi
tuğrâ (T.): Türk geleneğinde egemenliği sembolize eden yay ve ok işareti; sultanın yazışmalarına basılır ve sikkelere resmedilirdi
tuğrâ'î (T.): yazışmalara tuğrâ basan kişi; Selçuklularda en üst düzey bürokratik makamlardan biri
ulemâ (tek. **âlim**) (A.): Müslüman âlim
vakıf (çoğ. **evkâf**) (A.): dinî vakıf
vâlî (A.): vali

vekîldâr (A., F.): sultan ve vezir arasında haber getirip götürmekten sorumlu kişi

velî (çoğ. **evliyâ**) (A.): Müslüman aziz, kutsal kişi

yabgu (T.): hâkândan sonra gelen bir Türkçe hükümdar unvanı; Selçuklu dönemine gelindiğinde, bazen özel isim

zimmî (A.): İslâm hukuku tarafından korunan, Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi gayrimüslimler

zirâ (A.): bir ölçü birimi, yaklaşık 30 santimetre

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

'Alî-nâme (Manzûme-yi Kuhan), ed. Rida Bayat ve Ebu'l-Fazl Gulami (Tahran, 2010).

Adler, Elkan Nathan (ed. ve çev.), *Jewish Travellers in the Middle Ages: Nineteen First Hand Accounts* (New York, [1930] 1987).

Ahmed b. Alî Kâtib, *Târîh-i Cedid-i Yezd*, ed. İrec Afşar (Tahran, 1386).

Ahsiketî, Esireddin, *Dîvân*, ed. Rükneddin Humayun Farruh (Tahran, 1389).

Anna Comnena, *The Alexiad*, çev. E.R.A. Sewter (Harmondsworth, 1969).

Aristakes Lastivertsi, *History*, çev. Robert Bedrosian (New York, 1985) (www.rbedrosian.com'da mevcut).

Arracânî, *Dîvân-ı Arracânî*, ed. Kadari Mayu (Beyrut, 1998).

el-Bâharzî, 'Ali b. el-Hasan, *Hayatuhu va-Şi'ruhu va-Divanuhu*, ed. Muhammed el-Tunci (Beyrut, 1994).

Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj ... commonly known as Bar Hebraeus*, çev. Ernest A. Wallis Budge (Londra, 1932).

Bartol'd, V.V. (ed.), *Turkestan v Epokhu Mongolskogo Nashestviya. Chast' 1: Teksty* (St. Petersburg, 1898).

Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela: Travels in the Middle Ages*, çev. A. Asher (New York, 2010).

Bundârî, *Zubdat al-Nusra*, ed. M. Th. Houtsma, *Histoire des Seljoucides de l'Irâq par Bondârî d'après Imâd al-dîn al-Kâtib al-Isfahânî* (Leiden, 1889) (Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides, II).

Curfâdakânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî, bih inzimâm-ı hâtime-yi Yemînî yâ Havâdis-i Ayyâm*, ed. Cafer Şiar (Tahran, [1345] 1382).

el-Cüveynî, Ahmed Müntecebüddin Bedi Atabek, *Atabetü'l-Ketebe: Mecmûa-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer*, ed. Muhammed Kazvinî ve Abbas İkbâl Âştiyânî (Tahran, [1329] 1389).

Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî yâ Târîh-i Îrân va İslâm*, ed. Abdülheyy Habibî (Tahran, 1363); çev. H. Raverty, *The Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia* (Londra, 1881).

Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, ed. İbrahim Şemseddin (Beyrut, 2002).

Ebû'l-Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ed. Halil Hatib Rahbar (Tahran, 1376); çev. C.E. Bosworth ve göz. geç. Mohsen Ashtiany, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-41) by Abu'l-Fazl Beyhaqi* (Boston, MA, 2011).

Enverî, *Dîvân-ı Enverî*, Giriş, Sa'id Nefisî (Tahran, 1376).

Garsünnime, Muhammed b. Hilâl es-Sâbi, *el-Hefevât el-Nâdira*, ed. Salih el-Aşir (Beyrut, 1987).

Gerdîzî, Ebû Said b. Abdülhay, *Zeynü'l-Ahbâr*, ed. Rahim Ridazade Melik (Tahran, 1384); kısmen çev. C.E. Bosworth, *The Ornament of Histories: A History of the Eastern Islamic Lands ad 650-1041: The Persian Text of Abu Sa'id b. 'Abd al-Hayy Gardizi* (Londra, 2011).

al-Ghazâlî, *Briefe und Reden des Abu Hamid al-Ghassali*, çev. Dorothea Krawulsky (Freiburg im Breslau, 1971).

Hamdallâh Mustawfî, *The Geographical Part of the* Nuzhat al-Qulūb *composed by Hamd Allāh Mustawfī of Qazwīn in 740* (1340), çev. G. Le Strange (Londra, 1919).

Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, ed. Abdulhüseyin Nevai (Tahran, 1339).

el-Hemedânî, Ebü'l-Hasan Muhammed, *Kıt'a Tâ'rîhiyye min kitâbü 'Unvâni'Siyer fî Mehâsini'l-Bedev ve'l-Hadar, ve'l-Ma'ârifi'l-Muta'ahhire, ve bi-Dhaylihi Şadarat min kitâbü Umera' al-Hac*, ed. Şayi' Abdülhadi el-Haciri (Tunus, 2008).

Herevî, Abdurrahman Fâmî, *Târîh-i Herât*, Muhammed Hüseyin Mir Hüseynî ve Muhammed Rida Abuni Mihrizi tarafından hazırlanan tıpkıbasım (Tahran, 1387).

Hillenbrand, Carole (ed. ve çev.), *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artuqid State* (Istanbul, 1990) (İbnü'l-Ezrak'ın eseri *Târîhu Meyyâfârikîn*'in Artuklu kısımlarının çevirisi).

el-Hüseynî, Sadreddîn Alî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, ed. Muhammed İkbâl (Beyrut, 1984); çev. C.E. Bosworth, *The History of the Seljuq State: A Translation with Commentary of the Akhbār al-dawla al-saljūqiyya* (Londra, 2011).

Ibn al-Balkhī, *Fārsnāma*, ed. G. Le Strange ve R. A. Nicolson, *The* Fársnáma *of Ibnu'l-Balkhí* (Cambridge, [1921] 1962).

Ibn al-Bannā', *Diary*, ed. ve çev. George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-century Historian of Baghdad", I: *BSOAS*, 18/i (1956), s. 9-32; II: *BSOAS*, 18/ii (1956), s. 239-260; III: *BSOAS*, 19/i (1957), s. 13-48; IV: *BSOAS*, 19/ii (1957), s. 281-303; V: *BSOAS*, 19/iii (1957), s. 426-443.

Ibn al-Qalānisī, *Dhayl Ta'rīkh Dimashq: History of Damascus 363-555*, ed. H.F. Amedroz (Leiden, 1908); kısmen çev. H.A.R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusades* (Londra, 1932).

Idrîs 'Imâd al-Dîn, *'Uyūn al-Akhbār*, ed. Ayman Fu'ad Sayyid, *The Fatimids and Their Successors in Yaman: The History of an Islamic Community. Arabic edition and English summary of volume 7 of Idris 'Imad Al-Din's* 'Uyūn Al-Akhbār (Londra, 2002).

al-Isfahānī, 'Imād al-Dīn, *Nusrat al-Fatra*, Bibliothèque nationale, Paris, MS arabe 2145; yayınlanmış özet için bkz. yukarıda Bundârî.

İbn Cübeyr, *Rihlet Ibn Cübeyr*, ed. Muhammed Zeynhum (Kahire, tarihsiz); çev. R.C. Broadhurst, *The Travels of Ibn Jubayr* (Londra, 1952).

İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, ed. Ahmed Bahmanyar (Tahran, tarihsiz); seçili çev. C.E. Bosworth, "Historical Information from Ibn Funduq's *Tarikh-i Bayhaq* (563/1167-68)", *Iran*, 48 (2010), s. 81-106.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, ed. Yusuf Ali Tavil ve Mariyam Kasım Tavil (Beyrut, 1998); çev. M. de Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary* (Londra, 1843).

İbn Hassûl, *Kitab Tafdilü'l-Etrak 'alâ sa'iri'l-ecnad*, ed. Abbas Azzavi, "İbni Hassul'ün Türkler hakkında bir eseri", *Belleten*, 4 (1940) (ayrı sayfa numaraları verilen ilave olarak Arapça metin).

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh Haleb: el-terâcimü'l-hâssa bi-tâ'rîhü's-Salâcika*, ed. Ali Sevim, *Bugyat at-Talab fi Tarih Halab: Selçuklularla İlgili Haltercümeleri* (Ankara, 1976)

—, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, ed. Sami Dahhan (Şam, 1951-1968).

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tâ'rîh el-Mülûk ve'l-Umam*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut, 1995).

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tâ'rîh*, ed. C. Tornberg (Beyrut, 1965-1967); kısmen çev. D.S. Richards, *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from* Al-Kāmil Fī'l-Ta'rīkh *of Izz Al-Dīn Ibn Al-Athīr* (Londra, 2002).

—, *et-Târîhu'l-Bâhir el-Bâhir fi'd-Devle el-Atâbekiyye*, ed. Abdülkadir Tüleymat (Kahire, 1963).

İbnü'l-Ezrak el-Fârikī, *Târîhu'l-Fârikī: ed-Devle el-Mervâniyye*, ed. Bedevi Abdüllatif Avaz (Beyrut, 1974) (ayrıca bkz. Hillenbrand, *A Muslim Principality*).

Juvaini, 'Ata Malik, *History of the World Conqueror*, çev. J.A. Boyle (Manchester, [1958] 1997).

al-Kāšyarī, Mahmūd, *Compendium of the Turkic Dialects*, ed. ve çev. Robert Dankoff (Cambridge, MA, 1982).

el-Kazvinî er-Râzî, Abdülcelil el-Hüseyin b. Ebi'l-Fazl, *Kitâbü'n-Nakd ma'ruf bih ba'd mathalib el-nevâsıb fi nakd ba'd fedâ'ih el-revâfıd*, ed. Celaleddin Urmevi (Tahran, 1331, 2. basım 1378).

Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, ed. Gulamhüseyin Yusufî (Tahran, 1345); çev. Reuven Levy, *A Mirror for Princes. The Qabus Nama by Kai Ka'us ibn Iskandar, Prince of Gurgan* (Londra, 1951).

Kirmânî, Efdaleddin Ebû Hâmid, *Selçûkîyân va Guz der Kirmân*, ed. Bastani Parizi (Tahran, 1373).

Kummî, Necmeddin Ebû'l-Raca, *Dhayl-i Nafthat al-Masdur*, ed. Hüseyin Müderresi Tabataba'i (Tahran, 1383).

el-Mâfarruhî, Mufazzal b. Sa'd, *Kitâb Mahâsin Isfahân*, ed. Arif Muhammad Abdülgani (Şam, 2010).

Mari b. Sulayman, *Akhbar Fatarikat Kursi al-Mashriq min Kitab al-Majdal*, ed. Henricus Gismondi, *Maris Amri et Slibae De Patriarchis Nestorianum Commentaria* (Roma, 1898), s. 152-153.

Mas'ûd b. Nâmdâr, *Sbornik Rasskazov, Pisem i Stikhov*, tıpkıbasım, V.M. Beylis (Moskova, 1970).

Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, çev. Ara Dostourian (Lanham, MD, 1993).

Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199). Éditée pour la première fois et traduite en français*, ed. ve çev. Jean-Baptiste Chabot (Paris, 1899-1910).

Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ* (Tahran, 1338).

Mu'izzî Nîşâbûrî, Emir, *Külliyyât-ı Dîvân*, ed. Muhammed Rida Kanberî (Tahran, 1385).

Muhammed b. Münevver, *Esrârü't-Tevhîd fî Makâmâti'ş-Şeyh Ebî Sa'îd*, ed. Muhammed Rida Şafi'i Kadkani (Tahran 1366).

El-Muhtârât min er-Resâ'il, ed. Gulamrida Tahir ve İrec Afşar (Tahran, 1378).

Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs, ed. Malik el-Şu'ara Bahar (Tahran, 1381).

Nâsır-ı Hüsrev, *Dîvân*, ed. Mücteba Minuvi (Tahran, 1353).

—, *Sefernâme*, ed. Muhammad Ghanizada (Berlin, 1341); çev. W. Thackston, *Nasir-i Khusraw's Book of Travels* (Costa Mesa, 2001).

Nîshâpûrî, Zahîr al-Dîn, *Saljūqnāma*, ed. A. H. Morton (Cambridge, 2004).

Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, ed. Muhammad Muîn (Tahran, 1377); çev. E.G. Browne, *Revised Translation of the Chahár Maqála ('Four Discourses') of Nizámí-i-'Arúdí of Samarqand* (Cambridge, 1921).

Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk* (*Siyâsetnâme*), ed. Hubert Darke (Tahran, 1340); çev. Hubert Darke, *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyar al-Mulūk or Siyāsat-nāma of Nizam al-Mulk* (Richmond, [1978] 2002).

Otto, Bishop of Freising, *The Two Cities: A Chronicle of Universal History to the Year 1146 AD*, çev. Charles Christopher Mierow (New York, 1966).

Râwandî, Muhammad b. 'Alî, *Rahat al-Sudur wa-Ayat al-Surur*, ed. Muhammad Iqbal (Londra, 1921).

er-Râzî, Seyyid Murtezâ b. Dâ'î Hasanî, *Tebşirât el-Avamm fî Ma'rifet Makâlât el-Anam*, ed. Abbas İkbal (Tahran, 1364).

Samau'al al-Maghribî, *Ifhām Al-Yahūd: Silencing the Jews*, ed. ve çev. Moshe Perlmann, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 32 (1964).

es-Sâvî, Ömer b. Sehlân, *Risâletü's-Senceriyye fi'l-Kâ'inâti'l-'Unsuriyye*, ed. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, II: Risale-i Senceriyye", *Doğu Dilleri*, 1/iii (1969).

Al-Shahrastani, Muhammad b. 'Abd al-Karim, *Mafatih al-asrar wa masabih al-abrar*, ed. ve çev. Toby Mayer, *Keys to the Arcana: Shahrastānī's Esoteric Commentary on the Qur'an* (Oxford, 2009).

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India, ed. ve çev. Vladimir Minorsky (Londra, 1942).

Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarîhi'l-Âyan (481-517/1088-1123)*, ed. Müsfir b. Sâlim el-Ghâmidî (Mekke, 1987).

—, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarîhi'l-Âyan*, ed. Kamil el-Cuburi ve diğ. (Beyrut, 2013).

—, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarîhi'l-Âyan: el-Havâdis el-hâssa bi-ta'rîh el-Salâcika baya el-senevât 1056-1086*, ed. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarîhi'l-Âyan* (Ankara, 1968); gözden geçirilmiş basım, *Belgeler: Türk Tarih Kurumu Dergisi*, 14/xviii (1989-1992), s. 1-260.

Sibt b. Ta'widhi, *Dîwân*, ed. D.S. Margoliouth (Beyrut, [1903] 1967).

Solomon ben Joseph Ha-Kohen, *The Turkoman Defeat at Cairo*, ed. ve çev. Julius. H. Greenstone (Chicago, 1906).

es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye el-Kübrâ*, ed. Mahmud Muhammed Tanahi ve Abdülfettah Muhammed Hulv (Kahire, 1964).

Sümer, Faruk ve Ali Sevim (ed.), *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı* (metinler ve çevirileri) (Ankara, 1971).

Târîh-i Sistan, ed. Muhammad Takî Bahar (Tahran, 1381); çev. Milton Gold, *The Tārīkh-e Sīstān* (Roma, 1976).

Thomson, Robert (çev.), *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles: The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation* (Oxford, 1996).

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut, 1996).

Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadghu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*, çev. Robert Dankoff (Chicago, 1983).

Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, ed. Muhammed Cevad Ciddi ve İhsanallah Şükrallahi (Tahran, 1389).

İkincil Literatür

Aceituno, Antonio Jurado, "La 'hidma' selyuquí: la red de relaciones de dependencia mutua, la dinámica del poder y las formas de obtención de los beneficios", doktora tezi, Universidad Autónoma de Madrid, 1995.

Adams, Robert M., *The Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains* (Chicago, 1965).

Ahmed, Shahab, Review of Daphna Ephrat, *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'Ulama' of Eleventh-century Baghdad*, *JAOS*, 123/i (2003), s. 179-182.

Agadshanow, S.G. *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert* (Berlin, 1994).

—, "The States of the Oghuz, the Kimek and the Qipchaq", Asimov ve Bosworth (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, V, s. 61-76.

Album, Stephen, *Checklist of Islamic Coins* (yer bilgisi yok, 1998).

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), s. 435-591.

Allsen, Thomas, *The Royal Hunt in Eurasian History* (Philadelphia, 2006).

Ambraseys, N.N. ve C.P. Melville, *A History of Persian Earthquakes* (Cambridge, 1982).

Arafa, Mahmoud, "A Rare Saljuki Dinar Struck in Nisabur in 431 A.H. in the Name of Tugril Beg", *Annales Islamologiques*, 38 (2004), s. 305-309.

Asimov, M.S. ve C.E. Bosworth (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, cilt IV: *The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting* (Delhi, 1999).

Aubin, Jean, "La ruine de Siraf et les routes du Golfe Persique aux XIe et XIIe siècles", *Cahiers de civilisation médiévale*, 2 (1959), s. 295-301.

—, "L'aristocratie urbaine dans l'Iran seldjukide: l'exemple de Sabzavar", P. Gallais ve Y. J. Rion (ed.), *Mélanges offerts à Rene'Crozet* (Poitiers, 1966), I, s. 323-332.

Ayalon, David, "Aspects of the Mamluk Phenomenon", *Der Islam*, 53 (1976), s. 196-225.

—, "The Mamluks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads", *JRAS*, 3. dizi, 6/iii (1996), s. 305-333.

—, *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study of Power Relationships* (Kudüs, 1999).

Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of the Khwarazmshahs* (Karaçi, 1978).

Bacharach, Jere L., "Administrative Complexes, Palaces, and Citadels: Changes in the Loci of Medieval Muslim Rule", Irene Bierman, Rifa'at Abou-el-Haj ve Donald Preziosi (ed.), *The Ottoman City and its Parts: Urban Change and Social Order* (New Rochelle, 1991), s. 111-128.

Balivet, Michel, "Un people de l'An Mil: les Turcs vus par leurs voisins", Claude Carozzi (ed.), *An 1000-An 2000: Mille ans d'histoire médiévale* (Aix-en-Provence, 2002), s. 25-50.

Barber, Malcolm, *The Crusader States* (New Haven, 2012).

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (Londra, 1928) [*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, Istanbul, 2019].

Basan, Aziz, *The Great Seljuqs: A History* (Londra, 2010).

Bausani, A., "Religion in the Saljuq Period", Boyle (ed.), *The Cambridge History of Islam*, V, s. 283-302.

Baypakov, Karl M., "Culture urbaine du Kazakhstan du sud et du Semiretchie à l'époque des Karakhanides", Vincent Fourniau ve diğ. (ed.), *Études karakhanides (Cahiers d'Asie Centrale 9)* (Taşkent ve Aix-en-Provence, 2001), s. 141-175.

Berkey, Jonathan P., *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge, 2003).

Beysanoğlu, Sevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi: Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar* (Ankara, [1987] 2003), I.

Binbaş, İlker Evrim, "Oghuz Khan Narratives", *EI*[3].

Biran, Michal, *The Empire of the Qara-Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World* (Cambridge, 2005).

Bivar, A.D.H., "The Saljuq Sign Manual Represented on a Sgraffiato Potsherd", *JRAS*, 2. dizi, 1 (1979), s. 9-15.

Blair, Sheila S., *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana* (Leiden, 1992).

—, "Decoration of City Walls in the Medieval Islamic World: The Epigraphic Message", James D. Tracy (ed.), *City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective* (Cambridge, 2000), s. 488-529.

Bloom, Jonathan, *Minaret: The Symbol of Islam* (Oxford, 1989).

Bosworth, C.E., "The Titulature of the Early Ghaznavids", *Oriens*, 15 (1962), s. 210-233.

—, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040* (Edinburgh, 1963).

—, "Dailamīs in Central Iran: the Kākūyids of Jibāl and Yazd", *Iran*, 8 (1970), s. 73-95.

—, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, V, s. 1-202.

—, "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past", *Iran* (1973), s. 51-62.

—, "'Ghars al-Ni'ma Hilāl al-Sābi's *Kitāb al-Hafawāt al-nādira* and Būyid History", Alan Jones (ed.), *Arabicus Felix, Luminosus Britannicus: Essays in Honour of A. F. L. Beeston on his Eightieth Birthday* (Reading, 1991), s. 129-141.

—, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)* (Costa Mesa, 1994).

—, "Towards a Biography of Nizām al-Mulk: Three Sources from Ibn al-'Adīm", Geoffrey Khan (ed.), *Semitic Studies in Honour of Edward Ullendorf* (Leiden, 2005), s. 299-308.

—, "The Origins of the Seljuqs", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 13-21.

—, "Notes on Some Personal Names in Seljūq Military History", *Der Islam*, 89/ii (2012), s. 97-110.
—, "Âl-e Borhān", *EI*^{r}.
—, "Amīd", *EI*^{3}.
—, "Anushirvān b. Kāled", *EI*^{r}.
—, "Čağrī Beg Dāwud", *EI*^{r}.
—, "Courts and Courtiers. III. In the Islamic Period to the Mongol Conquest", *EI*^{r}.
—, "Ghulām. II. Persia", *EI*^{2}.
—, "Ghūrids", *EI*^{r}.
—, "Īlek-Khāns or Karakhānids", *EI*^{2}.
—, "Kākuyids", *EI*^{r}.
—, "Khwārazmshahs", *EI*^{r}.
—, "Mazyād, Banū", *EI*^{2}.
—, "Saldjūkids", *EI*^{2}.
—, "ʿoghril (I) Beg", *EI*^{2}.
Bowen, Harold, "Notes on Some Early Seljuqid Viziers", BSOAS, 20/i (1957), s. 97-110.
—, "Nizām al-Mulk", *EI*^{2}.
Bōwering, G., "Abu Saʿīd b. Abi'l-Khayr", *EI*^{r}.
Boyle, J.A. (ed.), *The Cambridge History of Islam,* cilt V: *The Saljuq and Mongol Period* (Cambridge, 1968).
Brentjes, Buchard, "Karawanwege durch Mittelasien", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 25 (1992), s. 247-276.
—, "Caravan Routes through Central Asia", *Annales archéologiques arabes syriennes*, 43 (1999), s. 215-228.
Brun, P. ve A. Annaev, "The Fortifications of Sultan Kala", *Iran*, 39 (2001), s. 33-42.
Büchner, V.F. ve C.E. Bosworth, "Shabānkāra", *EI*^{2}.
Buell, Paul D., "The Mongol Empire and Turkicization: The Evidence of Food and Foodways", Reuven Amitai-Preiss ve David Morgan (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy* (Leiden, 1999), s. 200-223.
Bulliet, Richard W., *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, MA, 1972).
—, "The Political-Religious History of Nishapur in the Eleventh Century", Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150*, s. 71-91.
—, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughrıl Beg and Chaghrı Beg", Dickran K. Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles* (Beyrut, 1974), s. 289-296.
—, "Medieval Nishapur: A Topographic and Demographic Reconstruction", *Studia Iranica*, 5 (1976), s. 67-89.
—, "Local Politics in Eastern Iran under the Ghaznavids and Seljuks", *Iranian Studies*, 11/i (1978), s. 35-56.
—, *Islam: The View from the Edge* (New York, 1994).
—, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History* (New York, 2009).
Buniyatov, Z.M., *Gosudarstvo Khorezmshakhov-Anushteginidov, 1097-1231* (Ṃoskova, 1986).
[Buniyatov, Z.M.] Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti, 1136-1225* (Bakü, [1984] 2007).
Busse, Heribert, *Chalif und Grosskönigen: die Buyiden in Iraq (945-1055)* (Beyrut, 1969).
—, "The Revival of Persian Kingship under the Buyids", Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150*, s. 47-69.
Cahen, Claude, "La tughra seljukide", *Journal asiatique*, 234 (1943-1945), s. 167-172.

—, "La première pénétration turque en Asie Mineure", *Byzantion*, 18 (1946-1948), s. 5-67 (yeniden basım, Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, 1974).

—, "Le Maliknameh et l'histoire des origines seljukides", *Oriens*, 2/i (1949), s. 31-65 (İngilizce çeviri, "The Malik-nama and the history of Seljuqid origins", C. Edmund Bosworth (ed.), *The Formation of the Classical Islamic World*, cilt 9: *The Turks in the Early Islamic World* (Londra, 2007)).

—, "L'évolution de l'*iqtā'* du IXe au XIIIe siècle", *Annales: économies, sociétés, civilisation*, 8 (1953), s. 25-52.

—, "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen âge", I: *Arabica*, 5/iii (1958), s. 225-250; II: *Arabica*, 6/i (1959), s. 25-56; III: *Arabica*, 6/iii (1959), s. 233-265.

—, "The Historiography of the Seljuqid Period", Bernard Lewis ve P.M. Holt (ed.), *Historians of the Middle East* (Londra, 1962), s. 59-78.

—, *Turcobyzantina et Oriens Christianus* (Londra, 1974).

—, "Qutlumush et ses fils avant l'Asie mineure", *Der Islam*, 39 (1964), s. 14-27 (yeniden basım, Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, 1974).

—, "Nomades et sedentaires dans le monde musulman du milieu du moyen âge", Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150*, s. 93-104.

—, "Fadluwayh le Shavankareh", *Studia Iranica*, 7/i (1978), s. 111-115.

—, "Les Hazars et la tughra seljukide: supplement à un vieil article", *Journal asiatique*, 273/i-ii (1985), s. 161-162.

—, "Atābak", *EI*^{r}.

—, "Chaghrī", *EI*^{2}.

—, "Ibn al-Muslima", *EI*^{2}.

Calmard, Jean, "Le Chiisme imamite en Iran à l'époque seldjoukide d'après le *Kitāb al-Naqd*", *Le monde iranien et l'islam: sociétés et cultures*, 1 (1971), s. 43-66.

Canard, Marius, "La campagne arménienne du sultan salğuqide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064", *Revue des études arméniennes*, 2 (1965), s. 239-259.

—, "al-Basāsirī", *EI*^{2}.

Choksy, Jamsheed K., *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society* (New York, 1997).

Christensen, Peter, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500* (Kopenhag, 1993).

Cook, David, "Were the Ismaili Assassins the First Recorded Suicide Attackers? An Examination of their Recorded Assassinations", Paul M. Cobb (ed.), *The Lineaments of Islam: Studies in Honour of Fred McGraw Donner* (Leiden, 2012), s. 97-117.

Crone, Patricia, *Medieval Islamic Political Thought* (Edinburgh, 2004) [*Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007].

—, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism* (Cambridge, 2012).

Daftary, Farhad, *The Ismā'īlīs: Their History and Doctrines* (Cambridge, 1990) [*Ismaililer: Tarih ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017].

—, "Hasan-i Sabbah and the Origins of the Nizari Movement", Farhard Daftary (ed.), *Mediaeval Isma'ili History and Thought* (Cambridge, 1996), s. 181-204.

Dankoff, Robert, "Three Turkic Verse Cycles relating to Inner Asian Warfare", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979-1980), s. 151-165.

—, "Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture", Hasan B. Paksoy (ed.), *Central Asian Monuments* (İstanbul, 1992), s. 73-80.

de Bruijn, J.T.P., "Anvari", *EI*^{r}.

Decker, Michael, "Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agricultural Revolution", *Journal of World History*, 20/ii (2009), s. 187-206.

Defrémery, C., "Recherches sur le règne du sultan seldjoukide Barkiarok (485-498 de l'hégire, 1092-1104 de l'ère chrétienne)", *Journal asiatique*, seri. 5, 1 (1853), s. 425-458; 2 (1853), s. 217-322.

Diaz, Henry F. ve diğ., "Spacial and Temporal Characteristics of Climate Change in the Medieval Period Revisited", *Bulletin of the American Meteorological Society*, 92/xi (2011), s. 1487-1499.

Dickens, Mark, "The Sons of Magog: The Turks in Michael's Chronicle", *Parole de l'Orient*, 30 (2005), s. 433-450.

Domínguez-Castro, Fernando ve diğ., "How Useful could Arabic Documentary Sources be for Reconstructing Past Climate?", *Weather*, 62/iii (2012), s. 76-82.

Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954) [*Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008].

Durand-Guédy, David, "Iranians at War under Turkish Dominion: The Example of pre-Mongol Isfahan", *Iranian Studies*, 38 (2005), s. 587-606.

—, "Un fragment inédit de la chronique des Salğūqides de 'Imād al-Dīn al-Isfahānī: le chapitre sur Tāğ al-Mulk", *Annales Islamologiques*, 39 (2005), s. 205-222.

—, "Mémoires d'exilés: lecture de la chronique des Saljūqides de 'Imād al-Dīn al-Isfahānī", *Studia Iranica*, 35 (2006), s. 181-202.

—, "Diplomatic Practice in Saljuq Iran: A Preliminary Study based on Nine Letters about Saladin's Campaign in Mesopotamia", *Oriento Moderno*, 89/ii (2008), s. 271-296.

—, *Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of Isfahān in the Saljūq Period* (Londra, 2010).

—, "The Türkmen-Saljuq Relationship in Twelfth-century Iran: New Elements based on a Contrastive Analysis of Three *Inšā'* Documents", *Eurasian Studies*, 9 (2011) (özel sayı: *Nomads in the Political Field*, ed. Johann Büssow, David Durand-Guédy ve Jürgen Paul), s. 11-66.

—, "An Emblematic Family of Seljuq Iran: The Khujandis of Isfahan", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 182-202.

—, "Where Did the Saljuqs Live? A Case Study based on the Reign of Mas'ūd b. Muhammad (1134-1152)", *Studia Iranica*, 40 (2011), s. 211-258.

—, "Ruling from the Outside: A New Perspective on Early Turkish Kingship in Iran", Lynette Mitchell ve Charles Melville (ed.), *Every Inch a King. Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds* (Leiden, 2012), s. 325-342.

— (ed.), *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* (Leiden, 2013).

—, "The Tents of the Saljuqs", Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers*, s. 149-189.

—, "Help Me if You Can! An Analysis of a Letter sent by the Last Seljuq Sultan of Kirman", Hillenbrand, Peacock ve Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran*, s. 70-77.

—, "Goodbye to the Türkmen? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljuq Conquest", K. Franz ve W. Holzwarth (ed.), *Nomadic Military Power: Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period* (Wiesbaden, 2015).

—, "Maleksāh", *EI*[r].

Duri, A.A., "Dīwān", *EI*[2].

Duri, Khidr Jasmin, "Society and Economy of Iraq under the Seljuqs (1055-1160 a.d.) with Special Reference to Baghdad", doktora tezi, University of Pennsylvania, 1970.

Eddé, Anne-Marie, "Ridwān, Prince d'Alep de 1095 à 1113", *Revue des études islamiques*, 54 (1986), s. 101-125.

Elisséeff, Nikita, "La titulature de Nur ad-Din d'après ses inscriptions", *Bulletin d'études orientales*, 14 (1952-1954), s. 155-196.

El-Azhari, Taef, *The Saljuqs of Syria During the Crusades, 463-549 A.H./1070-1154 A.D.* (Berlin, 1997).

Ellenblum, Ronnie, *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950-1072* (Cambridge, 2012).

Ephrat, Daphna, *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni* "Ulama" *of Eleventh-century Baghdad* (Albany, NY, 2000).

—, "The Seljuqs and the Public Sphere in the Period of Sunni Revivalism: The View from Baghdad", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 139-156.

Fairbanks, S., "The *Tārīkh al-Vuzarā'*: A History of the Saljuq Bureaucracy", doktora tezi, University of Michigan, 1977.

—, "Atābakān-e Yazd", *EI²*.

Farhat, May, "Islamic Piety and Dynastic Legitimacy: The Case of the Shrine of 'Ali b. Musa al-Rida in Mashhad (10th-17th centuries)", doktora tezi, Harvard University, 2002.

Fiey, Jean Maurice, *Chrétiens syriaques sous les Abbassides surtout à Bagdad (749-1258)* (Louvain, 1980).

Finster, Barbara, "The Saljuqs as Patrons", Robert Hillenbrand (ed.), *The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia* (Costa Mesa, 1994), s. 17-28.

Fletcher, Joseph, "The Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire", *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4 (1979-1980), s. 236-251.

Fragner, Bert, *Geschichte der Stadt Hamadān und ihrer Umgebung in den ersten sechs Jahrhunderten nach der Hiğra von der Eroberung durch die Araber bis zum Untergang der 'Irāq-Selcuken'* (Viyana, 1972).

Franklin, Arnold E., *This Noble House: Jewish Descendants of King David in the Medieval Islamic East* (Philadelphia, 2013).

Frankopan, Peter, *The First Crusade: The Call of the East* (Londra, 2012).

Frenkel, Yehoshua, "The Turks of the Eurasian Steppes in Medieval Arabic Writing", Reuven Amitai ve Michal Biran (ed.), *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* (Leiden, 2005), s. 201-241.

Frye, Richard N. ve Aydın M. Sayılı, "The Turks in the Middle East before the Saljuqs", *JAOS*, 63/iii (1953), s. 194-207.

Gandjeï, Tourkhan, "Turkish in pre-Mongol Persian Poetry", *BSOAS*, 49/i (1996), s. 67-75.

Garden, Kenneth, "al-Māzarī al-Dhakī: al-Ghazālī's Maghribi opponent in Nishapur", *Journal of Islamic Studies*, 21/i (2010), s. 89-107.

—, *The First Islamic Reviver: Abū Hāmid al-Ghazālī and his Revival of the Religious Sciences* (New York, 2014).

Gaube, Heinz, *Die Sudpersische Provinz Arrağān/Kūh-Gilūyeh von der arabischen Eroberung bis zur Safawidenzeit: Analyse und Auswertung literarischer und archäologischer Quellen zur historischen Topographie* (Viyana, 1973).

Gianazza, Gianmaria, "Lettre de Makkīhā (†1109) sur la vérité de la religion chrétienne", *Parole de l'Orient*, 25 (2000), s. 493-555.

Gibson, Melanie, "The Enigmatic Figure: Ceramic Sculpture from Iran and Syria, 1150-1250", *Transactions of the Oriental Ceramic Society*, 73 (2008-2009), s. 39-50.

Gierlichs, Joachim, "A Victory Monument in the Name of Sultan Malikshah in Diyarbakır: Medieval Figural Reliefs used for Political Propaganda?", *Islamic Art*, 6 (2009), s. 51-79.

Gil, Moshe, "The Exilarch", Daniel H. Frank (ed.), *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity* (Leiden, 1995), s. 33-66.

—, *Jews in the Islamic Countries in the Middle Ages*, çev. David Strassler (Leiden, 2004).

Glassen, Erika, *Der mittlere Weg: Studien zur Religionspolitik und Religiosität der späteren Abbasidenzeit* (Wiesbaden, 1981).

Gleave, Robert, "Shii Jurisprudence during the Seljuq Period: Rebellion and Public Order in an Illegitimate State", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 205-227.

Goitein, S.D., "A Report on Messianic Troubles in Baghdad in 1120-21", *Jewish Quarterly Review*, 43/i (1952), s. 57-76.

—, "Minority Self-rule and Government Control in Islam", *Studia Islamica*, 31 (1970), s. 101-116.

Golden, Peter B., "The Migrations of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, 4 (1972), s. 45-84.

—, "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the pre-Činggisid Nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2 (1982), s. 37-76 (yeniden basım, Golden, *Nomads and their Neighbours* (Study I)).

—, "The Karakhanids and Early Islam", Denis Sinor (ed.) *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge, 1990), s. 343-370 [*Erken Iç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000].

—, "The Qipchaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes", G. Seaman ve D. Marks (ed.), *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery* (Los Angeles 1991), s. 132-157 (yeniden basım, Golden, *Nomads and their Neighbours*, Study IX).

—, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992) [*Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018].

—, *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe* (Aldershot, 2003).

—, "The Türk Imperial Tradition in the pre-Chinggisid Era", David Sneath (ed.), *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, 6th-20th Century* (Bellingham, 2006), s. 23-61 (yeniden basım, Golden, *Turks and Khazars*, Study III).

—, *Turks and Khazars: Origins, Institutions and Interactions in Pre-Mongol Eurasia* (Farnham, 2010).

—, "The Turks: Origins and Expansion", Golden, *Turks and Khazars*, Study I.

—, *Central Asia in World History* (Oxford, 2011) [*Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018].

—, "Courts and Court Culture in the Proto-urban and Urban Developments among the pre-Chinggisid Turkic Peoples", Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers*, s. 21-73.

Golombek, Lisa, "Mazar-i Sharif: A Case of Mistaken Identity", Myriam Rosen-Ayalon (ed.), *Studies in Memory of Gaston Wiet* (Kudüs, 1977), s. 335-343.

Goshgarian, Rachel, "Futuwwa in Thirteenth-century Rum and Armenia: Reform Movements and the Managing of Multiple Identities on the Seljuk Periphery", Peacock ve Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia*, s. 227-263.

Grabar, Oleg, "Les arts mineurs de l'Orient musulman à partir du milieu du XIIe siècle", *Cahiers de civilisation médiévale*, 11(42) (1968), s. 181-190.

—, "The Visual Arts, 1150-1300", Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, V, s. 626-658.

Graves, Margaret S., "Ceramic House Models from Medieval Persia: Domestic Architecture and Concealed Activities", *Iran*, 46 (2008), s. 227-251.

Gray, Basil, "A Seljuq Hoard from Persia", *British Museum Quarterly*, 13/iii (1938-1939), s. 73-79.

Green, Nile, *Sufism: A Global History* (Oxford, 2012).

Hallaq, Wael B., "Caliphs, Jurists and Saljuqs in the Political Thought of al-Juwayni", *Muslim World*, 74/i (1984), s. 26-41.

Halm, Heinz, "Der Wesir al-Kundurī und die Fitna von Nisapur", *Die Welt des Orients*, 6/ii (1971), s. 205-233.

Hamdani, Abbas, "The *Rasa'il Ikhwan al-Safa* and the Controversy about the Origin of Craft Guilds in Early Medieval Islam", Nelly Hanna (ed.), *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean* (Londra, 2002), s. 157-173.

Hanne, Eric, "Death on the Tigris: A Numismatic Analysis of the Decline of the Great Saljuqs", *American Journal of Numismatics*, 16-17 (2004-2005), s. 145-172.

—, "Women, Power, and the Eleventh and Twelfth-century Abbasid Court", *Hawwa*, 3/i (2005), s. 80-110.

—, *Putting the Caliph in his Place: Power, Authority and the Late Abbasid Caliphate* (Madison, 2007).

Hanne, Eric, "The Banū Jahīr and their Role in the 'Abbāsid and Saljūq Administration", *al-Masāq*, 20/i (2008), s. 29-45.

Hartmann, Angelika, *an-Nāsir li-Dīn Allāh (1180-1225): Politik, Religion, Kultur in der spāten 'Abbasidenzeit* (Berlin, 1975).

—, "al-Nāsir li-Dīn Allāh", *EI²*.

Heidemann, Stefan, *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien: Städtische Entwinklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqa und Harrān von der Zeit der beduinischer Vorherrschaft bis zu den Seldschuken* (Leiden, 2002).

—, "Arab Nomads and the Seljūq Military", Stefan Leder ve Bernard Streck (ed.), *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations* (Wiesbaden, 2005), s. 289-305.

—, "The Citadel of al-Raqqa and Fortifications in the Middle Euphrates Area", Kennedy (ed.), *Muslim Military Architecture in Greater Syria*, s. 122-150.

—, "Charity and Piety for the Transformation of Cities: The New Direction of Taxation and Waqf and Policy in Mid-twelfth Century Northern Syria and Mesopotamia", Miriam Frenkel ve Yaacov Lev (ed.), *Charity and Giving in Monotheistic Religions* (Berlin, 2009), s. 153-174.

—, "Unislamic Taxes and an Unislamic Monetary System in Seljuq Baghdad", İsmail Safa Üstün (ed.), *Islam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selām) Uluslararası Sempozyumu (International Symposium on Baghdad (Madinat al-Salam) in the Islamic Civilization)* (İstanbul, 2011), s. 493-506.

—, "Zangī", *EI²*.

—, "Zangids", *EI²*.

Herrmann, Georgina, *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum* (Londra, 1999).

Hillenbrand, Carole, "The Career of Najm al-Dīn Il-ghāzī", *Der Islam*, 58 (1981), s. 250-292.

—, "Islamic Orthodoxy or Realpolitik? al-Ghazali's Views on Government", *Iran*, 26 (1988), s. 81-94.

—, "Ibn al-'Adīm's Biography of the Seljuq Sultan, Alp Arslan", Concepción Vázquez de Benito ve Miguel Angel Manzano Rodriguez (ed.), *Actas XVI Congreso UEAI* (Salamanca, 1995), s. 237-242.

—, "1092: A Murderous Year", A. Fodor (ed.), *Proceedings of the 14th Congress of Union européene des arabisants et islamisants* (Budapeşte, 1995), s. 281-296.

—, "The Power Struggle between the Saljuqs and the Isma'ilis of Alamut, 487-518/1094-1124: The Saljuq Perspective", Farhad Daftary (ed.), *Mediaeval Isma'ili History and Thought* (Cambridge, 1996), s. 205-220.

—, Review of S.G. Agadshanow, *Selğukiden und Turkmenien im 11-12 Jahrhundert*; S.G. Agadshanow, *Der Staat der Seldshukiden und Mittelasien im 11-12 Jahrhundert*, *JRAS*, 3. seri, 2 (1996), s. 255-257.

—, *The Crusades: Islamic Perspectives* (Edinburgh, 2000) [*Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015].

—, "Some Reflections on Seljuq Historiography", Antony Eastmond (ed.), *Eastern Approaches to Byzantium* (Aldershot, 2000), s. 73-88.

—, "Women in the Seljuq Period", Guity Nashat ve Lois Beck (ed.), *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800* (Urbana, 2003), s. 103-120.

—, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* (Edinburgh, 2007) [*Malazgirt Muharebesi: Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015].

—, "Aspects of the Court of the Great Seljuqs", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 22-38.

—, "What's in a Name? Tughtegin: 'the Minister of the Antichrist'?", Omar Alí-de-Unzaga (ed.), *Fortresses of the Intellect: Ismaili and Other Islamic Studies in Honour of Farhad Daftary* (Londra, 2011), s. 459-471.

—, "The *Kimya-yi sa'adat* (The Elixir of Happiness) of al-Ghazali: A Misunderstood Work?", Hillenbrand, Peacock ve Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran*, s. 59-69.

—, "al-Mustarshid", *EI²*.

—, "al-Rāshid", *EI²*.

Hillenbrand, Robert, "Eastern Islamic Influences in Syria: al-Raqqa and Qal'at Ja'bar in the Later 12th Century", Julian Raby (ed.), *The Art of Syria and the Jazira, 1100-1250* (Oxford, 1985), s. 21-48.

— (ed.), *The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia* (Costa Mesa, 1994).

—, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning* (New York, 1994).

—, "The Seljuq Monuments of Turkmenistan", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 277-308.

Hillenbrand, Robert, A.C.S. Peacock ve Firuza Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Studies on Art, Literature and Culture from Early Islam to the Qajars* (Londra, 2013).

Hirschler, Konrad, "'He is a Child and this Land is a Borderland of Islam': Underage Rule and the Quest for Political Stability in the Ayyūbid Period", *al-Masāq*, 19/i (2007), s. 29-46.

Hodgson, Marshall G.S., *The Secret Order of the Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs against the Islamic World* (Philadelphia, [1955] 2005).

Holod, Renata, "Event and Memory: The Freer Gallery's Siege Scene Plate", *Ars Orientalis*, 42 (2012), s. 195-219.

Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grosselğūqen und H razmšāhs (1038-1231)* (Wiesbaden, 1964).

Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (Albany, NY, 1977).

Hunter, Erica C. D., "The Conversion of the Kerait to Christianity in 1007", *Zentralasiatische Studien*, 22 (1989-1991), s. 158-176.

—, "The Church of the East in Central Asia", *Bulletin of the John Rylands Library*, 78/iii (1996), s. 129-142.

Husain, Adnan A., "Conversion to History: Negating Exile and Messianism in Samaw'al al-Maghribi's Polemic against Judaism", *Medieval Encounters*, 8/i (2002), s. 3-34.

al-Husaynī, Muhmmad Bāqir, "Dirāsa tahlīliyya wa ihsā'iyya lil-alqāb al-islāmiyya", *Sumer*, 27/i (1971), s. 185-231; *Sumer*, 27/ii (1971), s. 154-185.

Ikbâl, Abbas, *Vizâret der 'Ahd-i Selâğîn-i Büzürg-i Selcüḳî az Tarîh-i Teşkîl-i Silsile ta marg-i Sultan Sencer 432-552* (Tahran, 1338).

Ivanow, W., *Alamut and Lamasar: Two Ismaili Strongholds in Iran, an Archaeological Study* (Tahran, 1960).

Kaegi, Walter, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, 39/i (1969), s. 96-108.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953).

—, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)* (Ankara, 1956).

Karamustafa, Ahmet T., *Sufism: The Formative Period* (Edinburgh, 2007).

Karev, Yuri, "From Tents to Cities. The Royal Court of the Western Qarakhanids between Bukhara and Samarqand", Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers*, s. 99-147.

Kennedy, Hugh, *The Court of the Caliphs: When Baghdad Ruled the Muslim World* (Londra, 2004).

— (ed.), *Muslim Military Architecture in Greater Syria from the Coming of Islam to the Ottoman Period* (Leiden, 2006),

—, "From Shahristan to Madina", *Studia Islamica*, 102/iii (2006), s. 301-333.

—, "The City and the Nomad", Robert Irwin (ed.), *New Cambridge History of Islam*, cilt IV: *Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century* (Cambridge, 2010), s. 274-289.

Kiani, M., *The Islamic City of Gurgan* (Berlin, 1984).

Kister, M. J., "'You Shall only Set out for Three Mosques': A Study of an Early Tradition", *Le Muséon*, 82 (1969), s. 173-196.

Kitapçı, Zekeriya, *Abbâsî Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları* (Konya, 1994).

Klausner, Carla L., *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1194* (Cambridge, MA, 1973) [*Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194)*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019].

Kochnev, Boris, *Numizmaticheskaya Istoriya Karakhanidskogo Kaganata (991-1209)* (Moskova, 2006).

Köprülü, M. Fuad, "Atabeg" s.v. "Ata", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1978), I, s. 711-718.

Korn, Lorenz, "The Sultan stopped at Halab: Artistic Exchange between Syria and Iran in the 5th/11th Century", Lorenz Korn, Eva Orthmann ve Florian Schwarz (ed.), *Die Grenzen der Welt: Arabica et Iranica ad honorem Heinz Gaube* (Wiesbaden, 2008), s. 105-121.

—, "Ein Denkmal seldschukischer Religionspolitik? Inschriften der grossen Moschee von Gulpayigan", Hinrich Biesterfeld ve Verena Klemm (ed.), *Differenz und Dinamik in Islam: Festschrift fur Heinz Halm zum 70 Geburtstag* (Würzburg, 2012), s. 455-471.

—, "Saljuqs. V. Art and Architecture", *EI²*.

Korobeinikov, Dimitri, "'The King of the East and the West': The Seljuk Dynastic Concept and Titles in Muslim and Christian Sources", Peacock ve Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia*, s. 68-90.

Kovalev, Roman K., "The Infrastructure of the Northern Part of the 'Fur Road' between the Middle Volga and the East during the Middle Ages", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11 (2000-2001), s. 25-37.

—, "Mint Output in Tenth-century Bukhara: A Case Study in Dirham Production and Monetary Circulation in Northern Europe", *Russian History/Histoire Russe*, 28/i-iv (2001), s. 245-271.

—, "The Infrastructure of the Novgorodian Fur Trade in the pre-Mongol Era (ca. 900-1240)", yayımlanmamış doktora tezi, University of Minnesota, 2002.

—, "The Production of Dirhams in the Coastal Caspian Sea Provinces of Northern Iran in the Tenth-eleventh Centuries and their Circulation in the Northern Lands", *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, 19 (2012), s. 133-183.

Köymen, Mehmed Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar, I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrine ait münşeat mecmuaları", Türk Tarih Kurumu, Ankara, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (1951), s. 539-648.

—, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II: İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara, 1954).

—, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul, 1976).

—, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I: Kuruluş Devri* (Ankara, 1979).

—, *Alp Arslan ve Zamanı* (Ankara, 1983).

Kraemer, Joel L., *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds* (New York, 2008).

Kraemers, J.H. ve C.E. Bosworth, "Sultān", *EI²*.

Krawczyk, Jean-Luc, "The Relationship between Pastoral Nomadism and Agriculture: Northern Syria and the Jazira in the Eleventh Century", *JRŪR*, 1 (1985), s. 1-22 (yeniden basım, Michael Morony (ed.), *Production and the Exploitation of Resources* [The Formation of the Classical Islamic World, 11) (Aldershot, 2002]).

Kucur, Sadi S., "A Study on the Coins of Tughrıl Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", Carmen Alfaro, Carmen Marcos ve Paloma Otero (ed.), *XII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003. Actas* (Madrid 2005), I, s. 1599-1608.

Lambton, A.K.S., "The Theory of Kingship in the *Nasihat-ul-Muluk* of Ghazali", *Islamic Quarterly*, 1 (1954), s. 47-55.

—, "The Administration of Sanjar's Empire as Illustrated in the '*Atabat al-kataba*'", *BSOAS*, 20 (1957), s. 367-388.

—, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, V, s. 203-282.

—, "Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", Richards (ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, s. 105-126.

—, *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory. The Jurists* (Oxford, 1981).

—, "The Dilemma of Government in Islamic Persia: The Siyāsatnāmah of Nizām al-Mulk", *Iran*, 22 (1984), s. 55-66.

—, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History* (Albany, NY, 1988).

—, "Awqāf in Persia, 6th-8th/12th-14th Centuries", *Islamic Law and Society*, 4/iii (1997), s. 298-318.

—,"Eqtā", *EI²*.

—, "Hājib", *EI²*.

—, "Marāsim. II. Iran", *EI²*.

—, "Shihna", *EI²*.

Lange, Christian, "Legal and Cultural Aspects of Ignominious Parading (tashhīr) in Islam", *Islamic Law and Society*, 14/i (2007), s. 81-108.

—, *Justice, Punishment and the Medieval Muslim Imagination* (Cambridge, 2008).

—, "Changes in the Office of Hisba under the Seljuqs", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 157-181.

Lange, Christian ve Songül Mecit (ed.), *The Seljuqs: Politics, Society and Culture* (Edinburgh, 2011).

Laoust, H., 'Les agitations religieuses à Baghdad', Richards (ed.), *Islamic Civilisation*, 950-1150, s. 169-185.

Le Strange, G., *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persian and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur* (Cambridge, 1930).

Leichter, Joseph, "The Zij-i Sanjari of Gregory Chioniades: Text, Translation and Greek to Arabic Vocabulary", doktora tezi, Brown University, 2004.

Leiser, Gary (ed. ve çev.), *A History of the Seljuks: İbrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy* (Carbondale, 1988).

Levtzion, Nehemia, "Conversion to Islam in Syria and Palestine and the Survival of Christian Communities", Michael Gervers ve Ramzi Jibran Bikhazi (ed.), *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries* (Toronto, 1990), s. 289-311.

Lewis, Bernard, "The Fatimids and the Route to India", *Revue de la faculté des sciences économiques de l'université d'Istanbul, 14 (1953), s. 50-54.*

Lieberman, Victor, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context*, cilt I: *Integration on the Mainland* (Cambridge, 2003).

Lowick, N. M. "Seljuq Coins", *The Numismatic Chronicle*, 7. seri, 10 (1970), s. 241-251.

Luther, K. A., "The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran, 1152-1187", doktora tezi, Princeton University, 1964.

Luther, K. A., "A New Source for the History of the Iraq Seljuqs: The Tārīkh al-Vuzarā", *Der Islam*, 45 (1969), s. 117-128.

Luther, K. A., "Rāvandī's Report on the Administrative Changes of Muhammad Jahān Pahlavān", C.E. Bosworth (ed.), *Iran and Islam: In Memory of the Late Vladimir Minorsky* (Edinburgh, 1971), s. 393-406.

Luther, K.A., "The End of Saljuq Domination in Khurasan", Louis L. Orlin (ed.), *Michigan Oriental Studies in Honor of George G. Cameron* (Ann Arbor, 1976), s. 219-225.

Luther, K.A., "Atābakān-e Âdarbayjān", *EI²*.

Madelung, W., "The Spread of Maturidism and the Turks", *Actas do Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos* (Coimbra-Lizbon, 1968), s. 109-168 [yeniden basım, W. Madelung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam* (Londra, 1985)].

—, "The Assumption of the Title *Shāhanshāh* by the Buyids and 'the reign of the Daylam'", *Journal of Near Eastern Studies*, 28/ii (1969), s. 84-108; 28/iii (1969), s. 168-183.

—, *Religious Trends in Early Islamic Iran* (Albany, NY, 1988).

Makdisi, George, "Notes on Hilla and the Mazyadids in Medieval Islam", *JAOS*, 74/iv (1954), s. 249-262.

Makdisi, George, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-century Baghdad", *BSOAS*, 24/i (1961), s. 1-56.

—, *Ibn 'Aqīl et la résurgence de l'Islam traditionaliste au XIe siècle* (Şam, 1963).

—, "The Marriage of Tughril Beg", *IJMES*, 1/iii (1970), s. 259-275.

—, "The Sunni Revival", Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150*, s. 155-168.

—, "Les rapports entre Calife et Sultan à l'époque saljuqide", *IJMES*, 6/ii (1975), s. 228-236.

—, "Madrasa", *EI²*.

Malamud, Margaret, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *IJMES*, 26/iii (1994), s. 427-442.

Martin, Janet, "Trade on the Volga: The Commercial Relations of Bulghar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1980), s. 85-97.

Mason, Herbert, *Two Statesmen of Mediaeval Islam: Vizir Ibn Hubayra (499-560 AH/1105-1165 AD) and Caliph an-Nâsir li Dîn Allâh* (553-622 AH/1158-1225 AD) (Lahey, 1972).

Mattini, J., "A'maq-i Bok āri", *EIr*.

McChesney, R.D., *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889* (Princeton, 1991).

Meier, Fritz, *Abū Sa'īd-i Abū l-Hayr (357-440/967-1049). Wirklichkeit und Legende* (Tahran ve Liege, 1976).

Meisami, Julie Scott, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century* (Edinburgh, 1999).

—, "The Collapse of the Great Saljuqs", Chase F. Robinson (ed.), *Texts, Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D. S. Richards* (Leiden, 2003), 265-300.

Meneghini, Daniela, "Saljuqs. V. Saljuqid literature", *EIr*.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular* (Ankara, 1975).

—, *Kirman Selçukluları* (Ankara, 1989).

—, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, 67(248) (2003), s. 111-117.

—, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı* (İstanbul, 2011).

Miles, George C., "The Coinage of the Kâkwaihid Dynasty", *Iraq*, 5 (1938), s. 89-104.

Minasian, Caro, *Shah Diz of Ismaili Fame: Its Siege and Destruction* (Londra, 1970).

Minorsky, V., "Kurds. III. History. B. The Islamic Period up to 1920", *EI²*.

Minorsky, Vladimir ve Claude Cahen, "Le recueil transcaucasien de Mas'ūd b. Nâmdâr (debut du VIe/XIIe siècle)", *Journal Asiatique*, 237 (1949), s. 93-142.

Molé, M., "'Vis u Ramin' et l'histoire seldjoukide", *Annali: Istituto Orientale di Napoli*, 9 (1960), s. 1-30.

Morimoto, Kazuo, "Putting the Lubāb al-ansāb in Context: Sayyids and Naqībs in late Saljuq Khurasan", *Studia Iranica*, 36 (2007), s. 163-183.

Morton, A.H., "Dinars from Western Mazandaran of Some Vassals of the Saljuq Sultan Muhammad b. Malik-shāh", *Iran*, 25 (1987), s. 77-90.

—, "Qashani and Rashid al-Din on the Seljuqs of Iran", Yasir Suleiman (ed.), *Living Islamic History: Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand* (Edinburgh, 2010), s. 166-177.

Mottahedeh, Roy, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society* (Londra, [1981] 2001).

Mouton, Jean-Michel, *Damas et sa principauté sous les Saljoukides et les Bourides, 468-549/1076-1154* (Kahire, 1994).

Murphey, Rhoads, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800* (Londra, 2008).

Nagel, Tilman, "Buyids", *EIr*.

Nazim, M., "The Pand-nāmah of Subuktigin", *JRAS*, 2. seri, 3 (1933), s. 605-628.

Noonan, Thomas, "The Onset of the Silver Crisis in Central Asia", *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, 7 (1987-1991), s. 228-248.

O'Kane, Bernard, "A Tale of Two Minbars: Woodwork from Syria and Egypt on the Eve of the Ayyubids", Hillenbrand, Peacock ve Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran*, s. 316-326.

Özgüdenli, Osman G., "Yeni paraların ışığında kuruluş devri Selçuklularında hakimiyet münasebetleri hakkında bazı düşünceler", *Belleten*, 45(242-244) (2002), s. 547-570.

—, "Selçuklu paralarının ışığında Çağrı Bey'in ölüm tarihi meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(35) (2004), s. 155-170.

—, *Selçuklular*, cilt I: *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* (İstanbul, 2013).

—, "Musa Yabgu", *EI²*.

Pancaroğlu, Oya, "'A World unto Himself': The Rise of a New Human Image in the Late Seljuk Period", doktora tezi, Harvard University, 2000.

—, "The House of Mengücek in Divriği: Constructions of Dynastic Identity in the late Twelfth Century", Peacock ve Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia*, s. 25-67.

Paul, Jürgen, *Herrscher, Gemeinwesen, Vermittler: Ostiran und Transoxanien in vormongolischer Zeit* (Beyrut, 1996).

—, "The Histories of Herat", *Iranian Studies*, 33/i-ii (2000), s. 93-115.

—, "The Histories of Isfahan: Mafarrukhi's *Kitāb mahāsin Isfahān*", *Iranian Studies*, 33/i-ii (2000), s. 117-132.

—, "The Seljuq Conquest(s) of Nishapur: A Reappraisal", *Iranian Studies*, 38/iv (2005), s. 575-585.

—, "The role of Hwārazm in Seljuq Central Asian Politics, Victories and Defeats: Two Case Studies", *Eurasian Studies*, 6 (2007-2008), s. 1-17.

—, "Arslan Arghun: Nomadic Revival?", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 99-113.

— (ed.), *Nomad Aristocrats in a World of Empires* (Wiesbaden, 2013).

—, "Sanjar and Atsız: Independence, Lordship and Literature", Paul (ed.), *Nomad Aristocrats in a World of Empires*, 81-130.

—, "Where did the Dihqāns Go?" *Eurasian Studies*, 11 (2013), s. 1-34.

—, "Khidma in the Social History of Pre-Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 57/iii (2014), s. 392-422.

—, "Local Lords or Rural Notables? Some Remarks on the Ra'īs in 12th century Eastern Iran", A.C.S. Peacock ve D.G.Tor (ed.), *Medieval Central Asia and the Persianate World: Iranian Tradition and Islamic Civilisation* (Londra, 2015).

Paul, Jürgen, Review of Aziz Basan, *The Great Seljuqs: A History*, *Eurasian Studies*, 9 (2011) (özel sayı: *Nomads in the Political Field*, ed. Johann Büssow, David Durand-Guédy ve Jürgen Paul), s. 268-271.

Peacock, A.C.S., "Ahmad of Niğde's *al-Walad al-Shafīq* and the Seljuk Past", *Anatolian Studies*, 54 (2004), s. 95-107.

—, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus*, 9 (2005), s. 205-230.

—, *Early Seljūq History: A New Interpretation* (Londra, 2010) [*Selçuklu Devletinin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017].

—, "Seljuq Legitimacy in Islamic History", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 79-95.

—, "From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya: Nomadic Politics and the Foundations of Seljūq Rule in Anatolia", Paul (ed.), *Nomad Aristocrats in a World of Empires*, s. 55-80.

—, "Imad al-Din al-Isfahani's *Nusrat al-fatra*, Seljuq Politics and Ayyubid Origins", Hillenbrand, Peacock ve Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran*, s. 78-91.

—, "Court Historiography of the Seljuq Empire in Iran and Iraq: Reflections on Content, Authorship and Language", *Iranian Studies*, 47 (2014), s. 327-345.

—, "Saljuqs. III. Saljuqs of Rum", *EI²*.

Peacock, A.C.S. ve Sara Nur Yıldız (ed.), *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (Londra, 2013) [*Anadolu Selçukluları: Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018].

Piacentini, V. Fiorani, "La resa delle grandi città del Khorāsān ai Turchi selgiuchidi (428 e 429 HG/1038 e 1039 AD): continuità cuturale o rottura delle tradizioni?", *Studia Turcologica Alexii Bombaci Memoriae Dicata* (Napoli, 1982), s. 193-204.

Pierce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York, 1993) [*Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016] .

Pritsak, O., "Âl-i Burhān", *Der Islam*, 30 (1952), s. 81-96.

Pugachenkova, G.A., "Urban Development and Architecture. Part One: Transoxiana and Khurasan", C.E. Bosworth ve M.S. Asimov (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, cilt IV: *The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century. Part Two. The Achievements* (Paris, 2000), s. 507-556.

Pyne, Nanette, "The Impact of the Seljuq Invasion on Khuzestan: An Inquiry into the Historical, Geographical, Numismatic and Archaeological Evidence", doktora tezi, University of Washington, 1982.

Rabbat, Nasser, "The Militarization of Taste in Medieval Bilad al-Sham", Kennedy (ed.), *Muslim Military Architecture in Greater Syria*, s. 84-105.

Rante, Rocco, *Rayy: from its Origins to the Mongol Invasions* (Leiden, 2014).

—, "The Topography of Rayy in the Early Islamic Period", *Iran*, 45 (2007), s. 161-180.

Rante, Rocco ve Annabelle Collinet, *Nishapur Revisited: Stratigraphy and Ceramics of the Qohandez* (Oxford, 2013).

Rayfield, Donald, *Edge of Empires: A History of Georgia* (Londra, 2012).

Redford, Scott, "*Mamālik* and *mamālīk*: Decorative and Epigraphic Programs of Anatolian Seljuk Citadels", Scott Redford ve Nina Ergin (ed.), *Cities and Citadels in Turkey: From the Iron Age to the Seljuks* (Leuven, 2013), s. 305-346 [*Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler: Demir Çağından Selçuklulara*, çev. Ezgi Dikici, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016] .

Richards, D.S. (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150* (Oxford, 1973).

—, "Emād al-Din al-Isfahāni", *EI*[r].

Richter-Bernburg, Lutz, *Der Syrische Blitz: Saladins Sekretär zwischen Selbstdarstellung und Geschichtsschreibung* (Wiesbaden, 1998).

Rizvi, Vaqar Ahmed, "Umar Khayyam as a Geometrician: A Survey", *Islamic Studies*, 24 (1985), s. 193-204.

Rosenfeld, B.A., "Umar Khayyām", *EI*[2].

Roux, Jean Paul, "La veuve dans les sociétés turques et mongoles de l'Asie centrale", *L'Homme*, 9/iv (1969), s. 51-78.

Rubenstein, Jay, *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for the Apocalypse* (New York, 2011).

Sabari, Simha, *Mouvements populaires à Bagdad à l'époque 'abbasside, IXe-XIe siècles* (Paris, 1981).

Safi, Omid, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry* (Chapel Hill, 2006).

Sanaullah, M.F., *The Decline of the Saljūqid Empire*, E.D. Ross'un sunuşuyla (Kalküta, 1938).

Sato, Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallāhūn* (Leiden, 1997).

Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam* (Ankara, 1960).

Schnyder, Rudolf, "Political Centres and Artistic Powers in Saljuq Iran", Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150*, s. 201-209.

Serjeant, R.B., *Islamic Textiles: Materials for a History up to the Mongol Conquest* (Beyrut, 1972).

Sevim, Ali, "Sultan Melikşah devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu seferi", *Belleten*, 24(94) (1961), s. 209-232.

—, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara, 1983).

Sevim, A. ve C.E. Bosworth, "The Seljuqs and the Khwarazm Shahs", Asimov ve Bosworth (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, IV, s. 145-175.

Shani, Raya, *A Monumental Manifestation of the Shiite Faith in Late Twelfth Century Iran: The Case of the Gunbad-i 'Alawiyān, Hamadān* (Oxford, 1996).

Shimizu, Kosuke, "The Bow and Arrow on Saljuqid Coins", *Memoirs of the Toyo Bunko*, 56 (1998), s. 85-106.

Silverstein, Adam, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World* (Cambridge, 2007).

Sims-Williams, Nicholas, "Christianity in Central Asia and Chinese Turkestan", *EIr*.

Sinor, Denis, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", Denis Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge, 1990), s. 285-316 [*Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000].

Soudavar, Abolala, "The Mongol Legacy of Persian Farmāns", Linda Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (Leiden 2006), s. 407-421.

Spuler, B., "Atābakān-i Fārs", *EIr*.

Stern, S.M., *Fatimid Decrees: Original Documents from the Fatimid Chancery* (Londra, 1964).

Stern, S.M., "The Inscriptions of the Kharraqān Mausoleums", *Iran*, 4 (1966), s. 21-27.

Stern, S.M., "Ramisht of Siraf, a Merchant Millionaire of the Twelfth Century", *JRAS*, 99/i (1967), s. 10-14.

Strohmeier, Martin, *Seldschukische Geschichte und türkische Geschichtswissenschaft: die Seldschuken im Urteil moderner türkischer Historiker* (Berlin, 1984).

Stroumsa, Sarah, "On Jewish Intellectuals who Converted in the Middle Ages", Daniel H. Frank (ed.), *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity* (Leiden, 1995), 179-88.

—, *Maimonides in his World: A Portrait of a Mediterranean Thinker* (Princeton, 2009).

Subtelny, Maria E., *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Leiden, 2007).

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)* (İstanbul, 1999).

Tabbaa, Yasser, *Constructions of Piety and Power in Medieval Aleppo* (University Park, PA, 1997).

—, *The Transformation of Islamic Art During the Sunni Revival* (Seattle, 2001).

Tampoe, Moira, *Maritime Trade between China and the West: An Archaeological Study of the Ceramics from Siraf (Persian Gulf), 8th-15th Centuries AD* (Oxford, 1999).

Taşağıl, Ahmet, *Gök Türkler I-II-III* (Ankara, 2012).

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları* (Ankara, 1988).

Tetley, G.E., *The Ghaznavid and Seljuk Turks: Poetry as a Source of History* (Londra, 2009).

Teule, Herman, "La renaissance syriaque (1026-1318)", *Irenikon*, 75/ii-iii (2002), s. 174-194.

Thomas, David ve Alex Mallet (ed.), *Christian-Muslim Relations: A Biobibliographical History*, cilt 3: *1050-1200* (Leiden, 2011).

Tibawi, A.L., "Origin and Character of 'Al-madrasa'", *BSOAS*, 25/i (1962), s. 225-238.

Tor, D.G., *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry and the 'Ayyār Phenomenon in the Medieval Islamic World* (Istanbul ve Würzburg, 2007).

—, "The Mamluks in the Military of the pre-Seljuq Persianate Dynasties", *Iran*, 46 (2008), s. 213-225.

—, "A Tale of Two Murders: Power Relations between Caliph and Sultan in the Saljuq Era", *ZDMG*, 159 (2009), s. 279-297.

—, "Mamlūk Loyalty: Evidence from the Late Saljūq Period", *Asiatische Studien*, 45/iii (2011), s. 767-796.

—, "'Sovereign and Pious': The Religious Life of the Great Seljuq Sultans", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 39-62.

—, "The Long Shadow of pre-Islamic Iranian Kingship: Antagonism or Assimilation?" Adam Silverstein ve Teresa Bernheimer (ed.), *Late Antiquity: Eastern Perspectives* (Oxford, 2012), s. 145-163.

—, "Sanjar, Ahmad b. Malekšāh", *EI²*.

Treptow, Tanya ve Donald Whitcomb, *Daily Life Ornamented: The Medieval Persian City of Rayy* (Chicago, 2007).

Turan, Osman, "The Ideal of World Domination among the Medieval Turks", *Studia Iranica*, 4 (1955), s. 77-90.

Tyerman, Christopher, *God's War: A New History of the Crusades* (Londra, 2006).

van Donzel, Emeri ve Andrea Schmidt, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall* (Leiden, 2010).

—, "Le sentiment d'appartenance collective chez les élites baghdadiennes des Ve-VIe/XIe-XIIe siècles", *Annales Islamologiques*, 42 (2008), s. 231-258.

—, "Controlling and Developing Baghdad: Caliphs, Sultans and the Balance of Power in the Abbasid Capital (mid-5th/11th to late 6th/12th Centuries)", Lange ve Mecit (ed.), *The Seljuqs*, s. 117-138.

van Renterghem, Vanessa, "Social and Urban Dynamics in Baghdad during the Saldjūq Period (mid. Vth/XIth mid. VIth/XIIth c.)", İsmail Safa Üstün (ed.), *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selām) Uluslararası Sempozyumu (International Symposium on Baghdad (Madinat al-Salam) in the Islamic Civilization)* (Istanbul, 2011), s. 171-192.

Ward, Rebecca, *Islamic Metalwork* (Londra, 1993).

Watson, Andrew M., *Agricultural Innovation in the Early Islamic World* (Cambridge, 1983).

Watson, Oliver, *Persian Lustre Ware* (Londra, 1985).

Wheatley, Paul, *The Places Where Men Pray Together: Cities in the Islamic Lands, Seventh to Tenth Centuries* (Chicago, 2000).

Whelan, Estelle, "Representations of the Khassakiyyah and the Origins of Mamluk Emblems", Priscilla Parsons Soucek ve Carol Bier (ed.), *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World* (University Park, PA, 1988), s. 219-243.

Whitehouse, David, *Sīrāf: History, Topography and Environment* (Oxford, 2009).

Wilkinson, Charles, *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and their Decoration* (New York, 1986).

Willey, Peter, *The Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria* (Londra, 2005).

Williams, Tim, "The City of Sultan Kala, Merv, Turkmenistan: Communities, Neighbourhoods and Urban Planning from the Eighth to the Thirteenth Century", Amira K. Bennison ve Alison L. Gascoigne (ed.), *Cities in the Premodern Islamic World: The Urban Impact of Religion, State and Society* (Londra, 2007), s. 42-62.

Woodbridge, Jessie ve Neil Roberts, "Late Holocene Climate of the Eastern Mediterranean Inferred from Diatom Analysis of Annually-laminated Lake Sediments", *Quarternary Science Review*, 30/xxiii-xxiv (2011), s. 3381-3392.

Woods, John, E., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Salt Lake City, 1999).

Yavari, Neguin, "Nizam al-Mulk Remembered: A Study in Historical Representation", doktora tezi, Columbia University, 1992.

—, "Mirror for Princes or a Hall of Mirrors? Nizam al-Mulk's *Siyar al-Mulūk* Reconsidered", *al-Masāq*, 20/i (2008), s. 47-69.

Yıldız, Sara Nur, "A Nadīm for the Sultan: Rāwandī and the Anatolian Seljuks", Peacock ve Yıldız, *The Seljuks of Anatolia*, s. 91-111.

Yüksel, Musa Şamil, "Türk kültüründe 'Levirat' ve Timurlularda uygulanışı", Turkish *Studies*, 5/iii (2010), s. 2028-2058.

Zouache, Abbès, "Dubays b. Sadaqa (m. 529/1135), aventurier de légend. Histoire et fiction dans l'historiographie arabe médiéval (VI/XIIe-VII/XIIIe siècles)", *Bulletin d'études orientales*, 58 (2008-2009), s. 87-130.

DİZİN

I. Gıyâseddin Keyhüsrev 29, 144, 185, 187, 323, 324
ayrıca bkz. I. Keyhüsrev, Gıyâseddin
I. Keyhüsrev, Gıyâseddin, Sultan 29, 144, 185, 187, 323, 324
I. Keykubad, Alâeddin, Sultan 164
II. Elias, Patrik 291
II. Melikşah, sultanlık adayı 334, 337
II. Muhammed b. Mahmud 111, 123, 124, 163, 191
II. Tuğrul, Sultan 87, 106, 108, 144, 194, 228, 242, 292, 334, 335, 337, 341, 342
III. Melikşah, Sultan 123-125, 137, 144, 163, 337, 342
III. Tuğrul, Sultan 29, 88, 123, 129, 130, 137, 139, 144, 164, 165, 193, 195, 214, 215, 232, 269, 323, 326, 334, 335, 337, 342
VII. Gregorius, Papa 76

Aba, Muhammed Yül 218
Abbas (Rey Valisi) 93, 111, 112
Abbâsîler 20, 99, 124, 136, 137, 151-153, 156-158, 162-164, 172, 174, 180, 193, 209, 210, 214, 286, 326
askeri destek 158
berîd 210
halifelik 164, 174, 209, 210
Hârizmlilerle yaptığı ittifak 132, 133
'Sâmerrâ'da Anarşi' dönemi 165
Selçukluların Abbâsîlere karşı beslediği husumet 161, 202
Abdurrahmân b. Alak, Ebû Tâhir 277
Abdülmelik b. Attâş 273
Abdürrahîm b. Nizâmülmülk 209
adalet 93, 133, 148, 149, 176, 187, 201, 216, 278, 292
Aden 72
Adudüddevle, Büveyhî hükümdarı 300, 301
Agadzhanov, S. G. 25
Ahmed b. Abdülmelik b. Attâş 273
Ahmed b. Hanbel 258, 278
türbesi 279
Ahmed Han 108, 235
Ahmed-i Câm 264
el-Ahmedîlî, Aksungur 101, 108, 109
el-Ahmedîlî, Nusreteddîn Arslan Aba b. Aksungur 123
Ahmedîlîler 148, 325
el-Ahsa 74
Ahsiketî, Esireddin 139, 292
Ahsartan, Kaheti kralı 292
Ahvaz 63, 188, 201
Akkoyunlu 249, 328
Aksungur, Halep valisi, İmâdüddin Zengî'nin babası 144, 172, 237, 243
Aksungur el-Ahmedîlî 101, 108, 109, 123
ayrıca bkz. el-Ahmedîlî, Aksungur
Aksungur el-Porsukî 97, 106, 158, 235, 237
ayrıca bkz. el-Porsukî, Aksungur
Alaaddin Hüseyin, Gur hükümdarı 113
Alâeddin Keykubad 164
ayrıca bkz. Keykubad, Alâeddin
Alâeddin Tekiş, Hârizmşah 131, 132, 342
Alamut 99, 101, 102, 105, 112, 251-253, 341

Aleksios Komnenos, Bizans imparatoru 95
Aleviyan ailesi 269
Ali b. Ebî Tâlib 268, 269, 279
  türbesi 268, 269, 279
Ali b. Sökmen 232
Ali b. Umar, Selçuklu *hâcib* 104
Ali er-Rızâ 268
Ali Tegin 43, 45, 46, 138
alkol 241, 260
  ayrıca bkz. içki
Almalık 116
Alparslan, Sultan 30, 39, 54, 64-72, 80, 81, 88, 94, 98, 103, 107, 140, 141, 143, 145, 147, 151, 173, 174, 183, 185, 189, 193, 194, 201, 206, 210, 231, 236, 240, 260, 267, 272, 276, 291, 330, 333, 335, 337, 340
  dindarlık 260
  evlilik 189
  Fazlûye ile ittifak 173
  fetihler 135
  görünüş 193
  Gürcistan seferi 67, 128, 235
  Halep 241, 260
  sarhoşluk 185, 241
  ve berîd 210
Alpkuş es-Silâhî 242
Altuncan 64, 190
Am'ak-ı Buhârî 195
Amediye 284, 285
Amid (Diyarbakır) 71-73, 86, 249, 250, 261
Amîd 71, 204
Anadolu 18, 22, 29, 36, 59, 67, 69, 134, 139, 144, 148, 185, 187, 230, 296, 323, 324, 327, 330, 339-342
  Bizanslılar 68
  ilk Türk devleti 330
  Navekiyyev 67, 68, 76, 78, 324, 327
  otlaklar 37, 47, 59, 60, 183, 232
  Rum Sultanlığı 77, 78, 341
  seferler 68
  Selçukluların siyasal meşruiyeti 140, 164
  sultanların soyu 165
  tahkimatlar 67
Anbar 62, 282
Ani 67-69, 156, 340
Anna Komnena 77, 78
anıtlar 33, 231
anıt mezar 269, 312, 318
anıtmezarlar 231
  Aleviyan, Hemedan 269, 271
  Harrekan 231
  ayrıca bkz. Mümine Hatun; türbeler
Antakya 77, 90, 95, 98, 341
Arabistan 36, 74
Aral Denizi 39, 40
Arap dili 192
Arap edebiyatı 192, 218
Arapça kronikler 39
  ayrıca bkz. Arapça tarihler
Arapça sözlükler 43, 192
Arapça tarihler 31
arkeoloji(k) 33, 178, 240, 251, 296, 299, 308, 310, 314, 315, 322
Aris Nehri 314
Arisigi 68
  ayrıca bkz. Eresgen
Aristakes Lastiverttsi 35, 69
  History 35
aristokrasiler 320
  göçebe 40
  kentli 320
  kırsal 302
  Navekiyye 67
Arracan 303
Arracânî 196, 236
Arran 110, 123, 128, 292, 303, 304
Arslan Argun 90, 141, 249, 341
Arslan b. Süleyman 324
Arslan İsrail 43-48, 54, 65, 66, 76, 132, 139, 143, 165, 206, 323, 324, 337, 339
arşiv belgeleri 200, 217
Artuk 74, 97, 233, 305
Artuklular 74, 97, 148, 196, 233
askerler 18, 22, 35, 41, 51, 57, 59, 62, 63, 68, 70, 74, 76, 77, 80, 81, 85, 86, 89, 92, 93, 100, 103, 115, 143, 155, 157, 159-162, 167, 203, 227-230, 232, 233, 243-245, 268, 269, 272, 291, 300, 303, 343-345
  kudret simsarları olarak 89
  maaş 92, 203, 227, 344
  ve sultanların tebaaları 243
  yağmaları 59, 63, 70, 158
astroloji 196
Aşina 140, 147, 327
Aşkabat 328
  Selçuk'un heykeli 329
at yarışı 187
atabeg'ler 80, 86, 87, 90, 104, 107-109, 111, 112, 118, 123, 127-130, 132, 142, 190, 200, 205, 301, 325, 328, 333, 335, 341, 343
  emirler olarak 86, 107
  evlilik 194
  hanedanlar 20, 148, 195
  Zengîler 148
Atik b. Ebû Bekir 185
Atsız b. Uvak 74-77, 113-118, 121, 122, 131, 132, 139, 140, 200, 340, 342
  Kudüs'ün ele geçirilmesi 76, 95, 340
  Sencer'e karşı ayaklanma 115, 342
avcılık 183, 184
Avnüddîn b. Hübeyre 127
Ayaba, Müeyyed 120-122, 133, 247, 306
Ayaz 94, 141, 188
el-Aynî, Bedreddin 29
Aynülkudât el-Hemedânî 264
Aytekin es-Süleymânî 154
ayyâr'lar 52, 200, 245, 246, 317, 321
Azerbaycan 13, 45, 54, 56, 81, 104, 108-111, 126, 130, 163, 182, 241, 252, 306, 325
Azimî 95
el-Azîzî, Sungur 121

Azizüddin (*müstevfî* ve İmâdüddin el-İsfahânî'nin amcası) 213, 214

Bağdat 21, 23, 30, 31, 43, 55-57, 62-65, 67, 70, 71, 81, 83, 87-89, 91, 93-97, 102, 105, 108, 124-126, 130, 132, 137, 144, 146, 147, 149-165, 169, 172, 175-180, 182, 183, 186, 187, 192, 197, 200, 209-211, 214, 219, 220, 222, 223, 227, 233, 236, 242-246, 260, 261, 265, 267, 269, 272, 275, 277-283, 285-291, 293, 296, 297, 303, 306, 307, 310, 311, 313, 316, 318, 320-322, 324, 334, 340-342
Alparslan ve 71
ayyâr'lar 245, 246
bağımsızlığı 164
başkent olarak 21, 156, 157
Berkyaruk ve 91
dini inanç 209, 279
Dübeys ve 158
fitne 321
halifeleri 87, 102, 152-154, 156
Hanbelîler 320
Hıristiyan cemaati 289
İbn Cerrede'nin konutu 307
idaresi 64, 153, 162, 200
kar 297
kısıtlayıcı yasalar 155, 287, 288, 290
kuşatmalar 105, 126, 342
mahalleler 159, 311
Mahmud ve 236, 261, 287, 341
medreseler 320
mezhep 62, 279, 320
milisler 245
Muhammed Tapar 179, 233, 242
Muktedî'nin düğünü 154
Nestûrîler 291
nüfus 62, 71, 289, 293
para 125
saray 179, 180
seçkinler 313
selatin camii 261
Yahudi cemaati 281-284, 286,287, 290
yangınlar 311
baharat ticareti 308
el-Bâharzî, Ali b. el-Hasan 54
bahçe 119, 178, 187, 307, 343
Bahtiyan boyu 234
Bahtiyar 119
Balasagun 38, 41, 115, 116, 256
Balasagunî 276
Balkan Dağı 44, 47, 50, 256
Balkan-Kuhiyan göçebeleri 43, 44, 67
Bar Hebraeus 57, 59, 137, 138, 140, 255, 260
barajlar 300, 301
Barshân boyu 234
Basra 62, 74, 82, 188, 201, 223, 286, 290, 297
başkentler 115, 177, 300, 316
Bâtınîlik 274
ayrıca bkz. İsmâilîler
Bâvendîler 22, 133
bayramlar 175
Bedevi 22, 23, 57, 63, 158, 247, 311
Bedrü'l-Cemali, Fâtımî generali 76
Bekimze 124
el-Bekrî, eş-Şerîf Ebû'l-Kâsım 279, 280
Bektaş b. Tekiş 143
belgeler 31, 32, 118, 135, 139, 147, 149, 153, 200, 217, 218, 224, 243, 256, 273, 305
Belh 49, 53, 116, 118, 119, 121, 145, 185, 210, 224, 268, 283, 342
Benu Hafece 311
Berdesîr 134
berîd 210
Berkyaruk, Sultan 85, 89-96, 100, 107, 109, 141, 143-145, 147, 153, 172, 190, 191, 195, 213, 214, 217, 237, 242, 333, 337, 341
Muhammed Tapar ile barış 87, 93, 172, 213, 214, 217, 242, 341
ölümü 93
ve Birinci Haçlı Seferi 95
ve Gümüştegin 107
ve iç savaş 100, 244, 322, 342
ve İsmâilîlik 217
ve saltanat vesayeti 93
Besasiri, general 62-64, 244-246, 267, 273, 307, 340
besi hayvanları 18, 40, 59
Beyhak (Sabzevar) 31
Beyhakî, Ebû'l-Fazl 28, 43, 46, 48, 53, 137, 196, 210
Beylakan 305
Bihrûz, emir ve *şihne* 157, 179, 236
Bilad'üş-Şam 13
ayrıca bkz. Suriye
Bilâl, Mesud 124, 162
Bilge Kağan 37
bilim 196, 197, 220, 265, 266
Bithynia 77
Bizans 23, 36, 66, 68, 69, 72, 76-78, 95-97, 187, 306, 339, 340
Bizanslılar 36, 67-69, 77, 95, 134, 159, 230, 323, 340
Boğaziçi 77
Bosworth, Edmund 25, 26, 86, 91, 234, 311, 326, 333
bozkırlar 17, 18, 37, 38, 40, 44, 50, 225, 228, 234, 263, 298
boylar 43, 137, 328
ayrıca bkz. Bahtiyarı; Barshân
Bozaba 110, 111, 190
Bozan 78
Bozgaş 248
Böriler 86, 108, 341
Buhara 42, 43, 53, 72, 116, 118, 138, 177, 178, 200, 247, 264, 314
Bulgar 308
Bulliet, Richard 23, 40, 55, 222, 275, 296-298, 303, 306, 310, 311
Bundârî 30, 54, 72, 94, 103, 108, 125, 127, 142, 145,

147, 170, 191-193, 204, 205, 209, 211, 229, 243, 281
Zübdetü'n-Nusra 30
bürokrasiler 29, 36, 61, 78, 79, 81, 92, 100, 113, 114, 139, 157, 199, 205, 207, 210-212, 214, 217, 223, 224, 272, 277, 325, 326
işlevler 202-204
küttâb 200, 202, 204, 344
ayrıca bkz. idare; emirler; *tuğrâ'î*
bürokratlar 28, 29, 31, 32, 39, 79, 80, 83, 86, 87, 92, 94, 102, 103, 106, 114, 121, 128, 131, 134, 171, 185, 195, 196, 202, 207, 209-220, 222, 223, 240, 261, 263, 269, 287, 290, 326, 327, 344
elkitapları 31
emirlerle ittifaklar 110
Farsça 200, 218
inşaat faaliyetleri 261
maaş 92
mülki 200
el-Bürücirdî, İzzülmülk 110, 216
Büveyhîler 23, 36, 55-57, 62, 81, 82, 92, 136, 145, 146, 148, 152, 153, 165, 172, 177, 179, 206, 209, 249, 258, 296, 300, 307, 326
berîd'in kullanımı 210
ve Halife Kâim 146, 148
Büyük İskender 225
Büyük Kiros 182

Cahen, Claude 25, 39, 245
camiler 55, 70, 97, 119, 120, 155, 157, 178, 207, 208, 261, 270, 272, 273, 307, 310, 311, 315, 317, 318, 320, 327
Diyarbakır 261, 262
Gülpayegan 273
Nahçıvan 70
Sincar 260
cariyeler 153
Cehrum 145, 180, 301
Celâlüddevle, Büveyhî hükümdarı 58, 62, 144, 197
Cemâleddin Ebû Bekir b. Abi Ala 323
Cemder Gül Beg 237
Cenâhüddevle 90
Cend 17, 40, 42, 114, 255, 339
Ceyhun Nehri 13, 71, 72, 121, 315
Cezire 21, 23, 26, 31, 74, 76, 86, 98, 104, 141, 148, 228, 233, 245, 281, 296, 316, 321, 326, 335, 341
Hıristiyanlar 281
Chronicle of John Skylitzes 69
Cibal 13, 21, 29, 57, 64, 74, 102, 103, 111, 112, 126, 128, 130, 131, 141, 163, 196, 211, 215, 232, 245, 259, 306, 322, 325, 335
bürokratlar 83, 212, 223
emirler 123, 125
Guzlar ve 133
köşkler 181
küttâb 204
Melikşah ve 230
otlaklar 58
sultanların otoritesi 102
Ciballiler 100
Cihan Pehlivan, Muhammed 128-131, 335, 342
cihat 67, 70, 96-98, 261, 291, 292
cinsel ilişki 186, 188
cizye 276, 281, 289, 290
Curfâdakânî 131, 326
Cündişâpûr 289
el-Cüveynî, Ebü'l-Kasım Ali b. Abdullah 61
el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn 136
el-Cüveynî, Müntecebüddin Bedi Atabek 31
Atabetü'l-Ketebe 31, 42, 92, 224, 304, 305
Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc 31, 314
el-Cüzcânî, Muhammed 116, 178, 211, 212

çadırlar 18, 115, 167, 180, 233, 247, 314, 344
Çağrı 22, 48, 51, 53-57, 61, 64-66, 80, 138-141, 143, 145, 151, 152, 165, 189, 193, 196, 205, 212, 264, 277, 295, 324, 330, 333, 337, 339, 340
Ali Tegin'in yenmesi 45-46
heykeli 329
Horasan 54
Merv'de 54, 55, 61
toprakların idaresi 211
ve Dihistan 47-49
ve Ebû Saîd b. Ebi'l-Hayr 263
ve üstünlük mücadelesi 52
ve yıldızbilim 196, 197
Çark 182
Çavlı Candar 110
Çavlı Sakavu 93, 94, 143, 301
çevgen 97, 167, 168, 170, 183, 187, 345
Çin 21, 72, 116, 282, 291, 306, 307, 324
ile ticaret 88, 307, 308
Çökermiş 93, 94

Damalis 77
ayrıca bkz. Üsküdar
Dandanakan 51, 52, 54-57, 140, 146, 340
da'va 99
David Alroy 15, 284-286
Davud b. Mahmud 108, 228, 334
davullar 141, 172, 173
depremler 313
Dergüzin 281
Dergüzînî, Ebü'l-Kasım 103, 105, 106, 108, 125, 170, 212, 213, 215, 217, 265, 274
el-Dergüzînî, Şemseddin Ebü'n-Necib 125, 186
Deşt-i Kebîr Çölü 305
develer 38, 297
Devletşah (Selçuklu prensi) 90
Deylemliler 228
ayrıca bkz. Büveyhîler

Dih-i Nev 38
ayrıca bkz. Yengi-Kent
Dihistan 47-49, 118, 256, 272
ed-Dihistânî, Kemâlülmülk 272
dindarlık 148, 149, 259-261, 264
dîvân'lar 200, 301
Diyarbakır 57, 68, 72, 73, 91, 206, 227, 233, 249, 250, 261, 262
ayrıca bkz. Amid
diyarşi 87, 88, 128
dokuma ürünleri 198, 301
ayrıca bkz. pamuk üretimi; ipek
Dukak, Selçuk'un atası 39, 90, 255, 341
Dukak b. Tutuş, Suriye Selçuklu prensi 107
Dukas, Mihail 77
Durand-Guédy, David 15, 23, 30-32, 65, 83, 105, 133, 145, 149, 150, 180, 187, 215, 230-232, 234, 259, 276, 310, 311, 315
Dübeys b. Sadaka 169, 190
düğünler 175
ayrıca bkz. evlilikler

Ebiverd 210, 244, 263, 264, 310
Ebiverdî 97
Ebû Ali b. Velîd, Mu'tezile filozofu 291
Ebû Hanîfe 258, 277
türbesi 279
Ebû Kâlîcâr 176, 189, 201
Ebû Mansur Alâüddevle 57
Ebû Sa'd 300-302
Ebû Saîd b. Ebi'l-Hayr, Şeyh 263
türbesi 263
Ebû Şüca İncu Tegin 240
varlıkları 240
Ebû Tâlib, Halifelik veziri 150
Ebû'l-Bereket, İmâdüddin, vezir 217
Ebû'l-Bereket, İmâdüddin, Yahudi filozof 220, 287, 288
Ebû'l-Bereket, Mecdeddin 215
Ebû'l-Esver, Genceli 57
Ebû'l-Feth b. Darüst 110
Ebülgazi 328
edebi kaynaklar 49, 202, 231, 240, 248, 296, 303, 310, 315, 321
Edessa 35, 36, 69, 70, 82, 94-96, 98, 342
Edessalı Matthew 35, 36, 69, 70, 82
efsaneler 140
egemenlik 21, 23, 26, 28, 32, 40, 55, 57, 72, 117, 135, 137-141, 163, 342, 344, 345
ekonomi 41, 158, 295-297, 300, 302, 304-306, 314
Ellenblum, Ronnie 40, 297, 298
elyazmaları 30
Emineddin Ali 214
emirler 28, 56, 57, 60, 85, 86, 89, 92, 97, 103, 107, 110, 111, 113, 123, 124, 127, 131, 132, 155, 159, 162, 168, 171, 179, 188, 195, 214, 226, 227, 232, 238-243, 246, 247, 252, 253, 316, 334, 342
gezgin 241, 242
hanedanlar 86
hizipçilik 87, 102, 127
iktidar 86
kökenler 326
kültür 226, 240
otorite 112, 120, 153
örnek heykel 238
savaşçılar olarak 245
sultanların yakınları olarak 171
ve iktâ 105, 110, 242
enflasyon 158, 244
Enûşirvân (Tuğrul'un üvey oğlu) 64, 65, 139
Enûşirvân b. Hâlid 105, 108, 170, 171, 186, 196, 197, 213, 215, 216, 218, 269, 323
Nafthatü'l-Masdur 215
Enverî 120, 195
Erdoğan, Recep Tayyip 330
Eresgen (Erbasgan) 68
Ermenistan 69, 339
Ertaş b. Tutuş b. Alparslan 107
Esad, Şihab 214
Eş'arîler 212, 276, 277, 280
Eş'arîlik 275, 280
evler, model 318
evlilikler 58, 65, 81, 152, 165, 189, 190, 216, 237, 289, 320
bozkır etkileri 193
hanedan 151, 162, 189, 192
ayrıca bkz. düğünler
evliyalar 264, 279
Exilarch 282, 284, 290
Eyyûbîler 19, 20, 24, 52, 164, 226, 298, 316, 325

Fahrüddevle İbn Cehîr 189, 206, 280
Fahrülmülk b. Nizâmülmülk 191, 213
Fâmî Herevî, Abdurrahman 31
Târîh-i Herât 31
Farava 47-49
el-Fârikî 31, 57, 111, 187, 241
ayrıca bkz. İbnü'l-Ezrak el-Fârikî
el-Fârmedî, Ebû Ali 265
Fars 18, 20, 23, 31, 57, 80, 99, 100, 102, 105, 108, 111, 129, 141, 172, 180, 187, 190, 191, 194, 195, 201, 206, 211, 253, 300, 301, 305, 307
Bozaba 93, 110
Çavlı ve 94
kale 25
Kavurt ve 141
Salgurlular 325
yerel tarih 31
Zâhide Hatun 190
Farsça 18, 21, 23, 25, 27-29, 31, 32, 37, 38, 41, 68, 78, 133, 147, 167, 169, 192, 193, 195-197, 200, 215, 218, 253, 255, 266, 268, 284, 288, 317, 325, 327

Fâtımîler 21, 63, 64, 68, 95, 98, 134, 172, 266, 267, 273, 307, 340
Fazlûye 172-174, 206, 300
Fergana Vadisi 115
fetihnâme'ler 100, 200, 344
fetvalar 320
fıkıh 223, 273, 345
fitne 258, 259, 269, 272, 278-280, 321, 322, 344
Filistin 13, 21, 97
filler 50, 75, 297
Franklar 95-98, 243
ayrıca bkz. Haçlılar
Fustat 75
ayrıca bkz. Kahire
fütüvvet 164, 246, 343, 344

garnizonlar 50
Garsünnime 30, 211, 231
Gazne 43, 45, 113, 175, 230, 234, 244, 267, 339
Gazneliler 20, 36, 41, 44, 49, 50, 52, 53, 57, 115, 141, 145, 177, 206, 210, 339
çöküşü 49, 51
fillerin kullanılması 50
kökenleri 20, 41, 326
unvanların kullanılması 146
ve Horasan 18, 54, 134
ve Kâkûyîler 57
el-Gazzâlî, Ebû Hâmid 265
Fedâ'ihu'l-Bâtınıyye 274
Kimyâ-yı Sa'âdet 196, 266
Nasîhâtü'l-Mülûk 136, 196
gelenekler 18, 20, 26, 109, 135, 139, 145, 194, 215, 241, 327
bağlılık 200
Gence 57, 91, 142, 199, 292
Gerdîzî, Ebû Said b. Abdülhay 28, 46, 47, 50, 52, 55
Gervais de Bazioches 241
Gevher Hatun (II. Muhammed b. Mahmud'un eşi) 191, 204, 232
Gevher Hatun (Alparslan kız kardeşi, Melikşah'ın halası) 80, 190
Gevherâyîn, Sa'düddevle 91, 155, 175
göçebeler 18, 21, 26, 28, 35-38, 40-44, 47, 53, 58, 59, 64, 65, 67, 71, 77, 80, 81, 87, 114-116, 118, 119, 124, 133, 134, 137, 154, 169, 172, 182, 183, 227-234, 238, 239, 247, 253, 256, 296-298, 300, 303-306, 311, 314, 315, 344
Bithynia 77, 78
Kürt 232, 253
otlak ihtiyacı 37, 38, 77, 183, 233, 247, 298
Şabankara 169, 172, 253, 300
ve ekonomik refah 304
göçler 18, 227
gökbilim 196, 197
Göktürkler 37, 55, 137, 140, 184
gulâm 176, 188, 229, 344
Gur 31, 113, 264, 283, 342
Gurlular 113, 115, 118, 122, 131, 168, 195, 326
Guzlar 17, 20, 38, 58, 113, 115, 118-122, 132, 162, 229, 235, 245, 280, 283, 315, 321, 322, 328, 342
göçebe olarak 134
isyanlar 133, 134
Kirman'da 342
Nişabur'da 120, 125
ayrıca bkz. Oğuzlar; Türkmenler
Gülpayegan 273
Gümüştegin 107
Gürcistan 67, 128, 235, 292
Gürcü Vakayinamesi 292
Gürgânî, Fahreddin 55, 195
Gürhan 115, 117

hâcib 104, 110, 170, 172, 239, 240, 344
haça yönelik saygısızlık 70
Haçlı Seferleri 90, 95, 98, 286, 341, 342
Haçlılar 76, 90, 95-98, 101, 247
hadım 162, 236, 237
Hakistar 240
Halep 22, 31, 67, 96, 97, 144, 237, 241, 243, 260, 267, 316, 321, 335, 341
Alparslan'ın tehdidi 68
Bizans tehdidi 68
iç kale 248, 249
Süleyman b. Kutalmış'ın saldırısı 77
Şiilik 259, 268, 269
tarihi 29
Tutuş'un minaresi 268, 270
ve Haçlılar 97
halifeler 137, 149, 152-154, 156, 161, 163-165, 172, 196, 275, 293, 297
Abbâsî 18, 26, 334
Bağdatlı 87, 102
ve sultanların meşruiyeti 136, 150
hamamlar 178, 315
el-Hamîdî, İsa 253
Hanbelîler/Hanbelîlik 272, 275, 280, 320
Hanefîler/Hanefîlik 275-279, 320, 321
harem 155, 168, 188, 189, 205, 291
Harîrî 218, 309
Makâmât 218, 309
Harran 248, 249, 316
Harrekan 231
anıtmezarlar 231
el-Hatîbî, Ubeydullah 100, 213
Hâtirülmülk 95, 172, 211, 213
ayrıca bkz. Meybûdî, Hâtirülmülk
Hârizm 40-42, 46, 47, 74, 113-118, 131-133, 238, 289, 297, 298, 308, 324, 334, 340, 342
Hârizmliler 47, 74, 114, 121, 122, 131-134, 139, 229, 253, 278, 326
ayrıca bkz. Hârizmşahlılar
Hârizmşahlılar 132, 321, 326
Harun, Hârizm valisi 46
Hasan Sabbah 99, 253, 273, 341
Hasbeg b. Belengerî 111

hâss 169, 171, 344
havza 256, 267
hayvancılık 301
Hazar Denizi 91
Hazarlar 20, 39, 40, 135, 139, 140, 194
el-Hazin, Kemâleddin Muhammed 205, 206
hediyeler 173-176
Heidemann, Stefan 23, 92, 95, 96, 266, 289, 296, 300, 306, 316
Hemedan 21, 29, 57, 58, 60, 61, 81, 87, 88, 108, 109, 124, 126-128, 132, 151, 169, 182, 230-232, 269, 271, 276, 282, 323, 343
Alparslan 94, 173
Irakiyye işgali 58
köşkler 180, 181
Kümbet-i Aleviyan 271
el-Hemedânî, Aynülkudât 264
ayrıca bkz. Aynülkudât el-Hemedânî
el-Hemedânî, Ebü'l-Hasan Muhammed 227
Herat 31, 51, 54, 56, 121, 245, 247, 248, 283, 289
el-Herevî, Ebû Sa'd 96, 158
Hezâresb b. Benkir, Ebû Kâlîcâr 201
Hezâresbîler 325
Hıristiyanlar/Hıristiyanlık 21, 36, 69, 280, 281, 286, 287, 289-292, 346
İslâm'a ihtidalar 24, 218, 220, 255, 290-292
Hicaz 72, 269
hidme 141, 150, 151, 169, 174, 202, 344
Hille 41, 104, 157, 163, 164, 250, 256, 282, 316
Hille hanedanı 157
ayrıca bkz. Mezyedîler
Hillenbrand, Carole 25, 96, 101, 152, 157, 159, 172, 233, 241, 260, 330
himaye 82, 106, 108, 141, 163, 168, 174, 191, 197, 198, 208, 212, 223, 263, 264, 266, 268, 274, 291, 298
kültürel 195, 196
medreseler 259
ayrıca bkz. hidme
hisarlar 62, 179, 226, 247, 248, 252, 253
ayrıca bkz. iç kaleler
Horasan 13, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 28, 31, 35, 40, 41, 43-55, 57-59, 61, 65, 66, 78, 86, 87, 90, 92, 94, 96, 98, 102, 108, 113, 116, 117, 119-122, 131, 133, 134, 141, 144, 146, 149, 168, 177, 178, 181, 183, 185, 191, 196, 201, 210-212, 217, 224, 227, 238, 240, 245, 247, 249, 250, 253, 257, 264, 267-269, 277-280, 282, 283, 289, 291, 295-298, 305, 306, 314, 315, 317, 318, 322, 333, 334, 340-342
harabı 52
Hârizmliler/Gurlular ve 122, 131, 133, 134
Hüsrevcird minaresi 257
kervansaraylar 181, 240, 310
kıtlıklar 50
kültür 23
Ribât-ı Şeref 307, 310
Yahudi cemaati 283
Hoy 285
Hucendî ailesi 265, 278
Humartegin, Rükneddin 301, 302
hutbe 63, 66, 72, 89, 90, 95, 103, 108, 141, 153, 162, 201, 267, 344
Bağdat'ta 144, 147, 149, 150, 163
Guzlar ve 120
İsfahan 143
Merv'de 55
Nişabur'da 116, 200
sembolizmi 56, 150
Huzistan 63, 82, 94, 111, 125, 282, 296
Hüseyin b. Ali 209
el-Hüseynî, Sadreddîn Alî 11
Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye 11, 30
Irak 13, 21-26, 29, 30, 47, 48, 56, 62-64, 66, 67, 78, 87-89, 91, 94, 96, 98, 99, 102, 104-106, 123-126, 129, 130, 132, 133, 142, 144, 153, 154, 157-159, 163, 164, 183, 185, 188, 204, 211, 215, 227, 231, 233, 240, 244, 245, 250, 256, 258, 264, 267, 269, 275, 281-284, 288-291, 296, 297, 299, 307, 310, 315-317, 323, 324, 333-335, 339-342, 344
Haçlılar ve 98
Halife Nâsır 130, 131, 154, 286
halifelik devleti 126, 154, 162, 163
Hıristiyan cemaati 289, 290
Irak Sultanlığı 13, 21, 22, 29, 87, 88, 102, 105, 108, 112-114, 119, 123, 128, 132, 133, 148, 170, 180, 207, 324, 341
kadılar 176, 179
Irakiyye 43, 44, 58, 59, 67, 327, 339
Irakü'l-Acem 21, 44
ayrıca bkz. Cibal
Isaac ben Abraham ben Ezra 287
Issık Kul (göl) 234

İbn Akîl 272, 275
İbn Attâş 100, 273
ayrıca bkz. Abdülmelik b. Attâş
İbn Cehîr 96, 174, 189, 206, 280
İbn Cehîr ailesi 217
İbn Cerrede 306, 307, 318
İbn Cezle 291
İbn Cübeyr 250
İbn Darüst 111, 207, 216
İbn Funduk 250, 322
İbn Hallikân 186, 207
İbn Han 67
İbn Hassûl 194
Tafzîli'l-Etrâk 194, 225
İbn Hâzinî 197

Zîc-i Sencerî 197
İbn Hübeyre 124-126, 162, 163, 206, 214, 220, 223
İbn İsfendiyâr 131
Vefeyâtü'l-A'yân 78
İbn Mevsileye 290
İbn Meymûn 281, 286, 287
İbn Müslime 62, 63, 272
İbn Samhâ 290
İbnü'l-Adîm 29, 31, 36, 147, 209, 260, 321
Bugyetü't-Taleb 29
İbnü'l-Beledî 163, 164
İbnü'l-Belhî 145, 251, 253, 300-302
Farsnâme 145, 251, 252
İbnü'l-Bennâ 70, 71, 86, 288
İbnü'l-Cevzî 30, 82, 91, 95, 108, 150, 151, 159, 161, 239, 297, 316, 318
el-Muntazam fî Tâ'rîh 30
İbnü'l-Esir 30, 31, 38, 52, 54, 55, 57, 59, 61, 66, 70, 71, 80, 85, 86, 88, 93, 95-97, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 113, 118, 120, 121, 135, 145, 146, 150, 160, 161, 163, 172, 189, 191, 197, 207, 209, 216, 229, 235, 236, 243, 253, 256, 269, 284, 295, 304, 305, 316, 321
el-Kâmil fi't-Tâ'rîh 30
et-Târîhu'l-Bâhir 145, 172, 304
İbnü'l-Ezrak el-Fârikî 31, 187
İbnü'l-Kalânisî 31, 95, 97, 100, 321
İbnü'r-Rûhî 285
ayrıca bkz. Menahem b. Süleyman
İbrahim (Karahanlı) 118
İbrahim Yınal 48, 54, 58-60, 66, 138, 139, 142, 143, 147, 340
idamı 64
iç kaleler 246-249, 251
Nişabur 247, 248
iç kargaşa 222, 322
ayrıca bkz. fitne
iç savaşlar 69, 76, 99, 100, 134, 153, 244, 341
içki 78, 114, 123, 127, 168, 170, 171, 180, 183-188, 241, 344
ayrıca bkz. alkol
idamlar 64, 66, 82, 95, 104, 106, 142, 160, 176, 189, 190, 207, 212, 213, 217, 265, 273, 340
idare 18, 20, 23, 25, 48, 57, 58, 61, 64, 78-80, 88, 90-92, 115, 149, 153, 162, 169, 170, 176, 183-185, 191, 199-203, 205, 207, 209, 211, 214, 226, 241, 264, 283, 321, 323, 325
ayrıca bkz. bürokrasiler
İdil 39
iklim değişikliği 40, 298, 321
iktâ'lar 48, 49, 81, 82, 86, 92, 94, 102, 104-107, 110, 112, 115, 119, 120, 123-125, 127-129, 132, 142, 145, 200, 201, 207, 227, 240-244, 265, 292, 296, 301, 317, 328, 344, 345
Aynülkudât'ın idamı 264, 265
Hasbeg ve 112, 123
İbn Hübeyre ve 124, 125
rekabeti 106, 301
tahsisi 81, 82, 92, 94, 107, 115, 129, 207, 244, 328, 344
ve ekonomik gerileme 296
İldeniz, Şemseddin 111, 123-130, 162, 163, 229, 241, 335
III. Melikşah ve 163
Arslan b. Tuğrul ve 124, 163
karşı emirlerin ayaklanması 163
İldenizliler 32, 87, 112, 127, 128, 130, 163, 164, 229, 291, 292, 325, 342
İldoğdu b. Kışdoğan 128
İlek-Han 43
İlgazi b. Artuk, Necmeddin 97, 233, 234, 242
ilim 219, 326
iltizam 82, 92
ayrıca bkz. iktâ'lar
İmâdüddin el-İsfahânî 29, 81, 109, 125, 163, 170, 207, 211-214, 216, 220, 223, 274, 325
ayrıca bkz. el-İsfahânî, İmâdüddin
İmâdüddin Zengî 31, 110, 335
ayrıca bkz. Zengî, İmâdüddin
İmam Nizâr 98
inşâ 31, 32, 196, 203, 209, 216, 218, 344
ipek 301, 313, 314
İpek Yolu 306
İrahistan 253, 300
İran 13, 15, 17, 18, 20-26, 31, 44, 48, 50, 56-60, 62, 65, 67, 86, 88, 89, 91, 98-100, 104, 106, 111, 123, 125, 126, 132, 133, 135, 144, 145, 147, 148, 164, 169, 174-176, 180, 182, 184, 186, 187, 197, 215, 222, 228, 230, 232, 240, 251, 256, 257, 271, 273, 275, 280, 282, 283, 288, 289, 296-300, 302, 303, 307-309, 311, 313, 315, 318, 321, 323, 325, 326, 333, 339-342, 345
depremler 313
ekonomik büyüme 296
fitne 321
İsmâilîler 100
sanat 88, 325
İran Platosu 57, 60, 296, 339-342
İranşah bin Turanşah 100
irtidat 290
İsfahan 21, 23, 31, 32, 57, 59, 61, 62, 66, 71, 81, 87-89, 91, 93, 95, 99, 100, 108, 109, 126, 127, 129, 143, 145, 149, 155, 156, 167, 169, 179-182, 187, 190, 191, 194, 196, 197, 201, 202, 204, 207, 208, 213, 222, 224, 233, 237, 239, 259, 265, 276-278, 280, 282, 289, 310, 311, 315, 316, 318, 320, 321, 325, 341

II. Muhammed b. Mahmud ve 124
başkent olarak 65
camiler 261, 311, 320
ekonomik gerileme 303
fitne 321
Hıristiyan cemaati 290
iç kale 247, 251
İsmâilîler/İsmâilîlik 100, 273, 274, 341
Kâkûyîler ve 57, 59, 249
kılıç imalatı 308
kıtlıklar 303
köşkler 180
kuşatılması 244
medrese 191
mezheb'ler 212
nüfus 278
ordugâh 167, 168
rasathane 196, 197
seçkinler 274
sikkeler 143
Terken Hatun ve 147, 190
valiler 239
el-İsfahânî, İmâdüddin 30, 33, 72, 81, 82, 93, 95, 98, 103, 105, 106, 109, 111, 114, 125, 131, 145, 147, 163, 169, 170, 171, 174, 186, 188, 189, 205, 207, 209-216, 223, 224, 229, 232, 261, 274, 277, 325
Kemâleddin hakkında 109
Mahmud b. Muhammed'in tahta çıkması hakkında 171
Mesud'un İsfahan'daki zaferi hakkında 109
Nusretü'l-Fetre 29, 33, 214, 215
Rey'deki minare hakkında 111
Sencer'in sarhoşluğu hakkında 188
Terken Hatun hakkında 147
ve amcası Azizüddin 213, 214
ve Dergüzînî 103, 105, 186, 212, 213, 215
İsficab 314
isimler 41, 255, 258
İskâf 316
İslâm 17, 18, 20-24, 26-28, 36-38, 40, 43, 48, 53, 54, 61, 64, 65, 67, 69-72, 92, 95-98, 107, 113, 135-138, 140, 145-149, 168, 177, 188, 191, 193, 194, 202, 203, 216, 217, 220, 222, 224, 229, 230, 234, 240, 243, 244, 246, 253, 255, 256, 269, 272, 275, 276, 279, 281, 286-289, 291-293, 297, 298, 303, 308, 326, 327, 344-346
ihtida 17, 24, 38, 40, 41, 100, 137, 218, 220, 255, 256, 275, 282, 287, 288, 290-292, 327
ilmi 18
ayrıca bkz. İsmâilîler; İsmâilîlik; Kur'an; Şiilik; Şiiler; Sünnilik; Sünniler
İsmail b. Yâkutî b. Çağrı, Kutbüddevle 143
İsmâilîler 23, 31, 90, 95, 98-101, 105, 111, 114, 122, 159, 211, 226, 251, 253, 258, 273, 292, 305, 324, 341
sapkınlar olarak 100, 274
Yedi İmamcı Şii Nizârîler 258
İsmâilîlik 100, 207, 209, 217, 258, 273, 274, 281
İsmet Hatun 151, 175, 191
istihbarat hizmeti 210
istimâlet 200, 277, 344
isyanlar 26, 39, 56, 63, 87, 94, 105, 112, 114, 143, 144, 161, 162, 206, 279, 280, 284, 321, 326, 334, 340-342
Berkyaruk ve 90
Guzların 42, 58, 119, 121, 123, 133, 310, 342
Hasan Sabbah 99
İbrahim Yınal 64
Mengübars ve 94, 143
Müeyyidülmülk ve 91
İznik 77
ayrıca bkz. Nikaia 77
İzzülmülk b. Nizâmülmülk 217

kadılar 176, 179, 201, 210, 276
kadınlar 46, 152, 168, 189-192, 227, 261, 272, 285, 344
sarayda 188
ve evlilik 134, 152
yönelik kötü muamele 152, 155, 245
Kadir, Halife 153, 297, 339, 340
Kadirî-Kâimî öğreti 153
Kafesoğlu, İbrahim 72
Kafkasya 18, 20, 32, 36, 56, 59, 65, 67, 87, 91, 123, 128, 206, 218, 230, 233, 247, 291, 292, 303
Kafkasyalılar 128
kağan 39, 147, 344
Kahire 75, 76, 99, 281, 282, 286, 340
Kâim, Halife 51, 61, 62, 146, 148, 153, 154, 165, 280, 297, 307, 334, 340
evliliği 151, 152
ve Tuğrul 152, 175, 176
Kâkûyîler 57
kaleler 15, 98-101, 110, 246-249, 251-253, 274, 324
kalıtım 193, 217
kanallar 313
Karaca, vali 108, 142
Karahanlılar 41-43, 45, 55, 71, 72, 90, 103, 108, 115, 116, 118, 122, 140, 144, 147, 188, 189, 191-193, 195, 200, 226, 235, 247, 256, 277, 305, 314, 315, 339, 341
"Horasan'ın Gözyaşları" 120
sikkeler 118, 138
ve Buhara 72
Karahıtay hanedanı 31, 37, 38, 87, 113, 115-119, 122, 133, 134, 339, 342
Sencer ve 230, 243, 277, 342
ayrıca bkz. Liao hanedanı

Karakalpakistan 42
Karakum Çölü 46
Karasungur, emir 109, 110
Karategin 238
Karluklar 42, 115, 116
Karmatîler 74
Kars, Krallığı 70
Kâşân 126, 223, 269
Kaşgar 21, 72, 115, 116, 206, 291, 341
el-Kaşgarî, Mahmud 43, 192, 193, 202, 225, 234
Dîvânü Lügâti't-Türk 43, 192
Katolikos 289-291
Katvan Savaşı 112
Kavurt b. Çağrı 22
Kayalık 116
Kaymaz (köle) 188, 189
kaynaklar 20, 22, 25-30, 32, 33, 37, 42, 43, 46, 49, 50, 52, 54-56, 58, 65, 68-72, 76, 78, 81, 83, 88, 90, 92, 95, 96, 101, 103, 108-111, 113, 114, 116-118, 123, 125, 129-132, 134, 140, 159, 161, 163, 168, 169, 177, 180, 181, 185, 192, 194, 195, 197, 202, 203, 209, 212, 213, 226-232, 235, 236, 240-243, 245, 248, 251, 255, 260, 261, 263, 264, 267, 269, 276, 281, 284, 287, 296, 297, 299, 302, 303, 305, 306, 310, 315, 317, 318, 321, 322
Kays 308
ayrıca bkz. Kiş
Kazakistan 17, 38, 40, 314
Kâzerûn 301, 302
Kemâleddin Muhammed 109, 112, 205, 206
ayrıca bkz. el-Hazin, Kemâleddin Muhammed
Kemâlülmülk es-Sümeyremî 204
ayrıca bkz. es-Sümeyremî, Kemâlülmülk
kentler 42, 48, 50, 51, 60, 86, 88, 99, 100, 110, 115, 177, 182, 200, 201, 226, 234, 244, 245, 249, 258, 282, 300, 302, 304, 314, 315-317
milisler 52, 245, 321
tahkimatlar 122
ayrıca bkz. şehirler
Kerh 269, 272, 320
el-Kerhî, Ma'rûf 279
ayrıca bkz. Ma'rûf el-Kerhî
kervanlar 305, 306
kervansaraylar 181, 308, 310
Keykâvus b. İskender 32, 171, 188, 235
Kâbûsnâme 32, 168, 183, 185, 246
Kılıçarslan 78
Kılıçarslan b. Tuğrul b. Muhammed 324
kılıçlar 69, 78, 81, 125, 150, 159, 165, 176, 200, 206, 234, 269, 308, 322, 324
ayrıca bkz. silahlar
Kıpçaklar 42, 229, 235
Kırgızistan 38, 234
kısıtlayıcı yasalar 155, 287, 288, 290
kıtlıklar 59, 303
kıyafetler 175, 180, 240, 281, 287
hediye olarak 173, 174
İncu Tegin 240
seçkinler 313, 318
ayrıca bkz. kısıtlayıcı yasalar
Kızılarslan 130, 131, 133, 139, 164, 241, 334, 335
Kilikya 77
Kirman 22, 54, 55, 57, 66, 67, 80, 99, 100, 132-134, 141, 143, 144, 168, 210, 304, 340, 342
Kiş (Kays) 308
Konstantinopolis 69
Kopet Dağı 46, 48
koyun 38, 39, 59, 185, 240, 256, 305
köle askerler 62, 64, 89
köleler 18, 58, 85, 105, 129, 168, 169, 229, 234, 236, 237, 246, 252
köşkler 177
köylüler 62, 304
Köymen, Mehmed Altay 24, 32
krallık 139, 147, 170, 187, 323
kronikler 26-29, 31-33, 39, 53, 132, 145, 168, 169, 177, 188, 260, 274, 286, 297, 321
Chronicle of John Skylitzes 69
Kudüs 74-76, 96-98, 228, 276, 284-286
Atsız'ın ele geçirmesi 95, 340
Kudüslü Baldwin 97
Kuhistan 54, 99, 100, 112, 305
Kum 126, 258
Kumac, vali 118, 268
Kummî, Necmeddin Ebû'l-Raca 26, 29, 109, 111, 128, 159, 163, 204, 207, 209, 212, 215-218, 232
Dhayl-i Nafthat al-Masdur 29, 61, 109, 159, 163
küttâb hakkında 81, 196, 200, 202, 204, 207, 210, 215, 220, 344
Kur'an 150, 187, 220, 221, 223, 240, 255, 274, 275, 287, 288, 311
Kureyş b. Bedran 57, 64
Kurucu Davit, Kral 292
Kutadgu Bilig 305
Kutalmış 46, 54, 65, 66, 77, 143, 176, 197, 245, 340
Mikail'in varislerine meydan okuma 45
ölümü 67
sultanlık mücadelesi 143
Kutbüddevle İsmail b. Yâkutî 237
ayrıca bkz. İsmail b. Yâkutî b. Çağrı, Kutbüddevle
Kutbüddîn Kaymaz 163
Kutluğ İnanç 131, 132, 335
kutsal kişiler 258, 259, 263-265
Kûfe 163, 182, 187, 250, 282, 311

"Küçük Selçuklular" 22
ayrıca bkz. Irak Sultanlığı
Kül Tigin 37
Kündürî 64-66, 174, 176, 192, 195, 201, 205, 206, 211-213, 237, 272, 276, 292
Kür Nehri 67, 301
Kürboğa, Kıvâmüddevle 89, 95
kürk ticareti 308
Kürtler 159, 305, 311
küttâb 81, 196, 200, 202, 204, 207, 210, 215, 220, 344
ayrıca bkz. bürokratlar
kütüphaneler 119

lala 328
Lamasar 101, 251
Lambton, Anne 25-27, 78, 92, 107, 189, 191, 199, 201, 203, 206, 210, 222, 224, 226, 239, 241, 304-306, 317, 326
Lewis, Bernard 307
Liao hanedanı 37, 38, 41
ayrıca bkz. Karahıtay
liderlik mücadeleleri 45
Lübnan 13

Maarrattu'n-Numan 90
mahkemeler 176, 177
Mahmud, Gazne Sultanı 43, 44, 48, 52, 188, 189, 230, 267, 268, 339
Mahmud b. Nasr, Mirdâsî hükümdarı 267, 269
Mahmud Han 120, 122, 133, 144, 147, 333, 342
Mahmud Tegin 90
el-Mâferruhî, Mufazzal b. Sa'd 82, 167
Kitâb Mahâsin Isfahân 31, 145, 196
Makdisi, George 25, 66, 104, 136, 146, 152, 222, 258, 278, 288
Malazgirt Savaşı 340
Mansur b. Muhammed b. Abdülcabbar 278
Mardin 97, 233, 234
Ma'rûf el-Kerhî 279
türbesi 279
Mâri' b. Süleyman, Patrik 289, 291
Kitâbü'l-Mecdel 289
Mâverâünnehir 18, 38, 40, 41, 43, 46, 47, 60, 65, 66, 71, 90, 92, 108, 115-117, 134, 177, 234, 275, 296, 315, 317, 339, 340
Mazenderan 103, 169, 202
Mecdülmülk 191
medreseler 216, 220, 222-224, 256, 258, 259, 261, 265, 278, 279, 302, 320, 345
İsfahan 191
Nizâmiye 222-224, 278-280
yayılması 24
Mehdi, Halife 38
mehdî'ler 272, 286, 345
Mekke 63, 72, 189, 307, 310
Mekkîhâ, Musul piskoposu 290
Melik Dinar 133, 134, 304
melik'ler 54, 86, 87, 90, 106, 107, 111, 124, 130, 142, 146, 184, 200, 228, 239, 248, 333, 341, 344, 345
Meliknâme (Krallar Kitabı) 28, 39, 40, 46, 59, 137, 193, 194, 255, 327
Melikşah, Sultan 27, 28, 30, 35-37, 59, 66, 67, 72-83, 85-87, 89, 93, 94, 98, 99, 103, 107, 110, 111, 123-127, 136-138, 140, 141, 143-145, 147, 151, 153-157, 163, 172, 174, 175, 179, 182, 183, 186-191, 193-197, 201, 204-206, 227-231, 235-237, 242, 243, 260-262, 268, 272, 273, 277, 279, 280, 292, 300, 311, 322, 333-335, 337, 340, 341
Ali er-Rızâ'nın türbesinde 268
Alparslan'ın vasiyeti 80
Amid'de 'zafer anıtı' 72, 73
dindarlığı 260
evlilik 189
Muizzî 147, 187, 195
ve Abdurrahmân b. Alak 277
ve avcılık 183
ve Halife Muktedî 280
ve halifeliğin ilgası 136
ve halifelik veziri Ebû Şüca 155
ve merasimler 174
el-Melikü'r-Rahim, Büveyhî hükümdarı 62
Melkâîler 289
memlük'ler 86, 101, 114, 121, 144, 179, 227-229, 234-237
ayrıca bkz. köle askerler
Me'mûnî hanedanı 40
Menahem b. Süleyman (İbnü'r-Rûhî) 285
Menbic 68
Mengübars, *atabeg* ve Irak valisi 240
Mengübars b. Buri Bars b. Alparslan, Selçuklu prensi 140
Meraga 88, 123, 125, 126, 285
Merçil, Erdoğan 24, 168, 180, 192, 241
Merend 67
Merv 21, 46, 48, 51, 54, 61, 81, 87, 115, 116, 119, 121, 122, 169, 177, 178, 180, 185, 197, 198, 210, 244, 247, 277, 278, 308, 310, 311, 313-315, 320, 322, 340, 342, 343
arkeoloji 15, 33, 178, 310
ayaklanmalar 51
camiler 55, 119, 178, 320
fethi 49, 340
iç mimari 317
köşkler 180
surlar 119, 250, 312
ayrıca bkz. Sultankale
Merv-i Şahican 180
el-Mervezî, Abdülcelil 277
Mervezî, Şerefüzzaman 37
mesih hareketi 290
ayrıca bkz. mehdî'ler
Mesud, Gazne Sultanı 46, 48-53, 93, 101, 149, 210, 339

Mesud, Musul *melik*'i, daha sonra Irak Sultanı 102-104, 106, 108, 110, 111-113, 123, 126, 141, 142, 144, 150-152, 158-161, 165, 170, 173, 179, 180, 182, 183, 186, 187, 191, 192, 194, 195, 200, 205, 206, 213-215, 217, 228, 232, 239, 240, 242, 243, 260, 264, 267, 303, 334, 337, 341, 342
ölümü 123, 163
Rey'de 277
ve Aksungur el-Ahmedîlî 109
ve Hasbeg 111
ve *hidme* 141, 150
ve Türkmen başkaldırısı 64
Mesud b. Nâmdâr 218, 268, 303, 305
Meşhed 268
metal eşyalar 198
meteoroloji 197
methiyeler 263
metropolit 291
Mevdûd, Kudbeddin 94, 96-98, 100, 125, 127
Meybud 301
Meybûdî, Hâtirülmülk 95, 207, 211, 213, 214, 216
Meyhene 263, 264
Ebû Saîd b. Ebi'l-Hayr'ın türbesi 263
meyveler 297, 301
Meyyâfârikîn (Silvan) 31, 248
Mezar-ı Şerif, türbe 268
mezheb'ler 258
mezhepçilik 279
Mezopotamya 63, 130
Mezyedîler 22, 157, 158, 163, 273, 316
Mısır 18, 19, 21, 36, 63, 74-76, 80, 214, 222, 267, 281, 283, 298, 325
mihne 62, 63, 276-278, 292, 345
Mikail b. Selçuk 143, 295, 324
Mikail'in varisleri 46
milisler 52, 162, 228, 245, 321
mimari 33, 88, 162, 198, 207, 231, 256, 263, 268, 310, 325
askeri 251, 253
iç 317
minareler 256
Suriye 249
ve himaye 197
minareler 111, 256, 257, 268, 270, 310
Mirdâsîler 68, 248
Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ* 28, 51, 55, 107
misyonerler 99
Moğolistan 37, 298
Moğollar 19, 328
Muhammed b. Behrâmşah 133
Muhammed Tapar, Sultan 87, 91, 93, 95-98, 104, 108, 112, 113, 119, 136, 138, 140, 143-145, 151, 157, 170, 172, 179, 182, 207, 209, 211, 213, 214, 216, 217, 224, 232-234, 242, 259, 273, 292, 300, 324, 333, 334, 337, 341
Enûşirvân b. Hâlid ve 170
ve Sa'dülmülk 207, 211, 213, 217
ve Sadaka b. Mezyed 104
El-Muhtârât min er-Resâ'il 32, 133, 148, 191, 196
Muhtasar Ahbâr el-Bi'a 291
Muhtassülmülk 269
muhtesib'ler 201, 203, 209, 210, 265, 345
Muizzeddin 144
ayrıca bkz. Sencer, Sultan
Muizzî 97, 147, 187, 195
mukta'lar 86, 92-94, 201, 317, 345
Muktedî, Halife 135, 155, 156, 192, 228, 287, 288, 290, 297, 334
otoritesi 154, 158
ölümü 156, 341
ve evlilik 151, 152, 154, 175, 280
Muktefî-Liemrillâh, Halife 124
Murâbıtlar 21
Musa Yabgu b. Mikail (Inanç) 143
Musul 30, 57, 86, 88, 91, 93-98, 100, 104-106, 110, 111, 125-127, 130, 160, 161, 200, 207, 227, 244, 245, 250, 253, 284-286, 290, 304, 324, 335, 341
askerlerin konaklaması 63
Selahaddin'in kuşatması 130
Mutezilelik 326
Muvaffak, Hâce 61
Müeyyed Ayaba 120-122, 133, 247, 306
ayrıca bkz. Ayaba, Müeyyed
Müeyyidülmülk 91
Mümine Hatun 128, 129
türbesi 128, 129
Müslümanlar 18, 20, 21, 24, 26, 35, 38, 40-42, 53, 69-71, 76, 95, 96, 98, 113, 115-117, 131, 135-137, 149, 150, 159, 164, 179, 182, 185, 188, 189, 194, 212, 215, 220, 225, 229, 241, 251, 255, 256, 258-260, 265, 266, 272, 275, 279-281, 284-289, 291, 292, 296, 298, 302, 310, 317, 324, 325, 327, 342, 345, 346
ayrıca bkz. İslâm
Müstazhir, Halife 151, 156, 157, 175, 209, 274, 334
Müstazî 164, 165, 334
Müstencid 162-165, 334
Müsterşid, Halife 101, 104, 105, 108, 109, 136, 150, 151, 157-161, 213, 228, 242, 274, 287, 334
evliliği 152
öldürülmesi 160
müstevfî 32, 106, 203, 204, 209, 213, 214, 218, 264, 265, 303, 345
el-Müstevfî, Ebû Sa'd 278
el-Müstevfî, Hamdullah 301, 316, 326
Târîh-i Güzîde 147
müzikal 172

Nahçıvan 67, 70, 87, 88, 125, 128, 129, 292, 335
Nahrevan Kanalı 316
Nalbandan 182
Nâsır-Lidînillâh, Halife 154, 164, 275, 286, 334
Nâsır-ı Hüsrev 52, 61, 62, 96, 249
Nâsıruddevle, Diyarbakır'ın Mervânî hükümdarı 57
Navekiyye 67, 68, 74, 76-78, 304, 324, 327
Necef 256, 267, 272, 279
Necmeddin İlgazi 97, 233, 242
ayrıca bkz. İlgazi b. Artuk, Necmeddin
nedîm'ler 168, 170, 171, 187, 194, 324, 345
Nesa 46-50, 54, 291, 315, 316, 328
en-Nesevî, Muhammed b. Mansûr, emir 238, 239
en-Nesevî, Şihâbeddin Muhammed, tarihçi 241
Nestûrîler 289, 291
Nihavend 108, 239, 240
Nikaia 77, 341
Nikeforos Melissenes 77
Nil Deltası 75
Nişabur 17, 18, 23, 26, 29, 49, 51-54, 59, 61, 62, 90, 116, 117, 120, 125, 137, 138, 146, 149, 181, 190, 200, 222, 224, 244, 247, 248, 261, 265, 275-278, 283, 292, 305, 306, 311, 313, 315, 320-322, 326, 327, 340, 342
aristokrasi 320
arkeoloji 310
ayaklanmalar 51
Mahmud Han'ın ölümü 133, 342
mihne 276, 292
Nişaburî, Zahîrüddîn 29
Selçuknâme 29, 144, 193, 194
Nizâmî-i Arûzî 168, 178, 194-196
Çehâr Makâle 196
Nizâmiye (*gulâm* birlikleri) 89
Nizâmiye (*medrese*'ler) 220, 222-224, 265, 278-280
Nizâmülmülk 36, 61, 66, 67, 71, 72, 74, 78-83, 89, 91, 95, 107, 113, 136, 142, 144-149, 154, 170-175, 184-186, 189-191, 194, 199, 201, 204-213, 222, 223, 227-230, 232, 235-238, 249, 261, 267, 268, 272, 278-280, 320, 327, 341
Ebû Ali el-Fârmedî hakkında 265
Siyâsetnâme veya *Siyerü'l-Mülûk* 32, 78, 79, 82, 136, 146, 147, 168, 185, 189, 206, 227, 229
torunları 217
türbe ziyaretleri 279
ve Aksungur 243
ve Bağdat Nizâmiye Medresesi 220, 223
ve Fahrüddevle İbn Cehîr 189, 206, 280
ve halifelik veziri Ebû Şüca 155
Nizârîler 99
ayrıca bkz. İsmâilîler
Nubanjan 301
Nusreteddîn Arslan Aba 123
ayrıca bkz. el-Ahmedîlî, Nusreteddîn Arslan Aba
nüfuslar 18, 62, 137, 226, 244, 246, 281, 314, 315

Oğuz Han 328
Oğuzlar 37-39, 42, 43
İdil'e saldırı 39
kimliği 38
ayrıca bkz. Guzlar
okçuluk 187, 230, 234
ordugâhlar 248
ordular 50-52, 58, 59, 71, 96, 98, 101, 109, 112, 119, 154, 158, 163, 190, 227, 228, 234, 236, 250, 267, 292
Osman b. Cemâlülmülk 82
Osman b. Melik Davud 238
Osmanlılar 19, 107, 139, 184, 205, 325, 328
otlaklar 37, 40, 41, 45, 46, 54, 59, 116, 118, 182
Fars 301
göçebelerin ihtiyacı 37, 38, 77, 183, 233, 247, 298
Hemedan 58, 232
Selçuklular 40, 47, 183
Türkmenler ve 47, 60, 67, 77, 118, 233, 234, 298, 306

Ömer Hayyâm 196, 197
Özbekistan 18

pamuk üretimi 296, 298, 301, 313
paralar 23, 53-55, 92, 109, 244, 285, 306
ayrıca bkz. sikkeler
paralı askerler 77
paramiliter gruplar 246
pazarlar 154, 155, 158, 196, 209, 218
Peçenekler 42
Pers-İslâm gelenekleri 26, 194
Petahya, Haham 283
Porsuk 64, 78, 175, 237
el-Porsukî, Aksungur 97, 106, 158, 235, 237
Prester John 117
propaganda 18, 28, 63, 67, 72, 95, 99, 149, 225, 258, 343

rabad 317, 345
Rakka 316
Ramişt 307
Ramla 304
Râşid, Halife 101, 109, 136, 152, 159-162, 297, 334
Râvendî, Muhammed b. Ali 29, 130, 131, 133, 165, 182, 185, 187, 212, 269, 323, 324
Râhatü's-Sudûr 29, 185, 212, 324
Râzî, Abdülcelil 267
Kitâbü'n-Nakd 267, 273
Rebibeddevle 171
re'is 199, 202, 213, 218, 265, 269, 276, 302, 318, 345

Reşîdüddîn el-Hemedânî 114, 326, 327
Câmi'u't-Tevârîh 327
Reşîdüddîn Vatvât 118, 121, 133, 147
Rey 21, 57-60, 65-67, 81, 91, 93, 103, 106, 111, 112, 120, 131, 170, 198, 206, 230, 231, 267, 276, 277, 283, 315, 316, 320
dokuma ürünleri 198
Rıdvan b. Tutuş 22, 66, 76, 78, 89-91, 96, 97, 100, 107, 144, 145, 150, 190, 235, 248, 268, 270, 325, 333, 337, 341
Ribât-ı Şeref 191, 198, 307, 310
Romanos Diogenes 68, 69
Rudbar 99-101
Rum, Selçuklu Sultanlığı 77, 341
ayrıca bkz. Anadolu
Rus 39

Sa'dülmülk 95, 207, 211, 213, 217
Sa'id ailesi 278
Sabzevar 31
ayrıca bkz. Beyhak
Sadaka b. Mezyed 104, 157
Sadreddin Muhammed b. Fahrülmülk 186, 188
Safevîler 19
Safi, Omid 210, 216, 222
Salgurlular 86, 111, 325, 326
Sâmânîler 20, 42, 53, 78, 177, 206, 210, 235, 247
Sâmerrâ 165
sanat 23, 25, 88, 107, 197, 235, 256, 265
sapkınlar 274
sapkınlık 100, 272-274, 326
Sar Şalom, Haham 282
saraylar 39, 76, 86, 88, 95, 96, 119, 159, 168-170, 179, 194, 196-198, 202, 205, 217, 218, 325
hiyerarşiler 169
kadınlar 188
kültürel himaye 195
merasimler 168, 174-176
protokol 169, 238
Türk kültürü 169, 194, 195
yiyecek 185
saraylı 169
Sava 103, 105, 182, 258
es-Sâvî, Ömer b. Sehlân 195
Savtegin 236, 240
Sebüktegin 41, 189, 234
seçkinler 39, 51, 88, 100, 109, 176, 185, 211, 232, 249, 268, 274, 276, 277, 296, 301, 313, 318, 344
askeri 106, 325
dinî 200
saray 28, 89
siyasi 265, 266
ve *mihne*'ler 276
ayrıca bkz. ulemâ
Sedidülmülk 209
Seferiyye Hatun 190
Selçuk Hatun bint Kılıçarslan b. Mesud 165
Selçukiyye (*Selçukıyan*) 43
Selçuklu İmparatorluğu 21-24, 26-28, 31-33, 36, 37, 67, 74, 75, 85, 88, 95, 112, 113, 115, 118, 119, 121, 126, 127, 131-133, 137, 145, 153, 156, 163, 177, 195, 198-200, 205, 210, 215, 226, 230, 232, 233, 241, 253, 258, 280, 284, 291, 292, 299, 302, 314, 320, 325-327, 341, 342
başarısızlıkları 105
bölünmesi 145, 341
bürokratikleşmesi 71
çöküşü 22, 25, 31, 118, 154, 215, 278, 283, 295
parçalanması 119
yükseliş ve düşüşü 132, 212
Selçuklular 15, 17, 18, 20-33, 35, 36, 40, 42, 44-55, 57, 60-62, 64, 65, 67, 68, 70-73, 78, 79, 81, 86, 90, 92, 96, 97, 99, 101, 102, 105, 107, 115, 117-119, 123, 125, 126, 128, 132-142, 146-149, 151-157, 159-161, 163, 164, 172, 174, 177-179, 182, 183, 189, 193, 195-197, 200, 202, 204, 209-211, 214, 216, 221, 226, 227, 230, 232, 234, 235, 244-249, 251, 256, 258-260, 263-269, 273, 274, 276-278, 280, 283, 284, 286, 289-293, 295-298, 302, 306, 308, 310, 314, 316, 320-322, 324-328, 330, 339, 340, 345
çöküş 22, 25, 31, 118, 154, 215, 278, 283, 295
gezici yaşam tarzı 182
kimliği 195
mirası 20, 24, 26, 88, 140, 182, 324-328
soyağacı 66, 337
sürgün 39
Selçukşah 108-110
sembolizm 137, 150, 172
sancaklar 176, 239
tuğrâ 20, 145, 328, 345
Semerkand 21, 39, 42, 72, 103, 116, 120, 247, 277, 282
Semev'el el-Mağribî 218, 282, 285, 291
Iſhâm el-Yahûd ('Yahudilerin Susturulması') 285
Semireçye 314
Sencer, Sultan 21, 27, 31, 42, 86-88, 90-92, 94, 100-106, 108, 111-122, 126, 130-133, 135, 140-142, 144, 145, 147, 151, 152, 158-160, 163, 164, 170-173, 177-180, 185, 186, 188, 190-192, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 213-217, 230, 235, 236, 243, 247-249, 256, 261, 264, 266, 269, 274, 277, 284, 293, 304, 310, 312, 314, 315, 321, 328, 333, 334, 337, 341, 342, 344
"En Büyük Sultan" 21, 141, 341, 344
esir edilmesi 119, 120, 334

Şemiran Kalesi'nin yıkılması 247
ve *gulâm*'lar 261
ve sapkınlar 274
Sencer b. Süleyman b. Melikşah 130
Serahs 48, 210, 295, 313
seramikler 299, 308, 314, 318
seyyidler 268, 345
Sevim, Ali 24, 30, 69
Shani, Raya 15, 269, 271
Sıbt İbnü'l Cevzî 26, 30, 55, 70, 71, 80, 139, 173, 175, 183, 233, 245, 260, 279
Mir'âtü'z-Zeman 30
Sibt b. Ta'widhi 165, 286
Dîwân 286
sikkeler 56, 61, 138, 143, 147, 148, 163, 175, 194, 201, 306, 345
Berkyaruk 90
Çağrı 56
İbrahim (Karahanlı) 118
Muhammed Tapar 91, 126
Nişabur 146
Sencer 108, 117, 118, 141
Tuğrul 237
ayrıca bkz. paralar
silahlar 50, 173, 180, 241
ayrıca bkz. kılıçlar
Silvan 31
ayrıca bkz. Meyyâfârikîn
Sincar 245, 260
Siraf 301, 302, 307, 308
Siriderya Nehri 38, 314
Sistan 31, 54, 56, 289, 291, 303
siviller 93, 174, 182
siyasal tarih 25, 26
Solomon ben Joseph Ha-Kohen 75
The Turkoman Defeat at Cairo 76
Sökmen b. Artuk 305
Sökmen el-Kütübî 237
St. Petersburg belgeleri 31, 32
su temini 251, 252
ayrıca bkz. barajlar; sulama
Sufiler/Sufilik 264, 266, 276, 279, 327, 344
ayrıca bkz. Ebû Saîd b. Ebi'l-Hayr
suikastçılar 101, 160, 161
ayrıca bkz. İsmâilîler
sulama 202, 303, 313
Sultankale (Merv) 119, 311
Sencer'in anıt mezarı 122
surları 119, 312
sultanlar 21-23, 28, 29, 36, 78, 85, 87, 94-96, 98, 102-104, 111, 118, 124, 128, 133, 137, 139, 141, 144, 145, 148-152, 156, 160, 165, 168, 169, 171, 172, 174, 180-183, 185, 186, 189, 192-196, 198, 201, 209, 210, 226, 228, 232, 243, 247, 259-261, 263, 265-267, 274, 278, 283, 290, 292, 310, 316, 324, 327, 333, 334, 337, 344, 345
ve kutsal kişiler 263-265
yaşam tarzı 183
Sungur 111, 121
Surî, Ebû'l-Fazl 47
Suriye 13, 18, 19, 21-24, 26, 29-31, 65, 67, 68, 72, 74, 76, 77, 80, 86, 88-91, 95-100, 108, 110, 111, 134, 139, 140, 163, 168, 187, 214, 222, 224, 230, 233, 235-250, 256, 269, 270, 276, 281, 289, 296, 304-306, 316, 325-327, 333, 335, 339-342
Navekiyye 67, 68, 74, 76-78, 304, 324, 327
Nureddin 110
Romanos 68
Suriyeli Mihail 140
Susa 282
Sübkî 79, 149, 223
Süleyman b. Çağrı 140, 145, 212, 340
Süleyman b. Kutalmış 76, 77, 341
Süleyman Tegin 90
Süleymanşah, Sultan 102, 115, 120, 123, 125, 127, 133, 144, 163, 269, 286, 337, 342
hapsedilmesi 126
idamı 142
Sümeyrem 191
es-Sümeyremî, Kemâlülmülk 172, 204
"Sünni canlanma" 256, 258
Sünniler 90, 258, 266, 268, 269, 272, 274, 279
Sünnilik 153, 258, 259, 266
ayrıca bkz. Kadirî-Kâimî öğreti; Hanbelîler
Süryani rönesansı 291

Şabankara göçebeleri 300
Şâfiîler 149, 212, 222, 223, 258, 267, 275-280, 293, 320, 321, 345
fıkh 223
medreseler 220
Şâfiîlik 275, 278
Şahdiz 99-101, 179, 251, 252
Şam 22, 23, 31, 74, 86, 90, 95-97, 107, 108, 168, 174, 177, 223, 241, 248, 249, 261, 276, 277, 321, 341
barış içerisinde 321
camiler 261
Hanefîlik 276
İbnü'l-Kalânisî'nin tarihi 31, 95, 321
iç kale 248, 249
nüfusun artırılması 316
Şâş (Taşkent) 315
şehir surları 167, 203, 315
şehircilik 296, 300, 306, 310, 314, 321
şehirler 47, 50-52, 61, 75, 77, 86, 88, 96, 110, 122, 126, 128, 177, 180, 200, 209, 239, 244, 245, 249, 256, 276, 277, 283, 296, 302, 310, 311, 314, 317, 320, 321, 340, 343
caddeler 317
doğal afetler 311
genişlemesi 306, 314-316
gıda temini 313
mahalleler 317
nüfuslar 244, 314, 315
su temini 251, 252
toplumsal yaşam 318
şehristân 247, 317, 345

Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim 274, 292
Mefâtîhu'l-Esrâr 274
Şemiran 247
Şemsülmülk b. Nizâmülmülk 207, 213
şenlikler 32, 175, 187, 318
Şerefeddin Girdbâzû 127
şeriat 149, 155, 203, 272
Şiiler 62, 63, 74, 98, 136, 153, 157, 158, 161, 164, 256, 258, 259, 266-269, 272, 273, 275, 278, 279, 286, 292, 293, 320, 326, 345
On İki İmam (İmâmî) 258, 259, 266-268
ayrıca bkz. İsmâilîler; Karmatîler
Şiilik 164, 267-269, 272
şiir 32, 43, 97 147, 164, 168, 195, 196, 236, 246, 268
Arapça 196
Farsça 193, 194, 268
kaynak belgeleri olarak 32
nazım *Selçuknâme*'ler 29, 144, 193, 194, 324
Türkçe 193
şiirler 32, 97, 168, 193, 195, 196, 236, 246
Şiraz 57, 88, 141, 177
Şîrgîr, Anuştegin 101
Şirvan 106

Tabas 54
Taberistan 58, 131
Tâcülmülk 79, 83, 89, 155, 190, 204-208, 211, 227, 261
taç giyme 148, 149, 151, 173, 175, 194
tahkimatlar 67, 122, 158, 226, 248-253
tarım 63, 191, 296, 300-304, 306, 311, 313, 314
tarihler 31, 70, 156, 157, 219, 321, 324, 333
Taşkent 315
ayrıca bkz. Şâş
Tebriz 57, 59, 285, 308, 321
Tebrizli Vahsudan 57
teoloji okulları 275
Terken Hatun, Melikşah'ın eşi 79, 83, 89, 147, 189, 237
İsmail b. Yâkutî b. Çağrı ile evliliği 143
Tâceddin 237
ve ordu 190
Terken Hatun, Sencer'in eşi 190, 249
Ribât-ı Şeref'in restorasyonu 198, 310
yakalanması 119
teşhîr 209, 345
Thynia 77
tıp 197, 219, 220
ticaret 67, 88, 113, 181, 246, 300, 302, 304, 306-308, 310, 314, 317
ticaret yolları 113, 302
Tiflis 292
Tikrit 124, 163, 187, 244, 245, 250, 305, 325
Tilya 286, 290
Timurlular 19, 28, 260, 263
Tirmiz 72, 90, 116, 121, 181, 315
Toganyürek, Abdurrahman 110-112, 162
Tolunoğulları 18
toplumsal örgütlenme 27, 43
toprak tahsisleri 80-82
ayrıca bkz. iktâ'lar
Tor, Deborah 15, 259
Tudelalı Benjamin, Haham 22, 282
Tugayrak, Abdurrahman 110
ayrıca bkz. Toganyürek, Abdurrahman
tuğ 241
tuğrâ 20, 138, 139, 145, 149, 203, 204, 209, 328, 345
tuğrâ'î 139, 195, 203, 204, 209, 212, 214, 345
Tuğtegin 90, 107, 235, 241, 243, 316, 341
Tus 52, 131, 178
et-Tûsî, Ebû Ca'fer 267, 272, 279
Tûti 118, 121, 133
Tutuş 22, 66, 76, 78, 89-91, 96, 97, 100, 144, 145, 150, 190, 235, 248, 268, 270, 325, 333, 337, 341
tüccarlar 21, 246, 320
türbeler 232, 259, 279
Türk kültürü 19, 28, 169, 193-195
Türkçe 20, 25, 26, 37, 38, 41-43, 68, 147, 148, 168, 192-194, 205, 231, 255, 344, 346
Türkistan (kent) 314
Türkiye 21, 25, 31, 60, 72, 250, 262, 330
ayrıca bkz. Anadolu
Türkler 17, 18, 20, 24, 26, 35-38, 40, 43, 52, 55, 58, 60, 62, 69, 71, 77, 80, 81, 121, 126, 134, 135, 153, 174, 192-194, 196, 202, 213, 225, 228, 229, 233, 235, 244, 248, 249, 255, 256, 260, 267, 272, 275, 283, 291, 300, 302, 304, 324, 327, 328, 330, 344
şöhreti 225
ayrıca bkz. Göktürkler; Selçuklular; Türkmenler
Türkmen el-Türkî 246
Türkmenistan 15, 18, 21, 44, 49, 50, 315, 328, 329
Türkmenler 17, 30, 35, 36, 42, 44, 47-50, 52, 53, 58-60, 62-65, 67, 68, 74, 76-78, 83, 85, 118, 124, 130, 131, 137, 139, 143, 144, 154, 185, 226, 227, 229-235, 245, 298, 300-302, 304-306, 311
otlak ihtiyacı 47, 60, 67, 77, 118, 233, 234, 298, 306
ayrıca bkz. Guzlar; Oğuzlar; Irakiyye; Navekiyye

Uddeteddin, *bkz.* Muktedî, Halife 151
ulaşım 304
ulemâ İ69, 200, 201, 216, 218, 220, 222, 223, 240, 258, 265-267, 277, 320, 343, 345
Ukaylîler 22, 63
Umman 22, 67

unvanlar 56, 61, 65, 86, 87, 138, 139, 145-148, 153, 157, 169, 173, 174, 202, 217, 237, 261
Urmiye 289
Usturlâbî, Ebû'l-Kasım 197

Üner 89
Ürdün 13
Üsküdar 77
ayrıca bkz. Damalis

vahalar 46, 74, 87, 233, 313, 315
ayrıca bkz. Merv
valiler 41, 56, 76, 129, 149, 201, 239, 247, 248, 302
vasallar 22, 23, 31, 32, 40, 70, 87, 90, 113-115, 117, 118, 141, 150, 151, 169, 171, 173, 174, 176, 189, 195, 199, 200, 226, 229, 273, 292, 314, 334, 341, 344
Vâsıt 124, 163, 164, 223, 303
el-Vâsıtî, Yahya b. Mahmud 309
vatanseverlik 31
Vatvât, Reşîdüddîn 114, 121, 122, 133, 147
ayrıca bkz. Reşîdüddîn Vatvât
veba 244, 313, 322
velî 258, 314, 346
velîyyü'l-ahd 145, 237
vergi 23, 36, 40, 48, 51, 60, 62, 64, 71, 72, 76, 81, 82, 92, 99, 109, 118, 161, 188, 203, 210, 211, 240, 281, 287, 296, 304, 310, 321
tahsili 31, 82, 86, 88, 89, 92, 106, 188, 196, 199, 201, 205, 238, 267, 343
ayrıca bkz. iktâ'lar; cizye
vergi tahsildarları 86, 205
vezirler 32, 61, 110, 114, 149, 163, 186, 205, 207, 212-214, 216, 217, 219, 228, 229, 265, 268, 269, 290
ayrıca bkz. Nizâmülmülk
Volga Nehri 37-39, 308
von Freising, Otto 117

Watson, Andrew 296, 302-304

yabgu'lar 38
Yahudi inancı 39, 255
Yakubîler 289, 291
Yâkût 185, 247, 281, 303, 306, 315, 316, 321
Yâkûtî 64, 190
yamyamlık 90
yangınlar 311
yay ve ok motifi 20, 55, 137-139, 194
Yehlü Taşi 115-117
Yemen 20, 72, 281, 282
Yengi-Kent (Dih-i Nev) 38
yerel tarihler 31, 321
Yezd 191, 318
Yezdî 326
el-Urâda fi'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye 29
yıldızbilim 196, 197, 286
Yınalıyan 43
yiğitlik 246
ayrıca bkz. fütüvvet
yiyecek 59, 159, 185, 209, 233, 244, 305, 318
Yosef Amarkala, Levi Haham 282
yollar 62, 71, 88, 113, 132, 185, 202, 224, 297, 302, 306, 318
yönetimler 48, 177
Yürünkuş Bazdar 109
Yürünkuş, Sadüddevle 108

Zâhide Hatun 190
zanaatkârlar 298
Zencan 54, 104, 138, 185, 308
ez-Zencânî, Azizeddin Ebû Bekir Atik (Atik b. Ebû Bekir) 185, 221
Zengî, İmâdüddin 30, 86, 93, 97, 98, 105, 110, 125, 160, 161, 207, 224, 229, 236, 237, 253, 335, 341, 342
Zengî, Nureddin Mahmud b. İmâdüddin 223, 335
Zengîler 24, 88, 111, 148, 163, 207, 236, 256, 298, 316, 325, 326
Zerdüştîler 280, 281
Zerkûb-i Şîrâzî 93
Şîrâznâme 302
Zeyneb Hatun, Sultan Mahmud'un kızı 191
ez-Zeynebî, Ebû'l-Kâsım 158
zırh 50, 137, 173, 241
zimmî'ler 281, 287, 288, 290, 293
Ziyârîler 58, 185
Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk 95, 211, 217
Zübeyde Hatun, Berkyaruk'un annesi 191
Zübeyde Hatun, Berkyaruk'un kızı, Sultan Mesud ve atabeg Mengübars'ın eşi 109, 191

Peacock, Ortadoğu ve Orta Asya'da, 11. ve 12. yüzyıllarda hüküm süren Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun demografik yapısını, veraset sistemini, Selçukluların yalnızca İslâm'la değil, diğer dinlerle de olan ilişkisini ve tebaasındaki gayrimüslimlere yaklaşımını, izlediği toplumsal ve politik yolu ve benimsediği bozkır geleneğini ortaya koyuyor. Kendileri de göçebe olan Selçukluların, bir "devlet" olarak göçebelere yönelik politikasını, onlarla karşılıklı ilişkilerini, imparatorluğun komşu devletleri nasıl etkilediğini ve devlet yönetiminde sultanlarla halifeler, vezirler, fakihler arasındaki rekabeti ve çekişmeyi aktarıyor.

"Selçuklular üç yönlü bir siyasal miras bıraktılar. İsimlerinin itibarı hanedan ortadan kalktıktan çok sonra bile özellikle Anadolu'da meşru hâkimiyet iddialarını şekillendirmeye devam etti; Selçuklularla ilişkilendirilmek imparatorluğun batı topraklarında halef devletleri meşrulaştırdı ve Selçukluları mükemmel Sünni hanedan olarak gören icat edilmiş imaj onları (pratikte olmasa da, teoride) sonraki dönemlerin bozkır hanedanları için modele dönüştürdü."

A.C.S. PEACOCK

THG
0210265
SIG

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-3017-3

9 789750 530173

KDV'DEN MUAFTIR